

Széchenyi Ágnes
PÁLYAKÉPEK

Széchenyi Ágnes

PÁLYAKÉPEK

Művelődéstörténeti metszetek
a 20. századból

CORVINA
EKF LÍCEUM KIADÓ

A könyv a **TÁMOP- 4.2.2. B-15/1/KONV-2015-0016**
program támogatásával jelent meg.

Szöveg © Széchenyi Ágnes
Fotók © jogtulajdonosok

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben,
sem egészben nem másolható, sem elektronikus,
sem mechanikai eljárással, ideértve a fénymásolást,
számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is!

Borítóterv: Csöllei Balázs

Kiadja 2015-ben a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.



1086 Budapest, Dankó utca 4-8.
www.corvinakiado.hu
E-mail: corvina@lira.hu

és az

EKF Líceum Kiadó
3300 Eger, Eszterházy tér 1.
E-mail: kiado@ektf.hu



Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Gspann Veronika
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 6346 3

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Bevezető	7
Műhelyteremtő és dinasztiaalapító	
Vészi József (1858–1940)	17
<i>Jung Ungarn</i>	
Kulturális külpropaganda és irodalmi modernség: a <i>Nyugat</i> német változata Berlinben	41
Magyar író a film világpiacán	
Biró Lajos (1880–1948)	63
Magyar abszurd a baloldalon	
Horváth Zoltán (1900–1967)	158
Műstoppoló és mecénás	
Sárközi Márta (1907–1966)	185
Iparbáró, mecénás, filozopter	
Kornfeld Móric (1882–1967)	237
Booklore-ista Párizsból és a Don-kanyarból	
Szegi Pál (1902–1958)	309
Névmutató	361

Bevezető

A kötetben hat pályaképet, portrét talál az olvasó. Nem a véletlen sodorta egymás mellé őket, egy igyekezete szerint szervesen építkező irodalomtörténeti pálya állomásai. Érdeklődésem mindig az ismeretlen, még feltáratlan területek felé vitt, az elfelejtett témák izgattak. Így született a két folyóirat-monográfiám, a *Válaszról* szóló két kötet (1997, 2009), előtte még a *Válasz*-antológia (1986), és szorosan ezekhez a könyvekhez kötődve a Sárközi Márta emlékét megörökítő *Menedékház* (2004). Az ő eredetével, családja történetével való foglalkozás további homályba rekedt szereplőket hozott előtérbe, nagyapjának, Vészi Józsefnek munkásságát, és első férjének, Horváth Zoltánnak a teljes írott letéti hagyatékával való megismerkedést. A népiek két korszakot is megért folyóirata (1934–1938 és 1946–1949) sem önmagában állt, hiszen egy folyóirat mindig gyűjtőlencséje kora irodalmának. S hoz még valami különöset, egyénit is magával. A *Válasz* első életciklusa a *Nyugat* kanonizációja immáron teljes tudomásul vételével és öröksége nemzedéki továbbosztódásával esett egybe, s ez éppen ekkor idézte elő a furcsa bűvópatakként máig továbbélő népi-urbánus vitát. A második életkorszak a „boldog” koalíciós korszak legszebb arcát mutatta, igaz, a figyelmes olvasó jól látta a politikai és szellemi szabadság reményét hosszú időkre eltakaró jövendő viharfelhőket is. A *Válasz* és környezete egy fejezet a 20. század emancipációs mozgalmából is, az alulról jövő tehetségek kibontakozásának és helyfoglalásának története.

Sárközi Márta nagybátyja, Biró Lajos egykor a legnépszerűbb magyar novelisták és színműírók egyike volt, és ha van, aki jogosan viseli az Ady zsenijének első felfedezője címet, akkor ő, a vele többször is, Nagyváradon és Budapesten is közös hónapos szobát bérlő pályatárs az. Újságíróként is igen számottevő, bár egyelőre csak nyomokban feltárt életművet hagyott hátra. Jászi Oszkár mellett a magyarországi nemzetiségek demokratikus követeléseinek meghallója volt, és egyik alapítója a honi polgári radikalizmusnak. A világ filmforgatókönyvíróként ismeri, mert emigrációjával kilépett nemcsak a magyar politika világából, de átlépett az univerzális nyelv, a film világába. Egyik kegyetlenül őszinte itthoni nekrológja, amit éppen unokahúga első férje írt, magasztalja mint újságírót, de megveti mint sikerdarabok és sikerfilmek giccs felé hajló íróját. A Biróról írt tanulmány a leghosszabb a kötetben, mert bármily hihetetlen, még nem vetett számot senki az életművel. Ez is egy kísérlet, amolyan biztos statikai váz, amelyre a szobrásznak

fel kell raknia még az agyagot, és csak aztán öntheti bronzba. De akkor szó szerint, mert feltétlenül szobrot kellene kapnia valamelyik fővárosi színház előcsarnokában. Biró-tanulmányom itt jelenik meg először.

Szegi Pált egy véletlen hozta elém, a fiatal kézirat- és irodalmi ereklyegyűjtő kíváncsisága, aki József Attila emlékei után nyomozva a legegyszerűbb utat választotta, az ezredvég telefonkönyvében megtalálta Szegi Pálné nevét, és kiderült, egy teljesen érintetlen, mennyiségében és anyagi értékében is rendkívüli irodalmi és képzőművészeti hagyaték lakik egy budai házban. A hagyaték megvásárlója kérte, hogy én mint a 20. század irodalmával foglalkozó szakember, gyűjtssem össze Szegi Pál avantgárd verseit, fordításait, tanulmányait és kritikáit, valamint fellelt levelezését.

A kötetben némiképp egyedül áll a Kornfeld Mórircról szóló tanulmány. Valójában az iparbáró, a sokszoros felügyelő bizottsági elnök, gyárigazgató ezer szállal kötődik a korszak irodalmához. A *Nyugat* és Ady rejtőző mecénása volt, legalább olyan jelentős, mint Hatvany Lajos, de szemérmessége révén ez sokáig nem kapott valódi nyilvánosságot. Fiatal (társadalom)történészek és orvostanhallgatók kaptak tőle magánösztöndíjat. Rendszeresen támogatta az Eötvös Collegiumot és a pécsi Erzsébet Tudományegyetemet. Gyakori vacsoravendége volt az általa igen tisztelt Babits Mihály, aki elsősorban neki köszönheti az esztergomi ház anyagi hátterét. Mindvégig kitartott Bethlen István politikája mellett, 1927-ben többek között az ő révén jött létre a *Magyar Szemle*, utóbb pedig a két kulturális külpropagandát biztosító liberális konzervatív orgánus, a *La Nouvelle Revue de Hongrie* és a *The Hungarian Quarterly*, majd a háború éveiben olyan értéket képviselő napilap, mint a *Magyar Nemzet*. Mint a Weiss Manfréd család egyik tagja – említsük meg apját, a tőzsde második elnökét, Kornfeld Zsigmond bankárt is – a németekkel 1944-ben kötött üzlet részeként az emigráció jutott osztályrészéül. Fennmaradt Washingtonban újraépített könyvtárának jegyzéke, amelyben Déry Tibor regényei éppúgy szerepelnek, mint Pilinszky János kötetei. A mélyszegénységből érkező József Attila még megvetéssel szólt az általa alapított lapokról, Radnóti Miklósné azonban, aki az 1940-es évek elején gépírásra tanította a család nőtagjait, felkészítendő őket a pénzkereső megélhetésre, naplójában szeretettel és hálával említi azokat a kabátja zsebébe csempészett kincseket, amikhez 1943/44-ben már nem lehetett hozzájutni. És a meglepetés: az amerikai könyvjegyzékben ott vannak József Attila összes versei is, ceruzás felkiáltójelekkel. A társadalmi lent és a társadalmi legfelül – egy idő, de nem egy tér – egyaránt tárgya e kötetnek, a keresztreferenciák kirajzolódása nyilvánvalóan gazdagabbá teszi vagy legalábbis árnyalja a képet.

Pályaképeket és életrajzi monográfia-vázlatokat talál itt az érdeklődő. Érdemes talán magáról a műfajról is elgondolkodni, mielőtt az olvasó belekezd a szöve-

gekbe. De át is lapozhatja a bevezetőt, az élet gazdagsága a tanulmányokból fog kibontakozni úgylis.

Öröndetesen gyarapszik az életrajzi keretben elképzelt monográfiák sora az újabb tudományos munkák sorában.¹ Életrajz és pályakép most évtizedekig a leszerepelt kategóriába került pozitivizmus (pontosabban faktográfia) kategóriájába sorolódott be, a műfaj elárvult az akadémiai diszciplínák családjában.² Valljuk be, a korábbi pozitivizmus sokszor hamis volt, arra is találunk példát, hogy a tények meghamisítása eszköz volt egy-egy ideologikus állítás megtételére.³ Az irodalomelmélet érthető, ám páratlanul intenzív, némely irodalomtörténeti műfajt kiszorító térhódításával a hiányok csak nőttek. Kritikai kiadások munkálatai lassulnak le megbízható biográfiák (és bibliográfiák) nélkül. És melyik az a biográfiai műfaj, amely napjainkban, az irodalomtörténet elméleti fordulata után is releváns, és amelyet nem övez rosszfajta gyanú. A mű- és nyelvközpontú, az irodalom autonómiáját középpontba helyező, az utóbbi évtizedekben nálunk nagyot előrelépő, részint megkésképzve érkező elméleti iskolák (formalizmus, strukturalizmus, hermeneutika stb.) alapvetően elutasították az irodalom referenciális megközelítését. Tanulmány terjedelmű konkrét pályakép ritkán teszi lehetővé, hogy abban módszertani megfontolások helyet kapjanak, ezért tisztázzuk előzetesen közelítésünk elméleti alapjait.

Az angolszász terminus technicus, a *kritikai életrajz* látszik ilyen megbízható, autentikus fogalomnak. Az Osiris monográfiák sorozata két ilyen életrajzot adott még csak ki, az elsőt Ferencz Győző írta Radnótiról (2005), a másodikat Kerényi Ferenc Petőfiről (2008).⁴ Tegyük hozzá, kár, hogy a szériának egyelőre

¹ Alapvetően izgalmas munka a kész véleményekkel soha meg nem elégedő, minden rögzült olvasatot revízió alá vevő és továbbgondoló Lengyel Andrásnak a műfaj lehetőségeit taglaló tanulmánya: *Az írói életrajz: egy ősi forma mai lehetőségei*. In uő.: *Képzület, írás, hatalom*. Szeged, Quintus, 2010. 37–59.

² Richard Bradford megfogalmazása fejezi ezt ki igen pregnánsan, egyik tanulmányának címe ez: *The Elephant in the Academic Sitting Room*. In Richard Bradford (ed.): *Life Writing. Essays on the Autobiography, Biography and Literature*. Palgrave – Macmillan, 2010. 121–135. Vagy mint Deidre Bair, a Connecticut egyetemen dolgozó irodalomtörténész, Samuel Beckett, Simone de Beauvoir és Jung életrajzírója nyilatkozta egy berlini magazinnak, „die Biografie ist ein akademischer Selbstmord”. *Literaturen [Das Journal für Literatur und Themen]*, 2001/7–8. 38–39.

³ A legrosszabbul biztosan Móricz Zsigmond járt, egészen a legutóbbi időkgig, Szilágyi Zsófia monográfiájának és az általa is életre hívott Móricz újraolvasás megjelenéséig.

⁴ Ferencz Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2005 (Osiris monográfiák), illetve Kerényi Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest, Osiris, 2008 (Osiris monográfiák). A Petőfi-monográfiánál említtem meg a kritikai életrajz egy kiemelkedően sikeres és nagy kritikai elismerést szerzett példáját. A számunkra korábban elsősorban Petőfi-kritikusként ismert Zerffi Gusztávról Frank Tibor írt monográfiát, összerakva a három külön életkorszak (előbb köpönyegforgató publicista a reformkori Magyarországon, majd a Kossuth-emigrációt megfigyelő osztrák titkosügynök, végül angol történész, historiográfus, a Royal Historical Society tanácsának elnöke) szétszóródott elemeit egy életrajzá. *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892*, Budapest, Akadémiai, 1985.

nincs folytatása, a jelentékeny eredmények más-más kiadónál jelennek meg.⁵ Mindkét könyv címe a klasszikus, a németben az *X. Y. Leben und Werk(e)*, az angolban a *The Life and Times of X. Y.* típusú, régről ismert címverzióra rímel. Ferencz Győző szűkszavúan jelzi a bevezetőjében, milyen rétegekből épül fel kritikai életrajza: (1) bemutatja Radnóti életrajzát, (2) alkotói pályájának alakulását, (3) költészetének és egyéb irodalmi munkásságának fogadtatását és (4) utóéletét, (5) kísérletet tesz arra, hogy költészetét elhelyezze a korszak irodalmában és líratörténetében, továbbá (6) kísérletet tesz elemző értékelésére.⁶ Feleslegesnek tartja az irodalomtörténeti műfajjal való további „bíbelődést”, a definíciót mint „angolos” evidensnek tartja. Kerényi Ferenc – monográfiájának alcíme szerint ez is kritikai életrajz – hangsúlyozza, hogy Ferencz Győző nyomdokán halad a könyv tartalmának definíciójában, és kijelenti, „[a]djuk (1) tüzetes életrajzát, (2) költői pályájának alakulását, (3) költészetének egykorú fogadtatását, (4) kiadás- és befogadástörténetének főbb irányait.”⁷ A kritikai elemre mindössze annyi utalás történik, hogy a kortársak birtokba veszik, befogadják, bírálják a költők köteteit, munkásságát.

De mi is a kritikai életrajz, mennyiben specifikus definíciója egy író életéről és munkásságáról szóló könyvnek? Mit mond az angolszász irodalomtudomány a *critical biography* meghatározásáról? Meglepetésünkre a *Literary Terms* típusú kézikönyvekben csak az általában vett életrajz kap önálló címszót. Több segítséget ad az *Encyclopædia Britannica* internetes változata. A életrajzi variánsokhoz tatózó szócikket Paul Murray Kendall írta, akinek *Art of Biography* (New York, Norton, 1965) című könyvét a megjelenés évében Pulitzer-díjra jelölték, s amelynek számos új és újabb kiadása van forgalomban.⁸ A széles körben legmegbízhatóbbnak ítélt lexikon az életrajzok öt fajtáját (szintjét) különíti el: az informatív életrajzot,

⁵ Jelentékeny irodalmi monográfiák azóta is születtek. Tverdota György *Németh Andorról* írt kétkötetes munkája (Budapest, Balassi, 2009 és 2010), Szilágyi Zsófia hatalmas *Móricz Zsigmondja* (Pozsony, Kalligram, 2013) vagy a legutolsó kötet, Havasréti József hatalmas terjedelmű és izgalmas *Szerb Antalja* (Budapest, Magvető, 2013). Tverdota könyvének alcíme: *Egy közép-európai értelmiségi a XX. század első felében*. Havasréti József csak tárgya nevét írta, az első fejezet mottójául azonban egy Salinger-idézetet választott, amely szerint a könyv célja az exhumálás és a magasztalás, bevallva, hogy mégiscsak „a hűvös, tárgyilagos elbeszélő becsülete forog egy kicsit itt is [...] kockán”. A termékenység – bár szórt kiadókkal – a műfaj iránti élénkület, sőt, a műfaj reneszánszát jelzi. Szegedy-Maszák Mihály *Kosztolányi Dezsője* (Pozsony, Kalligram, 2010) lényegében az ismert interpretációkhoz képest fejt ki és rajzolja meg saját Kosztolányi-képét, összegzése néhány helyen, pl. Kosztolányi Pardon-rovatbeli működését illetően finoman jelzett, de határozott vitában fogalmazódik meg. Erős interpretációs hangsúlyokat hagyományoz, kiemelkedően gazdag nemzetközi háttérrel.

⁶ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós*, 11.

⁷ Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor*, 9.

⁸ Paul Murray Kendall (1911–1973) történész, leghíresebb munkája III. Richárd életrajza (*Richard III*, London, Allen & Unwin, 1955).

a kritikai életrajzot, a standard, az interpretatív, illetve a fikciós életrajzokat, elfogadva mindegyik létjogosultságát.

Az informatív életrajz a leginkább objektív, ezért – így Kendall – sokszor akkumulatív életrajznak is mondják. Az informatív életrajz szerzője nem sokat kockáztat: a hátrahagyott iratok alapján, kronologikus sorrendben dolgozik, tartózkodik az értelmezéstől. Az ilyen életrajz ritkán is kap kritikát, munkája általában alapvetés, kutatásaira épülnek a további, más szempontú monográfiák.⁹

A kritikai életrajz – az előző kategóriától eltérően, de minden bizonnyal annak adataira építve – igenis vállalkozik interpretációra, mégpedig tényekkel alátámasztott, hiteles értelmezésre. Igen alapos és körültekintő kutatáson alapszik, forrásokat dolgoz fel és igazol, aggályosan precíz a jegyzetelésben, függelék, bibliográfiát csatol az életrajzi műhöz, ha következtet és feltételez, akkor körültekintően jelzi azt, nincs benne fikcionális elem vagy az adatokkal való manipuláció, s az életet általában a kronológia mentén dolgozza fel. A kiválasztás és az elrendezés a két lehetséges buktatója. Az ide sorolható fajsúlyos munkákat a tények uralják, és a szakértőket kivéve keveseket vonzanak. Írója rendkívüli mennyiségű anyagot mozgathat. Az ilyen irodalmi monográfiák közé tartozik Leslie A. Marchand 1200 oldalas Byron életrajza a hozzá tartozó 300 oldalnyi jegyzetanyaggal (*Byron: A Biography*, New York, Knopf, 1957) vagy Richard Ellmann James Joyce-monográfiája (*James Joyce*, Oxford University Press, 1959). Ezek a hatalmas munkák az életnek és a műveknek arányos teret juttatnak, és megírásukhoz szakértő kell, mert a kritikai attitűd nem akaszthatja meg az élet folyamatosságát, és a művek interpretációja is kétségkívül helyes kell hogy legyen, különösen egy irodalmi szereplő esetén.

Az úgynevezett standard életrajznak az életrajzok között központi jelentősége van: egyensúlyoz az objektív és a szubjektív szempontok érvényesítése között. Az antikvitástól napjainkig ívelő műfajt Edmund Gosse – maga is egy emlékezetes életrajz, *The Life and Letters of John Donne* (New York, Dodd, Mead and Co., 1899) szerzője – így határozza meg: „egy lélek hiteles portréja élete fordulatai közepette”.¹⁰ Ez az életrajz megköveteli az irodalmi eszközök használatát, de anélkül, hogy meghamisítaná az élet tényeit. Ilyesféle életrajz Leon Edel (ötkötetes) Henry James életrajza (*The Henry James Biography*, Philadelphia, Lippincott, 1953–1972) vagy Andrew Turnbull Scott Fitzgerald-könyve (New York, Charles Scribner's Sons, 1962).¹¹

⁹ Ilyen munka Edward Nehls háromkötetes munkája, *D. H. Lawrence: A Composite Biography*, Madison, University of Wisconsin Press, 1957–1959.

¹⁰ Sir Edmund William Gosse (1849–1928) angol költő, műfordító, kritikus.

¹¹ Ez utóbbiról a *The Washington Post* emlékezetes könyvekről sorozatot író kolumnistája, Jonathan Yardley 2008-ban azt mondta, közel van a tökéleteshez. (2008. június 7.)

Az interpretatív vagy értelmező életrajzról P. M. Kendall azt írja, hogy szubjektív műfaj, és nem is jellemezhető meghatározott követelményekkel. Szerzője a forrásokat eleven, színes narratívába oldja, ösztönös megérzéseire hagyatkozik egy élet értelmezésében. Ha irodalmi példát keresünk, Frank Harris 1916-os Oscar Wilde életrajzára gondolhatunk, amelynek – tegyük hozzá – hitelességét javította és rontotta is, hogy a szerző és tárgya jó barátságban állt egymással. Végül a fikciós életrajz zárja a műfaji sort, de ezt Kendall már csak előzékeny méltányosságából sorolja az életrajzi irodalomhoz. Szabad invenciók, kitalált beszélgetések és jelenetek jellemzik. Az előző négy fajta életrajzzal szemben ez bevallottan másodlagos forrásokon és felületes kutatáson alapul. Ezt a fajta hibrid, regényes elemekkel ötvöztött, az autenticitásra csak némi határral igényt formáló életrajzot többnyire a népszerű könyveket kínáló polcokon találjuk. Irving Stone *Van Gogh élete* (1934; Budapest, Corvina, 1971) az egyik nálunk is jól ismert, nagy nemzetközi sikert befutott példa, sok esetben pedig a fiatal nemzedék számára készülnek életrajzok, afféle kedvcsinálóként, kiegészítendő az iskolai tananyagot.

Az angolszász munkák mellett a német hagyományokat sem hanyagolhatjuk el. A Kornfeld-témát H. Balázs Évától „kaptam”, aki Kornfeld Móric elsőszülött lányának volt egyetemi évfolyamtársa. A két fiatal egyetemista megismerkedése nem ment könnyen, Kornfeld Móric telefonjára, hogy lánya – társadalmi hovatartozása okán – magányos az egyetemen, az első szó az öntudatos elutasításé volt. Mégis elfogadta Kornfeld Móric invitálását, hogy legalább alkalom kínálkozzék az oldottabb találkozásra. A keret az Eötvös Collegium Mikulás-estje volt, a hatalmas autóból kiszálló bárót és a két lányt Gombocz Zoltán fogadta a kollégiumi lépcsők tetején, s mellette két ifjú, az estére a kisasszonyok mellé kirendelt táncos, Sötér István és Kosáry Domokos. A kollégium közösségi termében Kornfeld báró szerényen tudakolta Gombocz Zoltánnak a nyelvtörténeti és néplélektani összefüggésekről való nézeteit, és Balázs Éva kisasszony – a nyugatos íróházaspár, Balázs Sándor és Beczassy Judit lánya – Kornfeld Móric híveként távozott az estéről. Kornfeld Mária élete végéig közeli barátinője maradt, ő maga a hosszú iregi nyaralások elmaradhatatlan résztvevője, az egyetlen nem családtag, aki a kastély főépületében kapott saját szobát. A Kornfeld család melletti szellemi világ megtapasztalása készítette arra, hogy révemen emléket állítson Kornfeld Móricnak.

H. Balázs Éva Berzeviczy Gergely életének első feléről készített kitűnő monográfiát, minden művét körültekintő életrajzi keret, az emberi pálya és sors érteni akarása jellemezte. Egy hosszú sorozatot is szerkesztett az Akadémiai Kiadónál „Életek és korok” címmel, benne külföldi és magyar biográfiák, és ő maga is írt többek között Széchényi Ferencről, Mária Teréziáról, II. Józsefről, Wenzel Anton Kaunitzról – mind saját kutatásokra alapozva, nem külföldi műveket összeollózza. Hans Erich Bödeker 2003-ban H. Balázs Évának dedikálta

az általa szerkesztett *Biographie schreiben* című vaskos kötetet. Ritkán ér ekkora tisztesség magyar kutatót.¹² A kötet bevezetőjéből kiderül, hogy Göttingenben az életrajzra modern műfajként tekintenek, bár – minthogy a kutatóhely történeti kultúratudományként tekint a történetírásra – elméleti és módszertani megújításra is szorul.¹³ Részben azért, mert a régi, hagyományos életrajzirodalom heroizálja, sőt mitizálja hőseit, részben mert a társadalomtörténészek érdeklődése már nem csupán a kimagasló nagy egyéniségek megismerésére törekszik, hanem a struktúra, a tömegjelenségek felismerése, elemzése és leírása a célja. Az utóbbi évtizedekben Bödeker is a korszerűbb életrajz reneszánszát tapasztalja. Az életrajz-teoretikusok diszkussziói nyomán a következő központi kérdéseket látja szem előtt tartandónak. Röviden idézem csak ezeket: az új kultúratudományi biográfiaírás tárgyának meghatározását, amely reflektáltabb fogalmakkal dolgozik; a tradicionális történeti hermeneutikán túlmutató elméleti-módszertani alapok körülírását; a művészeti és a tudományos életrajz viszonyának újrafogalmazását;¹⁴ a megváltozott ismeretelméleti feltételek közötti új célkitűzést és végül a biográfia újszerű funkcionális és teljesítménybeli hozzájárulását az ismeretszerzéshez.¹⁵ Bödeker példatára, az általa meghívott előadók tanulmányai is szolgálnak megfontolandó észrevételekkel, de vannak további fontos német munkák is. A híres német precizitást mutatja a Christian Klein által szerkesztett, az anyagot elvágólagos nemzeti és elméleti kategóriákba rendező *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien* című kézikönyve.¹⁶ Többrétű és változatos elgondolásokkal szembesíti a *Theorie der Biographie: Grundlagentexte und Kommentar* című szöveggyűjtemény, többek között Herder, Carlyle, Dilthey, Freud, Woolf, Foucault és Bourdieu szerepeltetésével.¹⁷ Itt említem – bár az angolszász elmélethez tartozik, de németül értem hozzá – Hayden White-nak az *Auch Klio dichtet, oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses* beszédes című könyvét.¹⁸

A felsorolásból világos, hogy a tudományos munka feltételeit több változat is kielégíti, de természetesen az angolszász kritikai életrajz, illetve az új német

¹² Bödeker, Hans Erich (Hg.): *Biographie schreiben*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2003.

¹³ A német, angol és francia nyelvű kötetéről recenziót írt Frank Tibor. *Századok*, 139. évf. 5. sz. 1301–1305.

¹⁴ Ez megfeleltethető az angolszász „standard életrajz” és a „kritikai életrajz” közti idézett különbségtételnek.

¹⁵ Példaadó magyar munkát is kiemel Bödeker, Földényi F. László *Heinrich von Kleist – A szavak hálójában* című könyvét (Pécs, Jelenkor, 1999), mely németül is megjelent.

¹⁶ Christian Klein (Hrsg.): *Handbuch Biographie. Methoden, Traditionen, Theorien*. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 2009.

¹⁷ Bernhard Fetz – Wilhelm Hemecker (Hrsg.): *Theorie der Biographie. Grundlagentexte und Kommentar*. Berlin/New York, Walter De Gruyter, 2011.

¹⁸ Hayden White: *Auch Klio dichtet, oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses*. [Első kiadása 1978] Stuttgart, Klett-Cotta Verlag, 1986.

tudományos életrajz a központi kategóriánk. Csak éppen a kritikai attitűdöt, a kritikai viszonyulás mibenlétét nem határozza meg ez a definíció sem, és kevéssé utal arra, hogy a kritikai életrajz „a biográfia tényeit az életmű elemző számbavételével kombinálja”.¹⁹ Így egy saját meghatározásra törekszünk néhány kritikainak mondott életrajz kézbevétele nyomán. A kritikai életrajz a lehető legtöbb oldalról járja körül „tárgyát”, amelyet eltart magától, azaz nem tekinti a főszereplőt sem apjának, sem anyjának, sem más rokonának, de ellenségének sem, nem istenít és nem pocskondiáz, munkája idejére elfelejtkezik a köztudatban róla élő, az olykor az önmaga által sugallt képről, bele- vagy visszahelyezi korába, lehántja róla a ráakódott megítéléseket, ideológiai okokból ráaggatott holt súlyokat, ballasztokat. Variált forrásokat használ, megszólaltatja nemcsak a műveket, hanem az adattárakat, az irodalomtörténészek által ritkábban használt levéltárakat is, levelezéseket, visszaemlékezéseket, áttekinti a kiadatlan műveket, és természetesen visszaemeli a figyelem fókuszába a szakirodalom megállapításait. Nem hagyhatók figyelmen kívül a vizuális emlékek, a fényképek sem, ezek esetlegessége is segít a kapcsolati hálók feltérképezésében, az összetartozások intimitási fokának megértésében. Amennyiben elérhető közelségben vannak még a „tárgy”, pontosabban az alany leszármazottai, alkalmazni kell az oral history műfaját, az emlékezetnek ezt a technika fejlődésével mindennapivá lett, rögzíthető lehetőségét. Törekedni kell az értelmező közösség eddigi észrevételeinek figyelembe vételére, de meg kell próbálni új szemmel nézni munkánk tárgyára. S mindezt a forráskritika vértézetében.

Az itt olvasható tanulmányok ezeket az elveket, megfontolásokat szem előtt tartva készültek, és variált forrásanyagot használtak. Szerzőjük ezt tartja érdekmenének.

Szükséges jeleznem, hogy a Biró-pályakép kivétel; a többi tanulmány már megjelent, az első közlés helyét az írások végén jelzem. Az első publikáláshoz képest mindegyik jelentékeny mértékben kibővült az azóta tudomásomra jutott adatokkal, összefüggésekkel. A korábban esszéként megjelent Sárközi Márta-, illetve Szegi-írások pontosan okadatolt jegyzetapparátust kaptak. A Vészi-dinasztiához köthető személyektől néhány esetben önismétlőnek ható információk származnak. Ezek tudatosan maradtak a szövegben, a minden tanulmányt elolvasók figyelmét külön köszönöm.

* * *

¹⁹ Kiséry András: *Könyvek Shakespeare-ről. Peter Ackroyd: Tetszés volt céloom; S. T. Coleridge: Shakespeare; Stephen Greenblatt: Géniusz földi pályán. Shakespeare módszere, Holmi, 2007/1. 99.*

A hála szavai maradnak.

Elsősorban Frank Tibornak köszönöm az ösztönzést, és annak felismertetését, hogy ezek a nagyon különböző tanulmányok egy és ugyanazon szakmai hozzáállást tükröznek, érdeemesek az együttes megjelenésre, mert a dualizmusból induló 20. század szövetét húzzák feszesebbre, és nem csak azért, mert a tanulmányok közül több egy családfa ágait rajzolja meg.

Külön és hangsúlyosan köszönöm az Eszterházy Károly Főiskola anyagi és erkölcsi támogatását, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete szakmai közösségének sokszor revelációval felérő tanácsait.

Óriási hozzájárulás volt munkámhoz az Eötvös Könyvtár kollégáinak készséges segítsége.

A Bíró-tanulmány anyaggyűjtésében Hum Balázs (OSzK) segítségére támaszkodhattam.

Hálás vagyok az életpályáikkal itt érintett személyek ma élő hozzátartozóinak, Horváth Ádámnak, a Lukin családnak, Szegi Andrásnak, Kornfeld Tamásnak és Szegedy-Maszák Marianne-nak.

Köszönöm szerkesztőm, Gspann Veronika köteles figyelmén túlmenő érdeklődését, segítségét, Kúnos László támogató barátságát, Illyés Éva és Csöllei Balázs képzeletben gazdag kivitelező munkáját és tervezői fantáziáját.

Műhelyteremtő és dinasztiaalapító

VÉSZI JÓZSEF (1858–1940)

Hanák Péter utolsó, posztumusz megjelent tanulmánykötetének címe *A Kert és a Műhely*.¹ A nagybetűs szimbólumok második, mint ezt a történész megmagyarázza, a sajtóra utal. „A cím nem utólagos reflexió szülte metafora, hanem két korabeli kulcsszó. A századvég bécsi művészértelmisége valóságos kertjét és a lélekbe rejtett, szimbolikus kertet is művelte, a budapesti viszont – Ady kifejezésével – a szerkesztőséget nevezte el az írás »műhelyének«.² Modernség és szecesszió, identitásválság és szorongás a bécsieket az emberi lét megváltozott feltételeinek, egzisztenciális veszélyeinek megértéséhez, a budapestieket a magyarság és emberség sorsközösségének és mindkettő romlásának felismeréséhez vezette el. [A tanulmányok] a magyar szecesszió ambivalenciáját, elvágyódását és maradását, oldhatatlan kötődését Ady pályakezdésének paradigmáján” vizsgálják, jelzi bevezetőjében Hanák Péter.³ Kétségtelen, hogy a századelő modernségének egyik legnagyobb alakja Ady Endre.⁴ De kizárólagossá tétele, kiemelése elfedi, nem láttatja kellőképpen azt a társadalmi és kulturális közeget, amelyből kiszállt, hogy új otthonra leljen. Tanulmányunkban Vészi Józsefet idézzük meg, aki azok egyike volt, akik Adynak nyilvánosságot adtak és a fővárosba hívták.

A magyar kultúrtörténet főbenjáró adóssága Vészi pályájának bemutatása és értelmezése. Egyrészt az elsők közül való, akikkel valami új kezdődött. Átmenetet képezett az általa vélemény-sajtónak nevezett „eredeti” sajtótípus és a hír-

¹ Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi, 1999.

² 1902-ben mutatta be a nagyváradi Szigligeti Színház Ady egyetlen színpadi művét, *A műhelyben* című egyfelvonásost. Azt mondja el ebben, hogyan örli meg a redakció lázas mindennapi munkája a költőt, miért írta íme most is ezt a magyarázó és mentegetőző képet a tulajdonképpeni darab helyett, amit megígért, vagyis, hogy miért nem írt színdarabot. Ady pályakezdéséről és újságírói munkásságáról Lengyel Géza is hasonló címmel – *A műhelyben* – írt visszaemlékezést. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. Az igazság az, hogy Ady első két kötete, az *Új versek* és a *Vér és arany*, s részben a harmadik is, az *Illés szekeren* a napi szerkesztőségi munka *idején* születtek. Ez nem vonja kétségbe a Hanák-metafora érvényességét, épp ellenkezőleg: arra hívja föl a figyelmet, hogy a magyar és általában a közép-kelet-európai irodalmak mennyivel közvetlenebb szerepet játszottak a *társadalmi és közéleti* problémák manifestálásában.

³ Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*, 14.

⁴ Ady Endre indulásának monografikus feldolgozását ld. Király István: *Ady Endre I–II*. Budapest, Magvető, 1970. Szempontunkból különös figyelemmel a Vészi József, Kabos Ede, Biró Lajos portrékra: 15–42.

szolgáltató üzleti vállalkozás között.⁵ Maga sohasem foglalkozott a sajtó üzleti, vállalati részével, nem is tudjuk, mennyire értett hozzá. (Bár gyaníthatjuk, hogy nem nagyon, mert a családi visszaemlékezések szerint a különböző évfordulóira azt kapta lapjától, a *Pester Lloyd*tól, hogy a cég könyveiből leírták adósságait.) A magyar sajtómágnások egyike volt, aki az 1910-es évek végétől családjának nagypolgári életnívót teremtett 9 szobás, központi fűtéses főszerkesztői lakással a „redakció” fölött, a Wurm utcában,⁶ volt saját gépkocsija sofőrrel, dunavarsányi, majd a bajorországi walchensee-i, 1925-től pedig izbégi birtokkal, nyaralókkal, úszómedencével, teniszpályával.⁷ A kétségtelenül nagypolgári és nagystílú életvitel ellenére a közeli szemtanú azt állítja, kortársai és közel kortársai, mint pl. a Légrády család, Rákosi Jenő és később Miklós Andor sokszorosan többre vittek anyagi erő tekintetében.⁸ Amiben közösek az itt felsorolt újságmágnások, az független az anyagiaktól. Mindannyian tekintélyesek „közéleti befolyásuk” és a „szellemi világgal tartott kapcsolatuk szerint”, bár más-más típust képviseltek.⁹ Vészi annak a korszaknak volt meghatározó személyisége, amikor a sajtó a társadalmi alrendszer legfontosabbikává kezdett válni, amikor professzionalizálódott az újságírás, megszilárdult státusza, és kialakult az újságíró modern identitása. S eközben nemcsak mint publicista, hanem mint szerkesztő is mindvégig mégis inkább a „véleménysajtó” képviselője maradt. Azaz van itt személyiségében egy ellentmondás. A vélemény-sajtó kifejezés azt a fajta újságírószerep-felfogást képviseli, amelyben az újságíró fáklya marad, a felismert nemzeti érdeket szolgáló vélekedés kifejezője. Azaz a közjó képviselője, artikulálója. Ezt a szerepértelmezést kezdte ki a kiegyezés nyomán kibontakozó sajtóélet, amelynek legfőbb differenciálója a pártpolitikai különbözőség lett. A laptulajdonosok, főszerkesztők szinte mind, és a sajtóban kisebb beosztásokban dolgozók közül is sokan voltak tagjai az Országgyűlésnek. Az elkülönülés rivalizálással és annak nyomán üzleti következményekkel járt. A közjóban való megingathatatlan hit mellett azonban Vészi József azt is tudta, hiszen az irodalom volt éltetője, hogy a személyiség, a széttartó színek megnyilvánulásai az irodalomban az újdonság igen lényeges erői, és ő maga segített elhárítani az egyéni érvényesülés akadályait.

⁵ Vészi József: A magyar sajtó. In: *Magyarok a kultúráért*. Szerkesztette Dr. Lukács György. Budapest, A Magyar–Francia Kultúrliga Kiadása, 1929. 187–193.

⁶ Sárközi Márta családi visszaemlékezése. *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Szerkesztette Széchenyi Ágnes. Budapest, Magvető, 2004. 18–20.

⁷ A kultúrtörténeti érdekességű egykori birtok egykorú felvételei és mai romos maradványai láthatók a *Horváth Ádám 75 éve* c. portréfilmében. Beszélgetőtárs Mácsai Pál. Szerkesztő-rendező Komlós András. MTV, 2005.

⁸ Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások*. Budapest, Akadémiai, 1963.

⁹ Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások*, 6.

Két külön okból is figyelmet érdemel munkássága. Tartalmas és eredményes¹⁰ pályájának íve rendkívül hosszú volt, 1877-től 1938-as visszavonulásáig tartott, és két igen jelentős orgánumhoz kötődött tartósan. A *Pester Lloyd*hoz két huzamos ciklusban 1877–1893 és 1913–1938 között, illetve az általa alapított és Adyt, Molnár Ferencet, Kosztolányi Dezsőt, Biró Lajost, Papp Dánielt, (a nála éppen csak fiatalabb) Kabos Edét, Lyka Károlyt, s részint Jászi Oszkárt és Szende Pált felfedező, 1896-ban indított *Budapesti Napló*hoz. Mindkét politikai hírlap élén állt: főszerkesztő volt, a lapok irányvonalát ő jelölte ki. (A közbeeső időt a *Pesti Napló*-nál töltötte, annak belső konfliktusa nyomán szakadt szét a redakció, és jött létre a *Budapesti Napló*. Külön vizsgálatot érdemel majd a *Pester Lloyd* Tanácsköztársaság alatti – a szerkesztők értelmezése szerint illegitim – működése, Vészi csak 1919. szeptember 28-án tudta visszavenni a szerkesztést.)

Vészi József a kiegyezés előtt, az abszolutizmus korában született, és a fasizálódó, a második világháborúba sodródó Horthy-korszakban halt meg. Önnön teljesítménye mellett dinasztia-teremtő egyéniség volt, leszármazottaival együtt egy rendkívüli módon tehetséges család története rajzolható meg.¹¹ Ez a tanulmány

¹⁰ A hetvenedik születésnapja alkalmából vele készült beszélgetés címe szerint 10 000 vezércikket írt. *Temesvári Hírlap*, 1928. május 24. 7. Itt köszönöm meg újból az évtizedeken át fáradhatatlan, ám 2014-ben meghalt Lakatos Évának, hogy munkámról értesülvén átadta a Vészi József-re vonatkozó céduláit.

¹¹ Vészi József legidősebb gyermeke Vészi Margit (1885–1961), az egyik első magyar újságíró volt. Vészi író vejei Molnár Ferenc (1878–1952) és Biró Lajos (1880–1948). Molnár munkássága közismert, nem így a nemzetközi filmes karriert befutott és méltatlanul elfelejtett Biró Lajosé, aki az 1888-ban született Vészi Jolán férjeként lett a család tagja.

Unokája Vészi Margit és Molnár Ferenc lánya, Molnár Márta, közismert későbbi nevén Sárközi Márta (1907–1966). Az ő első férje Horváth Zoltán (1900–1967) újságíró, szerkesztő, műfordító volt. A második férj a költő, műfordító és szerkesztő, a Balfon elpusztult Sárközi György (1899–1945). Vészi dédunokái közül a médiadinasztia-vonal szempontjából említendő Horváth Ádám (1930), a Magyar Televízió volt főrendezője, elnöke, a Színház- és Filmművészeti Egyetem rektorhelyettese és Sárközi Mátyás (1937), aki évtizedeken át a BBC-nél dolgozott. Az egyik ükunoka-vej – fogadjuk el ezt a nem létező rokonsági fokozatot – a filmrendező Jeles András (1945).

Megemléltető Vészi József korán meghalt fia, Vészi Gyula is, aki 24 évesen lett a bonni egyetemen az élettan magántanára, harmincnál több tudományos közleményt publikált, s ő írta a *Deutsches Medizinisches Handlexikon* biológiai fejezetét. 1914-ben hazajött, hogy a kötelező katonai szolgálatnak eleget tegyen. 1918-ban a Debreceni Egyetem nyilvános rendes tanárának nevezték ki, de még ebben az évben spanyolnáthában meghalt. Kovácsi I. Gábor: Vészi Gyula (a polgári korszak egyetlen zsidó professzora a Debreceni Egyetemen). *Debreceni Szemle*, 2014/4. 366–373. (A portré az ELTE Társadalomtudományi Karának Történeti Szociológia Tanszéke kutatásának keretében készült, amely a polgári korszak tudáselitjével foglalkozik.)

A negyedik lány, Vészi Lenke férje Márkus Andor (1890–1963), az Angol–Magyar Bank igazgatója volt. Fiuk, Márkus Gábor (1922–2012) az Egyesült Államokban élt, neves rákkutató, az MTA külső tagja volt. (Nekrológia: *Magyar Tudomány*, 2013/3. 350.) Lányuk Márkus Anna (1928) Párizsban élő festőművész. Veje volt Balkányi Kálmán (1883–1965), az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület igazgatója, korában tekintélynek örvendő közgazdasági szakíró és publicista. Balkányi Kálmán és Vészi Edit lányai közül Balkányi Judit világhírű csecsemő-agysebész lett, Balkányi Sári a Bálint Mihály-féle pszichológiai intézetben dolgozott. Balkányi Zsuzsa grafikus lett. A család ismertetése ezzel nem teljes.

még csak értékelő vázlata pályafutásának, amely összegyűjti a vele kapcsolatos tisztázandó kérdéseket, kijelöli a kutatás teendőit, vállalva az így kialakuló kép esetleges aránytalanságait is.

Kevés hiteles forrással rendelkezünk, olykor egymásnak ellentmondó dátumokkal, hivatkozásokkal is találkozunk. A korabeli, róla szóló megemlékezések, mint írói jubileumának megünneplése vagy a halála után született emlékbeszédek olyan patetikusak, sőt dagályosak, mintha egy ókonzervatív személyiségről szólnának, s nem a 20. századi irodalmi és társadalomtudományi megújulás élenjáróinak felfedezőjéről. Való igaz, hogy a Horthy-korszak hangsúlyosan honorálta teljesítményét, 1927-ben a felsőház tagja lett, 1928-ban, hetvenedik születésnapja és félévszázados sajtópályafutása ünnepésekor hatalmas visszhangot támasztott az évforduló, 1930-ban pedig Corvin-láncot kapott. Nem tudjuk, milyen mértékben vált írásaiban konzervatívvá, amíg publicisztikai nincsenek összegyűjtve. Mindenesre az igaz, betagozódott abba a társadalomba, amelyet még Szekfű Gyula merevnek és formálisnak tartott, egyenesen „neobarokk” társadalomnak írta le a Horthy-érát.¹² Másrészt az is bizonyos, hogy ezzel az állítással a *Pester Lloyd*-ot mint orgánomot nem méltányoljuk kellőképpen, s elemzés nélkül áttoljuk a „kormánypárti” oldalra, noha tudunk ellenkező véleményekről is.¹³

Forrásként használjuk a családi visszaemlékezést is, amelyet unokája, az ugyancsak szerkesztőként működött Sárközi Márta írt. Ez a mulatságosan deheroizáló kétévnyi szöveg viszont valóban túlságosan is emberközelpibe hozza pittoreszk módon eltúlzott történeteket. Formátumáról alig esik szó, csak a külsőségek, az életforma leírása sejteti a szereplő nagyságát. Amit persze Sárközi Márta egészen bizonyosnak, magától értetődőnek vélt. Mindenesre ezeket az anekdotikus idézeteket a jegyzetek közé utaltuk. Végletesen különböző szemléletű és stílusú szövegek között, s nem könnyen fellelhető adatokat gyűjtve haladunk. Forrásaink között vannak az országgyűlési almanachok is, ezek azonban a bemutatott személytől származó adatokat tüntetik fel, s bár fontos és részletes eseményekről tájékoztatnak, mégiscsak az illető önmagáról alkotott, gyakran idealizált képét

¹² Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. 402–415.

¹³ A *Pester Lloyd* korai történetének szakirodalmából megemlíjtjük a Társaság jubileumi emlékkönyvét: *A Pesti Lloyd-Társulat*. Bev. Falk Miksa, Budapest, 1903. és Ujvári Hedvig tanulmányait: *Die Geschichte des Pester Lloyd zwischen 1854–1975*. I: *Magyar Könyvszemle* 117/2., 2001, 189–203., és II: *Magyar Könyvszemle* 117/3., 2001, 318–331. A *Pester Lloyd* irodalmi konzervativizmusáról jelent meg pl. névtelen bíráló a *Nyugatban*: *A Pester Lloyd és hazánk hírneve*. 1932/5. 293–294. Segít az eligazodásban a *Pester Lloyd*-nak az Österreichisches Nationalbibliothek által digitalizált, egyelőre csak 1888 és 1922 közötti számainak nyilvánossá tétele: <http://epa.oszk.hu/00600/00675>. A lap fennállása során a legmagasabb példányszámot 1934-ben, Vészi főszerkesztése alatt érte el, kétszer 25 ezer példányban jelent meg ekkor a reggeli és délutáni kiadású lap. Az adat forrása az ÖNB történelmi összefoglalója a digitális verzió élén.



Bibari Sándor növendékei között. A festő balján ül Vészi Margit (Lukin Márta tulajdona)



tükrözik. A valóságot a szövegek mutatják meg, maguk a Vészi-publicisztikák. A legfájóbb éppen ez: hogy Vészi írásai egyelőre nincsenek összegyűjtve.¹⁴

Kevés az információnk Vészi családi háttéréről. A köz- és a családi emlékezet szerint *self-made man* volt. („Ennek a német redaktornak [sic], akit mostanában [1928] ünneplünk: nemigen segítettek sokat az életben. Mindent maga csinált, amire hálásan vagy akár jó emlékezettel visszatekinthene, ha ugyan volna erre ideje a Pester Lloyd íróasztala mellől” – írja róla Krúdy Gyula).¹⁵ Ami tényszerűt eredetével kapcsolatban tudunk, a zsidótörvények után Aradról megkért anyakönyvi másolatokból való.¹⁶ Vészi József Aradon született

¹⁴ Az SzTE kommunikáció szakán végzett Tanács Krisztiánnal összegyűjtöttük Vészi Józsefnek a *Buda-pesti Napló*ban megjelent vezércikkeit, publicisztikáit. Az anyag kiadásra vár.

¹⁵ Krúdy Gyula: Vészi, az akrobata. *A Reggel*, 1928. 24. sz. május 29. Kötetben: Krúdy Gyula: *A szobrok megmozdulnak. Írások az irodalomról*. Budapest, Gondolat, 1974. 308–309.


¹⁶ Anyakönyvi kivonatában ez áll: Weisz Gyula (héber neve József) 1858. november 6-án született Aradon, a Határ út 16. szám alatt. Apja Weisz Gyula, anyja Guttmann Nanetta. A szülők házassági anyakönyvi másolata szerint Weisz Gyula a házasságkötéskor 28 éves volt, felesége, aki ekkor még Guttmann Eszter néven szerepel 19 éves. A házasságkötés 1856. szeptember 2-án történt. A vőlegény édesapja Weisz Bernát kereskedő, anyja Grósz Júlia. Guttmann Izsák ügynökként szerepel a hivatalos iraton, felesége Leopold Julianna volt. Lukin Márta tulajdonában.



**EXTRAS
KIVONAT**

din matricula născuților dela biserica izraelită
 nr. aradi izr. egyház szül. anyakönyvéből

505-429 III. tom 116. folie 122. num
 kötet lap szám

Numele Név	Weisz Gyula - kéker neve: József
Timpul nasterii A születés ideje	1858. október 6-án Aradon
Părintii Szülők	Weisz Gyula Guttman Nanetta Arad, Határ u. 16.-
Mosă A bába	Gottreich
Circumziune sau darea de nume A körítetés v. névadás	október 13-án Hestmann -
Camăeru A koma	Guttman Mária Harkmann Mária
Observările ulterioare, corecții Utólagos megjegyzések, adatai helyesbítései, Vészi-re javítások	A m. közt. belügyminis. 902/84- alatt helyesbítései, Vészi-re lett átváltoztatva.
Extrasul e în conformitate cu originalul matriculei. A kivonat megegyezik az eredeti anyakönyvvel.	
Kelt	Arad, 1999. június 2-án Szefer József


 Sefraim - főrabbi

Vészi József születési anyakönyvi kivonatának
másolata (Lukin Márta tulajdona)

1858-ban.¹⁷ Arad, a partiumi város, nagysága ellenére is a peremvidékbe tartozott, a család lakóhelye, a Határ út szimbolikusan a város szélére utal. A családi visszaemlékezés kicsit hozzátesz az adatokhoz: „A Vészi nagypapa [...] mamája korán meghalt, sok testvére volt. A papa kocsmáros volt Aradon. Én úgy tudom, hogy főképp a Vészi nagypapa tartotta el, mindig berendezett neki egy kocsmát, megvette a borokat, és azután a papa lement a pincébe, és addig ivott, amíg tartott a borból. Akkor a fia megint vett neki borokat” – írja az unoka. Irodalmi becsvágya indította útjára. Ám egy meglepő, az iskolai értesítőkből ellenőrzendő információt közölt magáról egy interjúban Vészi József, azt, hogy annak idején az aradi gimnáziumban megbuktatták magyar nyelvű és irodalomból.¹⁸

¹⁷ Arad szabad királyi város (1834) 70 ezres lakosságából (1910-es évek) 10% volt zsidó. Az aradi zsidókra vonatkozó legrégebbi okmány egy 1717-ből való védlevél, mely a városban lakó két zsidót vette oltalmába. 1742-től volt a városnak imaháza, 1759-től temploma. 1828-ban, a második zsinagóga építések 812 lelket számlált a hitközség. A főrabbi ekkor a több könyvet publikáló Chorin Aron volt, id. Chorin Ferenc (1842–1925) nagypapa, ifj. Chorin Ferenc (1879–1964) dédapja. Sokat tett a városért Deutsch Ignác, a hatvani Deutsch család őse, aki fiúárva-házat létesített. 1865-ben olvasóegylet alakult. Lélekszáma Budapest, Nagyvárad és Miskolc után a negyedik legnagyobb tekintélyű gyülekezet volt. A *Magyar zsidó lexikon* (1929) az Aradról elszármazottak között első helyen említi Vészi Józsefet, majd Kaufmann Izidort, Guttman Jakobot, Chorin Ferencet, Gál Gyulát és a „hatvani Deutschokot”. A városban született többek között Tóth Árpád, Kuncz Aladár, Jávor Pál. A kiegyezés után egy héttel már cikk jelent meg a helyi *Alföld* c. lapban az aradi vértanúk emlékoszlopának felállításáról, s megalakult a szoborbizottság is. Kossuth „magyar Golgotának” nevezte a várost. Lakatos Ottó: *Arad története 1–3*. Arad, 1881. és *A százéves Arad, 1834–1934. Aradi útmutató*. Szerk. Lendvai Ferenc és Gellér János. Arad, Aradi Magyar Párt, 1934.

¹⁸ Paál Jób: Vészi József, a Pester Lloyd főszerkesztője nyilatkozik. *Aradi Közlöny*, 1934. április 15. 4.

Vészi aradi középiskolásként küldött verseket Jókainak, az írófejedelem közölte először nyomtatásban, s az ő javaslatára lett Weiszből Vészi is. Költő akart lenni, két verseskötete jelent meg huszonéves korában, *A bánat dalaiból* (1879) és a *La traviata. Dalok egy tévedt nőhöz* (1881). Ebben az utóbbi, Dumas regényét, illetve Verdi operáját megidéző című könyvében újraközölte fontosnak ítélt régebbi verseit is. A versek szentimentálisak, hangpróbák inkább, mintsem saját érzések. Vagy mégis? A költői én mélyen érző, megbocsátó, szeretetteli és szentimentalizmusra is hajlamos férfiú, s ez szoros fedést mutat a Vészire való visszaemlékezésekkel. A bukott nő sorsában is a külső, társadalmi megrontó erőt kereste. Nem tagadhatjuk, ez Reviczky Perdita-verseinek hatását is mutathatja. (Kollégák voltak a *Pesti Naplónál*, ismerték egymást, a hatás kétségbevonhatatlan. Majd Vészi fordította németre Reviczkytől *Az utolsó költőt* és a *Tristiát*.)¹⁹ Ezek a vonások végigkísérték életét, habitusának fő jellemzői maradtak. A verseskötetek figyelemre méltó kritikai visszhangot nem kaptak, a *Pesti Hírlap* és a *Koszorú*, illetve a *Képes Családi Lapok* említették.²⁰ Rákosi Jenő – utóbb riválisa a *Budapesti Hírlap* élén, nemcsak személyében, de a Vészi által védett modern értékek kritikusaként is – azt írta róla, hogy a „tárgy merészsége és a hang izzó túlfűtöttsége vésztojás tünete a magyar irodalomnak”. Ez a vélemény, melyet utóbb Vészi mosolyogva emlegetett, azért érdemel figyelmet, mert Vészi személyes ambícióiban eltávolodott attól a tematikai és „erkölcsi” modernségtől, kihívó szabadosságtól, amit Ady Endrében később köszöntött, bár félt is tőle. Mint apa és mint civil megértette, hogy az ihletett, útkereső irodalom és a nyugodt polgári élet alapvetően milyen távol vannak egymástól. Lányát, Vészi Margitot féltette Ady és Molnár Ferenc közeledésétől is. Nagyon örült viszont annak, hogy Vészi Jolán a családcentrikus és cseppet sem bohém hírlapíró, Biró Lajos felesége lett.

Vészi József a budapesti egyetemen tanult. Ahogy a *Magyar Országgyűlési Almanach 1931–1936* írja róla, „a bölcsészeti fakultáson a magyar és német irodalom tanulmányozásának szentelte magát. Gyulai Pál²¹ és Heinrich Gusztáv²²

¹⁹ Koroda Pál bevezetője Reviczky Gyula gyűjteményes kötetéhez. Magyar Remekírók. Budapest, Franklin-Társulat, 1902. 38. Falk Miksa és Dóczy Lajos tolmácsolták a *Pán halálát* németül. Uo.

²⁰ *Pesti Hírlap*, 1879. nov. 20. 3; *Koszorú*, 1880. I. 280–282; *Képes Családi Lapok*, 1881. febr. 20. 334.

²¹ Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész, író, egyetemi tanár, kritikus, az MTA tagja, főrendiházi tag. A korszak egyik újságíró egyéniségéről szólva megemlítjük, hogy 1895-ben, írói jubileuma alkalmából nem először élesen támadta a nagyvárosi sajtót. Sekélyes szintűnek, felületesnek és veszélyesnek mondta az újságok összességét, mert ilyen mentalításra szoktatja a közönséget is. Nyilatkozata vitát váltott ki, az *Egyetértés* válaszában leszögezte, hogy „ez a magyar hírlapirodalom nevelt a magyar irodalomnak olvasóközönséget, és ebben az olvasóközönségben fenntartja a nemzeti érzést”.

²² Heinrich Gusztáv (1845–1929) irodalomtörténész. A budapesti egyetemen a német irodalom tanáraként működött, szerkesztője volt a négykötetes egyetemes irodalomtörténetnek.

lábánál ülve szívta magába e két disciplina szellemét és részt vett Greguss Ágost²³ »stílusgyakorlatok« című kollégiumában is, amelyben az akkori fiatal írónemzedék bontogatta szárnyait. Greguss Ágost ezt a kollégiumát lakásán tartotta, s rendes hallgatói közé tartoztak Riedl Frigyes,²⁴ Angyal Dávid,²⁵ Szinnyei József,²⁶ a később tragikus körülmények között elhunyt ambiciózus és nagytehetségű Bánffy Zsigmond,²⁷ akinek tollából jelent meg Gyulai Pál Olcsó Könyvtárában Lessing Laokoonjának nagyszerű magyar fordítása – és több fiatal magyar író, akik azóta a magyar irodalom első vonalába kerültek.²⁸

Szeretetteljes kapcsolat fűzte Jókaihoz, a magyar irodalom legnagyobb romantikus regényírójához, „epochális alakjához”.²⁹ Amikor Jókai halála után híre ment, hogy a hirhedett szenzációkereső, Fényes László³⁰ kikérdezte a család régebbi szolgálóit, személyzetét, s pamfletet készül írni Jókairól, külön támadva annak igen fiatal özvegyét, Vészi, mint Jókai barátja és utolsó éveinek közeli tanúja egy füzettel tiltakozott.³¹ Versei és Jókai-szeretete inkább a 19. század eszményeihez, a kanonizált rendhez, a nemesi liberalizmus ideáljaihoz kötik. Innen oldozódott el, került egyre inkább a modernitás vonzásába. A Jókai képviselte nemesi romantika és nemzeti illúziói alól kifutott a társadalmi talaj, az értelmiség a társadalom és reform, a jövő felé fordult. Vészi ezt a pillanatot megérezte, Jókai személyének szólóan, hálával és szeretettel fejet hajtott a lezáruló század előtt, de nyitottan és tevőleges kíváncsisággal várta az újat.

Vészi Józsefnek és nemzedékének volt pozitív világképe, mégpedig a 19. század nemesi eszményeiből táplálkozó. Erős volt benne a feltörekvés vágya is. Az újság-

²³ Greguss Ágost (1825–1882) író, hegelianus esztéta.

²⁴ Riedl Frigyes (1856–1921) irodalomtörténész, Arany János első monográfusa.

²⁵ Angyal Dávid (1857–1943) liberális pozitivistá történetíró.

²⁶ Szinnyei József (1857–1943) nyelvész.

²⁷ Bánffy [?, Bánfi, Braun] Zsigmond (1857–1894), [Szinnyei József bibliográfus szavaival] bölcsellettudor és főreáliskolai tanár. Publikált a *Homban*, a *Fővárosi Lapok*ban és a *Budapesti Szemlé*ben. A hivatkozott Lessing-fordítás 1877-ben jelent meg Braun Zsigmond név alatt.

²⁸ *Magyar Országgyűlési Almanach az 1931–1936. évi országgyűlésről*. Budapest, 1931. 547–548.

²⁹ Szini Gyula nevezte így Jókait visszaemlékezésében: Jókai. Egy élet regénye, XII. *Nyugat*, 1928/7. [április 1.] 532–533. Azt írja Szini, hogy Vészi „szavakkal ki nem fejezhető szeretettel közeledett” Jókaihoz.

³⁰ Fényes László (1871–New York, 1944), újságíró. 1910-től *Az Est* munkatársa. Közel állt a polgári radikálisokhoz és Károlyi Mihály pártjához. 1919-ben tiltakozott a fehérterror ellen, ezért a Tisza István elleni merényletben való bűnrészességgel megvádolták, majd felmentették. Ezután a *Népszava* munkatársa lett, 1926-ban Bécsbe emigrált, majd Pozsonyba költözött, Csehszlovákia megszállása után Franciaországba majd az Egyesült Államokba emigrált. Jászi Oszkár és Hatvany Lajos is portrét írt róla.

³¹ *Hiénák Jókai sírján. Válasz egy pamfletre*. Budapest, Révai és Salamon Könyvnyomdája, 1904. Fényes László: *Jókai Mór utolsó évei. Tanúvallomások*. Budapest, 1904. és Fényes László: *Jókai Mór utolsó évei körül. Válasz Vészi Józsefnek*. Budapest, 1904.

írásban, az irodalomban, a művészetben akarta megkezdeni az új Magyarország felépítését. Szerkesztői gyakorlatát a legjobb iskolában, a *Pester Lloyd*nál szerezte. 1877-ben lépett a lap kötelékébe, mint a helyi rovatnak munkatársa, majd parlamenti tudósítója. Mesterségbeli tanárai, szívesen emlegetett kollégái Tóth Béla,³² Adorján Sándor³³ és Barna Izidor³⁴ voltak.

1894-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését Ábrányi Kornéltól.³⁵ Két év múltán összekülönbözött a kiadóval, tizenhat munkatársával együtt kivált a szerkesztésből, és megalapította a *Budapesti Naplót*.³⁶ Ez a lap az új tehetségek fóruma lett, az új Magyarország előfutára. Ki milyen és mekkora karrier előtt áll, még senki nem tudta. Ady és Biró Lajos a századfordulón együtt dolgoztak Nagyváradon, a *Nagyvárad*i *Napló*, illetve a *Szabadság* szerkesztőségében, volt idő, hogy egymás konkurenseként, de egy hosszabb időn át közös szobát is béreltek. Kettejük kapcsolatában Biró Lajos volt a „felnőtt”, a higgadt és céltudatos.³⁷ Biró jól tudott franciául, már élt kint közel egy évet, és természetesen olvasott németül. Lengyel Géza írja, hogy 1900 elején a nagyváradi zszurnalisztikára nézvést fontos esemény volt az interurbán telefonösszeköttetés megteremtése a főváros és Nagyvárad között. Az eseményről Ady verset is írt „Dal az interurbán telefonról” címmel. Nem tudjuk még, miért és hogyan, de Vészi József publicisztikájával és egyben híres szignójával – (v) – jelent meg a *Nagyvárad*i *Napló* első évfolyama első számának beköszöntője is.³⁸

³² Tóth Béla (1857–1907) író, újságíró. Természettudományi és orvosi tanulmányokat folytatott. Bejárta a Balkánt és Egyiptomot. Hazatérve lett újságíró, dolgozott a *Függetlenség*, a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap* munkatársaként. Szarvas Gábor nyelvtisztító törekvéseinek támogatója volt, szólások, anekdoták gyűjtőjeként máig újra kiadott szerző.

³³ Adorján Sándor (1858–1945) újságíró, műfordító. 1881-től az *Ország-Világ*, az *Ellenőr*, a *Nemzet* munkatársa, majd 1899-től Jókai *Magyar Nemzetének* felelős szerkesztője. 1906-ban visszavonult az újságírástól, és vasúti tisztviselő lett. Magyarra fordította Balzac, Zola és Turgenyev néhány regényét, mint műfordító dolgozott a Népszínház és a Nemzeti Színház számára.

³⁴ Barna Izidor (1860–1911) újságíró. 1880-tól az *Egyetértés*, 1886-tól a *Budapesti Hírlap* munkatársa. 1892-től a *Pesti Napló* felelős szerkesztője. 1896-ban megindította az első bulvárlapot, az *Esti Újságot*, amit haláláig szerkesztett.

³⁵ Ábrányi Kornél, ifj. (1849–1913), író, újságíró, Ábrányi Kornél zeneszerző fia. 1868 és 1875 között miniszteriális tisztviselő, majd a *Kelet Népe*, a *Magyarország*, az *Ország-Világ* szerkesztője. 1887-től 1894-ig, majd 1901–2-ben a *Pesti Napló* szerkesztője. 1906 és 1909 között a miniszterelnöki sajtóosztály vezetője. Kákay Aranyos álnéven politikai röpiratok szerzője.

³⁶ A *Budapesti Napló* történetéről ld. Lengyel Géza: *Magyar újságmánások*, 124–188; Rejtő István: A *Budapesti Napló* és a „hírelő” rovat. *Magyar Könyvszemle*, 1963/1. 59–72.

³⁷ Ady Endre és Biró Lajos kapcsolatáról ld. Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*.

³⁸ *Nagyvárad*i *Napló*, 1898. október 1. 1. A hírlap történetéhez ld. Nagy Endre: *Egy város regénye*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1958; és *Várad–Budapest–Párizs. Emlékezések*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958; Indig Ottó–Szántó Sándor–Szűcs László–Králik Lóránd: *Százéves a Napló. Jubileumi Album*. Nagyvárad, Bihari Napló, 1998.

1903-ban és 1904-ben – Ady levelezése a bizonyíték rá – Vészi sorban hívta Budapestre az ifjakat.³⁹ Adyt azzal kecsegtette, hogy egy év múlva ő lesz az egyik legismertebb publicista.⁴⁰ Ady is kijutott közben Párizsba, egy ízben ott találkozott Vészivel s lányaival, Vészi Margittal és Jolánnal. Lelkesülve számolt be Birónak „bolyongásairól”, aztán nemsokára már arról írt, hogy döntött, hazamegy, s beáll Vészihez.⁴¹ „Külső karrier” dolgában Biró jobban haladt, Vészi – miután Jolán lánya és Biró eljegyezték egymást – mintegy a „család” képviselőjében a szerkesztőségben belül amolyan publicisztikai előolvasóvá léptette elő jövődöbeli vejét, Ady enyhén féltékeny is volt ezért. A költő ekkor, párhuzamosan a Léda-kapcsolattal vagy kicsit később, belehabarodott az egyelőre még hajadon Vészi Margitba, de az apa ezt nem nézte jó szemmel. Mint ahogyan azt sem, hogy lánya 1906-ban férjhez ment Molnár Ferenchez, akitől gyermekük megszületése előtt már külön is vált.⁴² Vészi nem örült annak sem, hogy 1912-ben a *Nyugat* megkezdte a „Margita-ciklus” közlését. Pedig a versciklust éppen az ő dunavarsányi nyaralójukban kezdte kigondolni Ady, éppen Vészi Margitnak téve ígéretet egy nagyobb epikus műre.⁴³ Ady tartós szeretetét és ragaszkodását jelzi, hogy egy 1915-ös publicisztikájában „fogadott apjának” nevezte Vészit.⁴⁴

Ady és Biró már ott voltak, amikor Kosztolányi Dezső is a lap kötelékébe lépett, sőt, a lap jelentősége is nyilvánvaló volt már: „A Budapesti Napló már évekkel azelőtt egyengette az új irodalom útjait. Tárcarovatában gyakran szerepelt Tolsztoj, Csehov, Gorkij, Knut Hamsun neve.”⁴⁵ Húszévesen itt kezdte

³⁹ A századelő Budapestjéről ld. *Budapest története IV.* Szerkesztette Vörös Károly. Budapest, Akadémiai, 1978. Különös tekintettel a Vörös Károly által írt, a millennium és 1918 közötti időszakról szóló fejezetekre 525–771. Budapest szellemi életéről ld. pl. John Lukacs: *Budapest, 1900.* Budapest, Európa, 1991. Továbbá Frank Tibor: *Der Kult des Allwissens im Budapest des Fin de Siècle.* In: *Authority, Culture, and Communication: The Sociology of Ernest Manheim.* Frank Baron, David Norman Smith, Charles Reitz, eds., Heidelberg, Synchron Verlag, 2005. 89–116; és Karádi Éva: *A magyar szellemtudományi iskola mint európai áramlatok felvevője és elindítója.* In: *A kreativitás mintázatai.* Szerkesztette Békés Vera. Budapest, Áron Kiadó, 2004.

⁴⁰ Ady Endre levele Biró Lajosnak, [Érmeindszent, 1904.] jan. 11. *Ady Endre levelei.* Budapest, Szépirodalmi, 1983. I. 138.

⁴¹ Ady Endre levele Ady Lajosnak, [Párizs, 1904. nov. 17.] *Ady Endre levelei,* 158.

⁴² A hivatkozott portréfilmben Horváth Ádám elmondja, hogy Molnár Ferenc először az „Altató mese” című 1907-es tárcanovellában „mesélte el” a házasságukat, majd az ebből kinövő *Liliomban.* A *Liliomban* elcsattanó pofon az életben is elcsattan a kilencedik hónapban lévő várandós Vészi Margit arcán, aki ezután hazaköltözött. Liliom csak a halála után, a mennyországban tudja meg, hogy lánya született, ez szimbolikus üzenet volt a feleség számára.

⁴³ A Margita-ciklus keletkezéséhez és szereplők azonosításához ld. *Ady Endre összes versei.* A szöveget gondozta és a jegyzeteket összeállította Láng József és Schweitzer Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1980. I. 660–668.

⁴⁴ *Világ,* 1915. július 4. A cikk Alexandre Millerand-ról, Franciaország első világháború alatti hadügyminiszteréről, későbbi miniszterelnökéről szól, akihez évekkel korábban a „lap-direktor” Vészi küldte Adyt „kilincselni”. Ez az utasítás egyben Vészi külpolitikai tájékozottságáról és érzékéről is árulkodik.

⁴⁵ Kosztolányi Dezső: Vészi József. *Nyugat,* 1928/11. 827–828.

Kosztolányi is pályáját, ilyen külföldi elődök és kortársak, nevek vonzásában. Kritikát írt már addig is, méghozzá igen fontosakat, melyek túlmutatnak a pillanaton, amelyben születtek, a könyvön, amelyről szólnak. S messze túl azon a vidéki fórumon, ahol megjelentek. Az egyik éppen a későbbi szerkesztőségi ismerősről, Biró Lajosról szólt, arról a nála öt évvel idősebb pályatársról, aki hetekkel később szerkesztőségi kollégája lett, s aki akkor a magyar irodalom egyik nagy ígérete volt. A kritika a *Bácskai Hírlap*ban jelent meg, még távol a fővárostól, de Kosztolányi már ismét úton volt a soha be nem fejezett pesti egyetem felé. Helyette a *Budapesti Napló* belső munkatársa lett. Azt írja Biró novellái kapcsán, hogy „sohasem hallottunk kétségbeesettebb és igaztalanabb sopánkodásokat a magyar irodalom jövőjére nézve, mint ma. Az öregek, öregedők és koravének hitetlenül tekintenek a jövőbe. Homályos célzásokkal és félreérthetetlen kifakadásokkal adják tudtunkra, hogy a magyar irodalom Arany halálával nagy időre lezáródott, s el sem tudják képzelni, hogyan lehet a múlt hagyományait átformálni, továbbfolytatni a jelenben. Ezzel szemben a tény az, hogy a magyar irodalom sohasem állt sem az írók, sem az egészséges és üdítő hullámzások tekintetében Európához közelebb, mint ma. Benne vagyunk az egész világot átjáró irodalmi áramlat fősodrában. [...] Szűk elszigeteltségünkben egy megváltó irodalmi kozmopolitizmus van fejlődőben.”⁴⁶

1906-ban járunk. Ady *Új versek* című korszakot nyitó kötetének évében, egy évvel Kosztolányi *Négy fal között* című első verseskötetének megjelenése előtt, ugyancsak egy évvel a *Pál utcai fiúk* megírása és kiadása előtt. S két évvel a *Holnap*-antológia, illetve a *Nyugat* indulása előtt. Az izgága ifjú és tehetséges társaság már ismerte, féltékenyen figyelte és becsülte egymást. A *Budapesti Napló* szerkesztőségében, idézzük ismét Kosztolányit, „költők, regényírók és novellisták dolgoztak [...] Ady Endre, Szép Ernő, Kabos Ede, Biró Lajos, Lengyel Géza, Hegedüs Gyula. Egyik asztalnál Csáth Géza Wagnert és Puccinit füttyürészte, a másikon tudósok vitatkoztak Herbert Spencerről és Nietzschéről. Fölöttünk nagyapai szigorral és lágysággal trónolt a szerkesztő. De hogy kijött közénk, mindig robbanó sietséggel, a zseniális embereknek azzal a rokonszenves szeleburdiságával, mely csupa céltudat és biztonság, azt vettük észre, hogy nem sokat különbözik tőlünk. Versekről beszélt, Dantét idézte olaszul, Shakespeare-t angolul s hagyta, hogy kiki mulasson a maga rigolyájával.” A nagyapai szigorral jellemzett szerkesztő még nincs ötven éves. De igazi *pater familias* volt, ám anélkül, hogy uralkodott volna „fiain”. Röptetett. Hasonlóképpen jellemzi Krúdy is őt: fiatalon „asztalcsapkodó

⁴⁶ Kosztolányi Dezső: Biró Lajos. *Bácskai Hírlap*, 1906. június 3. Kötetben: *Egy ég alatt*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 295–299.

debatter”, „vérmes, epés, az események lázában élő publicista”, aki még hetven évesen is „tagbaszakadt, hevülékeny [...] még mindig régi ideáljai után futkosó öreg redaktor”, akit akkor már „Vészi bácsi”-ként emleget.⁴⁷ A teljességhez itt még egy név tartozik: Kabos Edéé. 1905 és 1907 között ő volt a lap tényleges főszerkesztője. Ez alatt az időszak alatt lett Kosztolányi státuszba kerülő munkatárs a lapnál. Vészi gyakran bejárt a redakcióba, noha a darabontkormány melletti sajtófőnöki állás több volt, mint a szürke eminenciás háttér-közreműködése. Pozíciója – a tanítvány-szemtanú Lengyel Géza szerint – „miniszterelnökségi államtitkári állásnak felel meg”.⁴⁸ Ekkor lép előbbre Kabos, s vezeti az újságot. Kosztolányi Dezső Kabos-portrójából idézünk, amelyet javasunk egybeolvasni az imént idézett Vészi jellemzéssel, hogy lássuk, milyen kiváló modern közeg volt a *Budapesti Napló* szerkesztősége. „Ő a magyar modern irodalom fegyverkovácsa. Annak idején, midőn az irodalmi reakció el akart temetni mindent, ami nem sablon és nem hivatalosan fémjelzett érték, láttam őt [...] egyik kezével dolgozva, írva a saját életét, a másikkal pedig kardot és bátorságot nyújtva azoknak, akikben még csak egy vágy, egy akarat, egy reménység derengett.”⁴⁹

Vészi az újságíró mértékegysége volt Kosztolányinak, noha rengeteget ismert közülük. A *Budapesti Napló* vezércikkeit „többnyire maga a szerkesztő írta. Akkoriban éppannyira érdekelt a politika, mint most. Rendesen nem tudtam, hogy miről és kiről van szó. Mégis türelmetlenül lestem ezeket a harcos írásokat, melyekben egy ember mutatkozott meg teljes mivoltában. Egy bűvös véralkat sistergett itten, feleselt önmagával és a világgal, ellágyult és fölfortyant, carlylei⁵⁰ fesztelenséggel finom és vaskos szóképeket halmozott egymásra, rózsát és záptojást hajjigált s mindig oly közvetlen volt, oly meglepő, oly ízig-vérig emberi, hogy a hittérítők vitáira kellett gondolnom. Úgy rémlett, hogy tintája meggyullad a tollán s kéziratpapírja ellobog írás közben. A forma remekművei voltak ezek a haragban és szeretetben fogant cikkek.”

Vészi pályáján azonban fordulat állt be. 1905-ben – miniszteri tanácsos rangban – elvállalta a darabontkormány sajtófőnökségét. Ferenc József „régii „bizalmas barátját”,⁵¹ Fejérváry Géza bárót kérte fel a miniszterelnöki posztra, s mint Vészi életrajza mondja, a *Budapesti Napló* főszerkesztője kizárólag Fejérvárynak hozta

⁴⁷ Krúdy Gyula: Vészi József adomája. *A Reggel*, 1927. augusztus 29. In: *A szobrok megmozdulnak*, 306.

⁴⁸ Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások*, 162.

⁴⁹ Kosztolányi Dezső: Kabos Ede: Damajanti: Az én novelláimból. *Aurora*, 1911. április 8.

⁵⁰ Thomas Carlyle (1795–1881) skót származású irodalomesztéta, történetíró, író. Az 1830-as években London egyik legnépszerűbb előadója, szenvedélyes vitatkozó, J. S. Mill, Emerson és Ruskin barátja. Levelezett Goethével, akitől fordított is.

⁵¹ Sebestyén Károly: Emlékbeszéd Vészi József felett. *IMIT Évkönyv*, 1941 [LXIII.] Budapest, 1941. 42–43.

meg az „áldozatot, hogy állami szolgálatot vállaljon”.⁵² A kormány jelszava és létalapja az általános választójog volt. Vészi, aki nagy patrióta volt, s ugyanakkor a liberalizmusra fölesküdtött gondolkodó, ezzel a döntésével a szabadság elsősége, a jogkiterjesztés elve mellett voksolt. Az aradi vértanúkra emlékezve 1905. október 5-én, nem sokkal azelőtt, hogy megvált volna a népszerűsége csúcsán lévő lapjától, így írt a választásról: „A magyar szabadság, a magyar népszabadság szent mártírjainak sírjához nagy zarándoklás lépzen a holnapi emléknapon. A kripták mélyén a mártírok koporsói jó, hogy nem üvegből valók. Legalább nem láthatják a zarándokok, hogy közeledtükre a magyar szabadság, a magyar népszabadság hősies lelkű áldozatai megfordulnak sírjukban. Mert a mostani divat szerint való nemzeti politika valóságos megcsúfolása annak a magasztos szabadságészmének, amelyért a mártírok vére folyt.”⁵³ Ritkán tapasztalható népszerűtlenség lett a miniszteriális tisztség bére. A soknemzetiségű Nagy-Magyarország politikai magja és közvéleményének túlnyomó többsége alig tudta elviselni, hogy nincs többségben a hazájában. Csak az asszimilált németiséggel és zsidósággal együtt volt meg az országon belüli minimális dominancia. A nemzetiségi kérdéssel nem volt hajlandó szembenézni az ország. Azokat a jogokat, amelyeket a kiegyezéskor magának megszerzett, továbbadni nem engedte. 1911-ben jelent meg Biró Lajosnak a sajtóról írt kis kötete, valószínűleg az első rendszeres magyar sajtóelméleti munka. Ebben, talán apósa népszerűtlenségére is gondolva, Biró a következőket írja: „A lap, amelyik jót tételez fel a közönségéről, amelyik az úgynevezett nívót emelni akarja, az meghal. A közönségnek nem a józanságára, az okosságára, az ízlésére kell számítani, hanem az elfogultságaira, a gyűlöletére, az ízléstelenségeire. [...] Vannak kérdések, amelyekben a közönség egyáltalán nem tűr semmiféle eltérést azoktól a dogmáktól, amelyek láthatatlanul le vannak írva a tömeglélektől olyan hangosan és világosan beszélő kiadóhivatali könyvekben. A nemzetiségi kérdéstről például magyar lapnak egyenesen lehetetlen leírnia akár a legvilágosabb igazságokat is, különbeni lapvisszaküldések, »lemondások«, felháborodott levelek érkezésének terhe alatt. Az újságíró ilyenkor tartozik vak lenni, süket lenni, hülye lenni; és ha utálja magát, és ha leköpi a tollát elkeseredésében: tartozik ész nélkül és meggondolás nélkül üvöltölni az üvöltőkkel.”⁵⁴ Megjegyezzük, hogy Biró ebben a kérdésben ugyan cinizmussal látszott nyilatkozni, de éppen ellenkezőleg cselekedett. 1918-ban a Károlyi-kormányban Jászi Oszkár nemzetiségi

⁵² Uo.

⁵³ Sebestyén Károly: Emlékbeszéd, 43.

⁵⁴ Biró Lajos: *A sajtó*. Korunk mozgatói I. Modern Könyvtár. Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1911. 6.

minisztériumának államtitkára volt, s 1919 után ez okból is emigrált.⁵⁵ Vészi a hivatalvállalás után hirtelen, mint Horváth Zoltán⁵⁶ írja „teljesen bukott emberre lett”,⁵⁷ s ez szerepet játszott abban, hogy néhány évre családjával együtt Berlinbe költözött.⁵⁸ Költözés volt, nem emigráció. Útlevel és vízum még nem számított, a német Vészi anyanyelve volt.⁵⁹

Nem tudjuk pontosan, mettől meddig élt a család Berlinben.⁶⁰ Nem világos, milyen anyagi háttér állt mögötte, miből éltek, s az sem, kikből állt a kinti család. (A lexikonok szerint Biró Lajos is 1907-ben költözött néhány évre Berlinbe.) Annyit tudunk, hogy Vészi néhány itthoni lap berlini levelezője volt. Nem került perifériára. 1911-ben *Jung Ungarn* címmel Berlinben megjelenő német nyelvű magyar folyóiratot szerkesztett, melynek irodalmi anyagát Hatvany Lajos állította össze. Van talány, bizonytalanság itt is. Az impresszum szerint a szerkesztőség címe ugyanis Vészi József budapesti lakcíme, a szépirodalmi anyagot kellett Hat-

⁵⁵ Sárközi Márta visszaemlékezéséből idézünk egy kevésbé érdemi, ám érdekes részletet: „A Károlyi rezsimből csak arra emlékszem, hogy meghalt egyik nagybátyám feleségestül, spanyol influenzában, a Biró nagybátyám államtitkár lett. [...] Egyszer eljött hozzánk Kun Béla látogatóba, akkor mi voltunk a Margit körút közepe és fénypontja. Azután ellenforradalom volt, lőttek a monitorokról és éjjel szöktünk ki a hátsó kapun, mert a lakók kiabáltak, hogy vörösök vagyunk és nálunk járt a Kun Béla. Anyám valami hamis útlevelet panamázott ki az egész társaságnak az olasz követségen, hogy Fiumében születtünk és olaszok vagyunk, és csendben vonatba ültünk a Ferencvárosi pályaudvaron. A határon nem volt rendben a útlevelünk, de anyám szokott bájosolyával megbűvölte a határőrt és szerencsésen kinn voltunk az országból. Bécsben világos volt, tisztaság és bőség, majonézes halat vacsoráztunk a Theresienkellerben. Azután évekig emigránsok voltunk, és piszkos panziókban meg szállodák hátsó traktusaiban laktunk? Biró és Kun Béla Nagyváradról és a *Budapesti Napló* szerkesztőségéből ismerték egymást, ahol Kun újságíró gyakornok, voluntőr volt, „állandó kliense Biró Lajosnak, kinél mindig rendelkezésére állt egy kétkoronás, vagyis forintos pénzdarab.” Lengyel Géza, 189.

⁵⁶ Horváth Zoltán (1900–1967) újságíró, történész. Apja, Horváth Géza a Könyves Kálmán Műkiadó Rt. – a századfordulón a magyar festők műveit üzletszerűleg egyedül reprodukáló és egyben kiállításszervező vállalkozás – igazgatója, a Révai Könyvkiadó elnöke és még sok más vállalat igazgatótanácsi tagja volt. Rendszeres vendégük volt Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Molnár Ferenc, Heltai Jenő, Hegedűs Gyula, Varsányi Irén, Kernstok Károly, Rippl-Rónai József, Csók István és sokan mások. Anyai ágon nagybátyja volt Thury Zoltán és Manheim Jacques, az operaház első baritonistája. Horváth Zoltán vette feleségül Vészi József unokáját, Molnár Ferenc és Vészi Margit leányát, Molnár [Sárközi] Mártát 1926-ban.

⁵⁷ Horváth Zoltán: Életrajzi visszaemlékezések. MTK Kézirattára, Ms 5330/29.

⁵⁸ Megjegyezzük, hogy a megírandó Biró-életrajz feltáratlan kérdései között tartom egyelőre számon, miként került ki 1906 és 1909 között Biró is Berlinbe, ahonnan *Az Újság* tudósítójaként jelentkezett. Birót egyébként, miként Adyt is, Vészi József magával vitte a miniszterelnöki sajtóirodába.

⁵⁹ A későbbi berlini politikai emigrációval kapcsolatban, ami érinti az itt említettek közül pl. Biró Lajos, illetve Ignótus, Hatvany Lajos munkásságát is. Pld. Frank Tibor: Station Berlin: Ungarische Wissenschaftler und Künstler in Deutschland 1919–1933. *IMIS-Beiträge* [Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien, Universität Osnabrück] 1999/10. 7–38. A háború utáni berlini szellemi életről, amely periódusban huzamosabb ideig élt és dolgozott a városban a film felé orientálódó Biró Lajos ld. Frank Tibor: Die Amerikanisierung Berlins nach dem Ersten Weltkrieg. In: „Und Thut ein Gnügen Seinem Amt”. Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag [Maria Erb, Elisabeth Knipf, Magdolna Orosz, László Tárnói, Hgs.] *Budapester Beiträge zur Germanistik*, Band 39. Budapest, ELTE Germanistisches Institut, 2002, 505–512.

⁶⁰ *Az Aradi Közöny* 1907. október 31-i száma adta hírül a 8. oldalon, „Vészi kivándorol”.

vany Lajos berlini címére küldeniük a munkatársaknak.⁶¹ Elképzelhető tehát, hogy ekkor már nem is volt kint Vészi.

A *Jung Ungarn* első tíz számában Vészi József 10-12 oldalas publicisztikái álltak az élen, ezeket rendszeresen történelmi, társadalomfilozófiai tanulmányok követték, majd a szépirodalom, közte egy Mikszáth-regény („Beszterce ostroma”) folytatásokban, Móricz-novellák (pl. a „Tragédia”), Bródy Sándor, Petelei István, Biró Lajos, Molnár Ferenc („Széntolvajok”), Tömörkény István, Herczeg Ferenc, Kabos Ede a prózaírók közül. Ady-versek, aztán Babbitstól „A Danaidák”, Arany János „Pázmán lovag”-ja, magyar népballadák Vészi fordításában, Reviczky Gyula költeményei. Jób Dániel színházi tanulmánya, Kármán Mór értekezése, Balkányi Géza tanulmánya a Hortobágy-vidéke gazdasági jövőjéről, Ritoók Emma, Róheim Géza esszéi. A Falus Elek motívummal, „fekete-vörös, magyaros ízű” fedlapú, már csak a tervező és az egyik szerkesztő azonossága okán is kicsit a *Nyugatot* idéző folyóiratot a Paul Cassirer’s Verlag adta ki.⁶² A 30-as években, utólag, itthonról a magyar politikai és szellemi élet harcos orgánumaként említi Vészi a *Jung Ungarnt*, mely „különösen erős küzdelmet folytatott a Magyarország ellen irányuló pángermán izgatás és Scotus Viator⁶³ agitációjával szemben.”⁶⁴ Berlini tartózkodása alatt Vészi – három nap alatt – németre fordította a *Bánk bánt*, amit Beregi Oszkár kérésére Max Reinhardt elő is adott.⁶⁵ A darab megbukott, tartalma miatt. Éles szemmel elemzi a bemutató körüli helyzetet a *Nyugatban* Schöpflin Aladár. Nem Katona „glorifikálása”, hanem „megtaposása” történt Berlinben, írja, s ezt előre éppúgy lehetett tudni, mint az előadás után. A darab fő motívuma

⁶¹ Az I. évfolyam I. számában [1911 januárjában] ez áll: „Redaktion: Jozef Vészi, Budapest, Lipótkörut [ma Szent István körút] 10, wohin alle Manuskripte, bis auf diejenigen für den belletristischen Teil, zu senden sind. Belletristische Beiträge sind an den Redakteur des belletristischen Teils, Ludwig Hatvany, Berlin W., Viktorienstraße 5, zu senden.” A magyarországi előfizetés Sigm. Deutsch & Komp.-nál lehetséges Budapesten, a Ferencz-József téren, a Gresham Palotában. Az impresszum adatai a megjelenés alatt változatlanok.

⁶² 1898-ban alapított német könyvkiadó. Ld. *Paul Cassirer Verlag, Berlin, 1898–1933. Eine kommentierte Bibliographie*. K. G. Sauer Verlag, München, 2002. A Cassirer’s-t – s még a Langen illetve Fischer Verlagot – itthon a gyülekező majdani nyugatosok a modern kiadó követendő mintájának tekintették. Ld. pl. Ignótus levele Hatvany Lajoshoz. 1909. április 4. *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Válogatta és szerkesztette Hatvany Lajosné. Budapest, Szépirodalmi, 1967. 69.

⁶³ Scotus Viator [Robert William Seton-Watson, 1879–1951] politikai író, történész, a Londoni Egyetem történelmi intézetének tanára. Hosszabb időt töltött el Magyarországon a század elején. Az I. világháborút lezáró versailles-i béke híve volt, a történelmi Magyarország éles kritikusa, különösen a nemzetiségi kérdés ügyében.

⁶⁴ *Országgyűlési Almanach 1931–1936*. 549.

⁶⁵ Katona Jozef: Banus Bánk. Tragödie. Übertr. Von Josef Vészi. Berlin, E. Reiss, 1911. Az 1940-ben megjelent Mohácsi Jenő fordítás kritikájában Turóczi Trostler József a fordítás elméleti kérdései mellett Vészi munkájáról is megemlékezik. *Nyugat*, 1941/4. Max Reinhardt (1873–1943) osztrák színész, rendező, többszörös színházalapító. Az ő színésznője volt többek között Darvas Lili is, Molnár Ferenc későbbi felesége. Reinhardt magyar kapcsolatairól ld. Staud Géza: Max Reinhardt in Ungarn. In: *Max Reinhardt in Europa*. Red. Edda Leisler, Gisella Prossnitz. Salzburg, 1973. 7–31.

„az idegen kultúrával s annak idegen erkölcsével, szellemével való vívódás és az ebből fakadó gyűlölet az idegen kultúra képviselői ellen”. Itthon az a „szuggesztíonkon alapuló illúzió” támogatja a művet, amely gondolkodás nélkül remekműnek tartja, ezt veri a magyar olvasó és néző fejébe az iskola. A *Bánk bán* Berlinben e nélkül a támasz nélkül jelent meg. „Hiúságunk áltathatja magát a németek magyargyűlöletével, s a berlini sajtó egy része csakugyan úgy is viselkedett, hogy ez a magyar önámítás bő táplálékot kaphatott belőle” – zárja Schöpflin az írást a konklúzióval, hogy az egész „lehetetlen vállalkozás volt”.⁶⁶ A kiprovokált bukást tehát a magyar színésznek, Beregi Oszkárnak készítése és maga Reinhardt okozta, aki minden bizonnyal a németeknek (és osztrákoknak) akart egy fricskát mutatni a darabbal. Bizonyos, hogy Vészi ennél nagyobb ambícióval és nemzeti pátozzsal kezdett a munkának, s végezte el az irgalmatlan sebességű munkát. Már itt, s később a *Pester Lloyd* élén Vészi a magyar kulturális külpropaganda egyik korai jelese, az ország önkéntes kultúrdiplomataja volt.

Nem tudunk bizonyosat arról, mikor jött haza Vészi. Bizonyos, hogy már itthon lapot alapított, a mindössze néhány hónapot működő *Budapester Pressét*. Közben ugyanis Singer Zsigmond meghívta, de talán mondhatjuk úgy is, hogy visszahívta a *Pester Lloyd*hoz vezércikk-írónak, s akkor feladta a még új lapját. Aztán a Vészinél mindössze nyolc évvel idősebb Singer váratlanul meghalt, s akkor végleg átvette a *Pester Lloyd* irányítását. Vészterhes politikai korszak volt ez, a háborút megelőző év, hónapok. Itt most ismét egy visszaemlékezésnek adjuk át a szót. Horváth Zoltán, akinek szülei több mint évtizedes szoros barátságban voltak Vésziékkel, a szarajevói merényletet követő heteket éppen Dunavarsányban töltötte, a Vészi birtokon.⁶⁷ Horváth emlékei szerint Vészi és „a leánya, Margit viharosan háborúspártiak voltak – meg kell tanítani Szerbiát, hangoztatták. Biró Lajosban is élt valahol ez a sovinizmussal fertőzött országban oly széles körben

⁶⁶ Schöpflin Aladár: A *Bánk bán* berlini bukása. *Nyugat*, 1911/11. 1060–1062.

⁶⁷ Ezt írja Horváth a Vészi-birtokról: „nagyjából tudtam, hogy Ady Endre itt írta a *Fekete zongora* című versét, s hogy gyakori vendég itt; tudtam, hogy Biró Lajos és Vészi között éles politikai viták vannak, mert Biró a Radikális Párt alapító tagja; tudtam, hogy a varsányi ház egész nyáron át gyülekező helye a magyar irodalom kiválóságainak, hogy sorra jár oda Waldbauer Imre, Keéri-Szántó Imre, Dohnányi Ernő, neves muzsikuskok, Róna József, Vedres Márk szobrászművészek [...] Így hát érthető izgalommal vonultam ki a mintegy 15 holdas birtokra, ahol teniszpálya, uszoda és nagyméretű, vadon tenyésző park volt az ódon, földszintes udvarház körül.” Horváth, 7. Róna József (1861–1939) szobrászművésszel egyébként tágabban értve szintén családi, sógori kapcsolat fűzte össze. Róna ugyanis Vészi felesége, Keményffy Franciska Giza nevű nővérének férje volt. Róna József készítette a ma a vár előtt álló Savoyai Jenő szobrot, a Köröndön álló Zrínyi emlékművet és a gödöllői Erzsébet királyné-portrét. Sárközi Mártától idézünk: „A [Keményffy] lányok közül a legizgalmasabb a Giza volt. Ő énekesnőnek készült és Róna József szobrászhoz ment feleségül, három lányt és egy fiút csináltak, és hol éhen haltak, hol olyan villában laktak, amiben beépített színház volt, sűgőlyukkal és kulisszák-kal. Azért főképpen a Vészi nagypapából éltek, ha jól emlékszem.”

elterjedt fölényeskedés, de sokkal okosabb volt, semhogy szabadjára hagyta volt ezt az érzését. Tőle hallottam először annak a mérlegelését, hogy a háború nem egyszerűen »büntető hadjárat« Szerbia merényletéért, hanem hogy felidézi a világháború veszedelmét – s akkor senki sem tudhatja, mi lesz. Ha Anglia beavatkozik a németek ellen, mondta Biró, akkor alighanem veszített ügyünk van. S ha veszített ügyünk, akkor senki sem számíthatja ki, mi lesz a monarchiából. [...] Mikor július végén fenyegetővé vált a háború, feszültté lett a hangulat. Vészi Margit azt követelte apjától, hogy mint *Az Est* haditudósítóját hozza be őt a sajtóhadiszállásra. Biró Lajos azt hangoztatta, hogy azonnal bevonul, mihelyt elrendelték a mozgósítást, mert képtelen lenne lelkesítő cikkeket írni és nem venni valóban részt a harcban. Minél közelebb jutottunk az ultimátum elküldéséhez, annál kevesebbet lehetett hallani a világháború veszedelméről – s Vészivel az élen elhitették magukkal, hogy mindössze néhány hétig tartó büntető expedícióról lesz szó.⁶⁸ A tágabb Vészi családból három haditudósító is kikerült: először is lánya, Vészi Margit, annak elvált férje, Molnár Ferenc és Biró Lajos. Hármójuk írásai kötetekben is megjelentek.⁶⁹

1918-ban véget ért a világháború, megtépázva a nemzeti önbecsülést. Spanyolnátha-járványban meghalt legkedvesebb fia, Vészi Gyula, mire Vészi József hirtelen eladta a dunavarsányi birtokot.⁷⁰ A világháborút lezáró béke Vészit személyesen is érintette, szülővárosa, a határtól alig húsz kilométernyire fekvő Arad ezután Romániához tartozott. Trianonnal megváltozott a gondolkodás léptéke. A magyar sajtót igen érzékenyen érintette az ország megcsonkítása, jó néhány nagy sajtótradícióval rendelkező város került idegen országok kötelékébe. 1927-ben a Népszövetség⁷¹ által egybehívott világsajtó-értekezleten Vészi



*A fiatal Vészi Margit
(Lukin Márta tulajdona)*

⁶⁸ Horváth Zoltán, 8–9.

⁶⁹ Vészi Margit: *Az égő Európa*. Budapest, Dick, 1915. Második, bővített kiadása uo. 1917; Molnár Ferenc: *Egy haditudósító emlékei I–II*. Budapest, Franklin-Társulat, 1916. Biró Lajos háborús vezércikkei – *A kezdet és a vég*. Budapest, A Világ kiadása, 1918 – kötetben 1918 novemberében, akkor jelentek meg, amikor a Károlyi-kormányban külügyminiszteri államtitkár lett.

⁷⁰ Vészi nemcsak a maga kedvére használta a dunavarsányi birtokot, segítette is a települést. 1916-ban Vészi József és Heim János királyi udvari kertész nyújtotta anyagi segítséggel épült meg az állandó vasútállomás.

⁷¹ A Népszövetség történetével és működésével a Magyar Külügyi Társaság megfelelő évi kiadványai foglalkoztak. Valamint ld. *A Nemzetek Szövetségének Tevékenysége (1920–1926)*. Genf, Nemzetek Szövetségének Titkársága, 1930.

József képviselte Magyarországot.⁷² Francia nyelvű beszédében ismertette azt a „barbár üldözést, melynek minden magyar szellemi termék az utódállamokban ki van téve, s a gondolatszabadság védelmében ekkor kifejtett argumentumai tapsra ragadtatták még a nem éppen barátságos érzelmű francia delegátusokat is. 1929-ben és 1930-ban Magyarország egyik volt a Népszövetség közgyűlésén. A közgyűlés bizottságaiban folytatta a világsajtó-kongresszuson megkezdett harcát, és mindkét ízben sikerült a plénummal elfogadtatni olyan határozati javaslatokat, amelyekben a Népszövetség kívánatosnak mondta ki, hogy a gondolat szabad terjesztésének akadályai minél előbb elháríttassanak. Az 1929-iki közgyűlésen rendkívüli feltűnést keltett egy e tárgyban mondott beszéde, amelynek folyamán ötven »corpus delicti«-t tett le a Népszövetség asztalára, legnagyobbbrészt tudományos és irodalmi munkákat [...] amelyeket a cseh posta és vasút már a határon visszautasított, s amelyekben természetesen az irredentizmusnak nyoma sem volt. Loucher,⁷³ akivel ekörül kemény vitája támadt, Vészit ekkor a Népszövetség enfant terrible-jének nevezte.”⁷⁴ Természetesen ezeket az idézeteket is ellenőrizni kell nemzetközi forrásokban, archívumokban. (Ismét Krúdyhoz és az ő egyidejű lejegyzéséhez fordulunk, felelevenítve Vészi temperamentumát. „...megmutatkozik előttünk még a szürke genfi tudósításból is, a dacos magyar, aki annyi idegenbeli nemzet hírlapírói között a magyar ajtó védelmében emel szót a svájci tanácsban...” S ennek kapcsán felidézi a tettelegességre is képes Vészit, aki „Károlyi Mihály estélyén [...] lankadatlan hevülékenységében testi birkózásra akart menni egy forradalmárral, mert az nem helyeselte nézeteit.”⁷⁵

Megszólalt azután Kosztolányi antológiájában, a *Vérző Magyarországban*, Arad képviselőjeként. 1929-ben közreműködője és egyik segítője is volt a Magyar–Francia Kultúrliga kiadásában egy időben magyarul és – Párizsban – franciául megjelenő közel 700 oldalas kötetének, a *Magyarok a kultúráért* című munkának, melynek jelszava a „béke és bizalom. Útja: a haladás. Eszköze: a munka. Útmutatói: hit, erkölcs és hazafiság” voltak.⁷⁶ A kötet a maga valóságában akarta megismertetni az országot, mégpedig úgy, hogy magunknak is önismerettel szolgáljon. Ez az összeállítás is diplomáciai feladat volt, miként szerkesztőségi munkája kapcsán kiépített nemzetközi kapcsolatainak ápolása is. Munkatársainak visszaemlékezései szerint „kormány megbízás nélküli, itthonülő diplomata” volt,

⁷² Vészi József: A magyar sajtó üldöztetése az utódállamokban. Beszéd a Népszövetség által egybehívott sajtószakértői értekezleten. *A Sajtó*, 1927/10. 2–6.

⁷³ Louis Loucher francia politikus, 1918–20-ban Georges Clemenceau kormányában ipari miniszter.

⁷⁴ *Országgyűlési almanach 1931–1936*. 551.

⁷⁵ Vészi József adomája. *A szobrok megmozdulnak*, 306.

⁷⁶ *Magyarok a kultúráért*. Szerkesztette Dr. Lukács György. Budapest, A Magyar–Francia Kultúrliga Kiadása, 1929. 6.



Díszvacsonya a 70 éves Vészi József tiszteletére (Lukin Márta tulajdona)

az idegen országok követei őt keresték fel először a nem hivatalos Magyarország tekintélyei közül, s gyakran időztek nála két-három órát, s hazájukról is néha többet megtudtak, mint otthon.⁷⁷

Alighanem ekkor, a 20-as évek végén volt Vészi pályájának csúcspontja. 1928-ban ünnepelte ötvenéves hírlapírói jubileumát, s ez történetesen egybeesett a *Pester Lloyd* fennállásának hetvenötödik évfordulójával. Fényes alkalom volt, nem sokkal korábban nevezte ki a kormányzó a felsőház tagjává. Az ünneplés túlnőtt az országos kereteken, a külföldi sajtóban is bőven említett kulturális eseményé vált.⁷⁸ Az ünnepeltet köszöntötte a szerkesztőség, Weisz Julián⁷⁹ nyújtotta át a „legkiválóbb magyar művészek díszítésével és Vészi József arcképlakettjével ékesített albumot”, melyben az ilyenkor megszokott írások mellett a „legelőkelőbb államférfiak és politikusok írásai is szerepelnek, akiknek sorában van Apponyi Albert gróf, Berzeviczy Albert, Földes Béla, Gratz Gusztáv, Popovics Sándor, Sztérenyi József báró és Wlassics Gyula báró is”. Néhány nappal a belső ünnepséget követően a Lloyd Társaság ünnepi közgyűlést tartott, melyen – többek között – megjelent a felsőház elnöke (Wlassics Gyula), a főpolgármester (Ripka Ferenc),

⁷⁷ Sebestyén János: Emlékbeszéd, 45.

⁷⁸ Vészi József és a *Pester Lloyd* jubileuma. *A Sajtó*, 1928. 279–290.

⁷⁹ Weisz Julián (1858–1944) újságíró, novellista, országgyűlési képviselő, a *Pester Lloyd* irodalmi szerkesztője, Vészi József helyettese.

több országgyűlési képviselő, több volt miniszter, a TÉBE, a GYOSz vezetői, az OMGE igazgatója, a Kereskedelmi Kamara elnöke, az újságíró-szervezetek képviselői, s természetesen a Lloyd Társulat teljes vezetősége. A közgyűlést este további nagyságok, aktív miniszterek, államtitkárok, bankvezérek, iparbárók és főszerkesztők részvételével nagy vacsora követte, amelyen Klebelsberg Kuno kultuszminiszter mondott ünnepi beszédet. A beszéd, Vészi szülőföldjének idegenbe kerülése mellett, ami még a nyilvánosság igényeinek megfelelő propaganda része is volt, kitért az ünnepelt személyes sorsára. A kultuszminiszter külön említette fiának, az egyetemi tanár Vészi Gyulának elvesztését is. Az ünnepelés nem ért véget ezzel. Másnap, pünkösd vasárnapján az Otthon Körben az újságíró intézmények és saját lapjának teljes gárdája rendezett hatalmas fogadást, majd díszebédet a margitszigeti felsővendéglőben. Végeérhetetlen felköszöntők hangzottak el, s Vészi büszke, mégis szerény, a magyar sajtó egészének nevében szóló viszontbeszéde. Itt most csak néhány itthonról és külföldről érkezett távirat és levél szerzőjét soroljuk elő, egy nyomtatott oldalnál többet tesz ki a teljes lista. Az ünnepeltet köszöntötte a bíboros hercegprímás, a miniszterelnök, a belga miniszterelnök, a diplomáciai kar, az Egyesült Államok követe, a japán császári követ, a berlini sajtófőnök, Magyarország washingtoni, berlini követe, az MTI vezérkara, a *Frankfurter Zeitung*, a *Neues Wiener Journal*, a bécsi *Volkszeitung*, a *Neue Freie Presse*, a *Berliner Tageblatt*, a *The Economist* főszerkesztője és vezérkara, a *Times* külügyi szerkesztője. És persze magyar zeneszerzők, énekesek, képzőművészek és „végül”, hogy a hosszú sorban hangsúlyt kapjanak, többek között Thomas Mann, Arthur Schnitzler,⁸⁰ Stefan Zweig.⁸¹

Nem szóltunk Vészi országgyűlési tevékenységéről,⁸² különböző szervezetekben viselt tisztségeiről,⁸³ újságíró-érdekvédelmi munkájáról.⁸⁴ Külön kellene vizsgálni Vészinek a századelőn kifejtett szabadkőműves tevékenységét, ebben is közös vonást

⁸⁰ Arthur Schnitzler (1862–1931) nagykanizsai, magyar zsidó eredetű osztrák író és orvos. A belső tudatfolyam első, Proustot és Joyce-ot megelőző ábrázolója. Pályájának elején felháborodás, végén elragadtatott elismerés övezte.

⁸¹ Stefan Zweig (1881–1942) osztrák esszéista, író, történelmi életrajzíró. A 30-as években a világ egyik legtöbb nyelvre lefordított szerzője. Barátai között volt Romain Rolland, Thomas Mann, Makszim Gorkij, Rainer Maria Rilke, Auguste Rodin és Arturo Toscanini.

⁸² 1899-ben került először a parlamentbe mint Szász-Sebes város küldötte, szabadelvű programmal. A pártból 1903-ban lépett ki, akkor, amikor Széll Kálmán visszalépett. 1901-ben, 1905–10-ben a főváros III. kerületének képviselőjeként ült a törvényhozásban, majd 1927-ben lett a felsőház tagja.

⁸³ Vészi József alelnöke volt a Nemzeti Szalonnak és a budapesti Zenekedvelők Egyesületének. Itt jegyezzük meg, hogy utóbbi tisztsége inkább tiszteletbeli funkció lehetett, a családi emlékek szerint nem volt muzikális. „A zenét az egész család művelte vagy pártolta, kivéve a nagypapát, aki olyan hamisan énekelt, hogy ha néha rávetemedett a dúdolásra, az összes lányai sikoltoztak és a hajukat tépték.”

⁸⁴ Vészi 1900-tól állt a Budapesti Újságírók Egyesületének élén mint elnök. Ld. pl. A Magyarországi Hírlapírók Nyugdíjintézete. *Vasárnapi Újság*, 1902 [49. évf.], 29. sz. [július 20.] 463–466. Érdekességként megemlítjük, hogy a korszak 46 jelentős újságírójának fényképe illusztrálja az oldalt.

mutat vele Ady Endre és Biró Lajos. A politikai életben és a közéletben szerepet játszó Reformpáholy tagja volt, még publikált is a szervezet eszmeiségéről.⁸⁵ Vejei közül nemcsak Biró Lajos, hanem Balkányi Kálmán is szabadkőműves volt, Balkányi egyben az egyik későbbi fedőszervezet, az első magyar rotary klub alapítója is.

Hátra van még identitásának meghatározása. Németül és magyarul egyformán írt, beszélt. Minek tartotta ő magát? Zsidónak született magyar újságírónak, szerkesztőnek. Az asszimiláció hívének és hirdetőjének. Tudomásunk van róla, hogy 1895-ben vagy az idő tájt járt az Alliance Israélite Universelle⁸⁶ párizsi központi ülésén, ahova Hatvany Józsefet⁸⁷ kísérte el, s itt kötött szorosabb ismeretséget Bernard Lazare-ral, aki a Dreyfus-ügy perújrafelvételében játszott kulcsszerepet.⁸⁸ Eljárt az 1910-ben alapított Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületbe, az OMIKE-be, ott előadást is tartott, a világi tanácsadó testület tagja volt. Természetesen beszélt később tabuvá lett kérdésekről, mint például bizonyos pályákon a zsidóság számarányáról. Történeti magyarázatot keresett arra, miért oly magas a zsidó újságírók, publicisták száma nemcsak Magyarországon, de szerte Európában. A zsidóság „látta a szerte-széjjel differenciált világot, és aztán kereste ennek a világnak értelmét erős erkölcsi érzésénél fogva először is az etikai alapon”. Metafizikai régiókba jutva megalkotta a monoteizmust, amely „sok tekintetben meglepően hasonlít a természettudományok legújabb kutatásain alapuló monisztikus világképhez”. A zsidóság azonban szétszóratott, „mint államalkotó nemzet megszűnt létezni és tagjai világgá szórattak. Itt kezdődik a zsidóság előkészítő felavatása a publicisztika számára. A monoteizmus vértanúi magukkal vitték elvesztett hazájukból és könnyekkel áztatott történelmükből az integrálás tehetségét”. A céhrendszerben világot látó legényekhez hasonlította Vészi a zsidóságot, s azt mondta, a kétezer éves vándorlás történelmi mércével és a faj szempontjából nem túl hosszú. Mit szívott magába a zsidóság, kérdezi. Horizontja bővült, új klímát látott, új állat- és emberfajokat, új népeket, országokat,

⁸⁵ Vészi József: *Bölcsesség, erő és szépség*. Budapest, 1899; *A nővérmunka*, 1990. márcz. hó 4-én. Budapest, 1900; *A szabadkőművesek*. Budapest, 1901. Az 1892-ben alakult és a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy védelme alatt dolgozó Reformpáholy hozzáférhető névsora szerint Vészi főmester volt. Ugyancsak innen tájékozódhatunk Vészi és családja lakóhelyeiről. 1901–2-ben a VIII. ker. József krt. 18. sz. alatt lakott a család, 1903-ban a VIII. Kerepesi [ma: Rákóczi] út 25. sz. alatt, 1906-ban pedig az V. [ma XIII.] ker. Visegrádi utca 3-ban.

⁸⁶ Alliance Israélite Universelle: 1860-ban Párizsban alapított jogvédő, kulturális, oktatási és jótékony-sági szervezet. Sokat tett az üldözött orosz és román zsidóságért. A magyar tagszervezet vezetője Hatvany-Deutsch József volt.

⁸⁷ Hatvany-Deutsch József báró (1858–1913) közgazdász, a hazai cukorgyártás egyik megteremtője testvérével, H. Sándorral.

⁸⁸ Bernard Lazare (1865–1903) a cionizmus egyik első alakja és kritikusa. 1894-ben nagyhatású könyvet jelentetett meg Párizsban *Az antiszemitizmus és annak okai* címmel. Járt Budapesten is. Megismerkedésükről ld. Vészi József: *A zsidóság és a publicisztika. Múlt és jövő*, 1913. 59–62 és 106–111.

másfajta erkölcsöket, új törvényeket, s mindezt egységes világgéppé alakította át. A vándorlás képesítette arra, hogy megcsinálja a szintézist, „a szemlélet tarkaságait rendszerbe foglalja, hogy felismerjen rejtettebb összefüggéseket, megállapítsa az egymástól látszólag elszigetelt tények kölcsönhatásainak törvényeit”. A zsidóság felkészülve jutott el abba a korba, amely „föltalálta a modern technika vívmányait, a gőzhajót, a vasutat, kiváltképpen a telefont és a telegráfot. Amikor mindezek megvoltak, akkor önmagától állt elő a zsurnalizmus korszaka”. A publicisztika hivatása pedig abban áll, hogy kimutassa a szerves kapcsolatot, ami a sürgönyök-ből, telegramokból, táviratokból, elvi álláspontokból, a szerkesztőségi asztalon folygylő rendezetlen anyaghalmból kiolvasható. A végeredmény: „24 óra világtörténelme”.⁸⁹

Vészi mély magyar patriotizmus és zsidó tudat⁹⁰ együtt jellemezte, ami együtt járt – nem függetlenül persze az induláskori monarchiatudattól és az anyagi és nyelvi-kulturális lehetőségektől – a teljes nyitottsággal.⁹¹ Ez hagyományozódott ilyen-olyan módon, hol tudatosan, hol kényszerek hatalma alatt a családban. Erős a sajtó, s a tágabban értelmezett média iránti vonzódás. Molnár Ferenc és Biró Lajos⁹² korán kiléptek a nagyvilágba. Molnár univerzális tehetsége révén, Biró politikai állásfoglalása következményeként, de mindketten a zsidóságuk

⁸⁹ Vészi József uo.

⁹⁰ Sárközi Márta visszaemlékezése megmutatja a vallási hűség esendő-emberi oldalát és asszimilációs, egyszerre tudati és kényelmi átalakulását is: „Minden vallásból csak azt tartották be, ami jó volt: a zsidóból a geil süteményeket, a keresztényből a karácsonyi halvacsorát. Az olaszoktól elplagizálták az olajban rántott paradicsomos harcsát, az osztrákoktól a libamájjal, velővel, sonkával és gombával rakott besameles palacsintát. Karácsonykor fát állítottak, ajándékokat vettek, megprezentelték a könynyekig meghatott cselédeket, hosszúnapkor böjtöltek, hogy előtte óriási haboskávét uzsonnát, utána tyúklevest ehessenek májgombóccal. Később már csak a két öreg böjtölt, a többiek csak az uzsonnát és a vacsorát tartották be. [...] A gójok iránt mindig nagy volt a bizalmatlanság, amit buzgón volt alkalmuk gyakorolni, mert a két fiú, az unokák és a dédunokák csupa gój férjet és feleséget hoztak a házhoz. Ezt a nagymama igyekezett is takargatni az Izraelita Nőegyletben, ahol elnöknő volt, és ha a főrabbiné szembejött az utcán, mikor az inassal épp a karácsonyfát cipelték haza a nagycsarnok alatti rakpartról, sietett befordulni egy mellékutcába, nehogy meglássák.”

⁹¹ Az 1940-ben megjelent *Országgyűlési almanach [Az 1935–40. évi országgyűlésről]*. Szerkeszti Haefler István a Magyar Távirati Iroda politikai szerkesztője] először feltünteti Vészi felekezeti hovatartozását. Ezt írja „Izraelita, nyugalmazott miniszteri tanácsos, író, a Pester Lloyd főszerkesztője.”

⁹² Biró Lajos (1880–1948) író, újságíró. 1914-ben a Radikális Párt egyik megalapítója. 1918-ban külügyminisztériumi államtitkár, 1919 nyaráig az íródirektórium tagja. 1920-ban Bécsben már az a Korda Sándor vette pártfogásába, aki pár évvel azelőtt még szerényen interjúrt kért az általa is nagyrabecsült írótól, s aki a világ egyik leghíresebb filmrendezője lett pár év múltán. Biró szerzett neki forgatókönyvírói alkalmat. Először Mark Twain *Koldus és királyfi* című regényéből készített adaptációt. Az első saját könyvéből készített forgatókönyvvel a Sascha cég benevezte a háború utáni első európai filmfesztiválra, ahol rögtön megdíjat nyert. 1924-től Hollywoodnak dolgozott, de a kinti életformát nem tudta megszokni. 1931-ben Londonban telepedett le, a Korda fivérekkel dolgozott együtt. Olyan rendezők valósították meg forgatókönyveit, mint Ernst Lubitsch, Mauritz Stiller, Josef von Sternberg. Többek között Biró írta a *VIII. Henrik magánélete* és a *Bagdadi tolvaj* c. klasszikus filmek alapanyagát. Lásd itt a kötetben a Biró Lajosról szóló tanulmány.

okán is. Nyelvi akadály nem állt útjukban. Birót különösen érdekessé teszi a filmes karrier, az új és egyetemes médium kipróbálása. Érdekese-
sen és ellentétesen alakult itthoni értékelésük. Idézhetnénk bőven a lelkes kritikákból, a hazalátogató Molnárral és Biróval készült elragadtatott interjúkból. De Szerb Antal 1934-



Vészi József és felesége, Keményffy Franciska izsbégi kertjükben
(Lukin Márta tulajdona)

ben megjelent *Magyar irodalomtörténete* már csak az „export-dráma” fejezetcím alatt tárgyalja Molnár Ferencet és Biró Lajost. Molnárt majd’ két oldalon, Biró Lajost már csak hat szóban. Az egykori *Budapesti Napló* szerkesztőségéből Nagy Endre és a nagyváradi Emőd Tamás is kapnak fél-fél mondatot.⁹³ Kabos Ede egyet sem. Lengyel Géza sem – igaz, ő nem íróként lett híres. A fentebb az igen ifjú Kosztolányitól idézett „megváltó irodalmi kozmopolitizmus” és az erős asszimilációs tudattal értékelő Szerb Antal végletei között van a két Vészi-vő valódi helye. Biróé – e kötetben közölt, először itt megjelenő tanulmányom nyomán – talán már nem egészen fehér folt az irodalom- és médiatörténet térképén.

⁹³ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. [2. átdolgozott kiadás] Budapest, Révai, 1935. II. 490–494. Az 1910-es évekről szóló fejezet nem szerepel a mű Kádár-kori, 1958-as kiadásában, arra hivatkozva, hogy Szerb Antal tervezte könyvének kibővítését és átdolgozását. Itt jelezzük, hogy az eredeti Szerb Antal kötetben az „export-drámák” után a „vallásos irodalom” című alfejezet következik, s ezen belül is elsőként Prohászka Ottokár méltatása. Azt írja Szerb Antal, Prohászka volt, aki „az Egyház keretein belül a nagy felszabadítóként a szerepét játszotta, mint amit a lírában Ady Endre”. Uo. 494. Prohászka Ottokár, aki egy évben született Vészivel, 1927-ben meghalt. Az ekkor már régóta antiliberalisnak, sőt olykor elsősorban antiszemita émeletű Prohászka itt azért érdemel említést, mert első könyvéről, a *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* által nem jegyzett *Ég és Föld* című tanulmány-sorozatáról [Budánovits esztergomi könyvkereskedő kiadása, 1902] éppen Vészi József írt a *Budapesti Napló*-ban. Prohászka itt a teológia és a természettudományos világszemlélet összebékíthetőségéről írt, elfogadta az evolúciós elméletet. S bár a székesfehérvári püspök a második kiadásból az emberre vonatkozóan elhagyta fejtegetéseit, Vészi még 1931-ben a *Magyar országgyűlési almanach*-ban is említi ezt a munkát, s a róla szóló cikkét. Hozzáteve azt is, hogy később a Társadalomtudományi Társaságban – s a *Huszádik Században* – kettejük között vita támadt társadalmi nézeteiket illetően. Ennek a vitának elemzése ugyancsak része kell legyen a részletes Vészi-portrénak, csakúgy, mint a Kaas Ivorral és Bartha Miklóssal folytatott publicisztikai párbajának, melyet nemegyszer éppen a konzervatív irodalom (Herczeg Ferenc *Ocskay brigadérosa*) érdekében folytatott. 548–549.



*Vészi József a legendák övezte pihenőpadon, Izbégen
(Lukin Márta tulajdona)*

Molnár lánya a magyar irodalom egyik legbőkezűbb mecénása lett, s alanyi költők és családjuk között osztotta szét, majdnem az önsorsrontásig, amit apjától kapott. Sárközi Márta családja döntően vagy huzamosabban itthon maradt. Az irodalom nyelvén a magyarsághoz kötött ág. De a Balkányi és Márkus családok is addig maradtak Magyarországon, amíg lehetett.

A Vészi család leszármazottai ma Párizsban, Londonban, az Egyesült Államokban élnek. Arad, Budapest és Nagyvárad mellett Berlin, Róma, London, Hollywood, New York, Buffalo mind megjelölendő a család útját és szétszóratását követő térképen. A tehetség, az ambíció, a munka és a történelem feszítette ki ilyen óriási hálóvá a szálakat. Szinte egyik se szakadt meg végérvényesen.

[Első megjelenés: *Budapesti Negyed*, 2008. nyár, 60. szám, *Emancipáció* című tematikus összeállítás, szerkesztő Ujvári Hedvig.]

Jung Ungarn

KULTURÁLIS KÜLPROPAGANDA ÉS IRODALMI MODERNSÉG: A NYUGAT NÉMET VÁLTOZATA BERLINBEN

1911. január 15-én jelent meg Berlinben a *Jung Ungarn* című német nyelvű magyar folyóirat első száma. A lap egy teljes évfolyamot élt, utolsó, 12. száma decemberben látott napvilágot. Kiadója a Cassirer Verlag volt.¹ Az exkluzív berlini német közönségnek szólt, nem a magyar diaszpórának. A *Revue de Hongrie* (1908–1931) után a második – utólag már bátran „hungarológiai” folyóiratnak nevezhető – orgánuma a magyar irodalom- és sajtótörténetnek, ráadásul olyan, amit döntően a célországban szerkesztettek és adtak ki, nem itthonról juttatták ki a példányokat.² A lap típus utóbb a trianoni békeszerződést követően vált gyakoribbá és fontossá, azért, hogy a tragikus fordulattal önállóvá lett ország megmutassa szellemi teljesítményeit a nyugati országoknak, s ezzel közvetve is bizonyítsa az önálló kultúrnemzet létét és életképességét, intellektuális eredményeit.³

Dokumentumok híján nem tudunk választ adni arra a kérdésre, kinek a kezdeményezésére jött létre a *Jung Ungarn*, hiszen mindkét szerkesztő: Vészi József is,

¹ Rahel E. Feilchenfeld, Markus Brandis: *Paul Cassirer Verlag: Berlin 1898–1933: Eine kommentierte Bibliographie: Bruno und Paul Cassirer Verlag 1898–1901; Paul Cassirer Verlag 1908–1933*, München, K. G. Sauer Verlag, 2005², 615. A kiadói bibliográfia több mint 800 tételt sorol fel, ebben a könyvek és a folyóiratok is benne vannak. A kiadó működése, mint a bibliográfia alcíme is jelzi, 1901 és 1908 között szünetelt. Első korszakában Dosztojevszkij és Gorkij német kiadója is volt. 1908-as újraindulása után Georg Büchner összegyűjtött írásait, J. F. Cooper hatalmas indiánregényeit, Frank Wedekind, Heinrich Mann addigi összes műveit jelentette meg, életműszerződést kínálva az íróknak. A kiadó szerzői között van Max Liebermann, Max Slevogt, Ernst Barlach, Max Beckmann, Marc Chagall, Lovis Corinth, Ernst Toller, Karl Kautzky, Oscar Kokoschka, Georg Lukács – *Die Theorie des Romans*, 1920 –, Ernst Bloch, Romain Rolland, Ferdinand Lassalle és Else Lasker-Schüler. Kiadták Goethe és Schiller munkáit is. A kiadóról – elsősorban képzőművészeti profiljáról – szól Georg Brühl: *Die Cassirers: Streiter für den Impressionismus*. Leipzig, Edition Leipzig, 1991. A monográfia néhány oldalas külön fejezetet szentel a *Jung Ungarn*nak, 205–208.

² A hungarológia szót első ízben Gragger Róbert használta az általa szerkesztett, Berlinben megjelenő *Ungarische Jahrbücher*-ben, 1922-ben.

³ Az említett *Ungarische Jahrbücher* (1921–1943) mellett az olyan folyóiratokra, revükre gondolunk, mint a Jung Ungarnt megelőzően életre hívott *Revue de Hongrie* (1908–1931, Huszár Vilmos), a későbbi *Corvina: rivista di scienze lettere* (1921–1944), a *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* (1923–1935, Zoltán Baranyai, Eckhardt Sándor), *Études hongroises* (1936–1937). Külön csoport a konzervatív *Magyar Szemle* körül létrehozott *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944, Ottlik György, Balogh József) és a *Hungarian Quarterly* (1936–1944, Balogh József). A kiadványsor – megszakításokkal – egészen máig tart, az 1965-ben újraindított *The (New) Hungarian Quarterly*-ig (Boldizsár Iván, Vajda Miklós, Zachár Zsófia), illetve a *Hungarológiai Értesítő* és a *Hungarian Studies* (Béládi Miklós, Jankovics József, Szegedy-Maszák Mihály) című periodikákig. A legújabb idegen nyelvű lap a megszűnő *Quarterly* helyébe léptetett *Hungarian Review* (2010, Kodolányi Gyula).

Hatvany Lajos is igen jól beágyazódtak a német nyelvi és kulturális közegbe. Vészi (1858–1940) a *Pester Lloyd*nál kezdte pályáját, a magyarországi német nyelvű újságírás kiemelkedő alakja volt, a lapindítást megelőző években maga is Berlinben élt. A *Pester Lloyd* (1854–1944) és a többi hazai német nyelvű lap elsősorban a hazai német anyanyelvű olvasóközönséget szolgálta ki, de egyben elvi lehetőséget teremtett arra, hogy a tőlünk nyugatra élő több tízmillió nyelvi és kulturális közösséget is tájékoztassa az itthon történt politikai, gazdasági és kulturális tényekről, eseményekről, törekvésekről. Mégis alig tudott rólunk a külföld.⁴ A *Jung Ungarn* ezt a lehetőséget és törekvést importálta ismét, de most már döntően a helyszínről, Berlinből.

Hatvany Lajos (1880–1961) Berlinben járt egyetemre.⁵ Akárcsak Vészi, Hatvany is kétnyelvű volt, s nyelven ez esetben az idegen nyelv mögötti kulturális kötődést, otthonosságot, jártasságot is értjük. A korabeli német kultúra és a berlini közeg sok tekintetben ismerős volt számukra.⁶ A *Jung Ungarn* megjelenését megelőzően Hatvany Lajos két említésre méltó olyan írással is jelentkezett a *Nyugat*ban, amely a magyar irodalom külföldi, szorosabban németországi megjelenéséről szólt. Első cikkében egy német kiadóvállalat, a Kultur der Gegenwart kelet-európai irodalmi antológiájáról és annak Riedl Frigyes által írt bevezetőjéről tudósította a magyar olvasóközönséget.⁷ A másik Hatvany-tanulmány – a terjedelmes „Magyar irodalom a külföld előtt” – már kifejezetten a *Jung Ungarn* előkészítésére íródott, hiszen egyértelműen a német közönséget célozza meg.⁸ Alaphangja a „Magyarországról való semmit nem tudás fájdalom”. Az esszé végül azt az önostorozó kérdést teszi föl: „[n]em tapasztaltam-e önmagamon, hogy magyar neveltetésem és iskoláztatásom, évek során kizárólagosan csak magyar

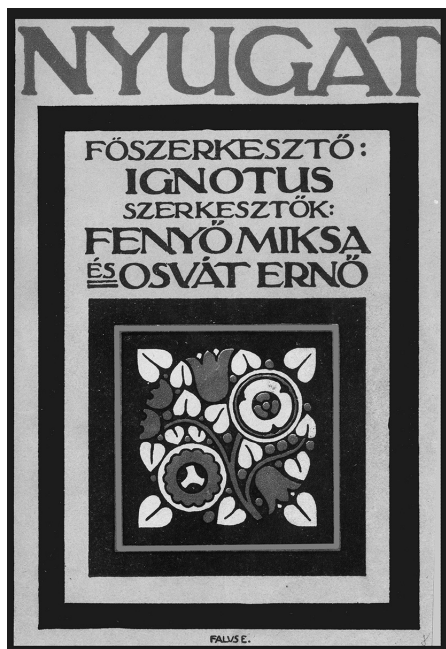
⁴ Itt emlékeztetünk rá, hogy 1900–1902-ben jelent meg Apponyi Sándor *Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok* című sorozatának első kötete. Ez volt az egyik első gesztus, amely felhívta a figyelmet arra, hogy a rólunk kialakult képnek milyen jelentősége van határainkon kívül. A legújabb munkákból kiemeljük *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie* (Hg. Márta Fata. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004) című gyűjteményt.

⁵ Szögi László adatai szerint 1867 és 1919 között a berlini Friedrich Wilhelm Universitätén 2468 magyar hallgató tanult. Lásd *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon (1789–1919)*, szerk. Szögi László. Bp., ELTE Levéltár, 2001, 30. A berlini magyar migrációval kapcsolatban lásd még: Tibor Frank. *Station Berlin: Ungarische Wissenschaftler und Künstler in Deutschland 1919–1933*, 1999 (IMIS-Beiträge 10), 7–38.

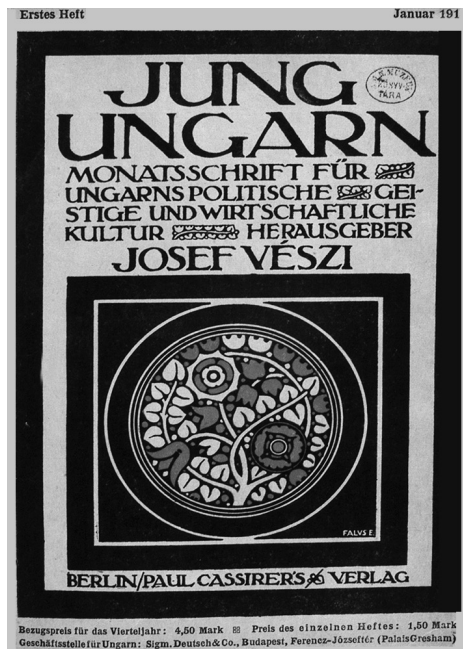
⁶ A korabeli sajtó-Berlin jellemzését ld. pl. Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Cambridge (Massachusetts/US)–London (England), Harvard University Press, 1996.

⁷ *Kultur der Gegenwart* 60 kötetesre tervezett, 1905-től megjelenő enciklopédikus német könyvsorozat. A világháború miatt félbemaradt. Lásd Michael Stöltzner: Eine Enzyklopädie für ein Kaiserreich. In: *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, Lübeck, 2008 (Bd. 31, Heft 1). 11–28; Hatvany Lajos: Magyar irodalom német nyelven. *Nyugat*, 1908/20. 243–246.

⁸ Hatvany Lajos: Magyar irodalom a külföld előtt. *Nyugat*, 1910/5, 273–293. A közlés lábjegyzete szerint az írás rövidített változata a *Neue Rundschau* márciusi számában jelent meg. Felhívjuk az olvasó figyelmét, hogy a *Nyugat*-beli írás lényegesen eltér az azonos címmel a *Könyvek és emberek* című, 1971-es Hatvany-kötetben közölt azonos című publikációjától.



*A Nyugat Falus Elek tervezte címlapja
1911-ből*



*A Jung Ungarn ugyancsak Falus Elek
címlapjával*

olvasmányaim ellenére az első igazán fejlesztő hatásokat a külföldről kaptam? Ha a magyar is csak így jár, mit keressen akkor Magyarországon az idegen?” Dacos válasszal fejeződik be, azzal, „igenis van olyan mondanivalóm az európai számára, ami az ő világlátását teljesebbé teszi”. Hatvany publikációi között többet is találunk, amelyek az idegen nemzetek elé való kilépés tervét és reményét forgatja.

A *Jung Ungarn*on így szól az önmeghatározás, az alcím: Monatsschrift für Ungarns politische, geistige und wirtschaftliche Kultur, s igen nagy betűkkel következik a címlapon Josef Vészi neve, mint Herausgeberé, azaz főszerkesztőé. Az impresszum szerint a szerkesztőség Vészi József budapesti, Lipót körüti lakásán van. A szépirodalmi publikációkat viszont Hatvany Lajos berlini címére kellett küldeni, a „belletristische Beiträge” szerkesztőjéül ugyanis Ludwig Hatvanyt tünteti fel a lap.⁹ A *Jung Ungarn* „fekete-vörös, magyaros ízű”¹⁰ fedlapot

⁹ Egészen bizonyos tehát, hogy Vészi József ekkor már nem volt tartósan, életvitelszerűen Berlinben. Tudjuk azt is, hogy Hatvany Lajos is több hónapot töltött az évben itthon és másutt külföldön. Lásd Hatvany leveleinek keltezését.

¹⁰ Lengyel Géza: Falus Elek. *Nyugat*, 1932/7. 417–418. A sokoldalú Falus Elek (1884–1950) nemcsak tipográfus volt (Az *Est* markáns fejléce is tőle való), nem is csak könyvtervező (1909-től a *Nyugat*-könyvek többségének ő a megformázója), de díszlettervező is (Lengyel Menyhért: *Tájfűn*; Molnár Ferenc: *A testőr*), a kecskeméti szőnyegszövőműhely vezetője, köz- és magánépületek dekoratőre, kiállítástervező.

viselt, tipográfusa a *Nyugat*-könyvek és ekkor már a *Nyugat*-címlap tervezője, a díszlettervező és iparművész Falus Elek. Az 1911-es *Nyugat* és a *Jung Ungarn* címlapja az összetéveszthetőségig hasonló, megegyezik a betűtípus, a fekete keret, s a négyzetbe foglalt szecessziós, tulipános-virágos díszítés is. S mert a két folyóirat reflektált is egymásra, hirdette is egymást, s mert Hatvany Lajos személye közös, fiók-*Nyugat*ként is emlegették.¹¹

A *Jung Ungarn* havi terjedelme változó volt, a borító adatai szerint 7 és 10 ív között mozgott. Budapesti előfizetők Sigmund Deutsch és társának¹² üzletében, a Ferenc József téri Gresham palotában rendelhették meg a lapot. Előfizetést minden könyvesbolt, postafiók és egyenesen a kiadó is felvett. Az első szám utolsó oldala szerint a kiadásért „Dr. Ludwig Hatvany – Berlin” felelt. Ennyit árul el a külső és belső borító.

A *Jung Ungarn* nem közölt programcikket, munkatervét csak Vészi József egy itthoni nyilatkozatából és a feltehetően sugallt, ugyancsak itthoni lapköszöntőkből olvashatjuk ki. A folyóirat rendeltetése, jelentette ki Vészi József, hogy anyanyelvünk, az idegen számára „titkos nyelv” ne falazhassa el a „titkos kultúrát” (Geheimsprache, Geheimkultur) a német közönség előtt. A *Jung Ungarn* feladata, hogy a kultúrák közötti falba ablakot vágjon, amin át „a művelt nyugat benézhet a magyar kultúra munkájának műhelyébe”.¹³ Mindössze három nappal a megjelenés után, a szabadkőműves *Világ*ban Goda Géza hívta fel a figyelmet a Berlinben megjelenő magyar folyóiratra.¹⁴ Ismertetőjében Goda is azt a „benső kényszert” keresi, ami a *Jung Ungarn*t létrehozta, és magából a folyóiratról hoz erre vonatkozó idézetet: „Magyarországnak ismét érintkezést kell keresnie Európával. Ismét be kell kapcsolódnia az európai politikába, amelynek árából olyan politikusok rövidlátása sodorta ki, akik nem láttak messzebbre falujuk tornyánál.” Hozzáteszi, ez a

„belátás és szükség fölismerése természetes következménye annak az eszmeáramlatnak, amely az utóbbi évtizedben nálunk is föltámadt, s amely nyugat-európai tanításokból kiindulva szomjássá és epedővé tette a lelkeket egy modern Magyar-

¹¹ A közel azonos címlap csak fél évig volt használatban a *Nyugat*nál, ekkor a budapesti lap váltott, mert a folyóirat általában is félévente cserélte a borítóját az első évfolyamokban.

¹² Ugyancsak Deutsch Zsigmond volt a kiadója az ebben az évben viszonylag sokat Berlinben tartózkodó, sokat utazó Balázs Béla *Halálesztetikájának* is. Balázs első drámájának, a *Doktor Szélpál Margitnak* (1909) már a *Nyugat*.

¹³ Vészi József: „Jungungarn”. *Az Irodalom*, 1911/2, 2. Lakatos Éva adatát Rózsa Mária idézi a *Jung Ungarn* bő könyvészeti leírásában: Rózsa Mária: Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban. *Magyar Könyvszemle*, 2002/3. 317–321.

¹⁴ (G–a), [Goda Géza]: Jung Ungarn, *Világ*, 1911/15, 1–2. Goda Géza (1874–1954) Vészi mellett dolgozott a *Budapesti Naplónál*, parlamenti tudósításokat, vezércikkeket és novellákat írt. A szabadkőműves Petőfi-páholy nagymestere volt, a Galilei-kör egyik alapítója. Kernstok Károly festett róla portrét 1908-ban. Goda Gábor (1911–1996) író apja.

ország rendjére, gazdaságára, műveltségére és boldogságára. Ez az eszmeáramlat kívülről jött. Képviselőinek tehát meg kellett szenvedniök érte. Harcban kellett állniok érte.”¹⁵

A magyarság – így a szemleíró Goda – „csontig konzervatív, de mégis nagy erejű és nagy alakulásra képes nemzet”, de nem könnyű éretté tenni a reformokra. „A terrorizmus minden eszközével korbácsolták végig a nyugat-európai eszmék híveit, utoljára kétségbe vonták azt is, ami minden becsületes embernek drága érzés: hazafiságukat is.” Végül a *Nyugat* íróit és a modern képzőművészeket érő bírálatok érvkésztetét is felemlíti, amikor azt mondja: „a tehetségtelenek a nemzet nevében kiáltanak halált” az újra. A kultúrát a politikai modernizáció előfutárának tartva végül örömmel állapítja meg, a *Jung Ungarn* azt jelzi, hogy már telik a „mennyiségben és minőségben sem megvetendő exportra” is.

Néhány héttel később, a második *Jung Ungarn* szám megjelenése után a *Nyugat*ban a főszerkesztő, Ignotus köszöntötte a folyóiratot.¹⁶ Kiemeli, hogy a vállalkozás „nem a német, de a legjobb angol szemlékkel vetekszik”, eleven, sokszínű és komoly. Az írás szerint Berlinben is kitüntetett figyelem övezi a folyóiratot. Ignotus a két szerkesztő érdemeit is számba veszi. Vészi polihisztóriai műveltségének kiteljesedését dicséri, Hatvanyt ugyancsak „impetuózus tehetségnek” tartja, akinek „esztétább érdeklődését cselekvésbe tudja vinni a hatodik érzéke: a közönség iránt való”. A folyóirat rendeltetéséről gondolkodik Ignotus. Nemcsak azt tartja fontosnak, hogy a külföld számára mutat rólunk képet a *Jung Ungarn*, hanem hogy itthon is megerősíti a modernség hadállásait. Merthogy még itthon sem kellően tudott, propagálja a jövőt igen lelkesen Ignotus, hogy már van egy „új Magyarország”. „Biztatásul és bizonyítékul” látni és láttatni kell ezt az országot.

„[A] nemzetek sem lehetnek el közönség nélkül. Az öntudat szép dolog, de más-tól kapom. Egyes is, nemzet is. [...] A siker akkor teljes, ha észreveszik. S kivált nálunk, ahol magunkban is meghasonulva, az újat, ami jelentkezik, nemzetrontó értéktelenségnek érzik azok, akik a régeből élnek, s a réginek még értékeit is akadálynak érzik azok, akik újjal akarnak felülkúszkódni: nálunk kell idegen szem, mely mindezeket már megpróbált nemzeteknek tapasztalt nézésével bíránk tud lenni – érdeklődő, de érdektelen. Amely megismer és elismer bennünket. S melynek megismerése és elismerése aztán kényszerítés arra, hogy itthon, magunk is, megismerjük és elismerjük egymást. [A világ keveset tud rólunk.] Foglalkozni mindenesetre foglalkoznak velünk, tudni mindenképpen tudnak rólunk –, de ahogy

¹⁵ Uo.

¹⁶ Ignotus: Jung-Ungarn, *Nyugat*, 1911/5. 508–509.

addig foglalkoztak, az megalázó volt, s amit eddig tudtak, az bántó volt. Fogyatékos értesüléseiben híve a leggonoszabb indulat is jóhiszemmel ádázkodhatott ellenünk. Életérdekünk – mert bizony függ sorsunk a világ ítéletétől –, hogy bárkinek, aki *a magyar kérdést* hántortogolja, ne legyen joga keveset tudni rólunk. Ha van mód arra, hogy mindent tudjon, akkor nincs joga kinyitni a száját, amíg mindent nem tud.”¹⁷

A politikai feladatot abban látja, hogy míg hivatalos német politikát az „all-deutsch kacérkodás deszavualja”, a magyar politikát pedig áthatja a „német hatással való elégedetlenkedés”, az ifjabb német és magyar nemzedékek „aláépítkezzenek” a politikai kényszerűségnek és a gazdasági valóságnak, írja a modern magyar folyóirat főszerkesztője.

A berlini befogadó környezetet ezúttal nincs módunk hosszan bemutatni, csak néhány adatot közlünk a német sajtó korabeli állapotáról. A német nemzetállam létrejötte után Berlin valóban rendkívüli fejlődésnek indult, az egykori porosz fővárosnak a századfordulón már több mint 3 millió lakója volt. Vészi József eredendő közege, a politikai napisajtó kimagasló számadatokat mutat. A három nagy napilap, az Ullstein kiadóvállalat kötelékébe tartozó *Morgenpost*, az August Scherf Verlag *Lokal Anzeigere* és a Mosse-cég Theodor Wolff által szerkesztett *Berliner Tageblatt* című lapja együttesen egymillió előfizetőt mondhatott magáénak. 1914-ből van statisztikai adatunk, ebben az évben Németországban 4200 hírlap és 6500 folyóirat jelent meg.¹⁸ Persze a *Jung Ungarn* nem ennek a felmérhetetlenül hatalmas publikumnak szólt, hanem a politikailag és irodalmilag tájékozott érdeklődőknek, a politikai kabinetek és a szerkesztőségek beavatott, közvéleményt befolyásoló közönségének.

A *Jung Ungarn* két szerkesztője között az erős tipográfiai megkülönböztetésen túl egy erős, világváltó nemzedéknyi különbség is volt. Vészi József a birodalom szülötte, de már a monarchia neveltje volt, politikai szereplőként a szabadelvűség képviselője az új század elején is. A fiatalok felfedezője volt, a *Budapesti Napló* megalapítója. A *Napló* a század első éveitől kezdve a későbbi *Nyugat* prózaíróinak adott helyet, nála publikáltak a későbbi polgári radikalizmus képviselői, ő volt a nagyváradi lapoknál dolgozó Ady Endre, Biró Lajos, Nagy Endre és Lengyel Géza felfedezője és Budapestre csábítója.¹⁹ Igen jó anyagi körülmények közt élő

¹⁷ Ignotus, uo.

¹⁸ Peter Fritzsche: *Reading Berlin 1900*, 53. Kirívóan gyors volt ez a fejlődés, 1841-ben még 25 potenciális olvasóra jutott egy lappéldány, 1850-ben 9-re, 1885-ben 5-re. Lásd még: Rudolf Schenda: *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*. Frankfurt, Klostermann, 1970; Stephan Schreder: *Der Zeitungsläser*, Vienna, 1936; *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, Begründet von Paul Merker, Wolfgang Stammer. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1984, IV, 977–998.

¹⁹ Ady 1903-ban is elragadtatottan írt Vésziről még a *Nagyváradi Napló*-ban, és 1915-ben is „lap-direktorom és fogadott apám”-ként beszélt róla. Vészi foglalkoztatta és röptette még Szini Gyulát, Kosztolányi Dezsőt, Csáth Gézát, Szép Ernőt, Kabos Edét, Hegedűs Gyulát, továbbá Jászi Oszkárt, Lyka Károlyt is.

sajtmágnás volt, de nem a leggazdagabbak közül való, soha nem került föl a virilisták listájára.

Vészi József 1907 végén családjával együtt kiköltözött Berlinbe.²⁰ Azért kényszerült erre a lépésre, mert miután elvállalta a politikai patthelyzetben hatalomra jutó Fejérváry – „darabont” – kormány sajtóirodájának vezetését (1905), lassan elfogyott körülé itthon a levegő. Mint Vészi „hivatalos” életrajza mondja, a *Budapesti Napló* főszerkesztője kizárólag Fejérváry Gézának hozta meg „az áldozatot, hogy állami szolgálatot vállaljon”.²¹ A parlamenten kívüli erőként hatalomra kerülő kormány jelszava és létalapja az általános választójog volt. Vészi, aki nagy patrióta volt, egyszersmind a 19. századi liberalizmusra fölesküdtött gondolkodó, ezzel a döntésével a szabadság elsősége, a jogkiterjesztés elve mellett voksolt. A sajtóiroda vezetője együtt bukott a – sem az országgyűlés, sem a közvélemény által nem támogatott – kormánnyal, és a személyét ért durva támadások miatt jónak látta néhány évre visszább húzódni. (A *Jung Ungarn*ban használt hangja – talán éppen ezért – erősen aulikus volt.)

Berlini életéről keveset tudunk. Önéletrajza szerint a német fővárosban öt pesti lap levelezője volt.²² Vészi József teljes személyes hagyatéka elpusztult a Duna-parti Lloyd-palota bombázásakor, minthogy a főszerkesztő ebben az épületben lakott, a redakció fölött. (Elpusztult lapjának, a *Pester Lloyd*nak irategyüttese is.)

Jól dokumentált Vészi József kapcsolata Max Reinhardtval, akinek a *Jung Ungarn* éve alatt már magasan állt a csillaga. Berlinben Max Reinhardtot magyar barátai, élükön Beregi Oszkárral rávették, állítsa színpadra a *Bánk bán*t. A rendező azzal a feltétellel vállalta, hogy eleget tesz a felkérésnek, amennyiben Vészi fordítja le azt.²³ A kevés dokumentált információ mellett a családi visszaemlékezésekre hivatkozhatunk. Nagy társasági életet élt a Vészi család Berlinben, rengeteg muzsikusként járt hozzájuk, feltehetően a hírességek társaságát kereső Vészi Margit révén is.²⁴ (Vészi Margit maga is állított ki a Cassirer Művészeti Szalonban. Néhány képét egy csoportos kiállításon mutatták be 1910 áprilisában.)²⁵ Kapcsolatban

²⁰ Az *Aradi Közlöny* 1907. október 31-i száma adta hírül a 8. oldalon, hogy „Vészi kivándorol”.

²¹ *Magyar országgyűlési almanach: Ötszáz magyar élet 1931–1936*, szerk. Lengyel László, Vidor Gyula. Budapest, 1931. 549.

²² *Országgyűlési almanach: Az 1935–1940. évi országgyűlésről*. Szerk.: Haefler István, Budapest, 1940, 169.

²³ Staud Géza, *Max Reinhardt. Szentől szemben*. Budapest, Gondolat, 1977. 104–107.

²⁴ Vészi Margit 1909-ben vált el Molnár Ferencről, ezután csatlakozott a Berlinben élő családhoz. Berlinben főként festésszettel foglalkozott, több német alkotóról, művésztől készített portét. Több ízben szerepelt a Nemzeti Szalon, a Műcsarnok, a Képzőművészeti Társaság kiállításain. 1910-ben a Könyves Kálmán Szalonban hatvanál több képét állították ki, munkái egy egész termet megtöltöttek. Vészi Margit képeiről Lengyel Géza is írt a *Nyugat*ban, Tövis [Rózsa Miklós] *A Hétkén*. Lásd Fodor Mária: *Vészi Margit sorsa a XX. századi magyar emancipáció tükrében*. Budapest, ELTE BTK, 2005, szakdolgozat, 22–24.

²⁵ A csoportos kiállításon még egy magyar képzőművész szerepelt a 15 művész között, a szobrász és iparművész Kövesházi Kalmár Elza. A kiállítók között igazi nagy nevek is voltak, többek között Claude Monet, Camille Pissaro, Pierre August Renoir és Alfred Sisley. Georg Brühl: *Die Cassirers*, 159.

voltak a zongoraművész Joseph Lhévinne-nel, az akkor még nagybögös, később karmesterként igen nagy elismerést szerző Serge Koussewitzkyvel és Hermann Jadlowkerrel, a jeles Wagner-tenorral. Vésziék minden bizonnyal központi szereplői voltak az emigráns magyar társaságnak, egyik Adynak szóló levelében Hatvany Lajos „Biró–Vészi colonia”-ként beszél róluk.²⁶ Az ekkori berlini magyar emigráció törzshelye a Luitpold kávéházban volt.

Nem tudjuk biztosan, mikor tért vissza Budapestre Vészi József. Több jel szerint már 1910-ben hazajött.²⁷ 1911-ben Budapesten az a hír járta, hogy megveszi a szabadkőműves *Világot*.²⁸ 1911. december 20-án német nyelvű lapot indított Budapesten, a rövid életű *Budapester Pressét*. A következő évben Singer Zsigmond hívására visszatért a *Pester Lloyd* kötelékébe, ahhoz a laphoz, ahol pályáját kezdte, és 1938-ig, egészen nyugalomba vonulásáig a lap első számú vezetője maradt.

A mindössze 31 éves irodalmi szerkesztő, Hatvany Lajos neve az impresszumban nagyságrenddel szerényebben szerepel. Csak a belső borítón tüntetik fel a nevét normál betűmérettel. Említettük Vésziről, hogy noha tehetős sajtómágnás volt, annyira mégsem volt gazdag, hogy mecénási szerepet vállaljon. Nem így állt a helyzet az iparmágnás fiatalember esetében. Hatvany Lajosnak ezekben az években két német könyve jelent meg, 1908-ban Lipcsében a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswertem* című – Jules Lemaître hangján megszólaló – pamfletje, disszertáció-naplója.²⁹ Hatvany könyve komoly visszhangot keltett Berlinben is, Budapesten is.³⁰ Következő könyvét – *Ich und die Bücher* – már a berlini Cassirer Verlag adta ki 1910-ben. Feltételezzük, hogy Cassirerék bíztak Hatvany nevében, közreműködésében, s hogy a kiadó látott fantáziát a német-magyar folyóiratban is. (Nem tartjuk kizártnak, hogy a kiadó mellett Hatvany szintén fektetett pénzt a *Jung Ungarn*ba. Egyelőre azonban semmit nem tudunk a folyóirat anyagi hátteréről.) Ugyanekkor Hatvany nagyobb németországi vállalkozást is remélt.

„E napokban itt járt német kiadóm – írta Ady Endrének 1909 februárjában. – Tizenkét kötetes magyar írotárt tervezünk. Bródy, Gárdonyi, Tömörkény, Molnár, Mikszáth, Baksay, Szini, Jób, Ignotus, Biró, Ambrus, Herczeg. Novellák. [...] Még

²⁶ Hatvany Lajos levele Ady Endrének, Berlin, 1909. február. *Ady Endre levelei: 1909–1913*. Szerk. Belia György. Budapest, Szépirodalmi, 1983. II, 265.

²⁷ Az idézett *Országgyűlési almanach*ban – saját magáról írott életrajzában – az szerepel, hogy két évet töltött Berlinben.

²⁸ Sziuts Dezső – Ady nagyváradi újságírotársa – levele Ady Endrének, 1910. július 31. *Ady Endre levelei: 1909–1913*, i.m., 384. A levél szerint pesti újságírói körökben Ady vélt odaszerződéséről is beszéltek.

²⁹ A könyv máig tartó hatását illetően lásd pl. Szilágyi János György: *Szírénzene. Ókortudományi tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2005. Lásd még e kötet értékelését: Radnóti Sándor, „A múlt se pihen”. *Élet és Irodalom*, 2005/22. 21.

³⁰ Itthon Jászi Oszkár írt róla a *Huszádik Század*ban.

a dolog ki nem alakult. Vésziéknek vittem a kiadót, ki a könyvek felét Magyarországon szeretné eladni.”³¹

S ezután szó kerül a hivatalos intézményi kapcsolatok (akadémiák, casino, állami szubvenció) lehetőségéről is. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a könyvsorozat tervében említett prózaírók egy kivétellel megjelentek a *Jung Ungarn* oldalain is.

Más területről is van fontos adatunk Hatvany Lajos, Vészi József és Cassirerek együttműködéséről: a folyóiratuk megindulása előtti berlini magyar képzőművészeti kiállítás. A *Jung Ungarn* berlini kiadója, a Paul Cassirer Verlag a korszak modern kiadója volt. Bruno és Paul Cassirer 1898-ban alakult családi vállalkozása egy művészeti szalont is működtetett, mely az avantgárdot, a berlini szecessziót, a francia impresszionistákat, posztimpresszionistákat, különösen Vincent van Gogh és Cézanne műveit favorizálta, hozta divatba Berlinben.

A berlini *Sezession*ban 1910 elején egy hónapon át tartó, az utolsó évtizedek legjava termését bemutató kiállítást rendeztek magyar művészek munkáiból. A kiállítás fő szervezői Meller Simon³² és Hatvany Lajos voltak. A magyar kiállítás pontos műtárgylistája nincsen meg, csak a kritikákból illetve egyéb levélbeli említésekből tudjuk, kik szerepeltek a német kiállításon. Azt azonban, hogy melyik művükkel, többnyire nem. A tárlat Munkácsyval nyitott, a hazai plein air festészet úttörője, Szinyei-Merse Pál képviselte az átmenetet, jelen volt a már ugyancsak halott és itthon akkor csak néhány éve felfedezett Paál László, aztán Pór Bertalan, Czigány Dezső, Orbán Dezső, a nagybányai Iványi Grünwald Béla, tanítványa Czóbel Béla, illetve Fényes Adolf, Rippl-Rónai, Ferenczy Károly. Legalábbis ezeket a neveket említi a magyar beszámoló. Lényegében reprezentálva van a *Nyolcak* csoportja is.

A kiállítás anyaga azért volt rendkívüli, mert

„ezúttal bizottságok, miniszteri biztosok nélkül állapították meg, mit kell kiállítani. Mert a hivatalos fémjelzéssel nem törődtek, mert a múzeumok világszerte egyforma sablon-kollekciója helyett, a szertehulló, halott kollekciók helyett exportáltak valamit, ami önmagában egész, összefüggő eleven, amihez való közösséget minden kultúrember, – magyar, vagy olasz, vagy svéd, vagy német – megtalálja.”³³

³¹ *Ady Endre levelei, 1909–1913.* 266.

³² Meller Simon (1875–1949) művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum munkatársa, a grafikai és szoborgyűjtemény fejlesztője. Meller Simon és Hatvany Lajos levelezését az MTA kéziratára őrzi.

³³ Lengyel Géza: A berlini kiállítás mérlege. *Nyugat*, 1910/7. 440–444.

A kiállítás után a *Nyugat*-ban Lengyel Géza foglalta össze és ismertette a német sajtóvisshangot.

„Volt abban valami különös, valami, – speciális helyi ismeretek nélkül – nehezen érthető, hogy itt-ott milyen ragyogó örömmel fogadták a magyar kiállítással együtt az egész magyar művészetet, az egész magyar szellemi, az általános nemzeti életet becsmérelő szemelvényeket. Egészen furcsa volt ez az öröm és nem maradt zavaratlan. Azok a paprika-izsonnyal teli cikkecskék, melyeket oly buzgón idéztek idehaza, frissiben, a kiállítás megnyitásakor termettek és mindinkább elszigetelve, kisebbségben maradtak, olyan mértékben, amint az alaposabb és nemzeti, politikai tendenciáktól ment kritikusok a kiállítás tanulmányozásával elkészültek és a cikkeik sorra megjelentek. Lassan, meg-megszakított egymásutánban jelentek meg. Most együtt van a java annak, amit német újságok és folyóiratok a magyar kiállításról írtak. Most elkészíthető e kulturális vállalkozás erkölcsi mérlege s akár számszerűen lehetne kimutatni, hogy a túlnyomó többség a magyar festőművészetről itt-ott a hódolat, leggyakrabban a dicséret és az elismerés, ami azonban a legfontosabb, végig a megbecsülés, a komolyan vevés hangján ír. Innen, a távolból a mérleg elkészítéséhez nekünk nincsenek egyéb adataink, mint amiket a nyomtatott betű szolgálhat. Ezeket az adatokat azonban nyugodtan el lehet fogadni. A német kritika általában harapó kritikának ismeretes. A magyar kiállítást pedig egy külön előítélet fogadta, hagyományos előítélet, a durvának, a barbárnak, az ázsziainak a keresése, amely azonban szerencsére csak az első napokban s egészen szórványosan jutott kifejezésre.”³⁴

Lengyel Géza szemléjét azért idéztük a szokottnál hosszabban, mert jellemzi a *Jung Ungarnt* övező közeget is.

A *Jung Ungarn* tanulmányrovata

A *Jung Ungarn*-számok első felében kaptak helyet a publicisztikák (ezek mind-egyikét a főszerkesztő, Vészi József írta), erre következtek az értekező és ismeretterjesztő dolgozatok, könyvszemlék. A legjobb szakértők tollából. Fordítót soha nem tüntetnek fel ezeknél a publikációknál, valószínűleg azért, mert 1911-ben többnyire a szerzők is kétnyelvűek voltak. A tanulmányok megjelölték a szerzők

³⁴ Uo. 444. Lengyel címmel, szerzővel, igaz, a dátum megjelölése nélkül, de pontosan idézi a német kritikákat.

hivatali funkcióját is, támaszkodtak a szerzők intézményi tekintélyére is. A lapot Vészi kéthasábosan tördelt glosszarovata zárta.

Vészi az első publicisztikájában³⁵ – mint már idéztük a *Jung Ungarnt* szemlélő *Világból* is – megidézte a szabadelvű igazságügyminisztert, Szilágyi Dezsőt, akit Jászi Oszkár így búcsúztatott halálakor, 1901-ben: „Egész kétségtelen előttünk, hogy a jövő történetíró Szilágyi Dezső halálával fogja megjelölni a magyar liberalizmus végét”.³⁶ A *Jung Ungarn* ezt az egyre gyengülő liberalizmust akarta továbbvinni, ennek az eszmének egyik utolsó képviselője volt ekkor Vészi József is.

Az első publicisztika után közvetlenül következett Emerich von Halász, azaz Halász Imre³⁷ a három részben folytatódó, egyenként is terjedelmes *Bismarck és Andrássy* című esszéje. A közlésfolyam utóbb megjelent a *Nyugatban*, majd 1913-ban önálló könyvként is.³⁸ A közléssel egy mindkét ország közönséget is érdeklő külpolitikai témának adott helyet a *Jung Ungarn*. Fontos volt a téma az itthoni közönség számára, mert nemhogy külpolitikai informáltságról nem lehetett ekkor itthon beszélni, de még külpolitikai hangulatról sem, mint a könyv megjelenté után a korabeli szemlélő megfogalmazta. A német érdekektől magát többször elhatároló Andrássy Gyulát Bismarck – bár fölöttébb bosszantotta a monarchia közös magyar külügyminiszterének önállósága – a nemzetközi politikában legjobb hadnagynak szerette volna tudni. Ugyanakkor a három császár (az osztrák, a német és az orosz) együttműködésének egyedüli biztosítékát és a dualizmus stabilitásának legfőbb zálogát látta és tisztelte Andrássyban. Komoly hibájának tartotta azonban Bismarck, hogy túl sokat foglalkozott a jövővel kapcsolatos kombinációkkal, és eközben elmulasztotta az akkori jelen lehetőségeinek célszerű kihasználását. Andrássy a Balkán kapcsán végleges és ideális megoldásokon gondolkodott, holott ez – már akkor is – irreálisnak mutatkozott. Andrássy – a korban ez még ritkaság volt – komolyan használta a sajtót, tájékoztatta a publicistákat. Halász pedig, aki 1871-ben a miniszterelnöki sajtóiroda vezetője volt, belülről láttatta a történeteket, és négy évtized múltán esszesorozatával „a szegényes magyar memoire-irodalmat erősítette meg egyszerre”.³⁹ Bismarckra még kétszer tért vissza

³⁵ Josef Vészi: Gespräch mit einem Toten. *Jung Ungarn*, 1911/1. 1–11.

³⁶ Elemér [Jászi] Oszkár: Szilágyi. *Huszedik Század*, 1901. Második évfolyam IV. kötet 158.

³⁷ Halász Imre (1841–1918) publicista, szerkesztő (*Pesti Napló*, *Magyarország*, *Magyarország Anyagi Érdekei*, *Pester Lloyd*, *Neues Pester Journal*, *Nemzetgazdasági Szemle*, *Kelet Népe*). 1910–1911-ben a *Nyugat* közölte *Egy letűnt nemzedék* című, a „legkiválóbb magyar államférfiak”-ra emlékező cikksorozatát, mely 1911-ben kötetben is megjelent. Újrafelfedezését lásd Kőszeg Ferenc: *Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikása*. *Holmi*, 2008/1. 108–128.

³⁸ A mű ismertetését ld. Lengyel Géza: Bismarck és Andrássy. Halász Imre könyvéről. *Nyugat*, 1913/10. 763–765. A kapcsolat modern feldolgozását Diószegi István végezte el: *Bismarck és Andrássy – Magyarország a hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1999.

³⁹ Lengyel Géza: Bismarck és Andrássy. 764.

a *Jung Ungarn*. Egy ízben vitacikket közölnek Bismarck és a magyar emigránsok kapcsolatáról, illetve egy a nagypolitika szempontjából kevésbé jelentős, de figyelmes (és fényképes) visszaemlékezést Julius Kepes Bismarckkal való találkozásairól.⁴⁰ (A Cassirer Verlag történetét feldolgozó monográfia úgy értékeli az imént említett publikációkat, mint az akkori évek németországi Bismarck-kultuszának direkt hatását.)⁴¹

Osztrák politikai vonatkozásokkal is foglalkozott a *Jung Ungarn*. Ezek közül az írások közül jelentőségében kimagaslik a volt miniszterelnök, Tisza István megszólalása.⁴² Tisza az 1867-es kiegyezést osztrák szemmel vizsgáló könyvről írt nagy és a folyóirat élén hozott tanulmányt. (Ebben a számban elmaradt Vészi publicisztikája.) Tisza ekkor a 250 képviselőt magáénak mondható új Nemzeti Munkapárt vezetője volt, de a trónörökösrel, Ferenc Ferdinánddal való szembenállása miatt nem is kaphatott volna kormányfői szerepet, aminek a gondolatát ezért inkább maga utasította el. Az újonnan indított konzervatív-nacionalista *Magyar Figyelő* szerkesztője volt, megszólalását német és osztrák figyelem övezte. Tanulmánya magyar nyelvű változatát saját orgánuma is közölte.⁴³

Az érdeklődés és tájékoztatás sokarcúságát mutatja a többi tanulmány és esszé is. Közöltek terjedelmes dolgozatot a bank- és valutakérdésről (Alexander Matlekovics),⁴⁴ az indiai iszlám egy költőjéről (Alexander von Kégl),⁴⁵ az új magyar perrendtartásról (Armin Fodor),⁴⁶ a jégkorszakbeli emberek magyarországi kutatásáról (Ottokar Kadič),⁴⁷ a magyar-román búzaháborúról (Thomas von Kosutány).⁴⁸ Műfaját tekintve ide tartozik egy a németiség szempontjából kiválasztott művészeti tanulmány is, Meller Simon ismertetője egy magyar szerző – Felvinczi Takács Zoltán – Dürer-kötetéről. A legújabb magyar drámatermés-

⁴⁰ Kepes Gyula (1847–1924) orvos, a Honvédelmi Minisztérium egészségügyi osztályának vezetője.

⁴¹ Georg Brühl: *Die Cassirers*, 207.

⁴² Tisza István személye „meglepetés”, hiszen ekkor indul saját, hangsúlyozottan a *Nyugat* ellenében és ellensúlyozására létrehozott orgánuma, a *Magyar Figyelő*. Köztudomású Ady Endre és Tisza István egymásról való vélekedése. De – és ez is lényeges – amikor Ady feleségül akarta venni Boncza Bertát, Tisza Istvánt kérte, hogy vonakodó apósánál közbenjárjon. Tisza István és a magyar irodalom, illetve a magyar irodalom és Tisza István kapcsolata még elemzésre vár.

⁴³ Tisza István: Osztrák mű a 67-iki kiegyezésről. *Magyar Figyelő*, 1911. II. 433–454.

⁴⁴ Matlekovics Sándor (1842–1925) jogász, a nemzetgazdaságtan magántanára a budapesti egyetemen, a közgazdasági kiegyezés alatt az egyik legfontosabb magyar tárgyaló, az ipusztrialis liberalizmus egyik képviselője, akadémikus.

⁴⁵ Kégl Sándor (1862–1921) orientalista, akadémikus. A budapesti tudományegyetemen a perzsa nyelv és irodalom első tanára. 11 ezer kötetes könyvtára az MTA Keleti Gyűjteményének része, az egyik legnagyobb volumenű ajándék, amit az Akadémia kapott.

⁴⁶ Fodor Ármin (1862–1944) jogász, 1911-ben kúriai bíró. 1910–12 között a kormány kiküldötte a váltójogi konferencián Hágában. 1911-ben jelent meg *Polgári perrendtartás* című könyve.

⁴⁷ Kadič Ottokár (1876–1957) geológus, ősrégész, a magyar barlangi ősemberkutatás megalapítója.

⁴⁸ Kosutány Tamás (1848–1915) agrárkémikus, akadémikus. A búza és liszt hazai tudományos vizsgálatának kezdeményezője, a mezőgazdasági ipar műszaki fejlesztésének úttörője.

ről is közölt beszámolót a *Jung Ungarn* első száma, benne főként Kóbor Tamás, Biró Lajos, Molnár Ferenc, Szomory Dezső darabjairól esik szó (Ladislaus von Márkus).⁴⁹

Egymás után említjük a német tárgyú illetve germanisztikai tanulmányokat, írásokat, ezek a lap feladatvállalásából, közvetítő szerepéből adódóan számosak.⁵⁰ Milyen intézményi keretek között és milyen szinten foglalkoztak itthon a német irodalommal és kultúrával a *Jung Ungarn* 1911-es megjelenése idején? Meglehetősen hosszú múlttal rendelkezett már ez a tudományterület. 1784-től kezdődően tanítottak német nyelvet és irodalmat a budapesti tudományegyetemen, első tanára még német volt, a második azonban már magyar. 1875-ben alapították a „német nyelv és irodalom” (egyszemélyes) tanszékét, melynek élén harminc éven át, akadémiai főtitkárrá választásáig Heinrich Gusztáv állt.⁵¹ (Nála tanult Vészi József.) 1896-tól már külön német nyelvészeti tanszék is működött az egyetemen belül, élén Petz Gedeonnal. 1895-től az Eötvös Collegium a francia és franciás kultúra szigetét hozta a „nagy német áradatba”⁵² – s mégis, a német nyelvel foglalkozó legterjedelmesebb publikációt egy volt Eötvös kollégista tollából olvashatjuk a *Jung Ungarn*ban (Franz Kräuter).⁵³ Érdekes, bár meglehetősen sajátos közleménysor a magyarországi németek nyelvjárásait és a nyelvjáráskutatást bemutató tanulmánysorozat.

A német vonatkozású publikációk közül kiemelkedett az erdélyi szászok politikájáról szóló írás (Emil Neugeboren),⁵⁴ a képmellékletekkel közölt *Lenau és a magyar táj* című tanulmány (Otto Alscher),⁵⁵ az erdélyi szászok mezőgazdaságáról szóló írás (Béla Balkányi).⁵⁶ Külön taglalást kívánna az a tanulmány, amely a Bánk bán-téma német irodalmi megjelenését elemzi. Max Ruttkay-Rothauser⁵⁷

⁴⁹ Márkus László (1882–1948) rendező, kritikus, szcenikus, díszlettervező (némafilmeké is), színházigazgató. A Thália Társaság tagja, 1907-től a Magyar Színház rendezője. 1925-től 1944-ig az Operaház (fő)rendezője, igazgatója.

⁵⁰ A *germanisztika* kifejezés [‘germán filológiával foglalkozó tudomány’] első magyar előfordulásáról 1851-ből van adatunk. *Újkori ismeretek tára*, I–VI. Pesten, 1850–1855.

⁵¹ Szentpétery Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935. 302–304, 317–318, 537–538, 567–568.

⁵² Laczkó Géza: Az Eötvös Collegium, középiskolai tanárjelöltek állami internátusa. *Nyugat*, 1920/15–16. 817–818.

⁵³ Franz Kräuter [Krauter Ferenc] (1885–1969) 1905-ben az Eötvös Collegium II. éves hallgatója. Középiskolai tanár volt, később romániai parlamenti képviselő, náciellenes politikus.

⁵⁴ Neugeboren Emil Gusztáv (1870–?) újságíró, szerkesztő, 1910-től a nagyszombati kerület országgyűlési képviselője. 1900-tól a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* szerkesztője.

⁵⁵ Otto Alscher (1880–1940) költő, író.

⁵⁶ Balkányi Béla (1884–?) földbirtokos. Tárccákat, közgazdasági tanulmányokat írt. Rendszeresen publikált a *Huszadik Században* is. A Balkányi fivérek is családi kapcsolatban voltak Vészi Józseffel, Balkányi Kálmán Vészi egyik veje volt.

⁵⁷ Lásd a 63. jegyzetben.

dolgozata a dráma berlini bemutatásához időzítve jelent meg.⁵⁸ Rövidebb terjedelmű, de ugyancsak nagyvonalúan magasztaló Eugen [Jenő] Mohácsi beszámolója a magyarországi német irodalomról.⁵⁹ Megemlítené még Dr. Elemér Kutasi bővebb beszámolója a budapesti Goethe Múzeumról⁶⁰ és Josef Bayer Schiller drámáinak magyarországi bemutatóiról tartott akadémiai székfoglalójának közlése.⁶¹ Beszámolt a folyóirat a „magyar rónán” élő német népdalokról is.⁶² Az új, egyértelműen modern német szellem és művészet iránti érdeklődést tanúsítja egy recenzió is: Bárdos Artúr *Az új színpad* címmel írt könyvéről szólva a *Jung Ungarn* nem kis túlzással, de úgy mutatja be a szerzőt, mint egy magyar Reinhardtot.⁶³ Itt a szerző a *Jung Ungarn* irodalmi modernizmusával rokon törekvésekre teszi a hangsúlyt.

Figyelmet és elemzést kapott még a *Jung Ungarn*-ban a szocializmus kérdése.⁶⁴ A folyóirat visszatekintett az 1910-es gazdasági évre, foglalkoztak – akkor Magyarországnak még volt kijárata a tengerre – a tengeri hajózás kérdésével. (Megjegyezzük, hogy a *Jung Ungarn* hirdetői között végig jelen volt a Ganzgyár, a Kornfeld család érdekeltségébe tartozó iparvállalat. Ezek szerint tehát volt Hatvanytól független magyar ipari tőke is a lap hátterében, ha hirdetés formájában is.)⁶⁵ Számos egyéb témát is kínált még a *Jung Ungarn* a német olvasóknak. Érdekelte például a folyóiratot az „állami munkahalmaz”,⁶⁶ a vogul

⁵⁸ *Jung Ungarn*, 1911/4. 450–473. A dráma budapesti bemutatója 1911. április 28-án volt, ezután kezdte játszani a berlini Deutsches Theater. A darab itthoni kritikái mind jelzik a bemutatóban rejlő veszélyt. Különösen Riedl Frigyes hangsúlyozta a tendenciózus félreértés lehetőségét: a dráma „egy külön élő nem készített német színházi közönségre mindig azt a hatás fogja tenni, hogy a németek ellen irányított tendenciás dráma; azt a hatást fogja tenni, hogy e műben a németgyűlöletet dicsőítik”. Schöpflin Aladár is foglalkozott a berlini bukás okaival. Schöpflin Aladár: A Bánk bán berlini bukása. *Nyugat*, 1911/11. 1060–1062.

⁵⁹ Mohácsi Jenő (1886–1944) költő, műfordító. Számos magyar művet fordított németre, köztük *Az ember tragédiáját* (1935) és a *Bánk bánt* (1940).

⁶⁰ A „Goethe Múzeum” az 1895-ben az MTA-nak adományozott több ezer darabot számláló Elischer Boldizsár-féle Goethe-gyűjtemény (kézirat, kép, metszet, partitúra stb.).

⁶¹ Josef Bayer: Schillers Dramen auf der alten ungarischen Bühne, *Jung Ungarn*, 1911/7. 798–802. Bayer József (1851–1919) színháztörténész a Magyar Shakespeare Társaság szerkesztője.

⁶² Mathes Nitsch: Deutsche Volkslieder auf dem ungarischen Heideboden. *Jung Ungarn*, 1911/3. 400–421.

⁶³ Max Ruttkay-Rothauser: Ein ungarisches Reinhardt Buch: Verlag des „Nyugat”. Budapest. *Jung Ungarn*, 1911/6. 737–739. – Ruttkay-Rothauser Miksa (1863–1913) a *Neues Pester Journal* és a *Pester Lloyd* újságírója, színikritikusa. A kötetet egészében Reinhardt-könyvnek nevezni túlzás, Bárdos Artúr ennél sokkal többről beszél munkájában, igaz, a rendezővel való együttműködése önálló fejezetet kap.

⁶⁴ Dr. Richard Letzner: *Ein Buch über den Sozialismus*. Földes Béla: *A szocializmus*, Budapest, Akadémiai, 1910, I, II.

⁶⁵ Hatvany Lajos és Kornfeld Móric kapcsolatának elemzését ld. itt a kötetben, a Kornfeld Móricról szóló tanulmányban.

⁶⁶ Várady Zsigmond (1865–1913) ügyvéd, újságíró, a nagyváradi lapok, a *Pester Lloyd* és a *Világ* vezércikkírója. Öngyilkos lett, Ignótus emlékezett meg róla a *Nyugat*-ban.

népköltészet, a városi lakáspolitiká⁶⁷ (az ismertető írója Wildner Ödön fővárosi tanácsnok, a városháza szociálpolitikai és közoktatási osztályának vezetője volt). Közölt tanulmányt a jelzálogtartozásokról és az ingatlanadókról,⁶⁸ az erdélyi földgázlelőhelyekről, Hortobágy jövőjéről (Koloman Balkányi), az utolsó számban pedig az ismeretelmélet szociológiájáról (Eugen Láncki).⁶⁹

A társadalmi, tudományos témák írói esetében – mint ezt már említettük, a szerkesztők jelzik a többnyire már szakértelmiségi szerzők hivatali funkcióját, társadalmi, közéleti státuszát, ezzel nyomatékosítva nemcsak a mondanivalójukat, de egyben tájékoztatva is a német olvasót a magyar közigazgatási, társadalmi, tudományos és kulturális intézményrendszer differenciáltságáról. Az idézett témák szerzői nagyjából és átlagosan egy bő nemzedéknyire vannak a szépirodalmat reprezentálóktól és a művészeti témák szerzőitől. Két markáns vonulat szerepel tehát a *Jung Ungarn*ban, az egyik a 19. századhoz köti a folyóiratot, a másik a művészeti mozgások és teljesítmények tekintetében már modernizálódó Magyarországhoz. Erre tekintettel érzékelendő Vészi József nyitottsága és kapcsolatrendszere, mely összekötötte a 19. és a 20. századot.

A *Jung Ungarn* erőssége, kiemelkedő teljesítménye volt még havi sajtószemléje. Az imponáló terjedelem azt akarta jelezni és bizonyítani, milyen differenciált rendszere működik Magyarországon a periodikáknak. A számok végén ugyanis 5–12 (!) oldalas, apróbetűs összefoglalást adott Peisner Ignác⁷⁰ és egy B. B. monogram mögé rejtett szemlélő.⁷¹ Világos a két szerző közötti munkamegosztás. Peisneré volt a nagyobb mező, ő szinte a teljes magyar folyóirat-irodalmat figyelte, B. B. főként a *Huszádik Századot* és a *Nyugatot* kísérte figyelemmel. (A *Huszádik Század* minden 1911-es számáról jelent meg ismertetés.) Meglepő, milyen szélesre nyitotta Vészi a *Jung Ungarn* ajtaját. Cím szerint felsoroljuk azokat a folyóiratokat, amelyek valamely 1911-es közleményére a *Jung Ungarn* felhívta a német

⁶⁷ Edmund Wildner: Kommunale Wohnungspolitik in Budapest. *Jung Ungarn*, 1911/5. 583–587. Wildner Ödön (1874–1944) író, szociológus, műfordító, Jászi Oszkár egyetemi évfolyamtársa és barátja, ekként többek között a *Huszádik Század* közreműködője. Védelme alatt működött a Szabó Ervin létrehozta Fővárosi Könyvtár. A forradalmak után nyugdíjazták. A Rózsavölgyi és a Révai Testvérek kiadó munkatársa lett.

⁶⁸ Dr. Friedrich Fellner: Hypothekarschuld und auf Liegenschaften ruhende öffentliche Lasten in Ungarn. *Jung Ungarn*, 1911/5. 627–650. Fellner Frigyes (1871–1945) ügyvéd, a Magyar Agrár- és Járulékbank vezérigazgatója, egyetemi tanár.

⁶⁹ Eugen Láncki: Soziologie der Erkenntnisstheorien der Gegenwart. *Jung Ungarn*, 1911/12. 1340–1363. Láncki Jenő (1875–1944) ügyvéd, szociológus, a *Huszádik Század* közreműködője, az 1910-ben indult *Szociálpolitikai Szemle* szerkesztője.

⁷⁰ Peisner Ignác (1855–1924) a *Neues Pester Journal* segédszerkesztője, tárcaíró. Peisnertől, aki könyvet is írt Pest-Buda történetéről, közöltek önálló tanulmányt is: Peisner Ignác: Budapest im zwanzigsten Jahrhundert. *Jung Ungarn*, 1911/4. 535–541.

⁷¹ Nem vagyunk egyértelműen bizonyosak benne, ki rejtőzik a B. B. monogram mögött. Feltevésünk szerint a *Huszádik Század*ban több ízben szereplő Balkányi Béla.

olvasók figyelmét. A listán szerepelt a *Budapesti Szemle*, a *Századok*, a *Magyar Nyelvőr*, a *Művészet*, a *Magyar Nyelv*, az *Akadémiai Értesítő*, az *Athenaeum*, az *Egyetemes Philológiai Közlöny*, a *Közgazdasági Szemle*, a *Természettudományi Szemle*, a *Magyar Shakespeare-tár*, a *Keleti Szemle*, a *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, a *Munkásügyi Szemle*, a *Magyar Figyelő*, a *Jogállam*, a *Tenger* (a Magyar Adria Társaság lapja), a *Kelet Népe*, az *Archeológiai Értesítő*, a *Földrajzi Közlemények*, a *Közlekedés*, a *Szabad Gondolat*, a *Magyar Ipar* és az *Uránia*. Több folyóiratot visszatérően szemléltek. Lenyűgözően gazdag kínálattal találkozott a német közönség, s a lista önmagában mutatja, milyen jelentékeny volt a magyar folyóiratirodalom 1911-ben.

A 19. és 20. századi szellemi és művészeti folyamatok közötti lassabb váltásra, a fejezetünk címében jelzett folyamatos átnövésre vonatkozó tézisünket ennyivel is bizonyítottak látjuk. A *Jung Ungarn*ban békésen megfértek egymással az akadémiai jellegű dolgozatok és az irodalmi, művészeti kísérletek.

Bár a tanulmányok anyagát most nem követjük, egy tartalmi kérdéssel azonban jelzésszerű kivételt teszünk, ez pedig Vészi József állítása, miszerint a *Jung Ungarn* „különösen erős küzdelmet folytatott a Magyarország ellen irányuló pángermán izgatás és Scotus Viator agitációjával szemben”.⁷² A pángermán törekvések már a 19. században tapasztalhatók voltak, még Ady Endre is írt – évekkel korábban, éppen Vészi *Budapesti Naplójában* – figyelemfelhívó publicisztikát a pángermán szemléletmód jelszaváról, hogy „az egész világ német vagy legalább is németnek kellene lennie az egész világnak”.⁷³

De ennél is többről van szó Scotus Viator esetében. Úgy véljük, Vészi Józsefnek majdhogynem személyes ügye volt a Seton-Watsonnal⁷⁴ folytatott vita. Történészek szerint a 20. század elején mindenki őt olvasta, ha valamit tudni akart Magyarországról.⁷⁵ Robert William Seton-Watson éppen abban az időben kezdett foglalkozni a monarchia nemzetiségeinek kérdésével, amikor Vészi a Fejérváry-kormány sajtóirodájának vezetője lett.⁷⁶ Egy évvel később, amikor Vészi már kiköltözött Berlinbe, kezdtek megjelenni az angol szerző Magyarország jövőjének bizonyos feltételekkel esélyt adó, ám keményen kritikus cikkei a *Spectator* olda-

⁷² *Országgyűlési almanach 1931–1936*, 549.

⁷³ [Ady Endre]: Napóleon von Theilgut, *Budapesti Napló*, 1904. március 18.

⁷⁴ Robert William Seton-Watson (1879–1951) skót származású brit publicista és történész. Publicistaként 1906-ban a *Spectator*ban jelentkezett álnevén, melyet nemsokára maga oldott föl. A közép-kelet-európai térség nemzetiségi szakértője volt. A világháború előtt élénken kritizálta a magyar nemzetiségi politikát, ösztönözte a monarchia felosztását. A máig hatóan negatív magyarságkép propagálója. 1920 után a történelmi pályát választotta, a Royal Historical Society elnöke volt.

⁷⁵ A. J. P. Taylor: *The Trouble Makers: Dissent over Foreign Policy 1792–1939*. London, 1957. 88. Idézi Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs: Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest, Magvető, 1986. 287–310.

⁷⁶ A Fejérváry-kormány 1905. június 18. és 1906. április 8. között volt hatalmon.

lain.⁷⁷ Vészi hazafiúi kötelességnek tartotta a negatív országgép visszautasítását. E tekintetben egy érdekes, paradox ellentmondás mutatkozott a *Jung Ungarn*-ban. S ez a szembenállás már világnézeti és nem csak nemzedéki különbségeket mutat. Míg Vészi a Seton-Watson-bírálat ellen küzdött, addig itthon a polgári radikalizmus orgánuma, a *Huszadik Század* javarészből elfogadta, hasznosnak mondta, sőt megköszönte a brit publicista észrevételeit.⁷⁸ A *Jung Ungarn* utolsó számában Peisner sajtószemléjében röviden idézi, amint Jászi és folyóirata védelmébe vette Seton-Watson kritikáját. Azt írja Jászi, Scotus Viator művét fizetett bérenc művének bélyegezték azok, akik a mindenkori kormányhatalom cselédei. Jászi azokat is megnevezte, akik a bírált valóságért felelősek voltak: „a gyalázatos rendszer, nem a magyar nép és az öntudatos polgárság műve, hanem a feudális Magyarországé és szolgálhadéé”.⁷⁹

Irodalom a *Jung Ungarn*-ban

A Cassirer Verlag irodalmi és művészeti közege, környezete egészen kiemelkedő volt. 1910 végén, párhuzamosan a *Jung Ungarn* elindításával a kiadó feltámasztotta a *Pan* című, kéthetente megjelentetett folyóiratot, melyből fél éven belül hetilap lett. A *Pan* legfontosabb szerzői Heinrich Mann (gyűjteményes köteteit is a kiadó gondozta), Alfred Kerr, Frank Wedekind, Anatole France, Robert Musil, Max Brod, Eduard Bernstein voltak.⁸⁰ A Cassirer például szolgált a századelő vágyainak megfogalmazásakor is, tudjuk, hogy Ignotus is egy ilyen modern és több művészeti ágat magában foglaló intézmény létrehozását remélte.⁸¹

A nyelvébe és kultúrájába zárt magyar irodalom nehezen jutott külhoni közönség elé.⁸² Már említettük Hatvany Lajos 1910-es tanulmányát, a *Magyar irodalom a külföld előtt* című magyar irodalomtörténeti vázlatot. Hatvany ugyanabból indult

⁷⁷ Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs*, 156–249.

⁷⁸ Jászi Oszkár: A magyar választási korrupció [R. W. Seton-Watson: *Corruption and Reform in Hungary. Study of Electoral Practice*. London, Constable & Co. 1911], *Huszadik Század*, XII. évf., 1911/10. 382–384. Itt hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy 1901-ben Vészi József is alapító tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak, sőt annak választmányában is dolgozott.

⁷⁹ 384.

⁸⁰ Rahel E. Feilchenfeld – Markus Brandis: *Paul Cassirer Verlag*, 449–469. 1910 novembere és 1912 márciusa között a *Pan* összesen 41 számot jelentett meg.

⁸¹ Ignotus levele Hatvany Lajoshoz, 1909. április 4. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 69.

⁸² Salyámosy Miklós: *Magyar irodalom Németországban 1912–1933*. Modern Filológiai Füzetek, 17. Budapest, Akadémiai, 1975. 53–58; Györffy Miklós: A magyar irodalom német recepciója. In: *Túl minden határon: A magyar irodalom külföldön*. Szerk. Józsan Ildikó, Jeney Éva, Budapest, Balassi, 2008. 34–48. A szakirodalom ezt ilyen erősen nem hangsúlyozza, de nyugodtan mondhatjuk: a magyar irodalom ekkori németre fordítása egyértelműen kudarc történet.

ki, amire már Lengyel Géza is utalt kiállítási cikkében: Magyarország „német földön gyűlölt és megvetett ország”, s az „irányadó körök, kezdve a kultuszminisztertől az akadémiaig és egyetemig, mit sem tudnak róla”. Hatvany Lajos hosszan kitér Széchenyi nagyságára és működésére, majd a reformkor irodalmi műveire és költőire. (Ő is érinti a németellenes *Bánk bánt*, és igen hosszan mutatja be a németeknek Petőfit.) A nagy politikai fordulatot 1867 jelentette, az ország gazdasága fejlődött, európaiasodott, sőt amerikaiasodni [sic] kezdett.⁸³ Budapest – mondja Hatvany – a Balkán Chicagója. Mindez együtt jár a tempó gyorsulásával – és az újságírás felértékelődésével. (Hatvany a modern újságírás szerencsétlen, sekélyesedést mutató velejáróit is bemutatja. Azt se felejtsük el, hogy Hatvany is Gyulai tanítványa volt, 1909-ben a *Nyugat*ban közölte „Gyulai Pál estéje” című visszaemlékezését. Gyulai, a mester, dörgedelmes átkokat szórt a sajtóra. Emlékeztetünk rá, hogy Vészi is „Gyulai lábánál ülve szívta magába a magyar irodalom szellemét” – mint hivatalos, patetikusan és színesen megírt életrajzában mondja magáról.)⁸⁴ A magyar lapok között Hatvany különösen kártékony szellemiségűnek tartotta a „soviniszta program keresztülhajszolását valló” *Budapesti Hírlapot*, az ugyancsak asszimiláns Rákosi Jenő orgánumát. A lap működését egyenesen kulturális hajótörésnek mondja. A német olvasók számára készített, Széchenyitől és Petőfőtől induló történeti áttekintés végül Ady Endre – az „Új Magyarország” előharcosa – igen hangsúlyos és hosszas elemzéssel bizonyított nagybecsülésében teljesedik ki.

S mégis – Ady csak kétszer jelent meg a *Jung Ungarn*ban.⁸⁵ (Megjegyezzük, hogy Ady egy versével 1910-ben már szerepelt a *Pan*ban.)⁸⁶ Itt azonban felvetődik a fordíthatóság kérdése és az avatott fordítók hiánya. Említettük, hogy Vészi fordította németre a *Bánk bánt*. De alig ismert tény, hogy ő volt Ady első német fordítója is. Egy 1909-ben Berlinben a „Fata Morgana” címmel rendezett ünnepségen Beregi Oszkár szavalt Ady-verseket Vészi fordításában.⁸⁷ Ezek a fordítások a

⁸³ A magyar irodalom is jó pár „amerikanizálódásról” szóló példával szolgál, ld. pl. Mikszáth *A Noszty fiú esete Tóth Marival* vagy Molnár Ferenc *Az éhes város* című regényét. A névadásban is megjelent az amerikai hatás, lásd pl. New York palota, New York szállodák szerte a történelmi Magyarországon, stb. Németország amerikanizálódáshoz ld. *Mythos USA: „Amerikanisierung” in Deutschland seit 1900*. Hg. Frank Becker – Elke Reinhardt Becker. Münster, Campus Verlag, 2006; Frank Tibor: Polányi Mihály Berlinben. *Polanyiana*, 2002/1–2. 117–133.

⁸⁴ Vészi József életrajza a *Magyar országgyűlési almanach az 1931–1936. évi országgyűlésről: Ötszáz magyar élet*. Szerk. Lengyel László Dr., Vidor Gyula Dr., Budapest, 1931. 547–551.

⁸⁵ Horváth Henrik fordításában „A magyar ugaron”, „Sírás az élet-fa alatt”, az „Ádám, hol vagy?”, a „Harc a Nagy-úrral” jelentek meg a nyitó számban. Másodsor Nachdichtung – tehát utánköltés és nem fordítás – megjelöléssel szerepel Leo Greiner verse.

⁸⁶ A Cassirer-bibliográfia szerint a „Mert engem szeretsz” című Léda-vers 1910. december 16-án jelent meg a *Pan*ban, a folyóirat 129. oldalán. A bibliográfia nem tünteti fel a fordítót.

⁸⁷ Vitályos László: *Ady-bibliográfia 1896–1987*. [Kiegészítő kötet], Budapest, MTA, 1990, 2646. tétel.

*Pester Lloyd*ban jelentek meg.⁸⁸ Érdeemes volna megnézni, illik-e Vészi patetikus és szecessziós hangneme az Ady-versekhez. Megkockáztatjuk a feltevést, hogy amennyiben pontos Kosztolányi jellemezése Vészi publicisztikai munkásságáról, a fordító saját tónusa bizony illeté Ady hangjához. Alkati rokonság van Vészi íráshoz való viszonyában és Ady verseinek átkozódásában. Mindenesre tény, kevesen ismerték jobban ekkor Adyt, mint Vészi József. Hatvanyánál is sokkalta mélyebben ismerte.⁸⁹

Tekintsünk végig röviden a *Jung Ungarn* szépirodalmi publikációin.⁹⁰

Időrendben az első közlemény egy részlet Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* (*Die Belagerung von Neusohl*) című regényéből. Nagy, de mégsem túlterpeszkedő adagokban következtek a folytatások, az utolsó számban befejezték a regény közvételét, csak a Nagy Miklósnak írt Mikszáth-utószó maradt el. Ugyanebben a számban Móricz Zsigmond *Tragédiája* következik, aztán Ady versei, Bródy Sándor és magyar népballadák Vészi József fordításában. A következő számok prózaírói – ebben a műnemben erősebb a folyóirat, mert a próza általában könnyebben fordítható – Ignótus, Petelei, Szini Gyula, Molnár Ferenc, Gárdonyi Géza, Biró Lajos, Tömörkény István, Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Herczeg Ferenc, Móricz és ismételten Kabos Ede, még egy ízben Tömörkény és Biró, végül Gárdonyi visszaemlékezései és Ritoók Emma zárják a prózai bemutatkozást. Kis eltéréssel azok a szerzők, akiket Hatvany a 12 kötetesnek gondolt német nyelvű sorozat tervében felsorolt *A Hét*, a *Budapesti Napló* és a *Nyugat* (s részben az ekkori *Új Idők*) felfedezettjei. (Bródy Sándor és Gárdonyi Géza szerepeltetése a könyvsorozat tervében és a *Jung Ungarn*ban azért is említésre méltó, mert az 1911-ben kirobbant Osvát – Hatvany konfliktusban éppen e két szerző megítélése is szerepet játszott.)

A lírai szerzők között, követve a közlés időrendjét, Ady után Arany János következett balladáival, majd Kiss József, aztán Babits.⁹¹ Hangsúlyos volt a majd' két évtizede halott Reviczky Gyula jelenléte is a *Jung Ungarn*ban. Reviczky kétszer is szerepel, először Spóner Andor tolmácsolásában, majd Falk Miksa fordításában

⁸⁸ *Pester Lloyd*, 1909/86. április 11. A németre fordított Ady-versekről – köztük Vészi próbálkozásairól is – ld. Frostler József: Ady és német fordítói. *Huszadik Század*, 1919/6. 107–118.

⁸⁹ Az Ady–Vészi viszony jellemzéséhez egy idézetet hozunk Ady Margita-ciklusából. Ady korai önképét rajzolja meg benne: „Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni / S mellékesen [...] / Vészi József és Bartha Miklós együtt.” („Margita Párisba jött”)

⁹⁰ A folyóiratban közölt szépirodalom könyvészeti leírását lásd Rózsa Mária: Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban. *Magyar Könyvszemle*, 2002/3, 317–321.

⁹¹ Itt jelezzük, hogy a nagyváradi tanár, Horvát Henrik már 1910-ben dolgozott egy német nyelvű magyar lírai antológián, s élénk levelezésben volt Babits Mihállyal a fordításokról. Az antológia évekkal később jelent meg: *Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen Heinrich Horvát*. München, Müller, 1918. A kötetéről Kosztolányi írt igen elismerő kritikát a *Nyugat*ban: Kosztolányi Dezső: Horváth Henrik antológiája: Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horvát. *Nyugat*, 1919/8. 556–560.

újraközölték a *Pester Lloyd*-ban már megjelent híres művet, a „Pán halála”-t. Kiemelkedik a lírai közlemények közül Balázs Béla *A kékszakállú herceg vára* című misztériumjátéka, melynek Bartók ekkor már készítette (a lipótvárosi Casino pályázatán elutasított) első zenei feldolgozását.⁹² Következett még egy Arany János költemény, a „Pázmán lovag” Ludwig Dóczi, azaz báró Dóczi Lajos fordításában. Babits is visszatérő szerző lett „A Danaidák” német közlésével. Leo Greiner verse alcíme szerint Ady-utánköltés („*Meine Ernte die Zeit*. Nach Andreas Ady”). Juhász Gyula versei szintén szabadabb fordításban, átköltésként jelentek meg a *Jung Ungarn*-ban.

Ha az összes szerzőre tekintünk, mit láttunk? A *Budapesti Napló* irodalmi seregét, kiegészülve a *Nyugat* újoncaival. Vészi politikai hírlapjában évtizedes munkával futtatott föl egy irodalmi nemzedéket, elsősorban prózaírókat, aztán tehetségfelfedező szerepét átvette az irodalmi szemle, a *Nyugat*. Ezek a nemzedékváltás évei, Vészi irodalmi kiöregedéséé, a nagyot mondó és nagyot akaró, dúsgazdag és – sok idézet szól róla – ekkor szemtelenül nagyképű Hatvany színrelépéséé.

A *Jung Ungarn* irodalmi horizontja tágas, a közölt művek értékállóknak bizonyultak, a szerzők az irodalmi kánon részeivé lettek. Mi lehetett Hatvany-nak, a *Jung Ungarn* irodalmi szerkesztőjének válogatási szempontja? Egyrészt átemeltek a *Pester Lloyd*-ban közölt szerzőket. Sok esetben a véletlen is szerepet játszott a választásban. Ennek alátámasztására Babits Mihály levelezéséből idézünk. 1911. március 8-án Hatvani Pál⁹³ kereste meg Babitsot azzal, hogy lefordította anyanyelvére, azaz németre a költő versét, „A Danaidák”-at, s kérte a költőt, fogadja el ajándékát.⁹⁴ Válaszában a lelkes Babits arra kérte a fordítót, hatalmazza fel arra, hogy a verset valahova elküldje, s jelzi, a *Jung Ungarn*-ra gondolt. A viszontválaszból kiderült, Hatvani Pál már beküldte a verset a berlini magyar-német folyóiratnak, de onnan nem kapott választ. Ekkor Babits is elküldte a kéziratot Hatvany Lajosnak. Néhány hét múlva erre már reagált Hatvany. Azzal kezdi a válaszát Babitsnak, hogy „lekopogtatta” a Danaida-vers „hihetetlen készségű fordítását”, kérdezi a fordító címét, hogy néhány „hibbanást” megbeszéljen a fordítóval, s egyebet is kérhessen tőle. Ez a rövid levélváltás mutatja, hogy Hatvany maga foglalkozott a kéziratokkal, egészen a gépbe írásig. Annyi mindenestre bizonyos, a lappal nemzetközi hírnevet „ígért” nemzedéktársainak. Széles gesztus volt, még ha egyben önmaga szerepének erőteljes hangsúlyozása is.

⁹² Bartók Béla: *A kékszakállú herceg vára* [Op. 11.], 1911, közreadja és a kommentárt írta Vikárius László, Budapest, Balassi–MTA Zenetudományi Intézet, 2006.

⁹³ Hatvani Pál [Paul Hirsch] (1892–1975) német anyanyelvű újságíró, műfordító, kémikus.

⁹⁴ Hatvani Pál Babitsnak, Budapest, 1911. március 8. In: *Babits Mihály levelezése 1909–1911*. Sajtó alá rendezte Sáli Erika, Tóth Máté. Budapest, Akadémiai, 2005. 148–149, 152–153. Babits idegen nyelvre fordított munkáiról lásd 237–238.

Tanulságos megnézni, kik fordították németre az irodalmi műveket. Majd mindannyian lényegesen idősebbek, nem a fordított költők kortársai. A leghosszabb közlemény Mikszáth 12 részes regényfolyama volt, Eduard Schullerus⁹⁵ tolmácsolásában. Schullerus Gyulai Pált, Ady Endrét, Petelei Istvánt is fordította németre. Említettük már a középiskolai tanárt, Horváth Henriket, ő a kivételek közé tartozott, Ady–Babits nemzedékével volt egyidős. Ludwig Dóczy [Lajos] – Arany fordítója – viszont még Vészinél is idősebb volt, 1845-ös születésű.⁹⁶ Deák eszméinek népszerűsítője, Andrassy Gyula mellett először titkár, majd a monarchia sajtófőnöke. Dóczy személye, még ha „csak” fordítóként is szerepelt a *Jung Ungarn*ban, megint csak az átívelést, a folyamatosságot mutatja a 19. századi liberalizmus és a modernség között. (S személye, mint még sokaké az említettek közül egyben a problémátlan zsidó asszimilációs folyamat egyik példája is.) Abban, hogy ezek a fordítások erőtlenek, régiesek, ez a nemzedéki különbözőség is szerepet játszott. A korábbi generáció nem értette az irodalmi modernség új, még csak tapogatózó, kevesek által értett áramát.

A *Jung Ungarn* megindulásakor és a megjelenés teljes évében itthon harc folyt Hatvany Lajos és Osvát Ernő között. A vita akörül is folyt, hogy Osvát folyamatosan újabb és újabb tehetségeket akart nyilvánossághoz juttatni.⁹⁷ A *Jung Ungarn*ban a német közönség számára mindegy volt, mennyire frissen felfedezett tehetségről van szó, az idegen publikum számára minden és mindenki új volt. De mint láttuk, a *Jung Ungarn* számára program volt a magyar kulturális múlt és akadémiai jelen megismertetése is. Osvát viszont következetesen visszautasította Hatvany olyan ötleteit, mint a *Nyugat*nak a hagyományokba való beleágyazása, a magyar irodalmi múlttal való szellemi kapcsolatát dokumentálni hivatott Csonkai-számnak vagy az iskolákban használatos tankönyvek haladó szempontú bírálatát adó tankönyv-számának a megjelentetése.⁹⁸ (Az otthoni szembenállásba Ignotus is belevonandó, ő sem nézte jó szemmel az egyre újabb fiatalok feltűnését, bár végül szolidáris maradt Osvát koncepciójával.)

De ennél több volt az ellentét. Az Osvát képviselte esztétizmus gondolatát Hatvany a társadalmi és politikai progresszió képviselőjével is össze akarta kapcsolni. Mint 1911. december 31-én a *Nyugat* belső ügyei kapcsán a *Világ*ban publikált, Ady Endréhez intézett nyílt levelében írta:

⁹⁵ Eduard Schullerus (1877–1914) erdélyi szász költő, brassói levéltáros.

⁹⁶ Boronkai Szabolcs: Német-magyar kétnyelvűség: Ludwig Dux – báró Dóczy Lajos. *ItK*, 2001/1–2. 71–83.

⁹⁷ Sokan félreértelmezik Osvát magatartását. Megítélésünk szerint Osvát azt akarta demonstrálni, hogy a *Nyugat* modernsége permanens modernség.

⁹⁸ Halász Imre közlését Kőszeg Ferenc megítélésünk szerint tévesen köti Osváthoz, inkább a Hatvany–Ignotus szerkesztői szövetségi szál magyarázza a közlést. Vö. Kőszeg Ferenc: Egy letűnt nemzedék elfeledett krónikása, Halász Imre. *Holmi*, 2008/Január, 108–128.

„A *Nyugat* irodalma [...] egy fáradt és elmaradt ország kifelé vágó, befelé sajnó magára eszméléséből nőtt ki. A *Nyugat* folyóiratban együtt jelennek meg azok a férfiak, akik akár tudományos, akár politikai, akár közgazdasági téren azoknak a tendenciáknak a tényleges képviselői, melyeknek az irodalom csupán előre érző sejtése vagy formába foglalója lehet [...] A *Nyugat* irodalma az ország minden termő és teremő erejével kapcsolatos, minden, ami tehetség (nem véletlenül, hanem szükségszerűen) a mi táborunkban van. A *Nyugat* könnyen válhatnék a progresszivitás szemléjévé, ha kizárólagos esztétaságából engedne valamit. Kevesebb irodalom, több élet!”⁹⁹

Nos, mint láttuk, a *Jung Ungarn* inkább az életességet, a politizálást képviselte. A berlini magyar-német folyóirat szenvedélyességét, hivatástudatát elsősorban Vészitől eredeztetjük. Időközben otthon kenyértörésig fajult az Osvát–Hatvany perlekedés. Utalunk itt a szerkesztői jogok szerződéses kikötésére, Hatvany lát-szólólagos kapitulációjára, behódolására – majd az ezt követő fenyegetésre, hogy eladja a *Nyugatot*. S miközben a *Jung Ungarn* folyamatosan működött, s ebben megítélésünk szerint – ennek ellenkezőjére nem látunk semmiféle jelet – Hatvany részben hajlandó is volt alárendelni magát a kétségbevonhatatlan tekintélyű Vészinek, itthon viszont már 1911 februárjában lépéseket tett a *Nyugat* eladására.

Még egy fontos adalék a *Jung Ungarn*-ból, ami az otthoni vitához, a *Nyugat* körüli rivalizáláshoz, hatalmi harchoz tartozik. A *Jung Ungarn* februári számának sajtószemléjében Peisner Ignác így mutatja be a *Nyugatot* a német közönségnek: „a radikális esztétikai irányt követő és a költészetben új utat törő fiatal irodalmi Magyarország Hatvany Lajos körül gyülekezik, s ad ki egy új folyóiratot, a *Nyugatot*”.¹⁰⁰ A cím, mondja Peisner, kitűnő választás, mert jól kifejezi, hogy a folyóirat szoros kapcsolatban van a nyugat-európai irodalmi mozgalmakkal. Az értelmezésnek az a része viszont, hogy Hatvany volna a modern irodalom középpontja, itthon természetesen ellenkezést, vitát gerjesztett. De ez már visszavezet minket az országhatárokon belülre.

Összefoglalva, a *Jung Ungarn* a tudatos és tapintatos, kölcsönösségen alapuló magyar kulturális külpropaganda egyik legelső orgánuma volt. Nem adatott nagy idő a lapnak, de az egy évfolyam azt mutatja, ha tovább működött volna, az utókor feltétlenül a jelentékeny folyóiratok sorában, s nem a kuriózumok között emlegetné.

[Első megjelenés: *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*. Szerk.: Finta Gábor, Horváth Zsuzsa, Sipos Lajos, Szentesi Zoltán. Budapest, Argumentum, 2011.]

⁹⁹ Hatvany Lajos, Irodalom-politika. A *Nyugat* szerepe. *Világ*, 1911. II. évf, 310. szám, december 31. 11–12.

¹⁰⁰ *Jung Ungarn*, Heft 2, 15 Februar 1911, 304.

Magyar író a film világpiacán

BIRÓ LAJOS (1880–1948)

Tanulmányomban a teljesen elfelejtett Biró Lajos pályaképének minden korábbinál pontosabb megrajzolására törekszem. Munkáinak elemzésével csak érintőlegesen foglalkozom, inkább azok visszhangjából és recepciójából válogatok jellemző adalékokat, őt magát pedig kapcsolatrendszerében helyezem el. Az írás előtanulmány, több helyütt hagy kitöltetlenül lehetséges fejezetet, kínál ösvényt a további kutatásnak, ám minden eddiginél gazdagabb és szélesebb egykorú forrásanyagra és külföldi, elsősorban amerikai levéltári dokumentumokra támaszkodva próbálja meg ösztönözni a továbblépést, egy Biró Lajosról szóló monográfia elkészültét. A tanulmány terjedelme is szokatlan. Folyóiratban nem közölhetően hosszú, de még talán nem éri el – alaposságában semmiképp – az önálló kötet terjedelmét. S még az is lehet, egyszer ennek az írásnak a szerzője vállalkozik majd a munka kiteljesítésére.

Biró Lajost, mint majd látni fogjuk, számosan említik mint a 20. század elejének formátumos tehetségét, kvalitásos novellistáját, Ady Endre ifjúkorának barátját és nagyváradi éveinek vele egy szobában lakó és dolgozó tanúját. Ady monográfusa, Király István úgy fogalmaz, „[h]a van valakinek jogcíme rá, hogy Ady felfedezőjének a nevét megkapja: Biró Lajost illeti ez meg. A költő nagyságát legeslegelőször ő vette észre, ő érvelt mellette [...] 1900 decemberében már leírta barátjáról a »zseniális« szót, s kívülről tudta számos költeményét. Szavalta őket a Szigligeti Társaságban, különféle ünnepségeken és [...] szűkebb baráti beszélgetésekkor.”¹

Sok-sok helyen feltűnik, mint felsorolások további rajzot nem kapó szereplője. Biró a 20. század első évtizedeinek – Molnár Ferenc és Lengyel Menyhért mellett – divatos színházi szerzője, a *Sárga liliom* bemutatása után egyhuzamban 150 előadást ért meg a Magyar Színházban.² Külföldön is piacképes, idegen nyelvekre könnyen fordítható kötetei belső borítóján a 10-es évektől kezdve, majd főként emigrációja után mindig ott áll ügynökségének neve.³ Ez a korban,

¹ Lengyel Géza: Biró és Ady. Uő. *Ady a műhelyben*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 339–378.; Király István: *Ady Endre*. Budapest, Magvető, 1970. 28–36.

² M. G. P. [Molnár Gál Péter]: *Sárga liliom*. *nol.hu*. 2004. szeptember 21.

³ Az 1910-es jelentős színpadi siker, a *Sárga liliom* szerzői jogai már 1912-ben a New York-i Hans Bartsch tulajdonában voltak. Az előadás jogait kizárólag a Bécsben, az Opernringen működő Bárd Ferenc és Testvére cégtől lehetett megszerezni. A *Hotel Imperial* jogait 1917-ben a híres Marton-cég mondhatta magáénak. Az emigráció ideje alatt a kiadások jogával az ekkor már az Egyesült Államokban élő öccse, John Biró rendelkezett.

a *Nyugat* írói között inkább ritkaság volt, és nem a minőség jelzése, hanem inkább az érvényesülés képességére utalt, az írói bevétel optimalizálására. Egy sorba helyezik a nálánál jóval tehetségesebb Molnár Ferencsel és Lengyel Menyhérttel, de ez nem tehetségét jelzi, ahogyan ebben az esetben Molnárét sem, hanem együtt szólják le őket ekként: exportdráma-szerzők.⁴ Röviden utalnak rá a korszak kézikönyv-fejezetei, említi a történettudomány mint a polgári radikalizmus képviselőjét, a forradalmak résztvevőjét és tisztségviselőjét, szerepel Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Hatvany Lajos és mások levelezésében, filmográfiák említik mint az egyetemes filmtörténet egyik nagy forgatókönyvíróját, de a források feltárása és egybeolvasása, az értékelések és tények összerendezett és alapos felmérése még nem történt meg, különösen korában nagy hatású és sokra tartott napilap-publicisztikáinak összegyűjtése. A nagyváradi lapoktól a *Budapesti Naplón*, *Az Újságon* át a *Világig* terjed folyamatos publicisztikai életműve (sok esetben persze szépirodalmat is közölt a lapokban, ahogyan szokás volt, a „hajtás alatt”), amelyből ő maga mindössze egyetlen kötetet állított össze, mégpedig világháborús vezércikkeinek válogatását „A kezdet és a vég” címmel 1918-ban. Ez az írás sem felel meg a teljesség igényének, de minden eddiginél gazdagabb forrásanyagra támaszkodva próbálja meg sarkallni az irodalomtörténetet adóssága lerovására.

* * *

Biró Lajos sokoldalú, érzékeny tehetség volt: novellista és regényíró, újságíró, színpadi szerző, szerkesztő, műfordító és filmíró, dramaturg. Műfordítóként is számos művet tolmácsolt, köztük Dosztojevszkijt, Thomas Mannt is.⁵ Birót magát is sokszor adták ki idegen nyelven.⁶

Élete egy rövid szakaszában politikai feladatot is vállalt, 1918-ban a Károlyi-kormányban hat héten át külügyminisztériumi államtitkár volt, 1919-ben pedig a Tanácsköztársaság írói direktóriumának tagja, valamint az írók szakszervezetének elnöke. 1919 nyarán emigrált – állomások hosszú és széttartó sora következett: Bécs, Róma, Firenze, Berlin, Hollywood, rövid ideig még Párizs is, míg végül a 30-as évek elején Londonban telepedett le. És bár a forradalmakban való szerepléséért kapott büntetésének feloldása (1926/27) után többször haza-

⁴ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. 2. átdolgozott kiadás, II. k. Budapest, Révai kiadás, 490–494.

⁵ Például 1909-ben az *Új Idők*ben folytatásokban jelent meg a *Királyi fenség*, akkor Biró fordításában. Távolabbról nézve erre a Thomas Mann prózára, nehéz szabadulni a gondolattól, hogy Molnár Ferenc *Egy, kettő, három* című 1929-es vígjátéka nem teljesen független Thomas Mann szüzséjétől.

⁶ Német kiadásainak adatait összegyűjtve ld. *Bibliographie der in selbstständigen Bänden erschienen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung, 1774–1999*. Zusammenestellt von dr. Tiborc Fazekas. Hamburg, Eigenverlag des Verfassers, 1999. 396–409. tétel.

látogatott, az elegáns Klotild palotában lakást is tartott fent, de immáron haláláig külföldön élt.⁷

Életkorát tekintve a *Nyugat* első nemzedékéhez tartozott, mégsem „tagja” a társaságnak. Meglehetősen gyakori szerzője is volt a modernség orgánumának, Füst Milánhoz pedig élete utolsó fél évtizedében is közvetlen, levelező kapcsolat fűzte.⁸ A *Nyugat* évfordulóját ünneplő Fenyő Miksa is az elsők között sorolja nevét,⁹ mégsem számíthatjuk szorosan a folyóirat első nemzedékéhez, mert valószínűleg nem volt része az orgánum mozgalmának. Bár ha figyelmesen olvassuk a korszak levelezését, rábukkanunk egy érdekes utalásra Kaffka Margitnál. A Hatvany és Osvát között kirobbant nevezetes vita kapcsán felmerült, hogy a fiatalok kilépnének és egy új lapot alapítanának, s a válságban Kaffka Margit arról tudósítja Hatvanyt, hogy Birót – mint az új lap lehetséges szerkesztőjét – személyében kedvelik.¹⁰ Termékeny író volt, munkássága gazdag, a korban széles visszhangja is volt köteteknek, és noha a század első felének szereplőit megidéző, különböző műfajú munkák majd mindegyikében feltűnően gyakran kap említést, mégis mindössze néhány tanulmány született róla.¹¹ Irigyen-megvetően emlegették exportdráma-szerzőségét. Ez nemcsak azt jelentette, hogy külföldi színpadokon is sikere volt, ennél megvetőbb volt a bélyegzés, mert még Ady is ezzel rontott neki egy a jogdíjról szóló sajtóvitában. Az exportdrámákat „az internacionális legalacsonyabb tömegízlést kiszolgáló” irodalmi „iparcikkek”-nek nevezte, éppen Biró lapjában, a *Világban*. Biró magára vette Ady mondatait, és visszavágott, mert megsértette életstratégiáját. Azt írta megvetéssel, hogy Ady „úgy el van foglalva Magyarország társadalmi megváltásával, hogy igazán egy lépést sem tehet többé

⁷ Márkus Gábor szíves közlése. Buffalo, USA, 2010. február.

⁸ Füst Milán levelei Biró Lajoshoz. Közreadja és bevezeti Sárközi Máttyás. *Holmi*, 1995/3. 293–300.

⁹ Fenyő Miksa: A *Nyugat* húsz éve. Felolvasás a *Nyugat* jubileumi estjén. *Nyugat*, 1927/1. 9. A *Nyugat* címvasztására emlékezve is Biró közvetítő szerepét emeli ki Fenyő. A *Figyelő* [1905] indulásakor Biró Lajoson át üzent Ady, hogy szívesen dolgozna új lapjukba, „ha nem volna annyira németes. A *Nyugat* név a francia szellemnek volt vallomás.” *Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről*. Ontario: Niagara Falls, 1960. 8.

¹⁰ Kaffka Margit levele Hatvany Lajoshoz, [1912. tavasz]. *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Válogatta, szerkesztette Hatvany Lajosné. Budapest, Szépirodalmi, 1967. 148.

¹¹ Kiemelkedik ezekből Lengyel Géza pontos, a lexikonokban nem őrzött adatokat tartalmazó visszaemlékezése. Biró Lajos: *Szolgák országa*. Válogatott elbeszélések. Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta Lengyel Géza. Budapest, Szépirodalmi, 1957, 421–424. (Itt jegyezzük meg, hogy ez a jószemű válogatás valóban Biró írásainak maradandó legjavát mutatja.) Sárközi Máttyás: A Biró-hagyaték. *Kortárs*, 1994/10. 63–70. Kenyeres Zoltán: Biró Lajos: A Serpolette. *Új Írás*, 1990/9. 80–85. Nemeskürty István: A forgatókönyvírás klasszikusa, Biró Lajos. *Filmvilág*, 1980/11. 42–43. Bóven említi az Ady szakirodalom, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Hatvany Lajos levelezése, Reintz Béla életrajza, a Korda fivérekéről szóló monográfiák stb. Megemlítünk viszont egy majdnem jelentéktelen érdekességet, ami hallatlan korabeli népszerűségét mutatja. A kecskeméti Tóth László – utóbb a *Tanú*, a népi írók, a *Válasz* kiadója – 1912-ben egy Biró Lajosról írt önképzőköri dolgozattal nyerte meg a gimnáziumi tanulmányi versenyt. Heltai Nándor: Tóth László levelei Gulyás Pálhoz. *Forrás*, 2005/5. 89.

írói jövedelmek érdekében”, de bezzeg „betöltené bömbölése a „magyar ugart”, ha saját pénze forogna veszélyben. Igen, ez éles pengeváltás volt, Biró lelkiismeretébe talált Ady, míg a másik fél lelkét nyomasztotta, hogy kénytelen elfogadni mecénások segítségét. Életformában, vállalt sorsban is különböztek. De a polémia után is dedikált Birónak verset Ady, 1913-ban „A hőkölés népé”-t. A dedikációban azt írta: *Biró Lajosnak, akivel szerencsés volt régi találkozásom s örök a barátságom.* A vers címe is sugallja, amit expressis verbis ki is mond, hogy magyar – és talán Birót is idesorolta? – „Sohse harcolt még végig harcot”; „nem rúg vissza, csak búsan átkoz”; „fejét, jussát, szívét kobozzák”. Talán Biró megtorpanó ízlésére, végig nem vitt írói harcaira is utalt. Biró ekkor már Beöthy László háziszerezője volt, egyszerű valódi író és giccsiparos.

A kritikus Alfred Kerr is írt róla – megbecsüléssel, ám ugyanakkor élesen. Kerr *A mélység lakói* című regényből készített színdarab, a *Hotel Imperial* berlini bemutatója kapcsán „hatásgyáros”-nak nevezte. Az első világháborút megidéző darab összetevőit és arányait így fogalmazta meg Kerr: „Toldalékokkal a »szív labirintusaiból«, a háborús lelkiismeretről, valami cselédlány legendából, afféle tolsztoji bűnbánatból, valami lajtamelléki szemfényvesztésből és csupa már megírt dolgokból”. Az osztrák–magyar Minna von Barnhelmet, Lessing darabjának új változatát vélte felismerni Kerr a színpadon.¹² Ennél a pontnál máris fel tudjuk hívni a figyelmet a Biró-életmű egyik megkülönböztető érdekességére, a médiumváltásokra. *A mélység lakói* először németül jelent meg, *Hotel Stadt Lemberg* címmel, 1915-ben a már ekkor is neves, utóbb egyre patinásabb Ullstein Kiadónál Berlinben és Bécsben. (A könyvet magyarul írta, és a magyarokat gyakorta németre átültető Eduard Kadossa tolmácsolta a német közönségnek.) Magyarul regényformában 1918-ban jelent meg, illetve ugyanebben az évben *Hotel Imperial* címmel a Magyar Színház is bemutatta. Ez eddig nem mondható különlegesnek. De további átformálások, realizálások sora követte. 1917–18-ban itthon némafilm készült belőle Janovics Jenő rendezésében.¹³ (A film elkészültét néhány adat 1917-re teszi, azaz elképzelhető, hogy ez volt az első nyilvánosságra jutó verziója Biró munkájának.) Ezt újabb némafilm-változat követte, ezúttal az Egyesült Állomokban, Pola Negrivel a női főszerepben. 1936-ban tervezték a megfilmesítését Marlene Dietrich-hel és Charles Boyer-val a főszerepben, de egy baleset miatt csak 1939-ben készült el a film. 1943-ban, nyilván miután Biró eladta a történet megfilmesítésének jogát – maga vállalva a forgatókönyvben való közreműködést – Billy

¹² Alfred Kerr a modern magyarokról. *A Hét*, 32. évf. 1. szám, 1921. január 1. 5–8.

¹³ *Romániai magyar irodalmi lexikon*. Elektronikus változat. Kriterion Kiadó (Bukarest), az OSZK magyar elektronikus könyvtára és az Erdélyi Múzeum Egyesület (Kolozsvár) közös munkája. Az internetes HTML változat szabad ugrást tesz lehetővé a címszavak utalásrendszere között.

Wilder rendezett belőle egy adaptációt, de most már a második világháború idejére helyezve a történetet. A film – *Five Graves to Cairo* – *Öt lépés Kairó felé* parádés szereposztást és három Oscar-jelölést kapott.¹⁴ Biró pályája tehát arra nézvést is példa, hogyan lépnek át írók az újságírásból és a szépiroi pályáról a film világába, beleolvadva egy alkotóközösségbe, de ugyanakkor egy más egzisztenciát is nyújtó szférába. Hogyan válik egy sztori, egy szüzsé alakíthatóvá, nyújthatóvá egészen szinte a felismerhetetlenségig. Egyedi alkotásból közös tematikai készletté válik egy regény, egy színdarab, amikor annak jogát valaki eladja.¹⁵

Már az iménti bekezdés is jelezte, hogy tekintélyes és tiszteletet parancsoló az ötven tételből álló Biró-filmográfia. Biró Lajos közreműködője volt az első „Oscar-díjas” filmek egyikének (1927/28), ő írta a *The Last Command* (Az utolsó parancs; rendezte Joseph von Sternberg) forgatókönyvét, amelynek a férfi főszereplőjét, Emil Janningsot az utóbb nagy tekintélyre szert tett, akkor még a későbbi név nélküli új díjjal jutalmazták.¹⁶ Biró írta többek között azután a *VIII. Henrik magánéletének*, a *Bagdadi tolvajnak*, a Dosztojevszkij *Hasonmásán* „alapuló” *Vörös Pimpernelnek* az alapanyagát, dialógusait – mindezen filmek már a filmtörténet klaszszikusai.¹⁷ (Mint majd látni fogjuk, filmes működésével foglalkozott a *Nyugat* is.)

* * *

Honnan ered a Biró személyével és munkáival kapcsolatos érdektelenség?

Az első magyarázatot a működés sokféleségében találhatjuk: abban, hogy az egyben látáshoz, Biró munkásságának összefoglalásához és értékeléséhez irodalomtörténészre, történészre, sajtó-, színház- és filmtörténészre egyként szükség van. Az intézményes és szisztematikus magyar sajtótörténeti kutatások három évtizede megálltak a 19. század végénél, s azóta csak esetleges egyéni igyekezet, egy-egy speciális tematikus kíváncsiság mozgatja némely területen a munkát. Márpedig Biró jó pár ezer (!) publicisztikát írt, illetve tárcát közölt a *Függetlenség*, a nagyváradi *Szabadság*, majd a *Budapesti Napló*, a *Figyelő*, a *Nyugat*, aztán a *Budapesti*

¹⁴ *Five Graves to Cairo*. IMDb database: <http://www.imdb.com/title/tt0035884/> Hozzáférés: 2015. augusztus 13. A főszereplők: Franchot Tone, Anne Baxter, Erich von Stroheim.

¹⁵ A szüzsé szélesebb értelemben kerül elő az orosz formalizmus esztétikájában, itt az alapul vett cselekményanyag és annak megformált előadása közti különböző fokozatokat jelölik így. Rokon kategóriával dolgozik a tárgy történet és a tematikus iskola az irodalomtörténetben (ezzel szemben a toposz kisebb egység, gyakran a motívumnak megfelelő formai kategória), valamint az ikonológia. Ennek továbbgondolása is kiszélesítheti a jövőbeli Biró-kutatást.

¹⁶ Gail, Kinn–Piazza, Jim: *The Academy Awards: The Complete History of Oscar*. New York, Black Dog & Leventhal Publishers, 2002, 12–13; Emanuel Levy: *All About Oscar: The History and Politics of the Academy Awards*. New York – London, Continuum, 2003, 378.

¹⁷ <http://www.imdb.com/name/nm0083742/lajosbiro>. Letöltés: 2011. február 27.

Hírlap, a *Magyarország*, *Az Újság*, a *Világ*, a *Fáklya*, a *Vörös Újság*, az *Uj Világ*, a *Renaissance*, a *Tolnai Világlapja* és más orgánumok oldalain. (A *Fáklya* szerkesztője is Biró Lajos volt 1919-ben, aki azért vállalta ennek az 1918-ban létrejött lapnak az irányítását, mert amikor híre ment, hogy a polgári lapokat beszüntetik, a szerkesztőség kérésére meg akarta menteni „a *Világ* organizációját”).¹⁸ A nagy hatású véleményformálók között tartja számon az emlékezet, még sincsenek öszszegyűjtve írásai. S nem is csak gyakorló újságíró és szerkesztő volt, hanem szakmája törvényszerűségeinek elemzője, az első sajtótudományi munkák egyikének szerzője, az újságírás teoretikusa is.¹⁹ Közel állt a Galilei-körben új utakat kereső fiatalokhoz, tagja volt a Társadalomtudományi Társaságnak, előadásokat is tartott e szervezetek keretei között.²⁰ „Német emelőjű és fanyelvű szociológusaink után ő volt az első magyarul gondolkozó, magyarul író radikális vezér. Azt mondták rá, hogy egy megvadult szocialista, mert a radikálisan gondolkozó polgár jelölésére akkor még nem volt szó a magyar szótárakban” – írta róla Róna Lajos, a pályatárs.²¹ Nem álltak távol érdeklődésétől az ekkoriban szerveződő modern festők, *A Nyolcak* sem, az új kiállítóhelyiségben, a *Művészház*ban is tartott a sajtóvisszhangok szerint nagysikerű szabadelőadást.²² (A *Világ* szerkesztőségében kollégája volt Relle Pál, akit éppen mostanában fedeznek fel a művészettörténészek, mint aki a modern magyar képzőművészek útját egyengette a nyilvánosság előtt, s aki Birót is beszervezte a modern művészetről szóló előadások megtartására.²³ S kapcsolatot jelentett Kernstok Károly is, aki szintén alapítója és nyilvános szereplője volt a polgári radikalizmus 1914-ben alakult pártjának.) A hosszú emigráció is

¹⁸ Voit Krisztina: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Budapest, Argumentum, 2000. 141.; Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Firenze, 1919. november 24. Oscar Jaszi Papers, Box 5. Columbia University, Butler Library, Rare Book and Manuscript Library.

¹⁹ Biró Lajos: *A sajtó*. Korunk mozgatói I. Modern Könyvtár. Politzer Zsigmond és fia, Budapest, 1911.

²⁰ Tömöröy Márta: *Új vizeken járok. A Galilei Kör története*. Gondolat, Budapest, 1960.

²¹ Róna Lajos: *Harminc év az újságíró pályán békében, háborúban, forradalomban*. 2. kötet. Budapest, 1930. 448.

²² A *Művészház* történetéhez: Kalauz a Művészház palotafelavató kiállítására (szerk.: Rózsa Miklós), Budapest, 1913; Mezei Ottó: A Művészház szabadiskolája. Egy század eleji szabadiskola szellemi topográfiaja, *Limes*, 1991/2. 5–24; Zwiczl András: Impresszionizmus és neoimpresszionizmus – a MIÉNK és a Művészház. In: Andrási Gábor–Pataki Gábor–Sziucs György–Zwiczl András: *Magyar képzőművészet a 20. században*, Budapest, 1999. 42–45. Timár Árpád (szerk.): „Az utak elváltak”. *A magyar képzőművészet új utakat kereső törekvéseinek sajtóvisszhangja*. Szöveggyűjtemény II. 1909–1910. Pécs – Budapest: Janus Pannonius Múzeum – MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2009. 223–224. Kernstok Károlyval való szoros kapcsolatát dokumentálja, hogy mindketten részt vettek a Radikális Párt létrehozásában. Czigány Dezsővel való – Ady közvetítette – ismeretségét ld. Markója Csilla–Bardoly István (szerk.): *A Nyolcak*. Pécsi Janus Pannonius Múzeum, 2010. 202.

²³ Relle Pál (1883–1955) eredetileg építész mérnök, újságíró, színházi szerző. Az *Egyetértés*, a *Világ*, *Az Újság*, a *Színház és Mozi* munkatársa, utóbbi felelős szerkesztője. Max Reinhardt mellett tanult rendezést, 1929-ben a Magyar Színház művészeti igazgatója. Ld. pl. Timár Árpád előadása *A Nyolcak* pécsi kiállításához kapcsolódóan. *Enigma*, XVIII. évf. 2011. 69. szám. 84–92.

oka a Biróról való hallgatásnak, az írásos források a kényszerű, gyakori utazások, helyváltogatások során szinte szükségszerűen elenyésznek, megsemmisülnek. Ha nyugati filmes működésének vannak írásos dokumentumai, azokat külföldi intézményi archívumok vagy családi levéltárak (vagy magánszemélyek, főként a Korda leszármazottak, s talán a Tábori család örökösei)²⁴ őrzik. A filmek bármily elemzése sem tudja pontosan kimutatni, milyen és mekkora része volt pontosan a munkákban Birónak. Amennyiben nem marad fenn „eredeti” kéziratpéldány, majdnem lehetetlen a forgatókönyvíró valódi munkájának vizsgálata. A forgatókönyvbe foglalt szavakat a színész tekintete, testtartása, a fények, a megvilágítások, a rendezői utasítások, a díszlet, a zene és a vágások teszik teljessé, de van rá forrásunk, hogy Biró nemegyszer a forgatás közben segített a darab szövetének alakításában. Abban az összművészetben, ami a film, csak a legbonyolultabb gyökvonással lehet meghatározni a „dramaturg” szerepét. Ha egyáltalán.

És végül van még egy oka a Biró körüli hallgatásnak: bár erős tehetségnek tartották, indulásakor nemzedéki vezető szereplőnek látták – mégsem első osztályú író.

A családi háttér, a pályakezdés, Nagyvárad

Már az életrajzi kezdet is feltáratlan volt, s részben az is maradt, még a születési anyakönyvi adatok megszerzése után is. A *Ludwig Blau*nak született Biró Lajos ugyanis Bécsben jött a világra, de nem tudjuk, hogy a hevesi szatócscsalád miért utazott fel a császárvárosba, s töltött ott legalább három-négy esztendő, hiszen két év múltán Biró Lajos öccse, Biró János is ott született, mint ez az általam a bécsi hitközségi irattárból megszerzett születési anyakönyvi adatokból pontosan kiderül.²⁵ A gyerekkorát viszont már Hevesen töltötte, a család visszaköltözött

²⁴ Tábori Pál [Paul Tabori] hagyatékát Londonban a Senate House Library, University of London őrzi. Őrzési egységének száma: GB 0096 MS 1006.

²⁵ A bécsi zsidó hitközség anyakönyvei a következő adatokat őrzik a Blau–Biró-családról: Geburtsbuch der isr. Kultusgemeinde Wien, Band G, Reihenzahl 5577: Ludwig Blau, geboren am 22. Aug. 1880 in Wien II, Herminengasse 15, Eltern: Peter Blau, Kaufmann aus Heves, und Rosine geb. Löffler, Zeugen: Alexand. und Sam. Löffler, Herminengasse 21, Namensänderung von Blau in Biro vom königl. Ungar. Ministerium des Inneren bewilligt, Zahl 116501/V B, Erlass der n.ö. Statthaltereii vom 28.1.1897, Zahl 6916 Geburtsbuch, Band H, Reihenzahl 2782: Eugen Blau, geboren 9. April 1882. in Wien II, Herminengasse 15, Eltern und Namensänderung wie oben. Trauungsbuch Wien, Leopoldstädter Tempel, Band B, Reihenzahl 864: 7.10.1877, Trauung von Peter Blau, Kaufmann aus Heves, geb. 1847, wohnt in Wien IV, Hauptstraße, Hotel Lamm, Sohn des Josef Blau, Öconom, und der Rosalia geb. Wahl, und Rosine Löffler aus Szentes in Ungarn, geb. August 1856, wohnt in Wien II, Herminengasse 16, Tochter des Samuel Löffler, Kaufmann, und der Elisabeth geb. Neuschloss. Itt köszönöm meg Mag. Wolf-Erich Eckstein úrnak, az Israelitische Kultusgemeinde Wien Matriken vezetőjének készséges segítségét, és a Bécsben élő Buda György közvetítését.

oda, ahol nemzedékek óta lakott.²⁶ Visszaérkezésük után, az 1880-as évek közepén – a kortársak és a helyiek tudomása szerint – beköltöztek a bécsi magyar műkritikus és műtörténész, az ugyancsak hevesi születésű Hevesi Lajos házába.²⁷ A családok közötti rokonságról, a kapcsolat jellegéről eddig nincs tudomásunk, csak szóbeszédet hallottunk erről az amatőr helytörténészekről és emlékének örököitől.²⁸

A 19. század végén Heves közel 7000 lakosú, poros, sáros, mezővárosi rangját elvesztett nagyfalu volt. Elemi iskoláját Biró a helyi zsidó hitközségi iskolában végezte, majd – a család feltörekvését és a fiú tehetségét mutatja – a nem sokkal korábban alapított egri Állami Reáliskolába került.²⁹ Az itt végzett évekről az iskolai évkönyvekből vannak adataink.³⁰ Ezek szerint Biró egri osztályának nagyjából a fele (!) izraelita vallású volt. Fontos adalék a korabeli társadalmi mobilitáshoz. Egyfelől a hagyományos középrétegek bizalmatlanságát mutatja a reáliskola típusa iránt, másrészt pedig egy új, gyakorlatiasabb tudást biztosító csatorna létrejöttét és az iránta megmutatkozó érdeklődést. Egy évszázaddal ezelőtt az érettségi még komoly műveltségbeli rangot jelentett, radikális elszakadást a falu világtól. Ezután megszakadnak a dokumentálható adatok, de a megbízható tanú, Lengyel Géza szerint – mert ő is Hevesen született, és gyerekkorától fogva szoros kapcsolatban voltak, pályájuk sokszor érintkezett és futott párhuzamosan a lapoknál – Biró

²⁶ „Olyan ősök ivadéka vagyok, akik az ó-testamentumot és az új-testamentumot írták; apám, nagyapám és a nagyapám apja Heves városában éltek” – írta Biró Lajos a *Huszadik Században. A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése. A Huszadik Század Könyvtára* 64. Budapest, A Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917. 54. (Eredetileg a folyóirat 1917/7–8. száma közölte a vallo-másokat.) A hevesi anyakönyvekről, iskoláról, ld. még: Orbánné Szegő Ágnes: *A Heves megyei zsidóság története a XVIII. századtól a Holocaustig*. Tiszafüred, Tiszafüredi Menóra Alapítvány, 2001. 52, 66, 111. A kötet meglehetősen sok Blaut sorol elő, de rokonságról nem tud.

²⁷ Hevesi [Löwy] Lajos [Ludwig Hevesi] (Heves, 1843 – Bécs, 1910), újságíró, szerkesztő, kritikus, művészeti író. 1865-től a *Pester Lloyd* munkatársa, 1875-től Bécsben él és a *Wiener Fremdenblatt* művészeti segédszerkesztője, s emellett a Hofburgtheater előadásának kritikusja. Ő írta az egyik első modern városkalauzt az éppen megszülető Budapestről (1873). A bécsi szecesszió támogatója, két kötetben megírta a 19. századi osztrák művészet történetét. Ilona Sármany-Parsons: *The art-criticism of Ludwig Hevesy in the age of historicism*. In: Judith Beniston – Deborah Holmes (eds): *„Ausgleich” to „Jahrbundertwerte”: Literature and culture, 1867 – 1890*. Austrian Studies, vol. 16. Maneym Pb, Leeds, 2008. 87–104. Helytörténeti „forrásom” Grúz János egykori tanácselnöknek a 80-as években elmondott beszéde (kézirat), és uő.: *Heves város története*. Heves, 2009.

²⁸ Grúz János: *Biró Lajos és Heves*. Kézirat, a szerző birtokában. Az író emlékéért sokat próbál tenni a helyben élő Dzvónár Sándor.

²⁹ A reáliskola mennyiségtanra és természettudományokra (földrajz, természetrajz, vegytan) készítette fel a növendékeit, és modern nyelveket (német, francia) tanított. Ld. Frank Tibor: A magyar gimnázium aranykora. In: Martin József–Széchenyi Ágnes (szerk.): *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. Budapest – Eger, Corvina – EKF, 2011. 133–148.

³⁰ *Az Egri Magy. Kir. Állami Reáliskola IV. értesítője az 1891/2. [illetve az 1892/3. és az 1893/4.] iskolaévről*. Közli Kemény Ferenc h. kir., majd kir. igazgató. Az „Eger és Vidéke” [„Egri Újság”] Könyvnyomdája, 1892, 1893 és 1894.

a fővárosban fejezte be tanulmányait. Arról, hogy az érettségi után ez milyen iskolát jelent és hol, ugyancsak nincs adatunk.³¹

Egy visszatekintő interjúban Biró Lajos elmondja, hogy tizenhét évesen a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban kezdett dolgozni, s mint bankfiú küldte első verses és lírai, többnyire névtelenül megjelenő verseit az *Üstökös* és a *Magyar Figaro* szerkesztőségébe.³² A következő – Lengyel Gézára támaszkodó – adatunk, hogy a *Függetlenség* szerkesztőségében belmunkatársként kezdett el írni. A lap hamarosan megszűnt, és az igen ifjú újságíró az utolsó tulajdonossal és szerkesztővel, Székely Bélával Párizsba utazott.³³ (Mint látni fogjuk később, ekkor Vészi József írt ajánlólevelet az ekkor számára még ismeretlen, nagykaszas újságírójelölt párizsi utazásához.) Fél év múltán tüdőbetegséggel érkezett haza, Hevesre. (Grúz János iskolaigazgató egykori szóbeli forrásokra hagyatkozva úgy említi, hogy Biró Lajost orvos nagybátyja, a „jó hírű Balu doktor” gyógyítja hozzáértéssel.)³⁴ 1900-ban Biró visszament a fővárosba, az akkoriban még igen szűk stábbal működő Távirati Irodánál kapott igen kis állást, ahol „rabszolgamunkát” vártak tőle. Nagyon hamar, szó szerint hetek múlva, elhagyta a hírügynökséget és – némi romanticizmustól is áthatva – a jobb megélhetést jelentő nagyvárad *Szabadság*hoz szegődött. (A helyiek szentimentális visszatekintő szavaival: Birót „a Magyar Távirati Irodától hozta el a kiadó”).³⁵ Ekkor érkezett Nagyváradra Ady Endre és Nagy Endre is.³⁶ Ők mindketten joghallgatók voltak korábban.

A „Pece-parti Párizs” nyugatias igényű vidéki város volt, az ifjak pedig feltörekvők. A 47 ezer lakóval rendelkező város egyedi jellemzője volt, hogy lakosságának több mint 20%-a volt zsidó.³⁷ A város lakóinak 91,3%-a volt magyar anyanyelvű, ez is kiemelkedő adat volt, mert Bihar megyében csak 50 százaléknyi volt az arány.³⁸ Ugyanekkor az ország lakosságának 66%-a foglalkozott

³¹ Lengyel Géza (1881–1967) író, újságíró. Dolgozott a nagyvárad *Szabadság* szerkesztőségében, a *Budapesti Naplónál*, írt a *Pesti Napló*ba, a *Huszadik Század*ba, a *Vasárnapi Ujság*ba, az *Uj Idők*be. Az indultól főmunkatársa volt a *Nyugat*nak. Alapvető sajtótörténeti munkái: *Ady a műhelyben* (1957); *Magyar újságírók* (1963).

³² Az ötvenéves Biró Lajos öszinte vallomása. Elmondja küzdelmes útját a budapesti bankhivatalnoki íróasztalától a hollywoodi világsikerig. *Magyar Hírlap*, 1930. augusztus 20. (40. évf. 188. sz.) 5–6.

³³ Lengyel Géza: Utószó Biró Lajos *Szolgák országa* c. elbeszéléskötetéhez. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 421.

³⁴ Grúz János: Biró Lajos és Heves. Kézirat.

³⁵ *A Szabadság negyven éves jubileumi albuma 1874–1919*. Nagyvárad, Laszky Ármin Könyvnyomdája, 1914. 65.

³⁶ Fleisz János: Nagyvárad újságírója. In uő.: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Nagyvárad, Charta Könyvkiadó, é.n. [1997]. 155–163.

³⁷ 1880-ban a város lakosságának 26.1 százaléka volt zsidó, 1910-ben 23.6 százaléka. A hivatalos népszámlálási adatokat közli Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig*. Pozsony: Kalligram, 2012. 1124.

³⁸ Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 17.

őstermeléssel (értsd: mezőgazdasággal), Nagyváradon ellenben mindössze 7,5%. Az ipari foglalkozásúak aránya országosan 13,6%, Nagyváradon ennek duplája. A kereskedelemről és hitelről élők az ország lakosságának egy töredéke, alig 3%, Nagyváradon viszont a lakosság nyolcadrésze. A kereskedelmi kapitalisták – így nevezték őket – a választásokon együtt szavaztak a dzsentrivel, azaz kormánypártiak voltak. „De azért ez mégis más, feltörekvő voltával a hanyatló dzsentrivel [mégis] szemben áll. Kézpénze van – hitele van. Erősödése egyik oka annak, hogy Váradon korán túlfejlődhetett a napi sajtó, mely nem elhanyagolható mértékben erre a [...] rétegre támaszkodhatott.”³⁹ A helyi sajtó – folytatja Lengyel Géza – „urbánus jellegű, a szónak jó és rossz értelmében”. S hozzáteszi, az újságíró „furcsa, külön kaszt”, szívesen látják jó keresetű ügyvédek, orvosok kávéházi asztalánál, bekopoghat a főkapitány, a polgármester, sőt a főispán ajtaján, szabad bemenete van a színházba; a polgári társadalom befogadott, sőt megbecsült tagjának érezheti magát.” De alapjában mégsem más, mint „értelmiségi proletár”. Hozzáteszi: adósságok hátrahagyása nélkül újságíró nem távozott el Nagyváradról.⁴⁰ Mamutbirtokok jellemzik még a vidéket, és jelen van a Nagyváradon állomásozó 7. közös Vilmos huszárezred egy osztálya. Nem kis létszámról van szó, összesen 3000 katona lakik és él a városban – és vesz részt annak életében. Jelenlétük és viselt dolgaik később Biró egyik ihlető forrása lesz.

Odakerülésekor Biró nem volt felhőtlenül boldog. „A Párist járt ember [...] telve ambícióval, akarással és egy nagy adag világfájdalommal. Hús esztendő volt mindössze, a sajnáparti Páris gyönyörű emlékei éltek benne, amiket csak nehezen felejtett el a pece-parti Párisban. Néhány rövid hét azonban meghozta a változást. [...] megismerkedett a nagyvárosias életet élő kisvárossal, a társadalom vezető-tagjaival, bizalmas viszonyba lépett a többi újságírókkal, akik között nem egy hasonló gondolkodású, megértő emberre talált – és elfelejtette Párist. A várost, amelyet hajlandó volt először lenézni, csakhamar megszerette és néhány hónap múlva már elragadtatással nevezte magát nagyváradinak. A város [...] polgárságának minden más vidéki polgárságnak felette álló intelligenciája, kultúra szeretete, érzéke minden valóban értékes újítás és mozgalom iránt, mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy Biró Lajos, ki szent hittel hitt az újságíró kultúraterjesztő hivatásában, ezt a várost alkalmasnak és megfelelőnek találja a maga számára és működésére.”⁴¹ Rövidesen egy korrektori és segédriporter állásra érkezett a városba a *Szabadsághoz* Krúdy Gyula.⁴² A kortársak között „féltékeny gondal

³⁹ Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, 18–19.

⁴⁰ Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, 24–25.

⁴¹ *A Szabadság negyven éves jubileumi albuma 1874–1919*, uo.

⁴² Nagy Endre: *Egy város regénye*. Budapest, Palatinus, 1999. 5–6.

tartott a versenyfutás. Vigyáztunk, hogy egy hüvelykkel se maradjunk el egymástól” – emlékezik Nagy Endre.⁴³ Emlékezése megörökíti egy jelenetet a nemzedékek összeütközéséről, irodalmi igénybejelentésükről. A dátum 1900 áprilisa. A Szigligeti Társaság nagy eseményszámba menő irodalmi matinéján az elnök „a legifjabb írói nemzedékhez [...] az irodalomtörténet ítélőszékének magasságából nyilazva” szórta villámain. A vád az volt, hogy „a mai ifjak elrugaszkodtak a népies nemzeti irányzattól”. A „lesújtó prédikációt” Ady Endre kapta első kézből, mert ő ült a szónokkal szemben. „A matiné után összeültünk mi hárman: Ady Endre, Biró Lajos és én. Tisztában voltunk véle, hogy ez a dörgedelem nekünk szólt; ez a mi személyes ügyünk volt. Azonnal megírtunk három nyilatkozatot, amely másnap egymás mellett jelent meg a *Szabadság* tárcarovatában. Aki akarja, most is elolvashatja ott. Mindegyik a maga szavával, de körülbelül ugyanazt írtuk mindhárman. Hogy mi igenis nem vagyunk se törpe, se nagy epigonok, mi egyáltalán nem óhajtunk az elődök nyomdokain ballagni. Ami igazi nagyság van bennük, azt tiszteletben tartjuk de semmiféle kötelező hagyomány és irányzat börtönében raboskodni nem fogunk [...] Ez nyílt hadüzenet volt, és fogadalmat is tettünk, hogy állni is fogjuk a harcot. [...] A mi helyünk ott van a fővárosban [...] Egymást támogatva fogunk feliparkodni”.⁴⁴ Nagy Endre évjelzése pontos, csak a hónapban tévedett, az ifjak visszavágásai, valóban egymás mellett, a *Szabadság* 1900. március 29-i számában jelentek meg. A fővárosba való feljutásra még vagy 3-4-5 évet kellett várniuk, kinek mennyit.

A *Szabadság* szerkesztőségében rövidesen a nemzedéki-irodalmi együttes „legállhatatosabb” tagja, Biró végezte a szerkesztés munkáját, ami „kora délelőttől éjfél utánig lefoglalta munkaerejét”. A megemlékezésben kiemelik fényes vezércikkét Tisza Istvánról, amire – mint 1914-ben írják – még ma is büszkéek az utódok. Biró szerkesztői időszakára esik, hogy a vidéki redakciók között elsőként kötötték be a szerkesztőségbe a telefont; tréfás versében Ady is megénekelte.⁴⁵ S egy időben úgy látszott, Biró megállapodik a városban. Ady 1904 elejéről írja neki Párizsból: „Te beletörődöttél Váradba, szabadkőműves, hivatalos szerkesztő lettél, bútort vásároltál s Halászt per »Lajos« emlegeted!... [...] te mindig egészségesebb, fegyelmezettebb voltál, mint én.”⁴⁶

Utóbb egy nagyváradai Ady-vers, *Az én menyasszonyom* keletkezéséhez is adalékkal szolgált Biró. Egy interjúban elmondta, hogy Ady, Nagy Endre és ő versenyeztek egy kasszírón, bizonyos Irén kegyeiért. A fiatal nő bevehetetlennek bizonyult,

⁴³ Nagy Endre: *Egy város regénye*, uo.

⁴⁴ Nagy Endre: *Egy város regénye*, 149–151.

⁴⁵ Ady Endre: „Dal az inter-urbán telefonról”. Első megjelenés: *Szabadság*, 1900. január 6.

⁴⁶ Ady Endre levele Biró Lajoshoz. Közli: Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, 352. Halász Lajos (1874–1947) a *Szabadság* szerkesztője, a *Nagyvárad Friss Ujság* megalapítója.

Nagy Endre el is nevezte Ladysmithnek, a dél-afrikai angol-búr háború egyik hosszú, mintegy 188 napig tartó csatája nyomán. Verspárbajt hirdettek maguk között az ifjak, ekkor még Biró is, Nagy Endre is írt verseket. Gyönyörűnek gondolt versét Biró azonnal eldobta, miután Ady a kávéházban felolvasta a „Mit bánom én, ha utcasarkok rongya, De elkísérjen egész a síromba” kezdetű „udvarlását”.⁴⁷ És mi sem volt természetesebb, hogy amikor megjelent az első igazi Ady-kötet, az *Új versek*, Biró ír róla Nagyváradon, holott már egyikük sem volt ott. De ez még járt az ottaniaknak, a közös élményeknek, a tanúknak.⁴⁸

Nagyváradhoz kötődik Birónak (és Lengyel Gézának, Dutka Ákosnak) a szabadkőműves mozgalomhoz való csatlakozása is.⁴⁹ Biró 1904-ben lett a szabadkőműves páholy tagja, belépésekor a taglétszám megközelítette a százat.⁵⁰ 1901-ben épült fel a nagyváradai szabadkőművesek, a László király-páholy háza is. Ady is írt az ország minden tájáról ideseregülő avatók nyilvános ünnepségéről. „A Szabadkőművesek [...] fölszabadítják az emberiséget az eredendő bűn béklyója alól. A túlvilág meséje helyett megmutatják az emberiség isteni, csodás, állandó tökéletesedésének káprázatos útját, visszaadják önmagának, s szabaddá s boldoggá akarják tenni az embert... Milyen felemelő, isteni kijelentésként hangzanak e szavak s milyen idegenül mégis *ma már*: Olyat roskadt a világ pár évtized óta, hogy reá ismerni sem lehet. Szinte úgy véljük néha, hogy manapság nemcsak előkelő divat s jó üzlet butának lenni, hanem valóságos kötelesség is. Legalább nálunk, a magyar társadalom minden jelensége ezt igazolja. Ideróttuk pedig e sorokat egy kivételes, ünnepi alkalomból. A nagyváradai László király-páholy hajlékverő, szép nagy ünnepet ült. Ez a kivételes szép ünnep magyarázza meg, hogy nyilvánosság előtt szólunk ezúttal a szabadkőművesek páholyáról, mely szent, nagy hivatását zajtalanul, csöndben végzi máskülönben. Mikor csupa vigasztalan sötétség körülöttünk a világ, már csak a vigasztalás kötelessége is megkívánja rámutatni egy olyan fölemelő, hitet adó jelenségre, hogy Nagyváradon, ahol semmivel sem kisebb a sötétség veszedelme, mint bárhol a hazában, pompás, új, templom-szerű csarnok áll, mely hajléka a humanizmusnak, irgalmasságnak és világosság hintésnek...”⁵¹ Ady és Biró tagjai voltak a párbajellenes szabadkőműves szövetségnek, Ady, Biró és Lengyel Géza támogatták egy új lap, a kifejezetten a szabadkőművesek dotálásában létrejött *Haladást*, aláírták a konkurens lap programját is. A páholy történetét feldolgozó

⁴⁷ „A kivándorló számára bizonyos idő után nincs visszatérés” – Interjú Biró Lajossal, az angol íróval. Majádi Guidó. *Szivárvány*, 1947. 2. évf. október 18. 7.

⁴⁸ Biró Lajos: Ady Endre: Új versek. *Szabadság*, 1906. március 11. 2–4.

⁴⁹ Kupán Árpád: *Szabadkőművesek Nagyváradon. Történelmi jegyzetek*. NAT [Nagyváradai Ady Társaság] Könyvek, Nagyvárad, 2004.

⁵⁰ Kupán Árpád: *Szabadkőművesek Nagyváradon*, 72.

⁵¹ ae. [Ady Endre]: A hétről. *Nagyváradai Napló*, 1902. február 2. 1.

monográfia kiemeli, hogy Biró 1913-ban is visszatért meghívásukra, már mint a Társadalomtudományi Társaság előadója, mégpedig többek között Jászi Oszkár, Szende Pál, Diener-Dénes Zoltán társaságában.⁵² (Jászi Oszkár a nemzetiségi kérdéstről is tartott előadást, ugyanakkor, amikor Ágoston Péter kifejtette, hogy az anyanyelvű oktatás híve, s hogy ennek nyomán nem kell majd félni az irredentizmustól. Adalék ez Birónak a nemzetiségi kérdésben vallott, később érintendő vélekedéséhez.)

1914-ben Biró is tagja a Radikális Párt Nagyváradot felkereső, Jászi vezette fővárosi küldöttségének. A küldöttség azért érkezett Nagyváradra, hogy megalakítsák a párt helyi szervezetét. A küldöttségben ott volt még Vámbéry Rusztem, Ady Endre, Polányi Károly is.⁵³ Jászi publicisztikát is közölt az *Új Nagyváradban*, kiemelve benne Ady és Jászi nagyváradai kötődését.⁵⁴ 1918 májusában – még mindig tart a világháború – ismét Nagyváradon van Biró, a helyi radikálisok és szociáldemokraták, valamint a szabadkőművesek meghívására. A pesti vendégek közül említést kap Supka Géza, Benedek Marcell és Szende Pál is. A radikális párti elnök, Grósz Menyhért⁵⁵ programját is végighallgatják a meghívottak. „A mi politikánk tanítómestere az élet, célja az élet. Világosabban: látni az emberi egyenlőtlenségek, testi szenvedések, kulturálatlanságok vigasztalan képét, célkitűzésünk az, hogy előremozdítsuk azt a törekvést, hogy minél több ember éljen e hazában relatíve boldogabb életet. Ez a mi politikánk...” Jelen volt és beszédet mondott Károlyi Mihály is, hangsúlyozva az integer Magyarország megőrzésének akarását.⁵⁶ Mindezeket az időrendben előreszaladó állomásokat két okból is idézzük. Egyrészt a Nagyváradhoz fűződő meghatározó és eltephetetlen kötelékek bizonyítására, másrészt a világnézeti koherencia jelzésére.

Az író színre lép – filmstílusban

1901-ben Nagyváradon írta és jelentette meg Biró első novelláskötetét, az „anarchista” jelzővel illetett *Bálványrombolókat*. A következő évben Ady Endre lépett egy önéletrajzi, szerkesztői életüket bemutató színpadi jelenettel a nagyváradai színházi közönség elé. Ugyanekkor mutatták be Biró Lajos első kis drámáját,

⁵² Kupán Árpád: *Szabadkőművesek Nagyváradon*, 129.

⁵³ Kupán Árpád: *Szabadkőművesek Nagyváradon*, 138.

⁵⁴ Jászi Oszkár: A váradai zászlóbontás. *Új Nagyvárad*, 1914. június 30. Idézi: Kupán Árpád: *Szabadkőművesek Nagyváradon*, 138.

⁵⁵ Grósz Menyhért tüdőgyógyász volt, a tuberkulózis elleni küzdelem alakja, az első szakrendelő létrehozója Nagyváradon.

⁵⁶ Kupán Árpád: *Szabadkőművesek Nagyváradon*, 156.

a *Lányokat* is.⁵⁷ (Adynak már volt egy verseskötete odaérkezésekor, az 1899-es debreceni kiadású *Verssek*.) A helyi lapban Ady Endre üdvözölte lakótársa, barátja első kötetét: „Biró Lajos a legújabb keresztelő Jánosok közül való, kik kivételes talentumukkal megértették e viselős kor kötelességeit. [...] Író, kinek az örök-szép-hez semmi köze. A poézishez sem. A mesékhez sem. Sem »elbájolni«, sem »fölemelni«, sem »meghatni« nem akar. E célból az öreg Homéroszhoz, esetleg Pósa Lajos és társaihoz utalja a jámborokat. Biró és az új keresztelők azért írnak, hogy megdöbbsenek, hogy kétségeket támasszanak, hazugságokat oszlaszanak s bálványokat romboljanak.”⁵⁸ Értő szavak, megfogják a Biró-novellák újdonságát.

Lelkesültek voltak Ady szavai, s nem volt kevésbé elragadtatott Kosztolányi Dezső sem öt év múltán, amikor Biró Lajosnak már a második novelláskötete jelent meg. Nem von le Kosztolányi dicséretének értékéből, ha tudjuk, hogy írása a *Bácskai Hírlap*ban jelent meg, s ha arra is gondolunk, Kosztolányi is a fővárosba, a *Budapesti Napló*hoz, Vészi József kötelékébe szeretett volna jutni. Oda, ahova akkor már Biró bejáratos volt. Mint a „megváltó irodalmi kozmopolitizmus” képviselőjét köszönti a novellistát Kosztolányi, mint olyan szerzőt, aki nem utánzója a kortársaknak, hanem velük egyenrangú. Világirodalmi hasonlatokkal is kényezteti a huszonegy éves, első kötete előtt álló költő a huszonöt esztendő, beérkezőben lévő újságíró, író: Csehovot és Anatole France-t emlegeti vele kapcsolatban, meglehet nem egészen meggondoltan. Bár az is igaz, a külföldi szerzőkhöz való hasonlítás iránykijelölő volt elsősorban, és nem értékmérő. Lényeglátó és idővel még inkább jellemző észrevétel tesz azonban Kosztolányi, amikor azt írja, Biró Lajos sürgőnystílusban tálalja elbeszéléseit.⁵⁹ A kis bírálatban Kosztolányi meg is ismétli észrevételét: rövid telegramstílus jellemzi a szerzőt. Valami igazán fontosat vett észre Kosztolányi, sőt, mintha megjósolta, megelőlegezte volna a pálya ívét, a tehetség természetét, azt, hogy Biró Lajos végül filmíró lett. Biró Lajos halálakor nekrológiájában azt írja Relle Pál, hogy a századelőn „a film még gyerekcipőben topogott némán, de Biró Lajos elbeszéléseiben pergett a szó és az esemény, [...] a magyar irodalomban Biró Lajos találta fel a filmet.”⁶⁰ Mindezt ekkor már könnyű volt visszamenőlegesen felismerni. Izgalmasabb, mivel érvel állítása mellett Kosztolányi Dezső. „Biró saját bevallása szerint

⁵⁷ Ady Endre: *Műhelyben*. Bemutató 1902. november 27-én a nagyváradai Szigligeti Színházban. Lásd még: Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, 73–75.

⁵⁸ A[dy] E[ndre]: Egy cinikus ember meséi. *Nagyváradai Napló*, 1901. november 5. 1–2.

⁵⁹ Kosztolányi Dezső: Biró Lajos. *Bácskai Hírlap*, 1906. június 3. In: Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 295–299.

⁶⁰ Relle Pál: Biró Lajos három arca. *Színház és Mozi*, 1948. szeptember 15. 1. évf. 5. szám, 6.

csakis a szintézist becsüli az elbeszélés művészetében, s semmitől sem fázik jobban, mint a Bourget-féle analitikus pepecseléstől, melyet a közönségnél jobban talán az író un.⁶¹ Szereti a színt, a pittoresque-et – ezt be is ismeri – keresi a hatást, de oly művészettel, hogy az olvasó társává szegődik, s maga örül legjobban, amikor a pointe sikerülten csapódik rá a történetre. A modern irodalomra újabban nagyon nagy hatást gyakorolt a festészet, s ez alól Biró sem tudja magát kivonni, s – talán nem is akarja. Az élet változó jelenségeit szemléli, s a konfliktusokról művésziesen éles *pillanatfelvételt* ad.” [Kiemelés – Sz. Á.] Majd így összegzi Biró látásmódját: „Sürgönyt kapunk... Sápadtan roskadunk le egy székre, kezünkben remegve tartjuk a vékony papírt, melyen csak két szó van: anyánk meghalt. Előttünk van a betegszoba, a régi bútorok, és látjuk a felkötött állú, halvány asszonyt, ki a gyertyafényes, fehér ágyon fekszik, s immár nem ölel meg bennünket soha, körülötte sírnak. Az éjjeliszekrényen orvosságos üvegek állanak. A gyertyák égnek. [...] S mindezt a sok színt és hangulatot és komor gondolatot abból a két szóból olvassuk ki: anyánk meghalt.” Azt, amit Kosztolányi magyarázóan leír, és főként ahogyan a hangulatot leírja, felidézi, *képszerűen* látjuk, vizionáljuk, saját élményvilágunkból töltjük ki. Az egyik első kötetbeli Biró novella szintén ilyen látomás. Egy idegenforgalmi, turisztikai nevezetesség, ráadásul konvencionálisan rögzült értelmezés mögé kerekít egy sokkal hétköznapiabb, esendőbb történetet. „A görög katona” című „pillanatfelvétel” a pompeji ásatások nyomán előkerült, hamuesőben kővé dermedt katonáról szól. A kötelességérzet szoborrá vált héroszaként tartják számon, de Biró szerint valami más történt, mielőtt a láva elérte. „...az élettelen kötömegekben finom bonckésével a szívet keresi. Eszébe jut, hogy [...] talán szeretett is. S vajon ki állhatatosabb, mint a találkát váró szerelmes?”⁶² Az imádott nő nem jött el. A katonát Biró nem a közhellyé lett bátorság, hűség és kitartás emblémájának láttatja, hanem meglevenít egy egész kort, megtalálva benne az emberit, a hétköznapi, a szerelmet. A vizuális kultúra világában élve már nagyon is jól el tudjuk képzelni, hogyan lehet mindezt filmre vinni.

Ezek a kritikák akkortájt persze nem jelentettek még sokat, a helykereső nemzedéktársak emelték vele Birót saját formálódó kánonukba, az írások országos visszhangot nem keltettek. Értéküket az adja, hogy Adyból Ady, Kosztolányi-

⁶¹ Utalás Paul Bourget (1852–1936) francia íróra, akit a *roman d'analyse* talán legfontosabb képviselőjeként szoktak emlegetni, vagyis a lélekelemző regény művelője, moralista, aki a naturalizmussal szemben a lélek rendellenességeit állítja előtérbe. Éppúgy, mint a naturalisták, ő is támaszkodott a tudományra (orvostudomány, anatómia). Érdekelte a pszichiátria, a pszichopatológia, pszichológiai esszéket is írt. Regényeiben túl részletes, aprólékos leírásokat ad a lelki folyamatokról. Élete utolsó évtizedeiben visszatér a katolicizmushoz, és közel kerül az *Action française*-hez. Nagy hatású korai regénye *A tanítvány* (Le disciple, 1889). Itt köszönöm meg Karafiáth Judit segítségét.

⁶² Kosztolányi Dezső: *Egy églatt*, 297.

ból pedig Kosztolányi lett. A közös nemzedéki törekvés, az összetartozás fűtötte ezeket az ismertetéseket, noha féltékeny kortársi versenyfutás is zajlott köztük, s valljuk be, feltehetően a tájékozatlanság is emelte a túlzást; a novellisták, Petelei, Ambrus, Gozdsu, Justh és Krúdy elbeszéléseinek nem kellő ismerete. Biró úgy tartotta, hogy a *Balványrombolókat* nem övezte siker, második novelláskötetének is mérsékelt sikere volt, csak harmadik novellagyűjteménye, a fantáziátlan című *Huszonegy novella* – mely a *Nyugat* indulásával egy évben, 1908-ban jelent meg – hozta el számára a nagy sikert. (De ott van Biró az induló folyóirat második számában, két folytatásban közlik az „Ilka” című történetet.) A sikert ekkor az újságírói ismertség és elismertség is megtámogatta: Biró 1905-től a *Budapesti Naplónál* működött, Vészi József mellett. Feleségül vette a szerkesztő egyik lányát, Vészi Jolánt. 1907-ben Vésziékkel együtt költözik Berlinbe a darabontkormányt támogató, népszerűtlenséget hozó akció után. (Egy Ady-levél egyébként arra enged következtetni, hogy 1898-ban Biró ismeretlenül megkereste a nagy hírű és a fiatalok bátorítója hírében álló Vészi Józsefet. 1904-ben, még mielőtt mindketten bekerültek volna a *Budapesti Napló* szerkesztőségébe, Ady egy Vészi Józseffel való beszélgetéséről ekként számol be Birónak: „Néhány év óta, mióta Szeged Mikszáth, Gárdonyi stb. után bemohosodott, már legenda lett a vidék talentumnevelő ereje. Úgy látszik, Nagyvárad csapott fel melegágnak. Két olyan erős embert nemigen kaptunk mostanában mint Maga és Biró. Nem akarta elhinni, hogy te az a Biró vagy, ki Párisba kért tőle ajánlólevelet. – Az a gyerek! Ki hitte volna!”⁶³) Megoszlanak a visszaemlékezések, hogyan, kinek a révén jutott fel Pestre Biró Lajos. A közvetlen Vészi-szálnak ellentmond Róna Lajos visszaemlékezése, aki szerint Somlyó Zoltán lelkesedett a New York asztalánál, hogy „van Nagyváradon egy újságíró, az aztán ember. Ha az egyszer nekidurálja magát és feljön Pestre, majd meglátjátok!” Hozzáteszi Lengyel, hogy Budapesten naponta száz nevet dobtak föl, hogy másnapra elfelejtsék. Végül „Ágai Béla⁶⁴ nagyszerű szeme fedezte föl nagyvárad-i rejtekében és kínált neki olyan pompás szerződést, hogy az véget vetett Biró Lajos hosszú dubitálásának és fölült a vonatra.”⁶⁵ A Birót még inkább testközelből ismerő Lengyel Géza kihagyja ezt a lépcsőt, és csak a *Budapesti Napló*hoz érkezését regisztrálja és azt, hogy Adyval „[e]gyütt vesznek lakást, »hónapos szobát« a Váci körút (később Vilmos császár, most Bajcsy-Zsilinszky

⁶³ Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, 351.

⁶⁴ Ágai Béla (1870–1944) orvos, újságíró. 1900-tól a *Magyar Ujság* illetve a *Magyar Nemzet* munkatársa, 1908-tól *Az Ujság* (utóbb ezt liberális szellemben folytató *Ujság*) felelős szerkesztője. Neve szerepelt a Kolosváry-Borcsa Mihály által a Gestapónak átadott, titkosan készített, zsidó származású újságírókat felsoroló listán.

⁶⁵ Róna Lajos: *Harminc év az újságíró-pályán békében, háborúban, forradalomban*. Budapest [Szerzői kiadás], 1930. 2. k. 447.

út) 74. számú házban.”⁶⁶ Földszinti, udvari, szomorú kis szoba volt. Ady azt írja Lédának ekkor, „[b]úsan élünk, mert Biró egy siralomházi lény.”⁶⁷

Ide kívánczik azonban még egy bekezdés, egy végképp elfelejtett szereplőről, Biró Lajos egy évvel fiatalabb testvéröccséről, Biró Jánosról. 1900-tól egy-másfél évig ő is ott volt Nagyváradon, a *Szabadság* tárcaíró munkatársaként.⁶⁸ Ennek a szinten teljesen elfelejtett fiatalembernek köszönhetünk egy lappangó Ady-verset. Az *Esztenő* 1919. februári számában Kosztolányi tette közzé a verset, amelyet Szilágyi Géza teljesen elfogyott első kötetének, a *Tristiának* (1896) második oldalára írt Ady Endre.⁶⁹ A vers élén az *E könyv olvasása után* cím áll, a kezdősorai szerint az akkori fiatalok számára nem is lényegtelen kérdésről szóló, nyersen szókimondó versről van szó: „Brómmal, higannyal biztatgat a nőszés, / A kéj feléli agyvelőd, gerinced, – / Mondd hát poétám, mért az önvesszőzés / A hóhér vágyat mért kell istenítened?” Biró János ezzel a kötettel ajándékozta meg Kosztolányit (1909 táján), s a vers így került a nagy nyilvánosság elé. A fiatalabbik Biró fivér 1913-ban kivándorolt Amerikába, az 1910-es években az *Amerikai Magyar Népszava* főszerkesztője volt, s utóbb a baloldali amerikai magyar emigráció egyik szervezője. Ekként fogjuk még érinteni őt a későbbiekben.

A novellista és regényíró

Biró jellegzetes műfaja a novella és a napilapban megjelenő tárcanovella volt, a korszak kedvelt műfaja. A tárca felvirágzása külsőleg a sajtó mennyiségi mutatóival magyarázható. Egy 1906-os statisztika szerint Magyarországon összesen 1787 lap jelent meg, évente összesen 160 millió példányban. A tárca az 1840-es évektől jelen volt a sajtóban, a közönség igényelte a nem politikai olvasnivalót is, így „a vonal alá” vegyesen kerül útleírás, esszé, rajz, humoreszk, anekdota, mese, novelette, beszély, kritika – fordultatos nevekkel illetik a rendszerint három oldal terjedelmű, rövid szépprózai munkát. Még verset is közöltek a tárca helyén, Ady rendszeresen ezen a helyen kapott teret a *Budapesti Napló*ban. A tárca a napi munka poétikus kiegészítője volt, az újságíró számára átlépés egy másik, vágyott világba, alkalom az íráskészség, a fantázia kiélésére. Biró második kötete (1906)

⁶⁶ Lengyel Géza: Utószó. Biró Lajos: *Szolgák országa*. Budapest, Szépirodalmi, 1957. 422.

⁶⁷ Ady Endre Brüll Adélnak, Budapest, 1905. júl. *Ady Endre levelei*. Szerkesztette, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Belia György. Budapest, Szépirodalmi, 1983. I. k. 176.

⁶⁸ Megemlékezik erről *A Szabadság 40 éves jubileumi albuma*. Nagyvárad, 1914. Adatokat tartalmaz még a Petrik Géza és Barcza Imre szerkesztette *Magyar könyvészet 1901–1910* c. bibliográfia és adattár, valamint a Nagy Csaba szerkesztette *A magyar emigráns irodalom lexikona* is (Budapest, Argumentum – PIM, 2000).

⁶⁹ A *tristia* jelentése keservek. Közismert Ovidius műve, mely a fájdalmat és az örömet összekapcsolja.

megjelenésekor Schöpflin Aladár rögtön észre is vette a novellák másságát: „Biró Lajos kötete jellemzője egész mai elbeszélő irodalmunknak, amely kénytelen-kelletlen a hírlap szükségletéhez és terjedelméhez igazodik” – írta az író magának és a *Vasárnapi Ujság* olvasói számára felfedező recenziójában.⁷⁰ (Schöpflin még párhuzamosan olvasta a napi sajtót és a kötetekbe került novellákat, novellafüzéreket. De sajtótörténeti bűvárlásaink meghozzák a – véletlen – eredményt számunkra is: kiderül, hogy a *Kunszállási emberek* című Biró-kötet anyaga 1911-ben jelent meg *Az Ujságban*, a *Budapestiek* címet viselő könyv – ugyancsak novellaciklus – ugyanott, 1914-ben. A tárcarovat részeként jelentek meg, az első oldalon, hajtás alatt kezdődtek és rendszerint a harmadik, nem ritkán a negyedik oldalig tartottak.)⁷¹

Milyenek voltak ezek a Biró-novellák?

A második kötetet így jellemzi Schöpflin: „Legtöbb novellájában egy-egy illúzió szétfoslását rajzolja, az ábrándokat, melyeket hirtelen visszasra fordít a való élet egy-egy hideg fénysugara. Az emberek egy ideállal szegényebben végzik történetüket e könyvben, mint ahogy kezdték, az író pedig ironikus mosollyal veszi ezt tudomásul.” Ugyanakkor kritikája is fontos, s az utóbb az egész életműre rálátó olvasóként mondhatjuk, mindvégig érvényes. Schöpflin, a megvesztegethetetlen kritikus ezzel fejezi be mondanivalóját: „Sajnos azonban, legkevesebb művészi gondot a nyelvre fordít: stílusa alig emelkedik magasabbra a közönséges zszurnaliszta-stílus átlagánál, ami elég jó arra, hogy egy napihírt megírjunk, de művészi alkotásokra nem elég művészi. Bármily elismeréssel vagyunk máskülönbén a szerző tehetsége iránt, – ebben az egy tekintetben nem ismerhetünk kíméletet.”⁷² A hírlapírás velejárója, a túlzottan gyors munka, a nyelvi kifejezésre alig tekintő írásmód az értő szem számára tehát már a korai fázisban kitűnik.

Schöpflin Aladár, aki pályakövető kritikus volt, s annak, ki egyszer felkeltette érdeklődését, igyekezett minden munkáját észrevétetni, így jellemzi a következő kötetet, az akkor már a *Nyugatban* is megjelenő Biró Lajos munkáját: „Két nem mindennapi erénye van: az erős látás és a biztos komponálás. Nagy dolgokat össze tud foglalni kevés szóval; van például egy novellája, amely hazatérő aratók zendülését írja meg a budapesti pályaudvaron: formájára alig egyéb, mint hírlapi

⁷⁰ Schöpflin Aladár: Biró Lajos: Harmincz elbeszélés. *Vasárnapi Ujság*, 1906. 53. évf. 24. szám, június 17. 395–396.

⁷¹ 1910-ben jelent meg a Gömöri Jenő szerkesztette Modern Könyvtár 13. köteteként *Kis drámák* című, jelenetek sorából álló könyve. Ennek bevezetőjében írja Gömöri, hogy különösen *Az Ujság* adott Biró novelláinak széles körű nyilvánosságot és méltánylást. Ugyancsak itt van egyértelmű, Biró által is autorizált nyoma annak, hogy öt évet töltött Nagyváradon, onnan a *Budapesti Napló* szerkesztőségébe került, 1907-ben és 1908-ban Berlinben élt, onnan volt levelező munkatársa *Az Ujságnak*, majd visszatérte után belső munkatársa. Ezt erősíti meg Ady Endre egyik levelének címzése is 1909-ből. „Ngs. Biró Lajos úrnak, író, *Az Ujság* szerkesztősége”. Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, 369. Itt köszönöm meg Martin József segítségét a korabeli Biró-tárcák helyét illetően.

⁷² Schöpflin Aladár: Biró Lajos, uo.

tudósítás, de élet van benne, nagy vonásokban összefogott igazság. Ezzel szemben olyan intimitások állanak néhány más novellában, amelyek meglátásához nagyon finoman különböztető szem kell. Ez a két ellentétes sarok adja meg Biró Lajos tehetségének nagy terjedelmét. Nem tartozik azok közé a fiatalok közé, akik szándékosan nem fejlesztik mondanivalójukat biztos körvonalú történetbe, hanem a kontúrok elmosódásában és összefolyásában keresik a hatást, a hangulatkeltés elemeit s azt kívánják az olvasótól, hogy az olvasottakat, lelkében tovább rezgettetve, önmaga fejezze be a történetet. Ez is művészet, az igen finom lelkűek előtt talán ez az igazi, magasabb rendű művészet, de nincs-e igazuk azoknak, akik mint láthatólag Biró Lajos is, azt tartják, az olvasó fogékonyságát nem kell túlbecsülni, nem lehet azt kívánni minden olvasótól, hogy olvasás közben maga is íróvá, az írónak munkatársává emelkedjék. Akinek mondanivalója sokaknak szól, az arra törekszik, hogy sokak is hallják; nem rágja szájukba, de nem is leplezi el előlük szándékosan, világosan, tömör vonalakban igyekszik elébük rajzolni.⁷³

Viszonylag korán, 1911-ben az *Aurora* kritikusa, Kósa Miklós is használta a már olvasott jellemző fordulatokat a novellákról és a szerzőről: „lélegzetnélküli távirati stílus”, „vágató tempó”, „ideges skizzek” és „sietős stenografálás”.⁷⁴ Vagy idézzünk egy harmadik kortárs olvasót, Révész Bélát: „[s]vungjától szinte megviharzik a papíros” – írja, de ez még nem elég, hozzáteszi, hogy „robosztus rohamozás” jellemzi Birót, egyúttal „étvágyas fiatalosság” és „csupasz, kardos, en garde hang”, noha a „konstrukciózás itt-ott hiányos”.⁷⁵ Ezt már a filmes pálya sikerei felől látja így Révész Béla, az író ekkor ötvenéves volt, híres filmszüzsé-író, Révész Béla pedig ebből az alkalomból vette le a polcra újból az első Biró-kötetet. Jóval később Lengyel Géza érdekesen és jó szemmel jegyzi meg, hogy a Biró novellavilág szereplőiről mindig Brueghel képei jutnak eszébe. Mindenféle rendű és rangú emberek egyidejű, fókusz nélküli, egymásmelletti sokasága, a féktelen öröme és kínos szenvedések színjátéka. „Mind felülről nézve, ezért olykor jellemző torzításokkal. Az ábrázolás nagyvonalú és erőteljes, a színek töretlenek, a témák skálája rendkívül nagy terjedelmű. Korkép és korkép.”⁷⁶ A költő és újságíró, az *Ujság* helyettes szerkesztője, Szilágyi Géza észrevette, hogy az írásokban

⁷³ Schöpflin Aladár: Biró Lajos: Huszonegy novella. *Vasárnapi Ujság*, 1908. 55. évf. 22. szám, május 31. 447–448.

⁷⁴ Kósa Miklós: Biró Lajos. *Aurora*, 1911. I. évf. 6. sz. 107–109.

⁷⁵ Révész Béla: Biró Lajos első könyve. Razzia a könyvespolcon. *Pesti Napló*, 1930. december 14. 81. évf. 284. sz. 43.

⁷⁶ Lengyel Géza: Szolgák országa. Biró Lajos novelláskötete. *Élet és Irodalom*, 1957. november 29. I. évf. 22. sz. 8.

a történet véletlenszerűsége, a „robbanások és földrengések”⁷⁷ domináltak. Egybecseng az idézett megállapításokkal Róna Lajos visszaemlékezése. „Veled dődik a magyar irodalomban a rohanó stílus” – írta Biróról 1930-ban megjelent izgalmas és bennfentes sajtó-memoárjában.⁷⁸ Lengyel Menyhért egy Hatvany Lajosnak írt levelében egyszer két csoportra osztotta a *Nyugat* prózaíróit, mesélőkre és stílusművészekre, ahogy ő írta „témafabrikánsokra” és „hangulatbetyárookra”. Biró Lajost a mesélő, témafabrikáló írók altábornagyának nevezte.⁷⁹

Érdekes, hogy a Biró-novellák legtöbbször semmitmondó, jelentéktelen címe van. Sokszor csak egy keresztnév áll a szöveg élén. Alakokat rajzol, de nem úgy, mint Kosztolányi, hanem akció közben, egy-egy életesemény sűrűjében. Róna egy érdekes ellentmondást is rögzít Biróval kapcsolatban, azt, hogy bizonyos ellentmondás látszott Biró személyiségében, Biró alkata körül. Egy időben volt galileista és a *Huszadik Század* vezérírója, és íróként az *Uj Idők*, a *Singer és Wolfner* kedvence. (Igaz, ez még nem egészen a keresztény középosztály ízlését kiszolgáló lap és kiadó. Azzá csak a világháború és a forradalmak után lesz.) Biró radikális politikai harcos volt, aki „irodalmi kérdésekben nem volt forradalmár, sőt sokkalta inkább a félmúlt irodalmi irányzatok híve.” Ady tehetségének egyik első felismerőjéről lévén szó, majdnem hihetetlen a mondat. De ha belegondolunk, van benne némi igazság. A Biró-novellák többségének tartalmi újdonsága a férfi-nő viszony érzékeny, őszinteségében a kor megszokásaival szemben szinte leleplező, a pikantériát súroló részletezése. Vagy más olyan „irodalmiatlan” pillanatok, észrevételek rögzítése, ami addig kevésbé érdekelte az írókat. Gyakorta tűnik fel a témák között a házasságkötés, a nők (jól!) férjhez menni akarása és a férfiak (jól!) nősülni akarása (férjvadászat és feleségvadászat), és ugyanilyen számban a házasságtörések utáni visszarendeződés, a felejtés, a polgári egzisztencia helyreállítása a kisiklás után. Az Anna Karenina féle szenvedély és szenvedés ebben a novellavilágban is felmerül, de csak mint festett izgalom, csak mint skicc. A tragédia itt mindig elmarad. Biró novellavilágában visszatántorodnak a válni szándékozók az öngyilkosságtól, elég egy kitüntetési felterjesztés a csábító rokonától – és a nagy érzés semmivé lesz.⁸⁰

A megrázó szociális felismerés sem idegen Birótól. 1917-ben jelent meg a *Budapestiek* című kötete. A cím összetartozásra utal, a fővárosi emberek valamiféle közösségére. Afféle „alakok” típusú gyűjtemény a kötet, de a pillanatfelvételek idődimenziót kapnak, mintha az író rendelkezne a jövőbe látás képességével. A közös cím alá sorolt novellafüzér az alakulóban lévő metropoliszt mint laza konglomerátumot mutatja be. Ám inkább egymás mellett, mellérendelve és ma-

⁷⁷ Szilágyi Géza: Biró Lajos. *Újság*, 1912. február 13. (10. évfolyam, 37. sz.) 1–2.

⁷⁸ Róna Lajos: *Harminc év*, 446.

⁷⁹ Lengyel Menyhért levele Hatvany Lajoshoz, 1908. november 13. In: *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 53.

⁸⁰ Biró Lajos: *Budapestiek*. Budapest, Athenaeum, 1917. Ld. a *Gusztáv és Mici* c. elbeszélést. 144–157.

gányosan élnek az emberek, mintsem közösségben, legalábbis alig van erre utaló eseménysor. Esetleges egyidejűségekkel, véletlen érintkezésekkel, szimultán technikával dolgozik itt Biró, a hirtelen nőtt, sokak által betegnek mondott város diagnózisaként is felfogható mindez.⁸¹ A dezillúzió át mutatja be a világot, mint egy magyar Zola, de felmutatja a „sunt lacrimae rerum” gondolatát is. Az embertárgyaknak is van könnyük, érzésük. Ugyanakkor egybevág a tapasztalat azzal, amit a korszak jeles szociológusa, Georg Simmel fogalmazott meg „A nagyváros és a szellemi élet” című tanulmányában. Felfedezzük Birónál is, hogy az emberi kapcsolatok nem kis köröket alkotnak, hanem hosszú láncolatot, hogy erős a szociális izoláció, hogy az emberek egymással és nem a természettel harcolnak, hogy egzisztenciájukat biztosítsák.⁸²

Könnyedebb rajzok mellett az „Egy budapesti ház” című elbeszélése fesztelenül indul, új ház, új lakók, „sok új házaspár költözött beléje”. A ház pontos helyéről nincs adat a novellában, csak egy jelzés arra vonatkozóan, hogy a ház a gyors ütemben bővülő főváros egyik új, nagy épülete, „irdatlan, kietlen, budapesti lakóbörtön volt”⁸³ „A hónapok teltek, elmúlt a tél és jött a tavasz; a kilencedik hónap telt el; a kietlen ház fürdött a napban és a tavaszi szagokban [...], a házat körülfolylta a termékenység illata, mint egy duzzasztó, tikkasztó folyó; a lakásokban fiatal asszonyok vajúdtak és a ház körül a tavaszi nap sugarain megszületni vágyó lelkek libegtek.” Az idilli felütés után hat kis számozott fejezet következik, egyidejű történések leírása, sorsvázlatok. Rendjüket egy – ha maradunk a filmes látásmódnál, láttatásnál – fentről, a negyedik emeletről a pincéig süllyedő kamera mozgása szabja meg. Ez az ereszkedő jelenetezés rajzolja ki egyfelől a társadalmi különbségeket, másfelől a kvázi jövőből visszatekintő író által előre „tudott” egyedi, jövőbeli életlefoylásokat. (Asszociálhatunk Charles Albert d’Arnoux-ra, ismertebb nevén Bertallra, a francia karikaturistára, aki egy közismert képén megrajzolta egy párizsi ház keresztmetszetét, a francia polgárság rétegezettségét a földszinttől a padlásig).⁸⁴ A születés pillanatában adott helyzetben és sorsban van is, nincs is mechanikus determináció. Mintha átlátnánk a ház falán, egyfajta keresztmetszetet kapunk a jövődő sorsok hullámvonaláról. A negyedik születő

⁸¹ Érdekes összeolvasási lehetőséget kínál a *Világ* kötelékében Biróval együtt dolgozó Relle Pál kötete, mely a *Budapestiek* előtt néhány évvel jelent meg. *A mi városunk az építészeti eklektikát, szervezetlenséget és tervszerűtlenséget vizsgálja.* Pásztor Mihály–Relle Pál: *A mi városunk.* Singer és Wolfner, 1913.

⁸² Georg Simmel: *A nagyváros és a szellemi élet.* In: *Villogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Vál.: Somlai Péter. Budapest, Gondolat, 1975. 543–560. Elemzését ld. Dietmar Jazbinsek: *Die Großstädte und das Geistesleben von Georg Simmel.* Metropolenforschung. Wissenschaftszentrum Berlin vor Sozialforschung GmbH. [é.n.] FREE ELECTRONIC LIBRARY – Abstrakts, Zusammenfassungen. Letöltés: 2015. augusztus 12.

⁸³ Biró Lajos: *Budapestiek*, 87.

⁸⁴ Bertall: *Le Diable à Paris.* *Pais Comique*, le 1 er Janvier 45. <https://philippewillems.wordpress.com/purely-panoramic/> Letöltés ideje: 2015. július 10.

gyermeket öröm és elfogódottság köszönti, sorskönyvébe a jövő boldogság van megírva. A harmadik emeleten „megadással fogadott kötelesség” és „teher” a gyerek, ide még négyet fog hozni a jövő, és az első újszülöttre is „szürke, kötelességteljesítő élet” vár. Egy emelettel lejjebb gyanakvás fogadta a megszületett kisfiút, mert bizonyos érzelmi bonyodalmak után „a férfi nem hitte el, hogy a születendő gyermek az ő gyermeke”. A fiúcska életét egy „elátkozott házaselet marakodása” fogja megmérgezni. Az első emeleti „puha nagy lakásban” születő kislány édesanyját udvariasan üdvözli az apa, de a kislány bágyadt csókból született, apja és anyja is másutt keresi a csókokat. A jövevény életéről csupa rossz volt megírva, hogy „magányosan és elvadultan nőjön föl, rosszá legyen és kegyetlenné, embereket tegyen tönkre, holttesteken lépjen át és meddón haljon meg”. A földszinti házmesterlakás újszülöttje ismeretlen apától született, átkozódó nagypapa és „elkényszeredetten védekező nagyanyai szeretet fogadta. A mindentudó jövendölés kemény férfinak láttatja, aki a nyomorúság és a „bűn szélén” való járás után tesz „néhány merész lépést” a nagyság felé is. A pincében születő gyerek „első sírását a szenvedéstől örült anya keze fojtotta meg”. A viceházmester cselédje volt az anya, a halott gyerekek a történetben nincs is neve – ahogyan jövője sincs. A társadalmi tagoltságot összekötő elem a ház. Erősen közelít itt Biró – talán életében most az egyszer – a szocialista proletárirodalom hangvételéhez. A kötet egy másik novellája, „A forint” egy hamis pénzérme 24 órás útját mutatja be, azt, ahogyan szitkozódások és átkozódások közepette gyorsan gazdát cserél. A vilálműves tulajdonosváltás is egyfajta társadalmi láncolatot rajzol ki, az egyedüli összeköttetés a pénz, az izolált világ új istene.

Van egy a többi közül kiváló, kivételes kötete Biró Lajosnak, az 1912-ben megjelent *Kunszállási emberek*.⁸⁵ Ez a novellafüzér Biró hevesi gyerekkorának emlékeit őrzi. Falusi kötet, parasztok és kisegzisztenciák életét megörökítő novellák, tele érzékeny megfigyeléssel. Mindegyik történet kerek egész, azaz minden sorsot elvezet a halálig. A novellákban szó sincs szociális indulatról, osztályharcról, csak szeretetteli éleslátásról. A hang egyszerre Mikszáthé és Móriczé. (Biró jelen volt 1919 februárjában Károlyi Mihály kápolnai földosztásánál, az erről szóló publicisztikájában lelkesen felkiált: „Szűkebb hazám, drága szép Heves vármegye, köszönöm neked, hogy ezt áhítatos és ujjongó szívvel éreznem adtad.”)⁸⁶ Nincs szó feudalizmusról, életteli és szerethető a társadalom. Ahogy a századvég és századelő nagy novellistái, úgy veszi észre Biró a görög tragédia visszfényét, újrajátszódását egy-egy Alföld-széli család sorsában. Az anekdota egy vonallal jellemez, s teszi

⁸⁵ Biró Lajos: *Kunszállási emberek*. Budapest, Singer és Wolfner, 1912.

⁸⁶ Biró Lajos: A kápolnai nap. *Világ*, 1919. február 25. 1.

az embert kuriózzummá. Biró él az anekdotikus elemmel, mint oly sokan ebben a korban, de tágít is, mint novellista társai, a lélektan felé. Itt van a századforduló alföldi tájának minden csodabogara – majdhogynem Mikszáth szemével. De a kis tragédiák inkább Móriczhoz közelítik. A jellemrajz csak a kívülről látott fő vonásokat veszi számba. Olykor kifejezetten karikatúrákat rajzol Biró, az alakjai kontúros különcök. Minden figura él és lélegzik, valódi emberek, a helyzetek, amelyekben megmártja őket Biró, nagyon is léteznek, csak éppen ritkán irodalmi témák. A házasságok mögötti elfedett tartalmak, titkos karrierlépések, amik nem szoktak kiderülni, vagy nagyon is, és állandó jelzőként kísérik az alakot élete végéig. Titkos utazások, amelyek közül az első a pesti fogorvos miatt történik, de amelyben az egykori és örök szerelem gardírozza a lányt, aki éppen elég magasan áll társadalmilag ahhoz, hogy ne essen kalapáccsal a fogához a helyi orvos. Az utazások évente ismétlődnek, ezek során a fiatalasszony a férjét soha nem csalja meg testileg, de az utak segítenek neki elviselni az otthoni életet. Schöpflin egyébként azt írta Biróról, hogy „született illusztrátor”.⁸⁷ „Egyhangú és egyszínű a levegő, látszatra csupa egyformaság és mozdulatlanúság, mégis különös alakok különös drámái játszódnak itt le, furcsa mulatságos idillek, sötét és lidérces tragédiák, groteszk bohózatok” – véli a könyvről a *Vasárnapi Ujság* kritikusaként.⁸⁸ Meglepő és furcsa, hogy a *Nyugat* elment e mellett az alighanem legjobb Biró Lajos prózakötet mellett, hiszen nem írt róla egyetlen sort sem. Ahogyan más lap sem! A kötetről – érthetetlen módon – mindössze ez az egyetlen (!) *Vasárnapi Ujság*-beli kritika jelent meg, legalábbis a *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* szerint.

S bár itt a látásmódot, a történetmesélés technikáját érintettük, a referenciális valóság oldaláról is érdemes szemügyre venni a kötetet. Itt a *Kunszállási emberek*ben olvassuk azt a vallomásként is értelmezhető mondatot, ami Hevesről, az Alföld északi pereméről végül is elrepítette Birót. A könyv narrátora kétségtelenül azonos a szerzővel: „Senki voltam ott és semmi voltam ott: rongyos, borzas diák, a szatócsnak a fia. A szolgabírósnak írnok magasan fölöttem állott, és a járásbíróhoz már föl se tudtam nézni. A kunszállási úri társaságban én voltam a legalsó lépcsőfok. Mindenki fölöttem volt, és olyannyira senki se voltam és annyira semmibe vettek, hogy csikorgattam a fogamat. Megfogadtam: fogok én még imponálni a kunszállásiaknak.”⁸⁹ A Biró-pálya – ez az idézet is mutatja – egy nagy ívű karrier-történet. (A helyiek egészen a közelmúltban is felismerték a színhelyeket, számos apró jelből egyértelműen kiolvasták a referenciális egyezést a novellák színhelye és a tartósan érintetlen valóság között.)

⁸⁷ Schöpflin Aladár: Szépirodalmi Szemle. Modern magyar regények. *Huszdik Század*, 1914. 657–664.

⁸⁸ Kunszállási emberek. *Vasárnapi Ujság*, 59. évf. 25. sz., 1912. június 23. 512.

⁸⁹ Biró Lajos: *Kunszállási emberek*, 65.

A *Budapestiek* elbeszéléseiben többször is van utalás a „tudat küszöbe alatti” működésére, a nem tudatos cselekvések mögöttes mozgatóira.⁹⁰ Ez a rejtőzködő, odavetett, a mélylélektanra utaló mondat főszerepet kap a talán legismertebb és legjellemzőbb Biró Lajos-prózában, *A Molitor-ház* című 1918-ban megjelent regényben. A könyv erősen a háborús tapasztalat nyomása alatt íródott, egy bűnügyi regény fordulataival és izgalmaival, és az elkövetkezendő forgószél előérzetét is felkelti. Mint egy korabeli kritikusa – Bálint Lajos, Biró *Világ*-beli kollégája – írta róla, „[k]riminál regény, irodalmi eszközökkel megoldva”. De azt is, hogy a család tagjait „nem a detektívregény patronjai szerint metszi ki, hanem erős és eleven emberi figurákat konstruál”, kiérződik belőle a „négy esztendei harctéri szenvedés-viselés és a betegsége, amely ebből a szenvedésből fakadt és amely döntő tényezője a regénynek”.⁹¹ Egy másik recenzens, Kázmér Ernő *A Hét*-ben mutatta be, aláhúзва, hogy a könyv a háború irodalmának „tartalomban s eszmében az eddigi dokumentumokkal szembehelyezkedő” alkotása.⁹² A regény, írja, céltudatosan robbog a tragikusság felé, megdöbbenően erős jeleneteken, félöntudatokon, rafinált ízlésű fantasztikumokon át, de sohasem kiszámítottsággal, vagy pointszerűen.” Talán inkább ott van benne „kiszámítottság, ahol a háborúról és a békéről beszél. De ott meg annyira mély, akadozó és elfojtott emberi keserűség hangján szól hozzánk, hogy erről áthatóbb és tisztább hangot – magyar regényben 1914–1918-ban – nem hallottunk.”⁹³ Ez utóbbi észrevételhez és a regény korabeli interpretációihoz hozzáteendő, hogy napokkal a polgári demokratikus forradalom előtt jelent meg, így a napilap-recenziók a forradalom első napjaiban jelentek meg. Zaklatott, túlfűtött, megrettentő napokban, a régi hatalom végső elgyengülésének és tehetetlensége belátásának pillanataiban, s ezt bele kell számítani a kortársak felülértékelő fogadtatásába. Mert mint látni fogjuk, a mai kritika lényegesen lejjebb jelöli ki helyét a kánonban, Biró Lajos mára teljesen kiesett, visszacsúszott az erős másodvonalba.

A regény egyben családregény is, noha ebből a szempontból kevésbé kidolgozott. A frontot járt szereplő mondja: „Hatalmat kell szerezni, minden eszközzel. Meg kell ölni azokat, akiknek a konok rosszakarátát nem tudjuk legyőzni. A háború után hazatérő katonákból ligát alakítok, és mi vesszük kezünkbe az uralmat. És mi boldogabbá tesszük az országot és a világot, mint azok, akik az utunkban álltak.” Azt foglalja regénybe Biró, hogy a háború még fokozta a társadalmi egyenlőtlenséget, a háborút igenlő leggazdagabbak még gazdagabbak lettek, a szegények még inkább elnyomorodtak, s hogy jönnie kell valami nagy jóvátételnek.

⁹⁰ Pl. a „Hatodik osztály” c. novella, *Budapesti emberek*, 57., a „Lili” c. novella, 126–127.

⁹¹ B. L. [Bálint Lajos]: Biró Lajos: *A Molitor-ház*. *Magyar Hirlap*, 1918. december 8.

⁹² Kázmér Ernő: *A Molitor-ház*. *A Hét*, 1918. november 10.

⁹³ Uo.

A helyszín is ad ismerős jelzést a korabeli olvasóknak, egy VI. kerületi neoreneszánsz palota utal az iparmágnások környezetére. Ennél közvetlenebb referenciális kapcsolat nincs a regény és a valóság között. A különböző társadalmi nézetek egy családon belül jelennek meg. Az utókort képviselő Béládi Miklós elemző tanulmányt írt a regényről. Béládi meghökken, hogy az 1970-ben újra az olvasók elé bocsátó kiadás utószava „a műfaj legjobb hazai színvonalát” elérő műnek mondja a regényt, összezavarva az arányokat.⁹⁴ Kiemeli, hogy a regényben „helye, szerepe van a nagyigényű, a távlatos gondolatnak. A háború, majd a vele járó veszély érzülete teremti meg a helyzetet, hogy az ember számára a maga élete mint olyan válik gonddá. Ezt kitűnően érzékelteti az író. Olyan légkört teremt, amelyben magától értetődő lesz, hogy a szereplők az úgynevezett nagy problémák körül keringenek. Tudni akarják, hol a helyük; mit kell tenniük, kutatják annak módozatait, miképpen javíthatnának a veszendő világon.”⁹⁵ A háborút lezáró – és valóban forradalmi hullámmal jelentkező fordulat pillanatában – nagyon is valószínű típusokat testesítenek meg a Molitor-ház lakói. Az erőszak lovagjának elve, hogy „aki elpusztult, annak nem volt igaza; aki él, annak igaza van, pusztán azzal, hogy él”. Aki szegény, „nem azért durva képű, mert rosszul táplálkozik, kemény munkát végez, hanem azért kell rosszul táplálkoznia, kemény munkát végeznie, mert hiányzik arcáról a gondolkodó ember jegye”. Ez az eleve elrendelés egyik válfaja, a negatív emberkép, a fejlődés, a változás lehetőségének megtagadása. Béládi Miklós szavával: „[e]rre a logikára egész gondolatrendszerek épültek; az író az itt jelzett eszmehulladékból nagyon élően tud egy kártékony, koránál jóval továbbélő karaktert megmintázni.”⁹⁶ A regényben van egy józanabbul mérlegelő konzervatív alak is, aki valóban érzi és érti, hogy a vagyonnal és hatalommal rendelkező ember nem élhet kénye-kedve szerint. De az érzékenykedő, naiv moralista számára azt a nem kis mértékben cinikus alternatívát kínálja, hogy hagyja el a kényelmes házáat, s egy gellérthegyi barlangban próbálja meg, meddig bírja ki. A regény főhőse, Molitor Géza kapja ezt a tanácsot – ő a háborút minden ízével gyűlölő polgár. Barátjával világmegváltó terveket szövöget, a szeretet hatalmáról értekeznek. Nem lehet nem észrevenni a századelőn erős Tolsztoj-hatást. A detektívregény kulcszereplője ez a harctéren szerzett gyógyíthatatlan idegbetegségben szenvedő Molitor Géza, aki betegségének egy öntudatlan rohamában meggyilkolja a háborúban meggazdagodott Molitor rokont. Molitor Géza az író rokonszenvét képviseli, a történelem „ítéletvégrehajtójának igazságos szerepében” lép elénk.⁹⁷ És – tegyük

⁹⁴ Biró Lajos: *A Molitor-ház*. Budapest, Szépirodalmi, 1970. Utószó Hegedűs Géza.

⁹⁵ Béládi Miklós: Biró Lajos: *A Molitor-ház*. In: uő. *Értékváltozások*. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 477–482.

⁹⁶ Uo. 481.

⁹⁷ Uo. 480.

hozzá – figyelmeztet is, megjósolja az alig egy év múlva kezdődő, Európán végigszántó forradalmat. Freud ösztönökből kiinduló társadalommagyarázatára is ráismerhetünk a regényben, a pszichológus neve szerepel is a párbeszédekben. A freudi tanok egyidejű megértésének egyik állomása éppen Biró Lajos regénye.

És itt nem kerülhető meg a Biró-szövegek – legyenek azok prózai művek vagy színpadra írt darabok – egy jellemző vonása, az, hogy az írásokon sokszor átüt a tendencia. Visszautalva a *Budapestiek* fogadtatására, *A Hét* kritikusa minden hosszan részletezett elismerése mellett megjegyzi, hogy „csak éppen az az egyetlen hibája, hogy a *mondanivaló túlságosan is érvényre jut*”. S azt is megmondja, hogyan kell nevezni ezeket az írásokat: „modern újságnovellák”-nak.⁹⁸ Schöpflin a *Hotel Imperial*ról írott színházi kritikájában úgy formulázza ugyanezt a fajta elégedetlenséget, hogy „a dús fűszerezéssel elleplezi azt a kis *újságpapír-ízét*, ami tagadhatatlanul megvan benne”.⁹⁹ Hasonlóképpen nyilatkozik Biróról a kortárs konzervatív pozitivista irodalomtörténész, Császár Elemér is, aki *A Molitor-ház*ról írván hosszú kritikát, nehezményezi, hogy Biró a „meséjét csak keretül szolgálva, belegyömöszölte a cselekvénybe társadalmi, politikai, tudományos és gazdasági nézeteit”. S „az ember és nem a regényíró” kérdései ezek, „nem kapcsolatosak a mesével, nem szerepelnek az események rugóiként”, s ekként „a regény igazságának hiányát semmiféle mesterkedés, technikai virtuozitás nem tudja feledtetni”.¹⁰⁰ Gyakran kapja meg a felületes jelzőt, ez a már kezdetektől őt jellemző gyorsaság, vágatás, távirati stílus észlelésének egy másik módja. Valami hija mindig van elismerésének, és ezt valahogy mindig jogosnak találja a mai olvasó is. Ott rezeg ez a kérdés a századfordulón és utána is, mégis nehéz megfogalmazni. Egy korszak múlt el és egy új kezdődött a 90-es években. Arany János ellenzékéről van szó, vagy pontosabban az Arany-iskola kritikusaikról. Az irodalom belső fejlődése egy pontjáról. Vajda János, Tolnai Lajos, Bodnár Zsigmond, Palágyi Menyhért voltak az elégedetlenek, az Aranyt szóval vagy újfajta írásművel kikezdők. Csak egy példát vegyünk ki az imént említettek közül, Tolnai Lajosét. Reáliskolai tanár volt, és ponyva- és pamfletregényeket írt. Ahogyan Schöpflin Aladár jellemezte az átmenetet, az egész „a malcotensek harca volt a beérkezettek ellen”.¹⁰¹ És egyben egy újfajta érzékelés- és látásmód különbsége, a modernség érlelődése. Biró köztes pozícióba szorult. Mint fiatal hírlapíró, már Nagyváradon kirítt környezetéből az életmódjával. Nem vett részt az éjjeli mulatozásokban, gyorsírást tanult, nyelveket, kitartó tudatossággal készült a pályára. Egy emlékezés fordulatával Biró

⁹⁸ K. E. [Kázmér Ernő]: Biró Lajos új novellái. *A Hét*, 29. évf. 2. sz. [január 13.] 31–32.

⁹⁹ Schöpflin Aladár: *Hotel Imperial*. Biró Lajos színdarabja a Magyar Színházban. *Nyugat*, 1918/5. 439–440.

¹⁰⁰ Császár Elemér: Biró Lajos: *A Molitor-ház*. *Irodalomtörténet*, 1919. 8. évf. 1–2. sz. 81–84.

¹⁰¹ Schöpflin Aladár: Arany János árnyéka. *Nyugat*, 1933/24. 583–586.

a „splendid isolation” embere volt a váradi újságírók között. Birót Budapesten – mint Vészi József vejét – elnyelte a család. „Biróval visszavonhatatlanul elhűltünk. Teljesen a családé.” – írta róla Ady 1905-ben egy levelében Lédának.¹⁰² Nem nyárspolgár, de más. Nincsenek alkoholos látomásai, kábítószerrel nem él, racionalis, de sokszor csak a társadalmi *action gratuite*-tel tudja csak vezetni a hőseit.

Említettük már a bevezetőben, hogy írásai gyakran kaptak más mediális formát. A könyv közegeből átlépett a színpadra, később a film területére is. Van egy nagyon érdekes médiumváltása, a *Szolgák országa* kisregény formája és a *Sárga liliom* színpadi variánsa. A két műnek ugyanis nem azonos a befejezése. A *Szolgák országában* egy magányos anarchista szolgáltató igazságot, a feudális gőg megsértette önérzet fellázad és elmegy a végsőkig. A *Sárga liliom* végén cinikus kompromisszum zárja a konfliktust, a megvető belenyugvás a világ megváltoztathatatlan rendjébe.¹⁰³

Mindezek ellenére a novellista Biró kortársi és főként nemzedéki népszerűségét jelzi, hogy a két világháború között igencsak ízlésformálóként emlegetett szerző. Körmendi Ferenc *A boldog emberöltő* című, részben az első világháború előtt játszódó regényében a magukban tehetséget érző, alkotni vágyó ifjak mint mércére, irányra tekintettek rá. „...ez a novella kissé hasonlít Biró Lajos rövid, drámai novelláihoz, hangban is; valaki azt mondja, inkább szomorys egy kicsit, legalábbis stílusban, – mi az hogy szomorys?!” kiált közbe más valaki, majd vita indul a regényben Ady Nyugat-beli verseiről.¹⁰⁴ Számon tartotta hatását tehát a nívós kordokumentumként olvasandó lektűr is, Körmendi akkor kurrens regénye.

Biró és az újságírás; az újságírás önreflexiójának rögzítője

A biztos megélhetés lehetőségét Biró Lajos számára a századelőn az egyre népszerűbb napi sajtó kínálta. Nemcsak Biró számára, hiszen általában még a *Nyugat* írói legtöbbször megélhetését is a sajtó biztosította.¹⁰⁵

A sajtó ekkori előretörése mögött komoly kulturális változások álltak. Az Eötvös-féle népoktatási törvény eredményei a 19. század végére értek be. 1910-re

¹⁰² Ady Endre Brüll Adélnak, Budapest, 1905. nov. 5. *Ady Endre levelei*, 185.

¹⁰³ Király István Ady-monográfiája a „cselekvő undor” és a „néma undor” fordulattal jellemzi ezt. *Ady Endre*, 33. A kétféle befejezés nem egyedülálló a korban. Bródy Sándor *A tanítónőnek* (1907/08) kétféle befejezést adott. Az eredeti verzióban művészi igénye szerint kibékíthetetlennek tartva a tanítónő és falusi környezete ellentétét, utóbb – a színház kérésére – a tanítókiasszony férjhez megy a falu leggazdagabb emberének fiához. A történet happy enddel zárul, és ahogy Biró esetében is, a sikerre számító, erős szavú megrendelő, a kerítő színház szól bele a befejezésbe.

¹⁰⁴ Körmendi Ferenc: *A boldog emberöltő*. Budapest, Athenaeum, 1934. 363.

¹⁰⁵ Egyáltalán nem kizárólagos magyar tendenciáról van szó, Európa-szerte gyakorlat volt. Ld. pl. Quennie Dorothy Leavis: *Fiction and the Reading Public*. London, Chatto & Windus, 1932.

a népesség 69%-a tudott olvasni (a kiegyezés után mindössze 44%). A 19. század utolsó harmadában megduplázódott a kiadott könyvek száma. A kultikusan tisztelt írók népszerűsége – Angliában Dickensé, nálunk Jókaié, főként a folytatásos sajtóközlemények nyomán – is a könyvek számának növekedését hozta magával.¹⁰⁶ Az olvasóközönség számának gyarapodása nem szükségképpen jár együtt a színvonal süllyedésével, mégis többen gondolták így az előző nemzedék tagjai közül. A minőségi olvasók száma is gyarapodott, nem csak a társadalmi értelemben vett letről hódított a napisajtó. Előretörésének bőven voltak persze ellenségei. Garadával idézhetnénk az irodalom és az újságírás viszonyáról szóló vitacikket, mind arról szólnak, hogy a sajtó megöli az irodalmat, a sajtó korrumpál, nem ad időt a művek kihordására, gyors pénzszerzésre tanítja az írókat, s az olvasót leszoktatja a gondolkodásról. A harc élén az idős, az új korszakkal kapcsolatát veszítő Gyulai Pál állt, aki az „eszme híján” megjelenő tömeglapokat „papír-mázoló” gépeknek nevezte.¹⁰⁷ Pedig éppen történelmi léptékű váltás zajlott, és ha valaki vállalkozik majd a magyar média társadalomtörténetének megírására, ezt a képtelen méretű fordulatot kellene körüljárnia. Biró a sajtónak nagyobb szerepet szánt, mint Gyulai – Gyulai Pál lábainál ült egykor Biró apósa, Vészi József a budapesti egyetlen! – de ezzel együtt ő maga is úgy gondolta, a sajtó az irodalom ellen dolgozik. Az irodalom éppen leszállóban van valami magas trónusról, szerepe változóban.

Biró író és újságíró volt, ismerte mindkét terület természetét, köztük a két diszciplína tempóját, egzisztenciális megtartó képességét. Erről is szól az a könyvkritikája, amit a korszak igen neves szerzője, Kóbor Tamás szépirodalmi kötete kapcsán írt. Kóbor a korszak közismert alakja, *A Hét* főmunkatársa volt, *Az Újság* vezércikkírója, egyik szellemi vezére, s most éppen azt kényszerül konstatálni Biró, hogy a sajtó megölte Kóborban az írókat. Az irodalom és újságírás általános viszonyára vonatkozó bekezdésből idézünk:

„[A]z irodalom nemcsak nem a legnagyobb dolog a világon, hanem (erre is rájön a harmincéves magyar író) nem is fontos dolog. Fontos a betegségyepező pénztár, a gázkérdés, a repce-termelés. De az irodalom? Nemcsak hogy nem termel komoly értékeket (a könyvnyomtatás az irodalomtól tönkremehetne Magyar-

¹⁰⁶ Szajbély Mihály Jókai-monográfiája elemzi többek között, hogyan hatott Jókai regényírás-művészetének alakulására a tárcaközlés szöveget feldaraboló technikája, a mediális környezet, s hogy ezt milyen irodalmi viták, kritikák övezték. Szajbély Mihály: *Jókai Mór 1825–1904*. Magyarok emlékezete. Pozsony, Kalligram, 2010. Különös tekintettel a 142–157, 191–201, 222–229, 242–250. Legutóbb ld. pl. Hansági Ágnes: Démonizáció és elhallgatás. A tárcaregény az irodalmi diskurzusban. *Alföld*, 2012/7. 98–111.

¹⁰⁷ -i [Gyulai Pál]: A m. t. akadémia s egy pár hírlapíró. *Budapesti Szemle*, 1893. 198. sz. 478.

országon), hanem az emberét sem tudja eltartani. Magyarországon három író van, aki pusztán irodalomból él. A harmincéves magyar író kezdi fanyarul, lenézően és rosszkedvűen írni a novelláit vagy a regényeit. Megbecsüli egyéb tehetségeit: színházhoz értését, jó újságíró mivoltát; kezd nyári színdarabokat írni és közjogot és szociológiát olvas, mert a vezércikkírónak erre van szüksége. Ami az irodalmat illeti, – szellemi magzatelhajtást űz. Az írói gondolat az nyugtalanítja, kisajátítja az agyat; azt dédelgetni kell, formálni kell, sokáig kell forgatni és gyúrogatni; annak át kell hogy adja magát az ember... De miért? Minek? Úgysem írom meg. És annyi más okos dolog van, és annyi egyébire kell gondolni... Nagystílus szellemi magzat-elhajtás kezdődik. Az írói gondolatok – a témák – hűségesen jelentkeznek még egy ideig; azután elmaradoznak.”¹⁰⁸

Ez bizony késői önvallomásnak, összegző pályamérlegnek is beillene, de az igazság az, hogy a pályája kezdetén álló Biró észrevétele még csak. Körülnézett kollégái között, és meglátta, az újságírás a legtöbb esetben elapasztja a tehetséget. Kosztolányi és Krúdy a ritka kivételek közé tartozott.

A változás egyik újdonsága volt, hogy a 19. és 20. század fordulójától az olvasó egyre inkább válogathatott már a kínálatból. Az induló új lapok programcikkjeiben megkezdődik az *olvasó* felmagasztalása, szemben a pártpolitikuséval. Az újság versenybe száll az olvasóért. „Az újság – írja Biró Lajos – nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol. Semmiről nem írhat mást, semmit nem írhat másképpen. Legfeljebb világosabban írja, legfeljebb stilizálva írja, legfeljebb szelídít vagy torzít rajta, de az újság emberről, eseményről – és minden írásnak ember vagy esemény a tárgya – nem írhat mást, mint amit a közönségének akármelyik tagja írna, ha írni tudna, és ha a saját gondolatát világosan látná.” Állítását jól bizonyítja az 1903-ban indult *Az Újság* ars poétikája, stílszerűbben szólva „ars scribendi”-je. Ha felütjük az első évfolyam első számát, mit látunk? *Az Újság*, noha Deák és folytatója, Tisza politikájához állt közel, azt támogatta, programcikkében nem a politikus eszméit kolportálta, hanem azt jelezte, az újság szerkesztői számára az a fontos, hogy mit szól a laphoz az olvasó: „... útnak indítjuk első számunkat, hadd mutassa meg minden programnál meggyőzőbben, hogy mit akarunk és tudunk nyújtani az olvasónak, a kinek szellemi szükségleteit kielégíteni, a kinek szívéhez férközni legnagyobb igyekvésünk lesz.”¹⁰⁹ Az új hírlapirodalom egész lelkét megvilágító vallomás ez. (A szerkesztőségben – Gajári Ödön mellett¹¹⁰ –

¹⁰⁸ Biró Lajos: Jegyzetek Kóbor Tamás két könyvéről. *Nyugat*, 1909/16. 192–193.

¹⁰⁹ Az olvasóhoz. *Az Újság*, 1903. december 16. 9. Szokatlan, hogy a szerkesztőség, aláírva a nagy nevekkel, programcikkét is a belső oldalak egyikén közli.

¹¹⁰ Gajáry a lapban mindig *i*-vel írta nevét. Martin József szíves közlése.

öt főmunkatárs, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Kenedi Géza, Kóbor Tamás és Kozma Andor [Koboz].) S a lap mégsem őket hirdette, nem velük büszkélkedve akarta „eladni” magát rögtön az első oldalon, hanem a kiegyezést védelmezve az olvasó kegyeit kéri.

1905-ben a *Nyugat* elődjeként számon tartott, akkor induló *Figyelő* című havi szemlében az élen, azaz nyitó tanulmányként az irodalom és újságírás kapcsolatairól írt Szini Gyula is – mellesleg (szintén) Biró kollégája a *Budapesti Naplónál*. Nem kevesebbet állít, mint hogy

„a sajtó fejlődése erre az országra legalább olyan jelentőségű volt, mint amilyenek a történetírók István királynak a nyugati keresztény műveltséghez való csatlakozását tekintik. A vasút, a távíró és a telefon valósággal beidegezte ezt az országot, hogy az európai kultúrával együtt lüktessen és érezzen. Ezen a beidegzésen Európa minden országa átment. A speciális nálunk az, hogy a sajtó lett ennek az idegrendszernek gócpontja. Nyelvünk egyik európai kultúrához sem fűz bennünket, kereskedelmünk jórészt csak a szomszédos Ausztriával van sűrűbb relációban, ilyen körülmények közt tehát az újság valóságos szervvé lett, amellyel az általános emberi haladással minden nap, tehát a leghatalmasabban vagyunk összefűzve. Ez nem az újságírás dicsérete, hanem a tények konstatálása.”¹¹¹

A korszak ideológusa, a „másik” oldal képviselője, Szekfű Gyula is elismerte a sajtó jelentőségét, noha éppen azt akarta kimutatni, hogy a századforduló milyen rossz tendenciákat hozott. Mégsem tagadhatta a sajtó hatását:

„A budapesti sajtó – ezt be kell vallanunk – a hanyatló korban valódi nemzeti irodalomszámba ment; igyekezett is a nemzet minden szükségletét üzleti kulantériával kielégíteni [...] Ez abban áll, hogy a lap a magyar nemzetnek – egy szóval kifejezve – mindene legyen. Tanítója és papja, politikai főnöke és orvosi tanácsadója, minden szükségletének egyedüli kielégítője, kiben neki egyedül legyen bizalma.”¹¹²

Adalékok a sajtó társadalomtörténetéhez. Amint a történész Hanák Péter utolsó, posztumusz megjelent tanulmánykötete, *A Kert és a Műhely* is a sajtó szerepét emeli ki.¹¹³ A nagybetűs jelképek másodika, mint ezt a szerző megmagyarázza, a sajtóra utal. „A cím nem utólagos reflexió szülte metafora, hanem két kora-

¹¹¹ Szini Gyula: Irodalom és újságírás. *Figyelő*, 1905. I. évf. 3–6.

¹¹² Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, Élet irodalmi és nyomda Rt., 1920. 294–295.

¹¹³ Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi Kiadó, 1999.



A Budapesti Napló szerkesztősége a századelőn. Balról jobbra Erős Gyula, Pfeiffer Ignác, Lengyel Géza, Rózsa Miklós, Bíró Lajos, Kabos Ede, Csáth Géza, Hegedűs Gyula, Kosztolányi Dezső (A Magyar Nemzeti Múzeum engedélyével)

beli kulcsszó. A századvég bécsi művészértelmissége valóságos kertjét és a lélekbe rejtett, szimbolikus kertet is művelte, a budapesti viszont – Ady kifejezésével – a szerkesztőséget nevezte el az írás »műhelyének«¹¹⁴.

Bíró erősen újságíró maradt, a novella egyre inkább másodlagos szerepet játszott az életében. Publicisztikai összegyűjtése híján a kép most éppen fordított. Novelláihoz, prózájához könnyen hozzáférni az antikváriumokban is, újabban – cifra, megtévesztő külsővel – a *fapados.hu* kiadó csinál üzletet belőle. De publicisztikáinak felmérése, amint igen sok más újságíróé, el sem kezdődött. Életében két újságcikk-gyűjteménye jelent meg, az első világháború alatt írt vezércikkeinek

¹¹⁴ Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*, 14. 1902-ben mutatta be a nagyváradi Szigligeti Színház Ady egyetlen színpadi művét, *A műhelyben* című egyfelvonásost. Azt mondja el ebben, hogyan őrli meg a redakció lázas mindennapi munkája a költőt, miért írta íme most is ezt a magyarázó és mentegető képet a tulajdonképpeni darab helyett, amit megígért, vagyis, hogy miért nem írt színdarabot. Ady pályakezdéséről és újságírói munkásságáról Lengyel Géza is ezzel a címmel – *A műhelyben* – írt visszaemlékezést. Budapest, Szépirodalmi, 1957. Az igazság az, hogy Ady első kötetei is mind a napi szerkesztőségi munka mellett születtek. Ez nem vonja kétségbe a Hanák-metaphora érvényességét, épp ellenkezőleg: arra hívja föl a figyelmet, hogy a magyar és általában a közép-kelet-európai irodalmak mennyivel közvetlenebb szerepet játszottak a *társadalmi és közéleti* problémák manifestálásában.

kötete és egy vékonyka, mindössze hat írást tartalmazó füzetke.¹¹⁵ 1918–19-es működését alaposan szemléli a „Mindenki ujkra készül” sorozatcímet viselő szöveggyűjtemény és dokumentum-együttes.¹¹⁶ Még Nagyváradon élt, de már híre volt Pesten: ha hinni lehet a visszaemlékezéseknek, Somlyó Zoltán vitte az írásairól és személyéről az értesítést a fővárosba. 1905-ben már Pesten van, belépett az új irodalomnak otthont készítő nagy felfedező műhely, a *Budapesti Napló* szerkesztőségébe. Vészi József, a főszerkesztő, mindenki felett kedveli, s meg is teszi amolyan helyettesévé. Bizalma olyan fokú, hogy rövidesen Biró nemcsak vezércikkeket ír, de ellenőrzi is a publicisztikákat. A visszaemlékezések az adott szóhoz való ragaszkodását, emberi hűségét, szavahihetőségét emelik ki, hangsúlyozva, hogy az ország ennek éppen ellentéte. „Magyarország a be nem tartott hivatalos órák, az elmulasztott találkozók, a be nem váltott ígéretek, a változó elvek és meggyőződések országa. Lássuk be és ismerjük el, rendetlen ország vagyunk és vannak ázsiai, balkáni dolgok, szokások, megrögzöttségek életünkben.”¹¹⁷ Mindezt azért írta le Magyar Lajos, hogy kiemelje, Biró Lajos megbízható, pontos és figyelmes.

Rövidesen családtag lett Vésziéknél, közel egy időben Molnár Ferenc és Vészi Margit házasságával, 1906 márciusában feleségül vette Vészi Jolánt. Csak míg Vészi a végsőkig küzdött az ellen, hogy Molnár udvaroljon Vészi Margitnak, ahogyan küzdött korábban Ady hasonló szándéka ellen is, Birót szívesen, fenntartás nélkül fogadta. Biróban megvolt a civil élethez, polgári léthez való belső nyugodtság és kiegyensúlyozottság. Ady gratuláló levelet írt Vészi Jolánnak. „Boldog voltam, mikor hallottam, hogy éppen Maga, kit tisztetek és szeretve becsülök, találkozott egy egész életre avval a barátommal, akit én hosszú esztendőik óta szerettem jobban önmagamnál. Maguk megérdemelt, bizonyos boldogságra kerültek össze.”¹¹⁸ Vésziék nagypolgárok voltak, életnívójuk magas volt, s ehhez fel kellett nőni, hasonlót kellett teremteni.¹¹⁹ (Hamarosan el is érte ezt Biró, az *Uj Idők* 1910-ben Székely Aladár egy fotójával tett közzé egy cikket róla a *Magyar írók otthonukban* című sorozatban. A fényképész tágra nyitotta a lensét: elegáns bőrgarnitúra, a fa-

¹¹⁵ *A kezdet és a vég. Biró Lajos vezércikkei 1914–1918.* Budapest: a Világ kiadása, 1918. A cikkgyűjteményről ld. Gellért Oszkár: Biró Lajos, a publicista. *Nyugat*, 1918/24. 799–805. Biró Lajos: *A jövő országútján. Hat újságcikk.* Modern Könyvtár 183. szám. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T. [é. n.] Tanács Krisztián, egykori szakdolgozóm (Szegedi Tudományegyetem) gyűjtötte össze Vészi József és Biró Lajos *Budapesti Napló*ban megjelent írásait. Az anyag kiadásra vár.

¹¹⁶ „Mindenki ujkra készül...” *Az 1918/19-es forradalmak irodalma.* (Szöveggyűjtemény) IV. kötet. A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete. Szerkesztette és a jegyzeteket írta József Farkas. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1967.

¹¹⁷ Magyar Lajos: Biró Lajos. Zsidó fejek. *Egyenlőség*, 1918. január 12. 37. évf. 2. szám, 7.

¹¹⁸ A levelet idézi: Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, 358.

¹¹⁹ A Vészi család életformájáról ld. Sárközi Márta családi visszaemlékezését. A kötetben közölt Sárközi Mártáról szóló tanulmány idéz belőle a család engedélyével.

lon festmények, nagyméretű, autentikus keleti szőnyeg, az asztalon gazdag ezüst kávéskészlet.)¹²⁰ Biró meg tudta őrizni és újra tudta teremteni felesége számára a megszokott életszínvonalat.¹²¹ Molnár Ferenc keresete elérte, sőt bőven túlszárnyalta Vészi Józsefét, ám ebből a rövid házasságot követő gyors válás után Vészi Margit és leányuk már csak alkalmilag részesedtek. Molnár már a század elején a kor ünnepelt szerzője volt, ki is lépett Vészi és a *Budapesti Napló* kötelékéből, s ő, aki a pesti élet furcsaságait ötletesen kicsúfoló krokikkal, a társadalmi kérdéseket élesen és elmésen boncoló krónikákkal vált népszerűvé, átlépett a német nyelvű sajtóba, tárcarovatot vihetett a bécsi és berlini lapokban. S átlépett a bécsi, berlini, londoni és New York-i színpadokra is.¹²² Molnár áttörte azokat a korlátokat, amelyek a magyar irodalmat a külföldtől elzárták, és jól jövedelmező sikereket ért el. Az út Birót is vonzotta.

A *Nyugat* megjelenésével szinte hónapra egy időben Biró Lajos hosszú, két-részes esszét jelentetett meg a *Huszádik Században* „A sajtó lélektana” címmel.¹²³ (Biró, aki a második számtól a *Nyugat* rendszeres szerzője is volt, ez idő tájt éppen Berlinben élt apósa és saját családjával.) Biró hivatott volt ennek a magyar sajtó történetében lényegében előzmény nélküli esszének, a magyar sajtó talán első hosszabb, az újságkészítés egész folyamatát figyelembe vevő önreflexiójának megírására.¹²⁴ Egy évtizede dolgozott a napi sajtóban, s amellet igen elismert novellista is volt. Írását nem akarjuk túlértékelni, hiszen a korban már számosan foglalkoztak a sajtó eszmei és anyagi működési mechanizmusával, de főként a sajtóval kapcsolatos polémiaikhoz szóltak hozzá, mégpedig belülről, az újságíró nézőpontjából. Elsősorban kritikát fogalmaztak meg az üzleti, a kapitalista sajtó kialakulásával megjelenő színvonalcsökkenés miatt, vagy olykor ellenkezőleg, védelmére keltek az akkoriban zajló korszakos változásnak.¹²⁵ Az átalakulás,

¹²⁰ *Uj Idők*, 1910. május 29. 16. évf. 22. sz. 544.

¹²¹ A családról ld. a kötetben közölt Vészi József, Sárközi Márta, illetve Horváth Zoltán tanulmányokat.

¹²² Elizabeth Molnár Rajec: *Ferenc Molnár. Bibliography I–II.* (Wien, Köln, Graz, Hermann Böhlau, 1986).

¹²³ Biró Lajos: A sajtó lélektana. *Huszádik Század*, 1908/2. 245–259. és 1908/4. 435–448. A szöveg kis eltéréssel önálló füzetben is megjelent: Biró Lajos: *A sajtó.* Korunk mozgatói 1. Modern Könyvtár. Szerkeszti Gömöri Jenő. 45. szám. Budapest, 1911. Poltzer Zsigmond és Fia kiadása.

¹²⁴ Csak kettőt említünk itt, két mestertárcát, Kosztolányitól *A perc művészetét* és Molnár Ferentől az *Újságírók értékét.* Előbbi a *Budapesti Naplóban* jelent meg 1906. augusztus 5-én, utóbbi a *Pesti Naplóban* 1908. július 12-én.

¹²⁵ Mikszáth írta 1882-ben a *Pesti Hírlapban*: „Mikor ezt az országot másodszor kellett meghódítani, megalkotni a legközelebbi emberöltőben, ebben a munkában az újságírók a fő érdem.” Krúdy lelkes beszámolója szerint „Nyíregyházán, ifjúkoromban magam is hallottam a félszemű Udvarhelyit, aki ház- és ingatlanügynöksége mellett házasságközvetítéssel is foglalkozván, emígy dicsérte a menyasszony bájait: – Műveltségére vonatkozóan elég annyit mondanom, hogy A Hét előfizetője önagysága.” Krúdy Gyula: *Írói arcképek I.* Budapest, Magvető, 1957. 482–495.

a gyarapodás ugyanis valóban történeti korszakhatárt jelez. A főváros lakossága a századfordulón 733 ezer fő volt, ezzel elérte a nyolcadik helyet a legnagyobb európai városok között. A millennium évében – a budapesti rendőrkapitányság egy belügyminiszteri körrendelet alapján ekkortól engedélyezte a napilapok utcai árusítását – 22 politikai napilap jelent meg Budapesten, ebből öt német nyelven.¹²⁶ (Az ekkor induló új lap, az *Alkotmány* programcikkének állítása szerint a német nyelvű fővárosi lapok összpéldányszáma még mindig magasabb volt, mint a magyar nyelvűeké.)¹²⁷ A napilapok összterjedelme hétköznaponként 350–400 oldal volt, vasárnaponként ennek több mint a duplája, hozzávetőlegesen 1000 oldal. Végleg megszűnt az a boldog állapot, amikor egy érdeklődő olvasó, vagy akár az egymásra féltékenyen kíváncsi újságírók, az ekkor fokozottan professzionizálódó, üzletiesedő szakma át tudta tekinteni a teljes napisajtót. S ehhez jöttek a vidéki nagyvárosok, ahol szintén több napilap is utcára került: Temesvárott például 11, Debrecenben, Szegeden és Kolozsvárt 10-10 hírnap jelent meg naponta. Nagyváradról is felsoroltunk jó néhányat. A millenniumi emlékű évében 591 kávéház és 409 kávéház volt Budapesten.¹²⁸ A zárt szalonok kinyíltak, a fűtött és közvilágítással rendelkező kávéházak lettek a találkozóhelyek, ide már nem kellett meghívó. A vidékről érkezett fiatalok hónapos szobái nem voltak alkalmasak a találkozásra, az újságíró belépett a lázas tervezéseket, értékeléseket és beszélgetéseket engedő köztérbe, a korabeli agorán is érvelt vagy ágált, tehetsége és erkölcsé szerint. A szerkesztőségi munka, az üzletileg kevésbé üzemszerű, de professzionált része is a kávéházba kényszerült, ugyancsak megfelelő munkahely hiányában. A társadalmi osztályok közti merev határok is bomlani kezdtek a nyilvánosság radikális átalakulásával. Biró Lajos pályakezdése éppen erre a forrongó, felfutó időre esik.

Bármennyire is említik a párizsi tapasztalatot, ez inkább csak erős, felszólító erejű kulturális sokk lehetett a Hevest, Egert és Budapestet ismerő fiatalember számára, hiszen pár hónap múltán hazakényszerült.

A nagyváradi évek tanították meg Birót, milyen az újságírói pálya, gyakorlott ember volt, amikor felkerült Vészi mellé. Vagy azt is mondhatnánk, Kabos Ede mellé, akit újságírói körökben „borotvának” neveztek, mert olyan gyorsan kapcsolt. Kabos is egy előző nemzedék képviselője volt, korban Vészihez közel, Biró is, Ady is a fia lehetett volna. Vajda Jánoshoz állt közel, *A Hét* modernsége, kicsit

¹²⁶ Az engedélyt kapott lapok abc-sorrendben. *Budapest, Budapester Tageblatt, Budapesti Hírlap, Budapesti Napló, Egyetértés, Esti Újság, Fővárosi Lapok, Hazánk, Kis Újság, Magyar Estilap, Magyar Hírlap, Magyar Újság, Magyarország, Nemzet, Nemzeti Újság, Neues Pester Journal, Pester Lloyd, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Politisches Volksblatt, Szabad Szó.*

¹²⁷ *Alkotmány*, 1896. január 1.

¹²⁸ Egyszeri igen magas szám, az ünnepe után 300-350-re esik vissza, de még ez a visszaesés is magas számot jelez. Saly Noémi kávéháztörténeti munkáihoz utaljuk az olvasót.

felszínes újdonságkergetése távol állt tőle. Íróként is a félbemaradottak közé tartozott, átmeneti korszak jutott neki, amennyire örült Adynak, annyira emlékeztette is saját ki nem futott pályájára, elmaradt sikereire. „Született családfenntartó tevének” mondta magát. Magatartásminta volt Biró számára is, közvetlen közelségből. Ő is a biztos egzisztenciát választotta.

Biró 1905-től működött a *Budapesti Naplónál*. Az irodalmi modernség nemzedéke, az izgága ifjú és nagyra hivatott társaság tagjainak egyik gyülekező helye volt Vészi szerkesztősége, ahol már rivalizáltak és kezdték becsülni egymást. A *Budapesti Napló* szerkesztőségét Kosztolányi Dezső örököltette meg:

„Költők, regényírók és novellisták dolgoztak [itt], Ady Endre, Szép Ernő, Kabos Ede, Biró Lajos, Lengyel Géza, Hegedüs Gyula. Egyik asztalnál Csáth Géza Wagner és Puccini füttyürészte, a másiknál tudósok vitatkoztak Herbert Spencerről és Nietzsche-ről. Fölöttünk nagyapai szigorral és lágysággal trónolt a szerkesztő. De hogy kijött közénk, mindig robbanó sietséggel, a zseniális embereknek azzal a rokonszenves szeleburdiságával, mely csupa céltudat és biztonság, azt vettük észre, hogy nem sokat különbözik tőlünk. Versekről beszélt, Dantét idézte olaszul, Shakespeare-t angolul s hagyta, hogy kiki mulasson a maga rigolyájával.”¹²⁹

Vészi igazi *pater familias* volt, ám anélkül, hogy uralkodott volna fiain. Röptette a tehetségeket, sokan bújtak elő az ő szerkesztői köpönyegéből. Ha jobban szemügyre vesszük a *Napló* társaságát, a *nyugatosok* egy jelentékeny részét látjuk benne. (Kosztolányi visszaemlékezése nem említ két olyan személyt a szerkesztőségből, akiktől addigra látványosan elhatárolódott. Az egyikük az ekkoriban ott volt, azaz újságíró-gyakornok Kun Béla. Az „Édes Anna” híres regénykezdetére utalunk, az elrepülő, zsebeit arannyal gazdagon megtömő kommunista forradalmárra. Egyébként Lengyel Géza feljegyzi, hogy Kun nagy szegénységben vergődött, „állandó kliense volt Biró Lajosnak, kinél mindig rendelkezésére állt [a] vacsoraköltségekre” elég kölcsönpénz.¹³⁰ Ugyancsak a szerkesztőségben dolgozott a kommunistákkal soha nem azonosuló Kunfi Zsigmond is – róla sem esik szó Kosztolányinál, noha a történeti hűség megkívánta volna.)

1905-ben Vészi, mint a róla szóló tanulmányban részletesebben olvasható, elvállalta a darabontkormány sajtóirodájának vezetését, ahová magával vitte Birót

¹²⁹ Kosztolányi Dezső: Vészi József. *Nyugat*, 1928/11. 827–828.

¹³⁰ Kosztolányi Dezső: *Kosztolányi Dezső. Életrajzi regény*. Budapest, Holnap, 1990. 138.; Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979. 24–25.

is, Adyt is, ezzel a vállalással az általános választójog mellett téve le a voksát. Vészi a hivatalvállalás után hirtelen „teljesen bukott emberré lett”,¹³¹ s ez szerepet játszott abban, hogy másfél évre kivonulva a magyar köz- és sajtóéletből, Berlinbe költözött. 1906 és 1909 között Biró mint *Az Újság* berlini tudósítója jelent meg a politikai sajtóban. Ami fontos: a nyelvtudás szervesen, könnyen kötötte bele Birót is a nemzetközi sajtó világába, mint apósát.

Hazatérve Biró először a Tisza politikáját kolportáló *Az Újság*, majd 1913-tól a polgári radikálisok gyülekezőhelyéül szolgáló *Világ* szerkesztőségének lett belső munkatársa, s ami ezzel is együtt járt: előadásokat tartott a radikális mozgalom művészeti-politikai rendezvényein. Mindezekről bőven szolgáltatnak adatot a folyóiratok belső borítóin hirdetett rendezvények, a kispalakatok.

Mindezek a pályáállomások bizonyítják, hogy már 1908-ban kompetens szerzőként mondott véleményt az újságírás lélektanáról, amikor a *Huszedik Században* előállt a témával.

Biró Lajos összefoglalása a sajtóról tehát a korszak egyik kulcskérdéséhez szólt hozzá. A sajtó már nemcsak ünnepi évkönyvek kiadására, önreprezentációra volt képes, hanem önreflexióra, saját működési mechanizmusának feltárására is. Biró hangütése, felvezetése negáció: a sajtó nem intézmény, nem kell rá pohárköszöntőt mondani. A sajtót Biró már nem nevezi patetikusan „az emberiség nagy organizmusa szívedobbanása”-nak, hanem egyszerűen csak annyit mond rá: a sajtó a társadalom. Az első hivatkozás – amivel egyben egyértelmű baráti-világnézeti kapcsolatára és elkötelezettségére is utal Biró – Jászi Oszkárt idézi, a *Művészet és erkölcs* megállapítását, mely szerint egészen új dolgot semmiféle író nem írhat. Ezt transzponálja a sajtó területére egy aforizmát alkotva, s kiemelést is használva a szövegében: „*Az újság nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol*”, azaz „amit a közönség akármelyik tagja írna, ha írni tudna, és ha a saját gondolatát világosan látná”.¹³² Vagyis – s ezt már mi tesszük hozzá – a lap közönsége, előfizetői köre saját politikai nézeteit kéri már számon a lapon, az ideológiai vagy politikai összetartozás élményét keresi saját lapjában. Ez az, amit ma tükör-effektusként definiál a médiaelmélet. Ez tehát már erősen tagolt sajtó, bár az újságolvasók többféle lapot is olvastak. A valós helyzetet tudatosítja Biró, azt hogy a kiegyezést követően a lapok szerkesztői maguk is országgyűlési képviselők voltak, azaz a pártpolitika vált az újságok szervezőerejévé. Az olvasó pedig a maga szimpátiája után ment, s azt kérte számon a lapján. Biró *Az Újság* indulásának megvilágításával támasztja alá az olvasó jelentőségének megnövekedését. *Az Újság*ról utóbb már

¹³¹ Horváth Zoltán életrajzi visszaemlékezései. MTK Kézirattára, Ms 5330/29. Horváth Zoltán szülei Vésziék közeli barátai voltak, Horváth Zoltán pedig Vészi unokáját, Molnár Mártát vette feleségül, így értékelése a szoros baráti kör tapasztalatát jelenti.

¹³² Biró Lajos: *A sajtó*, 4.

nemcsak azt tudjuk, hogy Tisza István politikáját támogatta, hiszen ezt olvasói is érzékelték, hanem sejtjük azt is, hogy alapítása a Tisza István révén érkezett alapítókéből történt.¹³³ Induláskor a lap Deák Ferenc nevét írta a homlokára, de azon túl azt állította magáról, hogy a szerkesztés vezérelve az lesz, mit szól a laphoz Pálffy Ferenc Szegeden.¹³⁴ Az olvasó kegyeiért való versengés számos más jelét is láthattuk. Már negyedszázaddal korábban, 1878-ban a *Pesti Hirlap* mutatványszáma is „a valódi közvélemény visszhangja”-ként határozta meg önmagát, „melyet nem miniszterek büroiban, nem ambiciósus politikusok konventikulumaiban, nem pártklubok billiárdjai körül gyártanak”. A „szent és tiszteletreméltó közvélemény” pedig, s itt még egy komoly, ma már megmosolyogtató pátosszal átítatott fordulat következik, „mint az erdő homályában a forrás – észrevétlenül és tisztán fakad a hazája sorsán csüggő magyar ember kebléből.”¹³⁵

A következő megidézett szakértő Birónál Ignotus, a nagy tekintélyű *Pester Lloyd* főszerkesztőjének „von Haus aus” tájékozott és tapasztalt fia, aki maga is újságíró volt, igaz, őt már a művészeti problémák és lapok is erősen vonzották. „Ignotusnak van egy érdekes és az értők számára százszorosán igaz mondása: az újság hazudik” – hökkenti meg az olvasóját Biró. Sőt, Ignotus mondása szerint: minden újság mindig hazudik.¹³⁶ Az ellenzéki szerkesztő például vagy elsikkasztja a kormány derék cselekedetét, két hasáb helyett tíz sort írva, vagy egyenesen azt állítja, gazság és hazaárulás, amit a kormány tett. S ezt a fajta „árulást minden lapnak minden nap el kell követnie, mert minden lapközönségnek megvannak a maga elfogultságai, gyűlöletei és gyanakvásai” – írja Biró. Az érvelést egyfelől védhetetlenül cinikusnak érzékeljük, másfelől kétségbevonhatatlanul becsületesen realistának. A sikerért hazudó ember lehet a megvetés tárgya, de „maga a hazugság kell a közönségnek”. Másképpen: „a prostituált néha lehet megvetendő, maga a prostitúció társadalmi jelenség.”¹³⁷

Biró hivatkozási pontja az üzemszerű, rutinos hazugságot illetően a kortárs Ignotus. Ez a névhez kötött megállapítás azonban megtévesztő is, mert a korokban gyakorta fordultak a sajtó ellen ezzel a váddal. Benne volt a levegőben.

Van a sajtó által elkövetett hazugságnak egy Biró szerint szinte kötelező ko-reográfia szerinti formája. „A nemzetiségi kérdésről például magyar lapnak egye-

¹³³ Buzinkay Géza: Kormánypárti lapok ellenzékiége. In: Martin József (szerk.): *Pulitzer antológia, 1989–1999*. PRICOMM Kommunikációs Kft., é. n. [2000] 80–81.

¹³⁴ *Az Újság* 1904. január 31-i számában írta Mikszáth, hogy a lapot nem Tisza Istvánnak, hanem neki, Pálffy Ferencnek csinálják. Pálffy Ferenc 1904. február 20-án válaszolt Mikszáthnak. Mikszáth Kálman levelezése text – Intra text CT . Ld.: www.Intratext.com/IXT/HUN0135/_P7E.HTM – Letöltve 2012. május 1.

¹³⁵ *Pesti Hirlap*, 1878. december 25. [mutatványszám] 1.

¹³⁶ Biró Lajos: *A sajtó*, 6.

¹³⁷ Biró Lajos: *A sajtó*, 8.

nesen lehetetlen leírnia akár a legvilágosabb igazságokat is [...] az újságíró ilyenkor tartozik vak lenni, süket lenni, hülye lenni; és ha utálja magát, és ha leköpi a tollát elkeseredésében: tartozik ész nélkül és meggondolás nélkül üvöltöni az üvöltőkkel.”¹³⁸ Ennél részletesebben itt nem ejt szót Bíró a nemzetiségi kérdéstről, de mi már tudjuk, a kérdés egy évtized múlva a Monarchia szétbontásának és szétbomlásának egyik alapvető oka volt, s tudjuk, hogy Bíró ebben a kérdésben a korárammal, a nacionalizmussal szemben – talán asszimiláns zsidó volta miatt is – a jogkiterjesztés híve volt, élesen bírálta a nemzetiségekkel szemben gyakorolt magyar politikát. Nem véletlen, hogy 1918-ban Jászi Oszkár föderalizációs terveinek híve volt, s mellette politikai szerepet is vállalt.¹³⁹

Egy egészen másfajta, olyan „sajtóelméleti” támadást is idézhetünk a hazugsággal kapcsolatban, amely már harminc évvel Bíró előtt megfogalmazódott és a katolikus konzervatív oldalról érkezett, német példára alapozva. Tomor Ferenc (húszévesen maga is forradalmár, a *Márczius Tizenötödike* újságírója, aztán fordító, s végül a katolikus főgimnázium tanára) 1877-ben adta ki *A hatodik nagyhatalom vagy: a modern sajtó Lukás Józseftől* című nem is vékony könyvét.¹⁴⁰ Erős támadása mindössze tíz évvel a kiegyezés után, s négy évvel a főváros, Budapest létrejötte után született, a sajtó első feltörekvési, átalakulási hulláma kezdetén. Félreértés ne essék, a hatodik nagyhatalom kifejezést nála egészen másként kell érteni, mint szokás volt. Nem a klérus, a nemesség és a polgárság alkotják nála az első rendeket,¹⁴¹ de nem is a döntéshozói, a végrehajtói és a bírói hatalom.¹⁴² Az „öt első nagyhatalom” a „milliót meghaladó vagy megközelítő, és száz meg száz millió adóforintot elnyelő hadseregeket” tartó országok, Porosz-Németország, Osztrák–Magyar-

¹³⁸ Bíró Lajos: *A sajtó*, 6. Az antikvitástól kezdődően tapasztalati tény volt, hogy a közvéleményt nem lehet kiiktatni. Az erre apelláló tendencia, minden visszaszorítás ellenére idővel csak erősödött és tudatosodott, egészen odáig, hogy a visszájára is fordult: idővel az olvasó számára is egyre fontosabb lett, hogy milyen benyomást tesz ő és nézetei a többi emberre. Az 1965-ös német választások után Elisabeth Noelle-Neumann az elszigeteltségtől való egyéni félelmet tanulmányozva írja le a közvélemény hatását az egyes emberre a hallgatás spirálja elméletében. Elisabeth Noelle-Neumann: *The spiral of silence. Public opinion, our social skin*. Chicago, Chicago University Press, 1984. Elemzését ld. Angelusz Róbert: Rejtélyes véleményáramlatok. Reflexiók a hallgatás spirálja elméletéhez. In: *A láthatóság görbe tükrői. Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 110–111., 188–190., 276–280.

¹³⁹ Hajdu Tibor: A polgári demokrácia külpolitikája 1918–19-ben. *Századok*, 1967. 869–916.

¹⁴⁰ *A hatodik nagyhatalom vagy: a modern sajtó Lukás Józseftől*. A magyar viszonyokra való tekintettel közli Tomor Ferenc. Budapest. Nyomtatott a „Hunyadi Mátyás” Intézetben, 1877. 173 p. A könyv a szerző „fordítása”, „Utó hangok” című fejezetében jelzi, „nem lesz nehéz kitalálni, mit vettem a derék német szerzőtől, mit változtattam és mit adtam hozzá”. 174. Az eredeti mű adatai, amelyből Tomor Ferenc dolgozott: *Die Presse, ein Stück modernes Versimpelung*. Von Jos. Lukas. Zweite Auflage. Regensburg etc. 1867.

¹⁴¹ A 18. századi ír-brit államférfi és filozófus, Edmund Burke nyomán így lett a *negyedik hatalom (the fourth estate)* a sajtó.

¹⁴² Ez a vélekedés Montesquieu *A törvények szelleméről* (1748) című könyve nyomán terjedt el.

ország, Orosz–Lengyelország, Franciaország és Angolország.¹⁴³ Tomor tehát két döntően más természetű hatalomtípust vet össze, az anyagit és a szellemit, s az anyagival, a hadseregek erejével mérhető anyagi erőnek nevezi a sajtót. Szövegében az anyagiakkal való összemérés egyik következménye lesz a későbbiekben az „istentelen zsidók” térfoglalása a kiadóhivatalokban. Azzal érvel ugyanis, hogy a Mózesről elpártolt, s a kereszténységet el nem fogadó zsidóság véleményének „csak egyetlen vezércsillaga maradt – az arany borjú”.¹⁴⁴ S rögtön erre rímelteti összegző megállapításait, hogy a haszonra törő sajtó „minden hatása nemleges”. Értsd: káros. (A gondolatot jól előkészítette, ha találomra felütjük a könyvet, bőven idézhetjük a sajtót elmarasztaló fordulatait: a mai sajtó „romlott és romboló”, „méregkeverő”, „öl és vág”, „a sajtó nyomtatott hazugság”, amit csinál pedig „személyeskedés”, „becstelenítés” és „rágalmazás”).¹⁴⁵ Ignotus és Biró megállapításával egybecseng, amikor azt írja: „van a hazugságnak oly neme, mely nagyon veszélyes és éppen ez garázdálkodik a sajtóban leginkább. T.i. nem hazudnak egyenesen, kereken, hanem csak úgy, hogy egy nyolcad rész igazat vegyítenek egy font hazugság közé. És a morzsányi igaz aztán elég arra, hogy a sajtó bíróság előtt úgy elcsúsják és csavarják a dolgot...”¹⁴⁶ Hivatkozások, adatok híján nem tudjuk a Tomor-könyv korabeli hatókörét bemérni, de azt biztosra vesszük, markáns és terjedelmes összefoglalása, táplálója a korabeli elterjedt sajtóellenességnek. Tiltakozás a sajtó tekintélykikezdő hatalma ellen. S akkor, amikor született, a magyar sajtó fejlődésének még csak a kezdetén járt, Biró észrevételei negyedszázaddal későbbiek.

Biró kiegészíti az általános (európai) sajtóellenességet a speciálisan magyar jellemzővel.

„A sajtó sokkal erősebb és sokkal hatalmasabb, sokkal több erénye és sokkal több vétké van, sokkal több egyéni érdeket és sokkal több osztályérdeket taposott meg, semhogy nagyon sok ellenséget ne szerzett volna magának. Maga az az érzés azonban, amelyet speciálisan Magyarországon antizsurnalizmusnak neveznek, a sok megbántott érdeknek a fogcsikorgatása, egy osztályérdeknek, a nagybirtokos arisztokráciának, a vele szövetkezett dzsentrinek és a belőlük élő, nagybirtokos gondolkozással telített tisztviselő tábornak a gyűlölete az újság ellen.”¹⁴⁷

Szembetűnő, hogy ezen a ponton milyen fokon lesz retorizált az eddig is érdekes, de inkább értekező jellegű szöveg. Ötszörös ismétlés és fokozás sulykolja

¹⁴³ Biró Lajos: *A batodik nagyhatalom*, 3.

¹⁴⁴ Biró Lajos: *A batodik nagyhatalom*, 29.

¹⁴⁵ Biró Lajos: *A batodik nagyhatalom*, 9, 118, 3, 44, illetve 56, 57, 58.

¹⁴⁶ Biró Lajos: *A batodik nagyhatalom*, 46.

¹⁴⁷ Biró Lajos: *A sajtó*, 19.

az olvasóba, hogy a sajtó lényege eleve az érdeksértés, mai fordulattal a tájékoztatásban kifejeződő kontroll. Ehhez az eleve nagyfokú tekintély-kikezedéshez jön nálunk egy külön elem, a sajtónak a régi és az új társadalom harcában betöltött kényszerítő szerepe. Ez már „az ajtón kopogató polgári Magyarország” elkötelezett hívének harcos állásfoglalása.

A közönség véleményének hullámozása a lap követendő feladata, nem okosabbnak, jobbnak, európaiabbnak, modernebbnek lenni, mint közönsége, ezzel boldogul el egy lap – állítja Biró. Egy régi, tapasztalt, de anonimitásban hagyott lapkiadó bölcsességét idézi a közönséggel kapcsolatban: „Külön-külön mindannyian okos, józan, finomlelkű és finom ízlésű gentlemanek. De együtt: egy csürhe.”¹⁴⁸ („Senatores boni viri, senatus autem mala bestia.” – fogalmazták meg ugyanezt már a rómaiak.) Az új tudományos terminus, a tömeglélektan bevezetése történik itt meg. Gustave Le Bon könyvének megjelenésétől (1895) fogva ismert a kifejezés, a *Huszádik Század* olvasói előtt mindenképpen.¹⁴⁹ Igazán enyhén kriminalizálja a tömeget Biró ahhoz képest, hogy a tömeglélektanról való gondolkodás alapkönyvét egykoron a párizsi kommün véres hónapjaiban szerzett tapasztalatok inspirálták. Magyarországon csak egy olyan esemény volt addig, amely a sajtótermékek számának növekedésével járt együtt, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc. Ez a kommün előtt bő két évtizeddel zajlott nagy erejű megmozdulás azonban rendkívül erős törvényi korlátok között zajlott: az első magyar sajtótörvény – noha a forradalom legelső követelése a sajtószabadság volt – rendkívül szigorúan bánt a lapot alapítani szándékozókka, s olyan magas kauciót szabott feltételül, amivel kordában tudta tartani a lapok születését. Így aztán köztudottá váló tömegesemények is alig voltak. (Nadányi Emil, a 8 *Órai Újság* főszerkesztője 1929-ben még azt idézte fel, hogy „az 1848/49-iki szabadságharc alatt nagyterjedelmű vidékek voltak, amelyek nem tudtak a háborúról”).¹⁵⁰

A kollektív lélek titkait fürkészsze jut el Biró a sikert hozó szenzációhoz, amivel meg kell érinteni „ennek a nagy, rejtelmes sötét léleknek az indulatait [...] feltűnő, meglepő, elkápráztató, dühbe hozó, kárörömet ébresztő hírrel kell neki szolgálni.”¹⁵¹ A magyar sajtó lemaradásban van a külföldhöz képest: nem tud expedíciót szervezni vagy léghajót finanszírozni az Északi sarkra, s így aztán külön hajót sem tud küldeni a bajba jutottak felkutatására. A magyar lap szenzációja a panama leleplezése. Aki a mesterséges szenzációról korholó szavakat mond, olyankor ölt

¹⁴⁸ Biró Lajos: *A sajtó*, 10.

¹⁴⁹ Gustave Le Bon könyve – *Psychologie des foules [A tömegek lélektana]* – 1913-ban jelent meg magyarul a Franklin Társulatnál.

¹⁵⁰ *Emlékkönyv 1889–1929. A magyar újságkiadás negyven éve.* Szerk.: Berkes Róbert et al. Budapest, Újságkiadó Tisztviselők Nyugdíjgyesülete, 1929. 30.

¹⁵¹ Biró Lajos: *A sajtó*, 12.

csak tógát, ha a leleplezés az ő bőrére megy, minden más esetben mohó olvasója és élvezője a kreált hírnek. Furcsa személyiségjáték ez: ha ítélezés és megbántottság éri, ez kiemeli őt a tömegből. Mihelyst „benne van a tömegben, a kollektív lélek érzései szerint érez”.¹⁵²

A lap versenyt jelent, de nemcsak a szenzáció hajhászásában, hanem „a komoly és nagystílű hírszolgálatban is”. A lap hosszú időn át hiába fizeti belgrádi tudósítóját, mert ott nem történik semmi. Ha azonban egyszer királyt gyilkolnak Belgrádban – ahogy megtörtént, „félnapos előnye van annak a lapnak, amelyik sokáig hiába fizette az ottani tudósítót”.¹⁵³ Ez a verseny az egész lapcsinálást átalakítja: „az újságban egyre nagyobb úr lesz a riport, a szerkesztőségben egyre fontosabb ember a riporter”. A lapok „kihullatják az irodalmat, a jogot, a filozófiát” – megmarad a „tudósítás, a recenzio, a hír, a riport”, az „irodalmat tessék a könyvekben, a tudományt a tudományos folyóiratokban keresni”. A nagy világlapok aztán visszafordítják mindezt: egy sereg mellékletet adnak ki, a *Berliner Tageblatt*nak hat, a *Corriera della Será*nak három illusztrált ingyen mellékletje van ebben az időben. A sajtó haladásának tendenciáját így összegzi a külföldön is kitűnően tájékozódó Biró Lajos: „A fejlődés tetőpontján alighanem egy hallatlanul olcsó, hírszolgálatában csodálatosan fejlett, hírekkel teletömött, keveset politizáló és semmit sem tanító, napjában többször megjelenő nagy újság van. Amelytől azonban a gyönyörködtetés és a tanítás szerepét átvették a revuek, a könyvek, a szakszervezetek, a szabad iskolák”.¹⁵⁴ Hosszas bizonyítás nem kell hozzá, hogy belássuk, a sajtó, a média és a tömegkommunikáció alaptendenciája közel egy évszázadon át így működött, s mutatis mutandis alapjában ma is így működik.

No és mi van az újságíróval, hiszen nem a kiadó írja a lapot, a cikk (a szenvedélyes publicisztika, a kíváncsi riport, a csípős kroki, a könnyed tárca, a maró glossza) nem terem csak úgy. Ahhoz tehetség kell, sőt, erős egyéniség – gondoljuk, de vajon így van-e? Bródy Sándor, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc és mások anekdotái nyomán az újságíró-romantika mélyen belegyökerezett az irodalmi közgondolkodásba, Kosztolányi *Pacsirtájának* kiábrándult, integritását cinizmussal palástoló Íjas Miklósa, a sárszegi közlöny segédszerkesztője is maradandó vonással alakította ezt a képet. De mit mond Biró Lajos? Szerinte a publikum már ki van tanítva,

¹⁵² Biró Lajos: *A sajtó*, 13.

¹⁵³ A valóságot írja le Biró: oroszbarát szerb tiszték 1903. június 11-én betörték a belgrádi fejedelmi lakosztályba, és a menekülni próbáló Obrenovics (Obrenović) Sándor szerb uralkodót, valamint rossz szellemének tartott hitvesét, Draga Masint a gardróbszobában meggyilkolták. Tetemeiket az ablakon kidobták. A Fekete Kéz főnöke Dragutin Dimitrievics, a legendás Apis ezredes volt. Gavriló Princip az ezredes vezette iskolában tanult, azaz hat évvel később az ezt az esetet is motiváló szellemiségből jött a Ferenc Ferdinándot meggyilkoló fiatalember. Erről Biró még nem tudhatott, de politikai érzékenységet jól mutatja a trónörökös meggyilkolása előzményére való utalás.

¹⁵⁴ Biró Lajos: *A sajtó*, 18.

és tudja, hogy „az újságíró nem okvetlenül borzas, nagy nyakkendős, tisztátlan gallérú és mindig adós maradó fiatalember”. „Ami kevés romantika még a szerkesztőségben van azt többnyire az írók viszik oda, az írók, akik Magyarországon még szinte kivétel nélkül újságírók is, akik kivételes helyzetet tudnak maguknak egy-egy redakcióban teremteni és a maguk életét néha szabálytalanul, kisebb-nagyobb exploziókra rendezik be. Maga az újságíró: pontos, rendes és rendszerető ember” – írja Biró.¹⁵⁵ A szerkesztőségben egyre inkább kétféle ember marad, a riporter és a rovatszerkesztő-hivatalnok. Ítéletmondó cikkeikben, azaz a publicisztikákban az újságok iskolát teremtenek, „az egyik csendes nagyképű liberalizmust, a másik áhítatos, nemzeti izzást akar minden vezércikkében” – s ezt meg is kapja az olvasó. Egyre inkább a lap beszél, s egyre kevésbé az ember. Vajon valóban ilyen kiábrándító lenne a redakció munkája? A közeg lefokozását himnikus lelkesedésbe fordítja át Biró, amikor a két imént említett kategória lehetőségeiről beszél. Itt jut igazán szóhoz „az ügyesség, az ötletesség, a tudás, az újságíró-zseni. Le merem írni, hogy újságíró-zseni, mert csak Luigi Barzinire¹⁵⁶ kell hivatkoznom, és világos, hogy a riport lehet fejedelmi intelligenciájú, sugárzó szépségű, elragadóan művészi és tudományosan pontos. A riportban lehet csudákat produkálni, és a szerkesztésben is. A szerkesztői ötletesség néha egy hadvezér nagy stílusát egyesíti egy nagy bankár gyorsaságával és éleslátásával; egy-egy rovatvezető néha iskolát nyithatna politikusok és diplomaták számára.”¹⁵⁷ Egészen bizonyosan apósa, Vészi József iránti bámulata is visszatükröződik a nagyság megrajzolásában. S hogy ne mond hassuk Biróra, hogy az elfogultság beszél belőle, idézzük ismét Kosztolányit, aki rajongással írt Vésziről a *Nyugat*ban két évtizeddel azután is, hogy nála kezdte fővárosi újságíró pályáját. Különösen értékes a visszaemlékezés, mert Kosztolányit soha nem érdekelte a pártpolitika, politikai publicisztikát nem írt.

„Ő volt az első európai tehetség, akit láttam. Egy napon meghívtak a lapja munkatársául. Ez a ragyogó aggastyán, aki akkor is éppoly fiatal volt, mint ma, viharosan sétált egy szobában és pattogó ütemben diktálta vezércikkét. [...] Akkoriban éppannyira érdekelt a politika, mint most. Rendesen nem tudtam, hogy miről és

¹⁵⁵ Biró Lajos: *A sajtó*, 28–29.

¹⁵⁶ Luigi Barzini (1874–1947) olasz újságíró, haditudósító, utóbb fasiszta politikus. A *Corriera della Sera* fedezte fel, 1900-ban a lap kínai tudósítója lett, szemtanúja volt a boxer-lázadásnak, később az orosz-japán háborúnak. 1907-ben végigkísérte a Peking – Párizs autóversenyt, erről könyvet írt, amit rögtön 11 nyelvre fordítottak le, köztük magyarra is, ez Biró tanulmányával egy időben jelent meg a Singer és Wolfner kiadásában, nagy sikerrel. Hosszú éveket töltött az Egyesült Államokban. 1925-ben aláírta a fasiszta értelmiségiek kiáltványát, egészen közel került Mussolinihoz. Tudósított a spanyol polgárháborúból. Fia, ugyanezzel a névvel szintén híres újságíróként működött, tanulmányait a Joseph Pulitzer által a Columbia Universityn alapított *Graduate School of Journalism* hallgatójaként végezte.

¹⁵⁷ Biró Lajos: *A sajtó*, 20.

kiról van szó. Mégis türelmetlenül lestem ezeket a harcos írásokat, melyekben egy ember mutatkozott meg teljes mivoltában. Egy bűvös véralkat sistergett itten, feleselt önmagával és a világgal, ellágyult és fölfortyant, Carlyle-i fesztelenséggel finom és vaskos szóképeket halmozott egymásra, rózsát és záptojást hajigált s mindig oly közvetlen volt, oly meglepő, oly ízig-vérig emberi, hogy a hittérítők vitáira kellett gondolnom.”¹⁵⁸

Adyt is megfogta az a hőfok, amelyen Vészi működött, s amilyen nagylelkűen fogadta be a fiatal tehetségeket, a későbbi *Nyugat* első, nem csak első vonalbeli gárdáját. Vészi élt is befolyásával, tekintélyével, leállította a Margita-ciklus közlését is a *Nyugat*-ban. Biróhoz nemcsak feleségül adta a másik lányát, de rábízta lapja, a *Budapesti Napló* vezetését is, igen hamar helyette ő intézte a legnehezebb ügyeket is. Biróra magára is igaz volt, amit személytelenül a jó újságírókról írt: „az újságírók között [...] a tisztesség, az erkölcsi erő, a komoly becsületérzés valóságos hőseit, mártírjait lehet találni”.

Meglepő, de igaz: Biró kis kötete az újság működéséről időtálló, a sajtó, az újságpéldány váza, az újságkészítők dilemmái, működési reflexei, morális alternatívái a Biró számára előre természetesen beláthatatlan technikai változások ellenére lényegében állandók. A magyar újságíró-szervezkedésekkel és a magyar sajtó működésével foglalkozó utolsó fejezetek már csak a történészek számára érdekes fejtegetések közé tartoznak. (Talán egy észrevételt idézünk, azt, amit Biró a „közönség iskolázatlanságáról” ír. „[A] közönség, a lapok nagy részét fenntartó magyar középosztály nincsen tisztában a maga érdekeivel” – így Biró. Argumentációja persze térhez és időhöz kötött. Korának középosztálya „különös társadalmi kapillaritás útján átvette a nagybirtokosság és a hivatalviselő dzsentrális egész gondolkodását. A meggyőződése és jelszavai nagybirtokos-meggyőzések és nagybirtokos-jelszavak. A fájdalmi azonban polgári fájdalmak. Innen a zavartottság, a gondolkodás kuszasága, a lap-előfizetői megbízhatatlansága [...] Nem jöhet többé egy új függetlenségi párt, amely fölvesz a programjába hetet, havat, kéket, zöldet, mindent, amiről csak azt gondolja, hogy a választóknak tetszik, fölvesz anélkül, hogy csak egy programpontját [...] a maga igazi jelentőségében megérteni akarná.”¹⁵⁹ Az idézet egyszerre vezet vissza az egy évszázaddal korábbi problémákhoz és rezonálunk rá a jelenben.)

Biró becsületes volt, egyenes, és vállalta hitének következményeit is. Nem volt pályatévészett ember, mint a korszakban közismert, Bismarcknak tulajdonított *bon mot* tartotta. Pályaválasztása adekvát volt, bár kétségtelenül elvitte a szépiro-

¹⁵⁸ Kosztolányi Dezső: Vészi József. *Nyugat*, 1928/11. 827–828.

¹⁵⁹ Biró Lajos: *A sajtó*, 42.

dalomtól, s végül, éppen konzekvens nézetei és politikai publicisztikái miatt is, emigrációba kényszerítette.

Biró munkásságának három nagyon jellemző fővárosi színtere volt, a *Budapesti Napló*, *Az Újság*, majd rövidebbel rá a *Világ*. Először az erősen irodalmi hangoltságú polgári liberális lapnak, aztán egy konzervatív liberális, majd a liberális-radikális, szabadkőműves orgánumnak volt vezércikkírója. Vajon összefér világnézetileg ez a három orgánus, vagy valamiféle karriervágy mozgatta volna Birót? Mai szemmel a korszak egyik ellentmondásának tűnik ez az átjárás, de ez akkoriban, mint más példák tucatjai is mutatják, egyáltalán nem volt szokatlan. Az újságíró-társadalmat is foglalkoztatta ez a látszólag lelkiismeretlen, a korban gyakori mozgás. 1912-ben a *Huszádik Század* – egy konkrét kedélyborzoló eset kapcsán – körkérdezt intézett „a magyar publicisztika több kiváló munkatársához”, hogy is van az, hogy valaki „lelkes és meggyőződéses harcosa valamely politikai iránynak”, s mégis „kenyérkeresetből szellemi munkaerejét egy más politikai iránynak is rendelkezésére bocsátja”? Igen, az 1910-es évek elején már fordulat látszik: a *Huszádik Század* ebben az összevisszaságban, könnyű „itt is, ott is” szereplésben már „komoly erkölcsi problémát” látott, amelyet „*elvi alapon*” [kiemelés a folyóiratban – Sz. Á.] kell eldönteni.¹⁶⁰ A körkérésben megszólalt Biró Lajos is. Biró különbséget tett az újságíró és a publicista között.

„Ateista kőműves becsülettel építhet templomot és antimilitarista építész becsülettel építhet kaszárnyát; de a pap, aki a templomban misét és szentbeszédet mond, nem becsületes ember, ha ateista, és becsülettel nem maradhat az az antimilitarista vezérkari tiszt. Az újságírónak a legtöbb esetben nagyon mindegy, milyen politikájú lapot csinál, a publicistának nem. [...] Ha radikális szocialista vagyok, nyugodtan írhatom a cikkeimet egy liberális lapba, amelynek a politikája nem az én politikám; egyetlenegy sort sem írhatnék azonban becsülettel egy u s z í t ó lapba. Klerikális kollegáim éppen így írhatnának jó lelkiismerettel egy konzervatív újságba, de aligha tudnák újságírói becsületérzésükkel összeegyeztetni, hogy szocialista lapba írjanak. Általában: alighanem a világnézet az, amely az újságíróbecsület iratlan törvényeit diktálja, és fejletlen sajtójú, pontosabban kis munkapiacú országokban éppen ezért a világnézet a legnagyobb luxus, amit az újságíró megengedhet magának. Kis munkapiacú országokban az újságíró becsület nem is válhatik soha nagyon érzékenyre, a sajtó fejlődése ellenben csalhatatlanul meghozza ezt az érzékenységet, amelyet valamikor az újságírók mulatságos sznobságnak tartottak.”¹⁶¹

¹⁶⁰ Körkérés. *Huszádik Század*, 1912. 600–616, illetve 1912. 719–736.

¹⁶¹ *Huszádik Század*, 1912. 601–602.

Megvilágító szavak a nagy sajtóátalakulásban. Adyt is idéznünk kell, a két barát pályája ekkor már eltávolodott egymástól, de ebben a körkérdésben egymásra rímél álláspontjuk:

„Az új sajtó s az új tömeg-literatura szükségessé tett és kifejlesztett egy újfajta hírlapírói, illetve írói képességet: készen, könnyen, ügyesen, megejtően írni a kiadóhivatal s a legnagyobb számú és legkisebb értelmességű publikum számára. Ezek az írók, hírlapírók, ha mellékesen még politikus-csukácskák is, egészen bátran árulhatják a tollukat. Ezeknél az írás egyszerű áru, meggyőződésük pedig az, amit velük haszonért íratnak [...] Még mindig megmaradnak azonban a régi kissé kómikus, de majdnem félisteni konceptusban a vezetők vagy vezetni akarók, akiknek egész nevükkel, testükkel harcba kell menniök hirdetett igazaikért. Ezek nem alkudhatnak, nem kupeckedhetnek...”¹⁶²

A publicisztikáról vallott vélemény különösen egyértelművé és élessé lett a háború alatt és a forradalmak bő fél évében.

A világháború és az 1918/1919-es forradalmak¹⁶³

Az 1910-ben indult *Világ* negyedik évfolyamába lépve lett radikális napilap. A fordulat Purjesz Lajos nevéhez köthető.¹⁶⁴ Ekkor szegődött a laphoz Bíró Lajos, egy év múltán pedig megalakul a Polgári Radikális Párt, és mindketten, a főszerkesztő is, a publicista-vezércikkíró is alapítói. A párt programjának kialakításában a *Világ* is tevőlegesen részt vett. Ahogyan a pártelnök Jászi Oszkár is, aki indulásakor egyszer már jelen volt a szerkesztőségben, de kezdeti ingadozások miatt rövidesen ki is vált onnan. De itt, a *Világ* hasábjain nevezte Jászi a demokrácia „archimédészi pontját”-nak a nemzetiségi kérdést, ezt a Bíró újságírói működésében szintén megkülönböztetett, az ország jövőjét meghatározó kérdést.

Az 1868-as, végül Deák Ferenc által formába öntött, jogkiterjesztő, liberális nemzetiségi törvény szövegéből idézünk:

¹⁶² Uo. 160.

¹⁶³ Ismertnek kell tekintenünk a két forradalom eseményeit és ellentmondásait is, annak szakirodalmát is. Emlékeztetőként Hajdu Tibor: *Az 1918-as polgári demokratikus forradalom* (Budapest, Kossuth, 1968) és *A magyarországi tanácsköztársaság* (uo. 1969) c. két kötetére hivatkozunk.

¹⁶⁴ Nemcsak Bíró Lajos idézi meg alakját a *Nyugat* 1925/2. számában, hanem Krúdy Gyula is A főszerkesztő című írásában *A tegnapok ködlovagjai* című, 1925-ben Békéscsabán megjelent kötetében.



Biró Lajos 1916-os haditudósító-igazolványa
(Széchenyi Ágnes tulajdona)

„Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan, egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja. [...] 1. A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar lévén, a magyar országgyűlés

tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is a magyar. [...] 6. A törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén a községekkel, gyülekezetekkel, egyesületekkel, intézetekkel és magánosokkal való hivatalos érintkezéseikben a lehetőség szerint ezek nyelvét használják. [...] 14. Az egyházközségek [...] anyakönyveik vezetésének s egyházi ügyeik intézésének [...] iskoláikban az oktatás nyelvét tetszés szerint határozhatják meg. 17. [...] De a közoktatás sikere, a közművelődés és a közjólét szempontjából, az államnak is legfőbb célja lévén: köteles ez az állami intézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidék közelében anyanyelvükön képezhessék magokat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.”¹⁶⁵

Nem volna érdektelen – egyszerűen össze kellene hasonlítani – a törvény kihirdetése után következő fél évszázad összes törvényt módosításának, rendeletének, miniszteri utasításának szövegét, s megnézni, elemezni, hogy a jogkiterjesztés mellett milyen korlátozó, jogvisszavető tendenciák is hatottak. Biró ügyei között – s ezzel a fordulattal az ügyet többre tartjuk a sokszor esetleges témánál – a nemzetiségi kérdés az egyik legnyomatékosabb. Az újságírásról szólva írta le, hogy a nemzetiségi kérdésben nem lehet igazat írni. Éppen ezért lett a világháború folyamatában egyre élesebb a monarchia jövőjének, az integer Magyarországnak a kérdése.

¹⁶⁵ Gángó Gábor: Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei. *Korunk*, 2009/ május.

Biró nemzetiségpolitikai nézeteinek foglalata a *Nyugatban* – Ignotus egykori híres, „A politika mögül” című rovatában – jelent meg 1917 nyarán.¹⁶⁶ Mivel ilyen hosszú, politikai elemzésnek és programnak tekinthető Biró írásról nincs tudomásunk, jelentőségéhez mérten kell foglalkozni vele. Az 1905-ös választásig megy vissza, amikor a koalíció egyik ereje, a szabadelvű párt váratlanul megroppant, s erre az együttműködés másik ereje, hogy mentse a helyzetet, egy hangsúlyozottan magyar követelést tett középponti kérdéssé, a magyar vezényszó használatát a magyar hadseregben. Biró elismeri, hogy „kétszáz kommandó-szó magában véve alig számít, de nagyon számít az, hogy általa a magyar állam önállósága és a magyar államnak valóban meglévő nemzeti jellege félreérthetetlen és hibátlan teljességében jelentkezik.” Csakhogy ennek a lényeginek feltüntetett programpontnak látszó érzelmi követeléssel alkotmányos konfliktust idéznek elő, és diszkreditálja a másik, Biró szerint a valóban nemzeti érdeket megfogalmazókat, „azokat, akik akarják az általános választójogot, az ország regenerálását, a kivándorlás megszüntetését, a magyar csecsemőhalandóság csökkentését, a tuberkulózis nemzetpusztító veszedelmének megfékezését, munkásnak, parasztnak jogot és kenyeret”. A szimbólumokkal, nemzeti érzésekkel működő sajtóról – láttuk már – hasonló értékrenddel, némi cinizmust sem mellőzve írt Biró, véleménye állandó. Itt alaposan kifejti, hogy „[a] magyarság helyzetét és a magyarság esetét komplikálja az, hogy amíg ő egyrésztől megrövidítettnek és elnyomottnak tüntethető fel, másrésztől (egy gyűlölettel teli és igazságtalanul summázó megállapítás szerint, amelyet egyébként a napokban ismételt meg a berlini Vorwärts), másrésztől tehát ő nyomja el a nemzetiségeket.” De hozzáteszi, hogy „ha valaki a demokráciának a legvégső konzekvenciáit minden praktikus körülmények nélkül le akarja vonni [...], azt kívánhatja, hogy román és tót csapatok alakuljanak román és tót vezényszóval, de semmi esetre sem kívánhatja a német vezényszót valamennyi magyar csapat számára.” Figyelmeztet tehát, hogy a demokrácia következményekkel jár, amelyekre fel kell készülni.¹⁶⁷ És a többször azzal megvádolt Biró, hogy nem a haza érdekeit képviseli, igenis kiáll amellett a sajtó által rendre elfelejtett, igaz, nem nyilvános, kiszivárgott gondolat mellett, hogy a paritásos dualizmus első lépéseként a három közös minisztérium egyike Budapesten és ne Bécsben működjék.

Áttérve a nemzetiségi kérdésre, Biró a háború előtti helyzetet ekként jellemzi: „oroszlánerejű volt a szavakban és kappantehetlenségű volt a cselekedetek-

¹⁶⁶ Biró Lajos: Nemzeti és nemzetiségi politika. A politika mögül. *Nyugat*, 1917/július, X. évf. 13. sz.

¹⁶⁷ Itt egy későbbi elemzés számára komoly összevetési lehetőség kívánkozik azokkal az álláspontokkal, amelyek a kiegyezést hibáztatják, mondván, hogy elveszett egy új ellenálló értelmiség kialakulásának lehetősége, illetve amelyek a további kiegyezések (a csehekkel 1871-ben, majd a többi, arisztokráciával és önálló nemzetállam építésére képes monarchia-részekkel) meghíúsítását, azaz a magyar szupremáciát helyeselték.

ben.” Szemügyre veszi a képes beszéd politikai tartalmát is. Ennek révén állt elő az az egyensúlytalan helyzet, hogy a

„[h]ivatalos megszólalásokban, internacionális gyűléseken való szónoklatokban, külföldi újságcikkekkel való polémiákban a mi nemzetiségi politikánk úgy jelentkezett, mint a világ legliberálisabb nemzetiségi politikája. Ilyenkor szokás volt valóban liberális nemzetiségi törvényünkre hivatkozni; ilyenkor szokás volt a közséگی és a megyei autonómiát és a magyarországi iskolaszabadságot emlegetni és ilyenkor szokás volt azokat a svábokat vagy oláhokat produkálni, akik Budapest vagy Kolozsvár környékén egy hosszú életen át egy szót se tanultak meg magyarul. (Hát tessék, itt van az a hírhedt kényszermagyarosítás.) A külfölddel szemben ez a mézédés hivatkozás arra, hogy Magyarország a szabadság utolsó szigete, végül is teljesen meddő maradt. A Magyarország ügyeivel foglalkozó egész külföldön, az angol publicisztikában éppen úgy, mint az oroszban és a németben, a német konzervatív sajtóban éppúgy, mint a szociáldemokrata sajtóban elterjedt és megerősödött az a felfogás, hogy Magyarországon egy zsarnoki magyar kisebbség tart erőszakos uralma alá szorítva egy nemzeti többséget.”

Utalás ez a magyarság versus nemzetiségek közel azonos, csak a városi németiség és a zsidóság asszimilációjával átforduló, de akkor is minimális, 51%-os többséget elérő arányára. Felemlégeti Biró a mindenáron való homogenizálásnak a kitelepítések vágyában tetet öltő törekvését. (Harmadfél milliónyi román kiűzése Erdélyből.) Emlékeztet azokra a sajtó által kiváltott „nacionalista hep-hep”-ekre, amelyekkel „vérig sértette és porig alázta azokat a magyarországi románokat, szerbeket, tótokat vagy szászokat, akikről épp szó volt, és akikhez a budapesti szerkesztőség bölcsessége természetesen eljutott.” A sajtó „bőszített, már-már lázadásba hajtott”, de nemzetiségi politikánk nem tudta elérni azt, hogy „akár csak egyetlen embert is megmagyarosítson”. Magyarország természetesen magyarosodik, csak hogy ez a változás az Alföldön zajlott le, „Szeged lett rác és német városból magyarrá. Békéscsaba és Szarvas tót városból [...] a szemünk előtt válik magyarrá. Itt v a n magyarosodás. De ki látott olyan rutént Máramarosban, olyan tótot, aki Árvában, olyan oláht, akit Krassó-Szörényben a nemzetiségi politikánk elmagyarosított volna? Ilyen rutént, ilyen tótot vagy ilyen oláht teremtett ember még nem látott.” Az erőszak csak dacot és gyűlöletet hoz. Azt kellene elérni – „minden hangban vagy cselekedetben való ádázkodás nélkül” – mondja Biró, hogy Magyarország lakosságának ne csak 60%-a értsen magyarul, hanem 80, 90, idővel talán 100%-a.

Zárásképpen – 1917 nyarán – azt hangsúlyozza Biró, hogy a függetlenségi pártnak a nemzetiségi kérdésben igazán liberális tradíciói vannak. A pártnak Károlyi Mihály vezetése alatt álló része, a körülötte lévő csoport „olyan becsületos

és határozott vallomásokkal tette magáévá a függetlenségi program demokratikus tartalmát, hogy remélni lehet, hogy a Simonyi Ernők, Irányi Dánielek, Mocsáry Lajosok s végül is mindenek előtt a Kossuth Lajos nemzetiségi politikája is felébred a pártban.” A közös többszöröst Károlyi „fölött” látja, a polgári radikális Jászi Oszkárban, az ő nemzetiségi politikájában: a jó iskola, a jó közigazgatás, a jó bíraskodás együttes megvalósulásában. A két politikus egymásra találásához nem egészen másfél év kellett.

Az, hogy egyidejű kritikai visszhangja Biró publicisztika-kötetének, *A kezdet és a végnek* lényegében nem volt, érthető, hiszen a könyv 1918 már mindegyre zavarosabb novemberében jelent meg.¹⁶⁸ Kivételt képeznek Gellért Oszkárnak a *Nyugatban* írt széljegyzetei.¹⁶⁹ Biró meg is jegyzi a borítón, hogy vezércikkiről időközben helyettes államtitkárrá lépett elő, megváltozott a helyzete, a felelőssége. A kötet – a szerző számításai szerint – ötödét tartalmazza a háború alatt megjelent írásoknak, melyeket a szerkesztőségben írt meg „néha több, gyakran kevesebb gonddal”. A szövegekben Biró jelzi a cenzúra törléseit, de rekonstruálni nem tudta vagy nem akarta a hiányzó részeket. Ötvenkét hónapról csak ötven publicisztika tudósít, egyenetlen ritmusú válogatásban.

„És ha – írja egyik cikkében – cenzúra nem volna, akkor is határokat kellene a tollnak maga elé szabnia, mert vannak dolgok, melyeket akkor sem írnék le, ha cenzúra nem volna, bár minden fülbe úgy szeretném belesuttogni őket, hogy a gondolat és a szavak mélyen égensék magukat kitörölhetetlenül és elfelejthetetlenül és izzóan és sajogva az agyvelőbe. De cenzúra is van. Előbb magamat cenzúrázom, azután azt, amit mondani akarok, osztályozom, válogatom és kirotálom, és most azt, ami megmarad, azt olyan óvatosan, olyan tartózkodva, olyan fenntartásosan írom meg, hogy az igazi cenzúra felülről kapott utasításai értelmében és lelkiismerete szerint átereszhessen. Így jut a nyilvánosság elé az – egy része annak – egy töredéke annak, amit úgy érzek, el kell mondanom.”

És lemondóan teszi hozzá: „Megérti-e az olvasó azt, amit elhallgatok, azt, amire halkán utalok, azt, ami belerejtőzött egy jelentéktelen mellékmondat egyetlen szavába, hogy érte íródott az egész cikk?”

¹⁶⁸ Biró a háború alatt a *Pester Lloyd* haditudósítója is volt. Egy a német nyelvű magyar napilapban megjelent tárcáját helyezi kontextusba a világháborút szélesebb nemzetközi összehasonlításban szemlélő kötet. Miklós Fenyves–Bálint Kovács: *Ein abenteuerlich bunter Misthaufen. Zu einem Kriegbericht von Ludwig Biró*. In: Miklós Fenyves–Amália Kerekes–Bálint Kovács–Magdolna Orosz (Hrsg.): *Habsburg bewegt. Topografien der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Budapester Studien zur Literaturwissenschaft*. Band 17. Frankfurt a. M., Peter Lang Edition, 2013. 55–66.

¹⁶⁹ Egy kivétel van, Gellért Oszkár: Biró Lajos, a publicista. *Nyugat*, 1918/24. 799–805. Érdemi elemzés nélkül, rövid recenziót közölt róla Schöpflin Aladár a *Vasárnapi Újságban*.

Nem a minduntalan nógatás miatt gyűjtötte kötetbe az írásokat, hanem egy sejtés miatt. Mert úgy érezte, hogy „nemsokára szüksége[m] lesz arra az igazolásra, bizonyágtételre, erkölcsi erőforrásra, amelyet ez a kötet jelent. [...] Alig múlt el néhány nap a forradalom kitörése óta. De ha a magyar fórumon körülnéz az ember, néha már megint megrohanja az elviselhetetlen undor. Hát örökké egy erkölcsi kloakával kell itt hadakoznia az embernek? – Ha majd kell: álljon mellettem ez a könyv és tegyen mellettem tanúságot.”¹⁷⁰ Ennek hamarabb jött el az ideje, mint gondolta. Államtitkársága mindössze hat hétig tartott, tehetetlenségében lemondott.¹⁷¹ A határozott változtatni muszáj parancsát –, amit megjósolt már például 1916-ban – magára vette, a Tanácsköztársaságban is vállalt tisztségeket, 1919 nyarán pedig – lényegében véglegesen – el is hagyta Magyarországot.

A cikkeknek egyedüli nyilvánosan megszólaló olvasója Gellért Oszkár volt. (Politikai nézeteik is fedésben voltak, kritikai megjegyzései ellenére is Gellért a kormány, azaz a Nemzeti Tanács, majd személyesen az 1919. január 11-én köztársasági elnökké választott Károlyi mellett működött mint sajtóiroda-vezető.) Gellértnek a *Nyugat*ban írott kommentárja hiányolja a szélesebb valóság-összefüggéseket, az 1914 előtti és a háborúban történtek értelmezését. E nélkül különösen feltűnő számára, hogy Tisza István az évek során más-más színt kap Birónál. „Tiszáról 1914. június 30-án azt írja, hogy ne csodálkozzunk rajta, ha egy-két év múlva a monarchia leghatalmasabb embere lesz. »Bécsben ő róla azt hiszik, hogy nagy államférfi. És miránk, magyarokra, nem kisebb csapás, mint rájuk, hogy ebben a hitükben csalódnak.« Hatalmas férfi és kemény vezér – állapítja meg róla később, a háború közepén –, de egész hosszú politikai pályáján nem volt egy gondos, nagy reformeszméje, nem volt egy gyógyító gondolata a beteg ország számára. A felfordítás és leteperés genieje, felkorbácsoló és forradalomcsináló.” De „Tisza holttesténél [Biró] már a kiengesztelődés ígését hallatja: az új Magyarországnak olyan vezéreket kíván, mint amilyen ő volt a régi Magyarországnak.” Látható Gellért Oszkár Tisza iránti ellenszenvé, annál is inkább, hogy Tisza modernségellenessége és Ady elleni támadásai a *Nyugat* írói közösségét is nagyban ellene hangolták.¹⁷² Hiányolta, hogy Andrásyról nem esik csak egyszer szó – azaz szerepét a háborút illetőleg fontosabbnak értékeli. Egyetértőleg érinti viszont Gellért Károlyi Mihály jellemzését és következetes említését, azt, hogy

¹⁷⁰ *A kezdet és a vég. Biró Lajos vezércikkei 1914–1918*, 6.

¹⁷¹ Lemondásának ideje 1918, december 18. Ld. „*Mindenki ujakra készül...*” II. kötet. A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: József Farkas. Irodalom – Szocializmus c. sorozat. Szerk. Király István és Szabolcsi Miklós. MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1962. 810. Lemondásáról illetve utódlásáról Károlyi levelezéséből is tudunk. Biró Lajos helyett Praznovszky osztálytanácsos vette át a külügyminisztériumban a sajtóüggyek intézését. Károlyi Mihály levele Bedy-Schwimmer Rózához, Budapest, 1918. december 22. *Károlyi Mihály levelezése I.*, 333.

¹⁷² Gellért Oszkár: Biró Lajos, a publicista. *Nyugat*, 1918/24. 799–805.

az egyetlen volt, aki „érti a történelem szavát”. (Nem mellékes körülmény, ismételjük meg, hogy Gellért Oszkár Károlyi sajtófőnöke volt ekkor.)

A végkifejlet felől visszatekintve persze könnyebb az események logikáját látni, szemére vetni Birónak, hogy tévedett, Magyarország integritását igenis kikezdték. De ami az államalakulat egyben maradását illeti, Biró azt jól látta, hogy a nemzetiségi kérdés súlyának nem kellő érzékelése a legnagyobb veszély. „A monarchia ötféle irredentáját – írja Biró 1914. július 2-án – csak olyan kormányzat győzheti le, amelynek demokráciája befelé éppen olyan bátor, mint az imperializmusa kifelé... és ha mi nem oldjuk meg a magunk délszláv kérdését, egyszer csak mégis Szerbia fogja megoldani...” Biró 1916 decemberében úgy látja, úgy akarja látni, hogy Magyarország integritását immár gondolatban se kezdheti ki senki. 1917 januárjában egy pillanatra mintha meghökkentené Wilsonnak a Balfour távirátára küldött válasza, annak a nemzetiségekre vonatkozó fejtegetései. De hamar megnyugtatja magát. A nemzetiségi elv korlátlan érvényesítéséről, írja, csak együgyű kiabálók beszélhetnek, a tízes szövetség vezető hatalmainak legalább annyi okuk van rá, mint nekünk, hogy ennek az elvnek rideg érvényesítésétől tartózkodjanak... Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi kérdéseit a demokrácia megoldhatja, aki Magyarországot darabokra akarná tépni, az nem megoldaná a nemzeti kérdést, hanem teremtene annyi új nemzetiségi kérdést, ahány darabot Magyarország testéből elszakítanak. De hiszen Wilson ezt nem is akarja. Ezért sürgeti unos-untalan Biró, hogy Magyarország egységesen és elszántan, elsőnek álljon Wilson mellé. Rendületlenül bízik benne még akkor is, mikor a *Matin* hírül adja, hogy tizennégy pontját elejtette. Kétségtelen ellentmondás Birónál, hogy ő, aki már – mint láttuk – a háború előtt jól látta és cinikusan, öniróniával jelezte is, hogy a nemzetiségi kérdésben nem szabad igazat mondania az újságírónak, még 1918. szeptember 19-én is azt írja, hogy a cseheknek a magyar területre vonatkozó követelése amúgy se komoly. Mindannak bekövetkeztét, amit előre látott, amit előre jelzett súlyos tragédiaként élte meg.

Max Weber a háború és az európai baloldali forradalmak után [1919] előadásokat tartott a politikai hivatásról, és a többek között a modern politikai újságírás szociológiáját is vizsgáló előadássorozat egyikében külön megemlékezett az újságírói hivatásról is. Egyik fontos és történelmi példakkal bizonyított tétele az volt, hogy az újságíró a hivatásos politikus előképe, az újságírás felől vezetnek utak a politikai pálya felé. Védelmébe vette az újságírókat, amikor ezt írta:

„Az újságíró osztozik minden demagóg és egyébként – legalábbis a kontinensen, a brit és a korábbi porosz viszonyokkal ellentétben – az ügyvéd (és a művész) sorában: nem rendelkezik határozott társadalmi besorolhatósággal. Egyfajta pária kasztba tartozik, amelyet a »társadalom« mindig a legalacsonyabb etikai szinten

álló képviselői alapján ítélt meg. [...] Nincs mindenki tudatában annak, hogy a valóban jó újságírói teljesítmény legalább annyi »szellemet« igényel, mint valamilyen tudományos teljesítmény, kiváltképp azon szükségyszerűség folytán, hogy azt – nyilván egészen más alkotói feltételek mellett – azonnal, utasításra kell nyújtani és *azonnali hatást* kell elérni. A sokkal nagyobb felelősséget szinte sohasem méltányolják. S azt sem, hogy a tisztességes újságírók felelősségérzete az átlagot tekintve cseppet sem kisebb, mint a tudósé, sőt – mint a háború idején megtanulhattuk, sokkal nagyobb.¹⁷³

Erre Biró is példát szolgáltatott, s nemcsak a háború alatt. A forradalmak alatt, a miniszteriális pozícióból való visszavonulása után felfokozott publicisztikai tevékenység jellemző rá, a *Világ* erőteljes vezércikkírójaként szerepel, a közvélemény egyik formálója.

Triviális tétel, de még száz évvel az események után sem felesleges említeni – Jászi Oszkár gondolata is ez volt, és persze sokaké –, hogy a forradalom a lövészárkokban született. Tény, hogy erre a vaskos igazságra sok félreértelmezés is épült. Az optimizmusra hamarosan jön a teljes csalódás: a wilsoni elvek alapján eszmetársnak vélt nyugati demokráciák nem tekintik partnernek a hirtelen győztes pozícióba kerülő szomszédok étvágyának megfelelően egyre zsugorodó országot s annak nemzetiségi politikusait sem, a nemzetiségi vezetők pedig, akik kevés magyar harcostársuk között tarthatták számon Jászit és Birót, lesöprik a népszavazási elvre és kantonális autonómiára épülő dunai konföderáció gondolatát is. Abból, amit Biró a háború előtt nemzetiségi kérdésben írt, s ami a nemzetiségek jogát tudatosította, vagy inkább akarta tudatosítani, szembemenvén saját közönségével is, semmi nem valósulhatott meg. Birónak a sebes változásokkal születő napi publicisztikái a mából visszatekintve különösen naivnak hatnak, ezért az eredmények, a következmények felőli mai nézőpontot egy időre el kell felejteni. Kifejezetten bele kell helyezkednünk a történésekbe, politikai helyzetváltozásokba, és a polgári radikalizmust sem a pártprogramból kell nézni, hanem egy alakítójának napi gondolatai változása felől. Ennek jegyében tekintjük végig 1918 november és 1919 májusa közötti publikációit. Tudatosan metszük ki Birót a közegből, csak részleges kontextust rajzolunk köréje, mert még így is erős, talán aránytalan nyomatékot adunk élete ezen szakaszának. De Biró életének ez a fejezete jól tükrözi a polgári gondolat lelkes erejét és gyengéit, a tisztánlátás elhomályosulását (Jászi jóval hamarabb észlelte a helyes útról letérülő politikai irányt, a kommün veszedelmét, és jóval korábban vont le a következtetéseket is), de ugyanakkor kétségbevonhatatlan személyes tisztességét is.

¹⁷³ A tudomány és a politika mint hivatás. In: Max Weber: *Tanulmányok*. Osiris könyvtár – Szociológia. Vál. és szerk.: Wessely Anna. Budapest, Osiris, 1998. 175–176.

Részvétele az 1918 késő őszi eseményekben egészen közeli volt. Október 29-én a Nemzeti Tanács intézőbizottságot alapított, melynek listáját – a vezető, Károlyi Mihály neve után – alfabetikus sorrendben hozták nyilvánosságra. A tagok: Batthyány Tivadar, Bíró Lajos, Böhm Vilmos, Garami Ernő, Garbai Sándor, Hock János, Jánossy Zoltán, Jászi Oszkár, Kunfi Miklós, Lovászy Márton, Pattyanús Ábrahám Dezső, Purjesz Lajos, Szende Pál és Weltner Jakab lettek. Károlyi Mihály emlékezéséből (is) tudjuk, hogy 1918. október 31-én Bíró is azok között volt, akik a lázas, fordulatokban gazdag nap éjszakáján is kitartottak.¹⁷⁴ A háború utolsó évében felerősödtek azok a békeakciók, melyek már az előző évben megindultak mind az (ellenséges) antant-

országok, mind a központi hatalmak szabadkőművesei körében. 1918 elején a berni békekonferenciára, illetve a nem véletlenül ezzel egy időben tartott szabadkőműves megbeszélésre a Nagypáholy Bíró Lajost, Balassa Józsefet, Ignostust és Jászi Oszkárt küldte ki. A világbéke illúzióját dédelgették a szabadkőművesek – hiába.

A háború végén, az ún. polgári forradalomban éppen a nemzetiségi politika terén vállalt feladatot Bíró. Jászi konföderáció-tervét, a „Keleti Svájc”, vagyis a föderalizálás gondolatát támogatta. (Jászi titulusa – hivatali fejléces papírja szerint – *A Magyar-*



*Nemzeti Tanács és Nép-kormány
A Tolnai Világlapja által kiadott képes levelezőlap 1918-ból*

¹⁷⁴ Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1923. 488. A végig jelen levők: Fényes László, Kunfi, Garami, Bíró, Purjesz, Jászi, Böhm, Szende, Landler, Hatvany és Kernstock [sic] voltak. Külön „újságíróként” nevez meg még két jelenlévőt Károlyi, Kéri Pált és Magyar Lajost.

országban élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott minister volt, s ez a megnevezés világosan jelzi a politikai célt.)¹⁷⁵ Biró politikai működése napjaiban az *Egyenlőség* oldalain Magyar Lajos rajzolt róla portrét *A forradalom hősei* sorozatában. Magyar Lajos a Nemzeti Tanács tagja volt és az újságírók szakszervezetének főtitkára, s egyben Biró kollégája a *Világ* szerkesztőségében, s ekként tehát a hiteles, közeli tanúk egyike. Biró azért lett politikai újságíró – így a cikk –, mert esztétikai érzéke, emberi jósága nem tudta elviselni azt az ocsmány erkölcsöt, azokat a kibírhatatlan közviszonyokat, amelyeket a magyar osztályuralom tenyészett. Szemléletesen rajzolja meg a tragédiák elszenvedőit, „a tüdővészések, szegények, tudatlan béresek, Amerikába űzött kizsaroltak, lövészárkokba lökött katonák, halódó csecsemők, lerongyolt, ványadttestű anyák, elnyomott parasztok, szifilitikus, földtelen faluk kínjai, nyomora, piszka, betegsége, verejtékszaga, a politikusok hitványsága, stréber brigantisága, korrupt népellenessége” juttatta el Birót 1918. október 30-án a cselekvésig. A dantoni temperamentumú Garbai Sándorral nekiindult a térparancsnokság épületének elfoglalására. A Camille Desmoulines-re emlékeztető, álmodó esztéta a cikkíró szerint nagy áldozatot hozott. Az oroszok között Gorkij felelne meg Birónak, aki gyűlölte Lenint, írja Magyar egy évvel az orosz forradalom után, mert diktatúrája fájdalmat hoz, és ő még az eszméért, ideálokért, nagy álmokért sem akar szenvedést okozni. Alighanem Tiszát is gyászolja magában, véli Magyar Lajos. Kudarca rá ítéltnek látja Biró szerepvállalását, mert a háború utáni sovíniszta gyűlölködés és a nyugati áldemokrácia el fogja árulni az okosságot és a belátást. „A munka, a feladat maga: megoldhatatlan” – írja végezetül.¹⁷⁶ Sokféle szerepre szóba jött Biró a rövid életű Károlyi-kormány idején. Bédy-Schwimmer Róza Bernből egyenesen Károlynak táviratozta meg, hogy Biró Lajos volna az „egyetlen ember”, aki a svájci követi státuszra szóba jöhetne. „Ha esetleg már kineveztek volna valakit, annak máshová szóló megbízást kellene adni, mert itt Biró lenne a gondviselés embere” – zárta a sürgetést Bédy-Schwimmer.¹⁷⁷ Már Biró lemondása (1918. december 18.)¹⁷⁸ után, 1918. december legvégén is arra kérte Károlyit, hogy a Magyarországra érkező, az ország gazdasági állapotát tanulmányozó antant-megbízottak mellé a legjobb embereket adja, és azokat Biró Lajos oktassa ki a követendő „általános magatartásról”, azaz Birót a külpropaganda, az országimázs képviselőjére legjobbak között tartották számon.¹⁷⁹

Helyettes államtitkár még Biró, amikor az *Érdekes Ujságban*, ebben a nem sokkal a háború előtt a Légrády testvérek által megindított képes szépirodalmi

¹⁷⁵ Jászi Papers. Columbia University Butler Library, Rare Book & Manuscript Collection.

¹⁷⁶ Magyar Lajos: A forradalom hősei. Biró Lajos. *Egyenlőség*, 1918. november 23. (37. évf. 47. sz.) 4–5.

¹⁷⁷ Litván György (szerk.): *Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920*. Budapest: Akadémiai, 1978. 280.

¹⁷⁸ „Mindenki újjakra készül...” II. kötet, 810.

¹⁷⁹ *Károlyi Mihály levelezése*, I. k. 360.

hetilapban megjelenik „A régi várban” című novellája. Ebben a „felséges asszony” gyermeket vár, de nem a királytól. Egy belgyógyászt és nem szülészket küldenek vele a néhány hónapos száműzetésébe, hogy az asszony várandósságát felügyelje. A küldetés egyben lojalitásának elismerése és elvárása. A király jelenlétében megszületett egészséges csecsemőt néhány órával később halva találják. Az orvos számára egyértelmű, hogy megfojtották, de néhány célzás nyomán kiállítja a halotti bizonyítványt, benne a halál okaként már szívbénulás szerepel. Élesen királyellenes írás, a királyságot torzító államformának, hatalmi szerkezetnek tartja Biró. Nem először írói pályája során és nem csak a polgári radikalizmushoz való csatlakozásától fogva. 1910-es nagysikerű színdarabja volt a *Sárga liliom*, egy kisregényére a *Szolgák országa* épült. A történet alapja valóságos: anno, Nagyváradon (a transzponált írói szövegben Marosvárott) szolgált a Habsburg-család egy tagja, akinek randalírozásai hírhedtek voltak a városban. A főherceg egy hét alatt megtanult a cigánnyal mulatni, átvette a dzsentri tempót, és „minden hajnalban csörömpöltek valamilyen kávéházban a földhöz vert pezsgőspoharak”.¹⁸⁰ Miután a főherceg unatkozik, szemet vet a város orvosának hűgára, és csellel, erőszakkal meg akarja szerezni. A báty időben érkezik, lelövi a csábítót. Szökni kényszerülnek, mégiscsak egy királyi herceg halála van a számlájukon. Atyai barátnál, az államtitkárnál és képviselőnél keresnek oltalmat – hiába. Aztán a sajtónyilvánosságnál – hiába. Az orvos külföldre menekült, előtte parlamenti interpellációt szervezett – hiába. Maga a miniszterelnök nevezi az egész valós történetet elmezarvannak. A novella lezárásában az egykori közkórházi igazgató főorvos visszautazik Budapestre, és az egykori atyai barát miniszteri beiktatásán a karzaton bombát robbant. A robbanás közben véresen és őrjöngve kiáltja: „– Szolgák országa! Szolgák országa!” Más megoldása a védelem biztosítására, az igazság kiderítésére nincs Birónak, mint az önbíráskodó anarchizmus. Tudjuk, hogy 1910-ben a kisregény színpadi változatát csak két napig játszhatták ezekkel a megszólításokkal: „fenség, fenséges úr és fenségednek”. „Biró olyanokat mondott a darabban, hogy hamar szétnézett a néző, nem jön-e a rendőr a szerzőt elvinni?” – így a visszaemlékező anekdota. „Harmadnap egy írás jelent meg a Magyar Színház fekete tábláján: fenséged helyett ezentúl kegyelmességed mondandó.” Beöthy László azonban nem akart színt vallani, de mégis mindenki tudta, hogy „a törvényben nem lefektetett, de valójában eleven cenzúra megtiltotta az uralkodóházat szerepeltetni. A főhercegből herceg lett és a katonatiszteket szigorú parancs tiltotta el a darabtól.”¹⁸¹

¹⁸⁰ Karinthy Frigyes 1919-ben, már az új társadalmi tendenciák hevében, a szabad – sőt a diktatúra vezérese által elvárt – kritikus szellemben írt egy ötletes satirikus játékot, *A főherceg vizsgálója* címmel. Az eredeti Karinthy-szöveghez az olvasók tettek hozzá további humoros kérdés-feleleteket. *Színházi Élet*, 1919. július 13–19.

¹⁸¹ Harsányi Zsolt: A köztársaság színháza. *Színházi Élet*, 1919. február 9–16. Idézi: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 456.

A történetet felidéző cikk már a polgári forradalom alatt jelent meg, 1919. februárjában, s azt nehezményezte a *Színházi Élet* főszerkesztője, miért nem szólnak a darabok most, a szabadság levegőjében arról, ami elmúlt, s amit egykoron nem lehetett színpadra vinni.¹⁸²

Nem sokkal később, március 2-án mutatták be a Belvárosi Színházban Biró *Francia négyes* című darabját. Ez is szórakoztató darab jól megírt szerepekkel, de csekély morális tanulsággal. Most Biró újságíró társa, Relle Pál írta meg ugyan-ebben a lapban, hogy Biró előző darabjai, az imént éppen idézett *Sárga liliom* és *A rablólovag* (bemutató: 1912 február) korábban „nehéz acél síneket fektetett a színpadi gondolatai alá és dübörögve rohant mondanivalóival, most felül a ringó delizsánszra és elmúlt idők pasztelmezőin bandukol.”¹⁸³ (*A rablólovagról* viszont a *Nyugat* kritikusa, Bródy Miksa állítja, hogy kevésbé tapogatózó mű, mint a *Sárga liliom*, szerkezetében egyike a legtisztább magyar daraboknak. Számunkra itt a darab tárgya és politikai iránya, tendenciája fontos. Egy hatvanéves gróf el akar venni egy húszesztendős lányt, rá is íratta már egyik kastélyát. A gróf rokonai meg akarják akadályozni az örökségüket érzékenyen érintő lépést, felbérelnek egy kétes pesti egzisztenciát, akivel a lánynak volt már egy gyengéd kapcsolata, azonban a fiú inkább csak ámította a lányt. Lovagias szolgálatot kérnek tőle. Jutalmul azt ígérik, olyan jó színben tüntetik fel az egyébként inkább radikális, olykor felforgató, de mindenképpen feltűnő társadalmi nézeteket is kinyilvánító ifjút az öreg gróf előtt, hogy az képviselőséghez juttassa. A végén az álszerelemből valódi lesz, a fiatal leány tiszta szívvel áll mellé, az idős gróf is emelkedetten veszi tudomásul a veszteséget, a lány a kastélyt is megtarthatja. A fiatalember, immáron vőlegényként, hirtelen megtagadja ki tudja mennyire komolyan gondolt, mélyen az uralkodó osztály alatti sorból megfogalmazott nézeteit, és diadalmasan hirdeti, hogy ebben a pillanatban „itt egy új arisztokrácia keletkezik. Az történt, hogy én itt most dinasztia-t alapítok. Ez a birtok... [...] most jön a nagy szerző munka... még, még, még hozzá, minden birtokot, ami elérhető. Az Anna-villa az eredet, a családi fészek. [...] A vár megvan. Benne vagyok.”¹⁸⁴ És ha ez még kevés volna a nézőnek, hozzáteszi a darab címét, az ironikus szóösszetételt értelmezendő: „Kiraboltuk őket.”¹⁸⁵ Biró jövőképe borúlátó, szerencsés társadalmi kimenetet nem lát, lényegében – mai politikatudományi kifejezéssel – az elitcsere álságos

¹⁸² A darabot 1945 után sokáig nem játszották. 1958-ban a békéscsabai Jókai Színház tűzte műsorára, majd 1966-ban a debreceni Csokonai Színház. Legutóbb 2004-ben került a közönség elé, a Mohácsi fivérek vitték színrre radikális átírással a Nemzeti Színházban.

¹⁸³ Relle Pál: Biró Lajos: *Francia négyes*. *Színházi Élet*, 1919. március 16–22. Idézi: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 695.

¹⁸⁴ Biró Lajos: *A rablólovag*. Budapest, Singer és Wolfner, 1912. 170.

¹⁸⁵ Uo. 171.

diadalát mutatja fel, a szavakkal dobálózó hőbörgésben nem lát komolyan vehető, előremutató erőt, ellenkezőleg, azt sejteti, hogy az első kínálkozó alkalommal előrelépve, ugyanúgy viselkedik a közegbe bekerülő ifjú. (A darabból a Tanácsköztársaság alatt filmet akartak csinálni, legalábbis szerepel a mű a Korda Sándor vezette „filmtermelési osztály” címlistáján. A készítendő filmeket három kategóriába osztották, ezt látni fogjuk az írók szervezeti kapcsán is, az „irányfilmek”, a „különös jelleggel aktuális” művek kerültek az első kategóriába, Biró is ebbe; aztán a tisztán művészi alapon készülő alkotások, és végül a harmadik csoport a „szórakoztató és tanulságos” filmek. Azaz pontosabb feltételes módban fogalmazni, mert hiszen igazán komoly filmek a rövid időszakban nem készülhettek.)¹⁸⁶

A *Francia négyes*, éppen a forradalom alatt – valóban meglephette a kortársakat. Hiszen azok a publicisztikák, amelyekkel Biró a nyilvánosság elé lépett, merőben más társadalomértelmezést, politikai irányt képviseltek. A *diadalmas forradalom* című gyűjteményben, melyet Gellért Oszkár szerkesztett egybe az új kormány, a Nemzeti Tanács tagjainak és rokonszenvező kortársak vallomásaiból, Biró történetfilozófiai nézeteit rögzítette: „Néha úgy látszott, hogy mindent megnyerünk, néha úgy látszott, mindent elveszítünk. [...] Soha olyan világos nem volt számomra, mint most, hogy a történelmet nem emberek csinálják. A történelemben van egy immanens akarat: annak engedelmeskedünk valamennyien. A legtöbb, amit tehetünk az, hogy igyekszünk felismerni ezt az akaratot, becsülettel engedelmeskedünk neki és hűséggel szolgáljuk.”¹⁸⁷ Írta ezt még helyettes államtitkárként, azaz a forradalom szolgálojaként.

De nagyon egyértelmű publicisztikái is ezt képviselték. 1918. november 3-án közölte a lapja *A magyar intelligenciához* című manifesztumot a dunai konföderáció megvalósításáért. A nagyon sokak által aláírt szöveget ezekkel a feltehetően Biró által fogalmazott gondolattal vezeti be a *Világ*: „A »magyar fölény« gondolatához hozzászókt, hozzászegezett magyar intelligenciának föl kellett szabadítania magát a közszellem terrorja alól. A »kiegyezés« elvétől az autonómián át a szabad államszövetség koncepciójához kellett eljutnia és a wilsoni erkölcsöt itt a maga portáján kell követnie, hogy komolytalanság nélkül követhesse a világszövetséget.” Az aláírók sora Ady Endrével kezdődik, Babitscsal, Balázs Bélával folytatódik, írók, zeneszerzők, festők; a sor Vedres Márk szobrásszal végződik.¹⁸⁸ Természetesen Biró is az aláírók között van. A *Figúró* néhány nap múlva seregszemlét tartott az írók mozgalmi-politikai aktivitása körül, és két író emelt ki, akik szívvel-lélekkel az ügy mellett álltak, méghozzá a „fronton”, Biró Lajost és Gábor Andort.

¹⁸⁶ Lajta Andor: A magyar filmművészet reneszánsza. *Színházi Élet*, 1919. április 13–19. Közli: „Mindenki ujakra készül...” IV. k. 155–156.

¹⁸⁷ Gellért Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve*. Budapest: Légrády Testvérek, 1919. 44–45.

¹⁸⁸ *Világ*, 1918. november 3. Közli: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 11–13.

Másodvonalba utalja Hatvanyt, Lakatos Lászlót, Karinthyt és Kosztolányit, az újságíró-írókat, akik „éjszakákat töltöttek el nemcsak agitáló cikkek írásával, hanem személyes tárgyalásokkal is”. Velük szemben Gárdonyi „tovább pipált Egerben”, Szomory a színházak bezárása okozta kárát számolgatta, Csathó Kálmán választékos eleganciával próbált Ambrus Zoltán kedvébe járni – így a lap.¹⁸⁹

A mindössze 25 taggal – a Goncourt Akadémia mintájára – megalakuló Vörösmarty Akadémia tagjai között is ott van Biró. Babits visszaemlékezésében így magyarázza a Vörösmarty Akadémia létrejöttét: „Nem egyszerű társulatnak éreztük szükségét, hanem Akadémiának, azaz auktoritatív testületnek”. A névválasztás fontos volt, mert „tekintélyt akartunk teremteni, amely nem képzelhető el gyökér és hagyomány nélkül, ebben a névben egy régi nagy magyar költőre hivatkoztunk, mintegy felelet gyanánt is azoknak, akik a hagyományok és a nemes ősök megtagadásával vádolnak bennünket. Igen, a *Nyugat* generációja forradalmat csinált: de mi ellen volt ez a forradalom. Csupán az előttünk járók elsekélyesedett, sablonba foglalt látókör nélküli, zsurnalisztikus irodalma ellen! Nem az igazi, nagy magyar költészet, nem a szent és nemes magyar ősök ellen!”¹⁹⁰ Bár Biró pályaképét követve már nem az irodalmi alkotásoknál járunk, mégis fontos ez az idézet, amely a nyugatosok között jelöli ki a helyét. „Magyar bibliát” vagy más, a korban nagyobb gyakorisággal emlegetett fordulattal olvasókönyvet akartak kiadni, amely „magában foglalja mindazt, ami a magyar irodalom múltjából ma is minden magyar embernek, az egyszerű embertől a legműveltebbig, a szívéhez szól”.¹⁹¹ (Az ötlet Molnár Ferencről való – az akkor és később még inkább csak export-dráma szerzőként emlegetett magyar íróról.) Az olvasókönyv prózai anyagának lektorálására Biró is kijelöltetett.¹⁹²

Csak jelezzük, hogy erre az időre esik a már említett – *A Molitor-báz* megjelenése – a *Francia négyes* című vígjáték mellett egy komoly-komor programhirdető szépirodalmi mű is.

A forradalom belső helyzete azonban nem volt stabil, erre utal Juhász Gyulának egy Biró visszavonulását is említő cikke. Csak egy hangulat érzékelté idézet az írásból:

„Molnár Ferenc komédiát akart írni róla. De azóta át kellett fordítani a témát, mint az elviselt ruhát, mert azóta a háborús konjunktúra átváltozott forradalmi konjunktúrára. Nem kell Juvenalissnak vagy Swiftnek lenni, hogy az ember elszomorodjék,

¹⁸⁹ *Figaró*, 1918. december 6. Közli: „Mindenki ujkra készül...” II. k. 20–21.

¹⁹⁰ Babits Mihály: A Vörösmarty Akadémiáról. *Nyugat*, 1925/I. 433–437.

¹⁹¹ Schöpflin Aladár: A Vörösmarty Akadémiáról. *Nyugat*, 1925/II. 3–5.

¹⁹² A Vörösmarty Akadémia tervezete az új Magyar Olvasókönyv szerkesztésére. MTA KK, Hatvany Lajos hagyatéka.

látva az embert, e kétlábú tollatlan állatot, zoon politikont, amint köpenyt fordít, mint a gyík, ha új nappal sütteti magát. [...] én tragédiát írnék róla. Az én vidéki keresztény magyar szemem szikrázik a dísztelen látványtól, a szabadalmazott forradalmárok apró puccsaitól a tűzhely körül, amelyen most a forradalom, a világ legnagyobb forradalmának kifutó leveise rotyog. Oly küzdelemre, mely világcsoda, kétségbeesett kacaj lőn Nagyida.”¹⁹³

Egy disztingváltabb, a költőileg érzékenyebb olvasónak szánt verziója annak, amit Bíró – mint idéztük – *kloákának* mondott.

Az 1919-es év eleje élénk publicisztikai munkássággal telt. Vezércikkek sorában elemezte a helyzetet. Elemzései nagyon érdekesek abból a szempontból, hogy a polgári radikalizmust és a kommunista aspiránsok gondolatait milyen mezsgye választotta el. Január 1-én azzal kezdi az évet, hogy hiányolja a háború győzteseinek felismerését és annak kinyilvánítását, hogy a háború a népek számára közös szenvedés volt, ekként „közös áldás a béke és hogy minden országnak érdeke, hogy a szomszéd országot megmentse az összeroskadástól. Ezzel szemben a háború győztesei kétfélét is kívánnak, azt, hogy „bukjék meg a régi rend a legyőzött országokban” – ezzel Bíró is egyetért, de nem saját bukásukra, hanem a Tisza-rendszerre gondol – ugyanakkor „maradjon is meg a régi rend, hogy legyen kit megbüntetni és legyen a költségeket kin behajtani”. Akik ma Magyarországon kormányoznak, azok „mind az entente lelkes hívei voltak. Ugyanakkor „a bolsevikiek ma még nem jelentenek országfordító nagy erőt; és elmúlt, szomorú erőszak utolsó nagy kavardása ellenére sem jelentenek a kormány számára imminens veszedelmet”.¹⁹⁴ Itt tehát éles válaszfal van a két ideológia között. Nem is foglalkozik egy darabig a kommunisták térfoglalásának lehetőségével, inkább a belső ellenség aktivizálódása, a régi rendszer híveinek pálfordulása köti le írásait, a külpolitikával egy ideig nem foglalkozik.

Az egyik áruló a volt trencsényi főispán, a volt miniszter, a volt fiumei kormányzó, Zichy József, aki ekkor kijelentette, hogy „minden hatalom istentől származik; az isteni gondviselés a Felvidéket a cseh-szlovák kormánynak juttatta [...] szívvel lélekkel fogja támogatni a cseh-szlovák állam kormányát és annak képviselőjét.”

¹⁹³ Juhász Gyula: Konjunktúra. *Délmagyarország*, 1918. december 5. Közli: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 144–146.

¹⁹⁴ Bíró Lajos: Spartacus felel. *Világ*, 1919. január 1. Közli: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 246–248. A Spartacusbund eredendően a német szociáldemokraták egyik csoportja volt, amely 1918. december 29-én elhatározta a csoport önállósodását, és ebből alakult meg a Németország Kommunista Pártja, amely 1920-ig zárójelben a neve mellett ezt az eredendő csoportnevet is feltüntette. Vezetője az a Karl Liebknecht volt, aki 1914-ben a háborút imperialista rablőháborúnak nevezte, többször egyedül szavazott a parlamentben hadikiadások és események ellen. William A. Pelz: *The Spartakusbund and the German working class movement, 1914–1919*. Lewiston, N.Y. Edwin Mellen Press, 1987.

A hírforrás a pozsonyi *Nyugat-Magyarországi Híradó*. Biró a következő konzekvenciákat vonja le belőle, megerősítve látva saját korábbi álláspontját a nemzeti érzés őszinteségét illetően:

„A magyar nemzeti szóval, a nemzeti gondolattal, a hozzáfűződő egész érzésvilággal olyan hitványul éltek vissza, annyi mulasztás és annyi gyalázatosság takarójául használták, minden értékes és termékeny tartalmától megfosztották, hogy mostani szorongatásának idején a magyarság nem is tud a nemzeti érzésnek egy teljes egységet teremtető, szép és forró fellobbanásában találkozni.”

Biró tisztában van vele, hogy lesznek emberek, akik bemenekülnek az új nemzetek közösségébe, hogy mentsek a földjüket, szegény emberek is a tótok közé, hogy legyen kenyerek, és szép hazugságokat gondolnak majd ki, „hősiességnek tekintik, ami egyszerű csinos gyávaság”. A jövő a paraszttal való szövetség, „kimmenni falura és tanítani a parasztot. [...] Több munka, mint eddig, több szeretet, mint eddig, tehát sokkal több kötelességtudás, mit eddig...”¹⁹⁵

A későbbi, kívülről érkező *settlement* mozgalmak gondolatát előlegezi itt meg Biró, vagy ahhoz jut közel.

Károlyi köztársasági elnöki jogkörrel történt felruházásakor Biró látja, hogy ez a pozíció nem „ünnepi ajándék és nem messzeragyogó dísz”, hanem „töviskorona”, és hogy „nincs nagyobb áldozat az övénel”.¹⁹⁶ A polgári közvélemény ugyan „melléje áll, de törrel a kezében és támogatja úgy, hogy támogatása olyan, mint éles török dőfése a szív felé”. A publicista kommentárja: „Bocssásátok meg nekik; nem tudják, mit cselekszenek. [...] nem Károlyi volt az, aki Magyarországot belevitte a katasztrófába.” Mégis úgy tettek, mintha ő volna az oka minden fenyegető rossznak. Pedig nem Károlyi felelős a magyar hadsereg összerokadásáért sem, csak roncokat kapott. S azóta az „ingás, a bomlás, az oszlás jobban előrehaladt”. A magyar közvéleménynek is meg kellene tennie kötelességét, Károlyi mellé kellene fenntartás nélkül állnia.¹⁹⁷

Nemsokára egy németországi esemény, Karl Liebknecht és Róza [sic] Luxemburg, a Spartacusok, azaz a kommunista szárny vezetőinek meggyilkolásának híre fut végig Európán. „A kommunizmus történetébe ma mártírglóriával a feje körül két szent vonult be” – írja Biró, de hozzát teszi: „[í]rva van azonban, hogy aki kardot ránt, kard által vész el”. És hozzát teszi a kérdést – amely Lukács György emlékezetes 1918 decemberi írásában lesz közismertté – „de megszenteli-e a cél

¹⁹⁵ Biró Lajos: Csalódások. *Világ*, 1919. január 9. Közli: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 284–286.

¹⁹⁶ A *Borsszem Jankó* is töviskoronával ábrázolta Károlyit köztársasági elnökké választásakor. A képet közli Hajdu Tibor: *Károlyi Mihály*. Budapest, Kossuth, 1978. 311.

¹⁹⁷ Biró Lajos: Károlyi. *Világ*, 1919. január 12. Közli: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 288–290.

az eszközöket. A céda cél talán igen. A szent cél nem.” Lukácsnál ez így hangzik: „Lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni; létrejöhet-e egy világrend, ha létrehozásának eszközei csak technikailag különböznek a régi rend joggal megvetett eszközeitől? [...] A bolsevizmus azon a metafizikai feltevésen alapul, hogy rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumi-hin mondja a Bűn és bűnhődésben, az igazsághoz keresztülhazudni magunkat.” Lukács ekkor még a polgári demokrácia híveként lép fel, s erről a rendszerről ezt mondja: „nem hiszem azt, hogy több hit kell a bolsevik döntés »hirtelen hőstettehez«, mint a demokrácia vállalásának lassú, szemre nem heroikus, de mélyen felelősségteljes, lelket megőrlő, hosszadalmas és tanító küzdelméhez. Az elsőben ki-ki megőrzi – bármibe kerüljön – közvetlen meggyőződésének szemmel látható tisztaságát, a másodikban tudatosan feláldozza azt, hogy magát feláldozva bár, az egész szociáldemokráciát valósítsa meg, és ne annak egy részletét; ne annak egy centrumát, elvesztett töredékét.”¹⁹⁸ Lukács népbiztos lesz, kezéhez vér is tapad majd, Biró is feladatot vállal, de erőszakos lépéséről nincs tudomásunk. A két kommunistát gyászoló Biró-írás végkicsengése is a szeretet tolsztojánus szólama. „A szív tele van emberszeretettel, de az erőszakos akarat dühöt szít fel és gyűlöletet teremt. Forradalmárok, ellenforradalmárok, – emberek, – ember-testvérek: vigyázzatok!” Rákosi Jenő támadja meg Birót a nekrológ eszméiért, azt kérdezvén, „hol van itt [a két meggyilkolton – Sz. Á.] a názáreti vonás, akár a lelki diszpozícióban, akár a jellemében...”?¹⁹⁹ Biró ríposztja a következő napon Barbusse *Tűz* című naplóregényét idézi. A világháborúban az ellenséges francia katonák mondják ki holtfáradtan. „Egyetlenegy ember emelkedett a háború fölé: *Lieb knecht*.” És nyomatékkal ismétli meg, hogy Lieb knecht igenis „jézusi lélek” volt.²⁰⁰ (Ekkor Barbusse még nem volt kommunista, csak a 20-as években lett azzá.) És hozzátesz még egy elhatároló önvallomást is Biró: „Én nem vagyok bolsevista”. Itt mi is hozzunk elő egy pár hónap múlva megfogalmazódó írói tervet, előreugorva az időben. A terv minden bizonnyal belső kényszer volt, a továbblépés előfeltétele. Firenzéből, hosszabb távú emigrációra berendezkedve írja Jászi Oszkárnak 1919 őszén, hogy: „Egy darabban próbálok meg leszámolni a bolsevizmussal. Ha azon túl leszek, talán tudok egyebet is dolgozni.”²⁰¹ (A darab elkészültéről nincs tudomásunk.)

¹⁹⁸ Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. *Szabadgondolat*, 1918. december. [A *Szociálpolitikai Szemle* társlapjaként, közös fejléccel] <https://www.marxists.org/magyar/archive/lukacs/bmep.htm>. Utolsó letöltés: 2015. július 25.

¹⁹⁹ [Rákosi Jenő:] A berlini tragédia. *Budapesti Hírlap*, 1919. január 18. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” II. k. 837.

²⁰⁰ Biró Lajos: Lieb knecht. *Világ*, 1919. január 19. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” II. k. 313–316.

²⁰¹ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Firenze, 1919. november 24. Oscar Jaszi Papers, Box 5. Columbia University, Butler Library, Rare Book and Manuscript Library.

Egy ideig tudott a Tanácsköztársaság eseményeivel együtt haladni, azonban egyre inkább visszafogottan. Érdekelte és vonzotta a szocializmus és az esztétika viszonya már korábban is. Az induló *Nyugat* egyik izgalmas elméleti írása volt az orosz szociáldemokrata vezér, Georgij Plehanov Ibsen könyvéről írott tanulmánya.²⁰² A marxista teoretikus süket volt Ibsen nagyságára, művészi teljesítményére, s végül Biró a következő konklúzióra jutott a német nyelvű kis kötet elolvasása után: „Aki ennyi kicsinyességgel és ennyi szűkkeblúséggel, ennyi szatócs-korlátoeltsággal és ennyi bugris-türelmetlenséggel vizsgál egy irodalmi munkát, igazán nem érdemli meg, hogy a világ legérdekesebb és legszebb forradalmi pártjának – az orosz szociáldemokráciának – legyen egyik vezetője.” Nincs arra bizonyítékunk, hogy ezt a finomságot, differenciáltságot igénylő elméleti-elemzői álláspontot bármikor feladta volna. Még akkor sem, amikor megértéssel, mi több, lelkesedéssel fordult a tanácsköztársaságiak hatalomátvétele felé. „A budapesti események híre, mint egy óriási dördülés, úgy fog Európán végighömpölyögni; megriasztott és felriasztott. A párisi méregkonyha embereit meg fogja riasztani, de Bécset, Prágát, Münchent és Berlint fel fogja riasztani. Budapest ma a világtörténelemnek egy új fejezetét nyitotta meg” – írta március 22-én.²⁰³ A „párisi méregkonyha” jól jelzi, hogy elítéli a készülő békediktátum szellemiségét, magyarellenességét. Egy finom irodalmi utalás jelzi, hogy a kibontakozó események számára sem voltak kellemesek. Amikor megjelent Kosztolányi regénye, a kommün utáni hetekben játszódó *Édes Anna*, ő hívta fel rá Reinitz Béla figyelmét, s még Reinitz is megbocsátott Kosztolányinak, aki a hírheft Pardon-rovatban kegyetlenül kommentálta a zeneszerző emigrációját.²⁰⁴

Ahogy telik az idő, ismét jönnek a hírek, kik állnak át az új államhatalmak mellé – noha még előtte vagyunk a békediktátum szentesítésének: „*kitűnő* családok szerelmet fogadnak a szerb uralomnak és a grófok és püspökök hűséget a cseh imperializmusnak”. Ezek az emberek nem látják, hogy a feloszlott Internacionálé folytatásaként, utódjaként rendezett szociáldemokrata berni gyűlésén „bölcsek világtörvények előtt megszólalt végre a magyar álláspont”. Vakok, akik nem látják, hogy csak az erőszakot készíti elő az ilyen magatartás.²⁰⁵ Ez a szólam folytatódik a „szellemi janicsárok”-nak nevezett katolikus alsó papság által a templomban terjesztett riogatások nyomán. A szószékről három vád visszhangzik: hogy a kormány odaadta az ország felét az ellenségnek, hogy el akarják törölni a vallást, és hogy kommunizálni akarják a nőket. Ez a „tökfilkók szocializmusa”, és

²⁰² Biró Lajos: Leszámolás Ibsennel. *Nyugat*, 1908. 15. szám 778–786.

²⁰³ Biró Lajos: Magyar tanácsköztársaság. *Világ*, 1919. március 22. 1.

²⁰⁴ Kosztolányi írását közli Flórián László – Vajda János: *Reinitz Béla*, 101. illetve 140.

²⁰⁵ Biró Lajos: Székesfehérvár és Bern. *Világ*, 1919. február 5. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” II. k. 427–428.

nem igaz. Csakhogy: „[a] francia forradalom az általános ölelkezésen kezdte, de egy-két év alatt a guillotine-ig jutott. Forradalmak nem ismerik a butaság és az uszítás vélemény szabadságát. [...] ez így van. Aki politikát akar csinálni, annak a faktumokat tudomásul kell venni.” Forradalom és ellenforradalom küzdelmének veszélyeire figyelmeztet Biró, és azt kérdezi, olyan jó volt a plébánosnak, aki fölött egy 160 ezer holdas püspök ült, és a földesurak kegyelméből tengődött? És üzeni, „[n]emcsak a vallás ellen – az egyház ellen se akar itt senki harcot indítani”.²⁰⁶ (A valóság ezzel szemben úgy alakult, s ezzel Biró is szembesült, bár már nem reflektált rá, hogy a Tanácsköztársaság bő egy hónap múlva, március 24-én döntést hozott az egyházi vagyon elkobzásáról, az ezzel összefüggő korabeli iratok fejlécén a Vallásügyi Likvidáló Hivatal szerepel. A hivatal vezetője Kunfi Zsigmond volt. A túlkapások odáig terjedtek, hogy még néhány templomot is köztulajdonba vettek.²⁰⁷ Ezzel Biró nem érthetett egyet, ha nincs is rá dokumentumunk. De ennek még előtte vagyunk.)

Biró történelmi libikókán érezhette magát. Hol nem bízott a jövőben, hol elbizonytalanodott optimizmusa. A *jobb* és a *bal* polgári egyensúlyát tartotta volna helyesnek és megvalósítandónak. „*Azt a tanácsot adta két hónappal ezelőtt a Világ mindenkinek, akit illet: ne igyekezzenek eltolni a helyzetet jobbra, mert olyat talál zubbanni balra, hogy arról koldul minden konzervativizmus*” – idézi önmagát Biró egy újabb cikke elején.²⁰⁸ A visszatérés alkalmá, hogy Münchenben megalakult a „bajor bolsevik kormány”. (Igaz, ez csak május 1-ig állt fenn, de ekkor a meggyőződéses radikális polgárnak inkább fenyegető alternatíva volt.) A következményeivel nálunk is számol. „*Sok volt az országgyűlés? Most jön a szovjet. Sok volt a Marx? Most jön Lenin. Se bolondos fiatal grófok, se gárdatisztek, se nagy-burzszoázia, se papi fejedelemek át nem nyomhatják a helyzetet jobbra. Ha hozzányúlunk: balra zubbani*” – idézi újból szó szerint januári önmagát. A félelem ellenére a helyzet jobbúlását várja. A földreformot, azt, hogy a főváros is megszerez magának egy 50 ezres birtokot, mellyel élénkíthetné a konkurenciát, az állam végre többé nem véres, rejtelmes bálvány, amely csak áldozatokat kér a polgáraitól, hanem a termelés és az elosztás szervezője lesz, írja, bízva az új termelési rend kialakulásában.²⁰⁹ Két nap múlva megrendült beszámoló következik, elkísérte Károlyit Kápolnára. Az intonációja is elragadtatott, „szűkebb hazám, drága szép Heves vármegye”, emlékeztet gyerekkorára, a családi eredetre. Nem áll fel a notabilitások – Károlyi, a miniszterek, fő- és alispán mellé, hanem elvegyül a hitetlen és ugyanakkor boldog, fogadkozó

²⁰⁶ Biró Lajos: Az alsó papság. *Világ*, 1919. február 15. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” II. k. 469–470.

²⁰⁷ <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/247.html>. Letöltés: 2015. július 25.

²⁰⁸ Hivatkozás az 1919. január 5-én megjelent Reálpolitika c. cikkére.

²⁰⁹ Biró Lajos: Történelmi átalakulás. *Világ*, 1919. február 23. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” II. k. 520–522.

tömegben.²¹⁰ A földosztás és az új termelési rend később is témája marad: már a Tanácsköztársaság alatt, április 14-én Hamburger Jenő, Móricz Zsigmond és Biró angol és amerikai újságírókkal meglátogatja a somogyi termelősövetkezeteket. (Móricz, mint ez tudott, riportsorozatot is ír a látogatásról.)

S mindeközben meghalt ifjúkori barátja, Ady. A korabeli becslések szerint tízezreket megmozgató, fényképekkel is dokumentált temetésen, január 29-én ő is beszél az összes újságíró-szervezet nevében. A *Népszava* idéz is a beszédekből, így Birótól is.²¹¹ Ír a *Nyugat* Ady-émlékszámába, részt vesz a Vörösmarty Akadémia összehangolt „szobrot Ady Endrének” akciójában, agitál, pénzt is ajánl fel (ahogyan a nem sokkal korábban meghalt Kaffka Margit síremlékére is). A *Pesti Hírlap*ban március 2-án megjelent írásában szép portrét rajzol a halott költőről, s egyúttal „a magyarság újjászületésének” jelképévé avatja Adyt.

Február végén is megrázkódtatás érte az országot: újabb területeket kellett kiürítenie Magyarországnak. A párizsi tárgyalásról Biró azt írja, ott „még mindig készül a gyalázatos rabszolga-béke”, amelyet a legyőzöttek „talán kénytelenek lesznek elfogadni, de ezer és egy okból nem fognak lelkiileg hozzájárulni és nem törekszenek megtartani. Ellenkezőleg: törekszenek felrobbantani és szétzúzni.” Arra is figyelmeztet – ez, tudjuk, nem volt igaz – hogy a szovjet uralom erősebb mint valaha, sőt, elég erős, hogy offenzívába menjen át. De a végső következtetése két, két és fél, három évtizedes távon bizony valóra vált: „[a] párizsi vakok és ostobák Oroszországnak és Németországnak a szövetségét készítették elő. Ez más szóval: vörös Kelet-Európát jelent.” Utópisztikus reménybeli jóvendölése pedig az Európai Egyesült Államok létrejötte.²¹²

Március elején hirtelen fontossá válik Biró számára a polgár definíciója. A sokszor használt jelző (polgári párt, polgári szövetkezés, polgári önértzet) széles értelmezést tesz lehetővé. De ha a Kereskedelmi Bank elnöke és a lőszergyáros polgár, akkor nem az a tanító és a tanár, a mérnök és a magántisztviselő. Mert ezeknek az egzisztenciáknak ugyanúgy érdeke a munka nélküli jövedelem kiküszöbölése, mint a munkásnak. Polgárrá vagy proletárrá nem az teszi az embert, hogy zakót vagy zubbonyt hord, mondja Biró, hanem hogy módjában van-e bár hosszú élet kemény munkájával a bérrel megfizetettek közül a tőkejövedelmet élvezők sorába feljutni. Egy-két munkásnak sikerül. A tömegnek nem sikerült. Egy régi publicisztikai képét is visszahozza Biró. Háborús írásainak gyakori szereplője a „ko-

²¹⁰ Biró Lajos: A kápolnai nap. *Világ*, 1919. február 25. Közli: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 524–526.

²¹¹ *Népszava*, 1919. január 30.

²¹² Biró Lajos: Foch vagy Lenin. *Világ*, 1919. március 9. Közli: „Mindenki ujakra készül...” II. k. 602–603. Néhány, a párizsi békével kapcsolatos Biró írás: *Világ*, 1919. január 6., március 7., március 8. *Népszava*, 1919. január 30.

pott kabát”, a háborúban megviselt, messziről felismerhető polgári egzisztencia.²¹³ Az ellentétekre kiélezett háborús írásban egészen pontosan kifejti, kikre gondol. A kopott kabát a frakk, a díszmagyar, a pohos zsakett, a karneol gombos mente ellentéte. A kopott kabátosokat tanár úrnak, mérnök úrnak, titkár úrnak szólítják, s ők voltak – 1916-ban – a háború egyetlen legyőzöttje, szemben a *liferánssal*, azaz a (hadsereg) beszállítójával. A kopott kabát fontos érték letéteményese is, neki van az egész országban a legfejlettebb állami öntudata. Más fogalmazással, ő a nemzetfenntartó középosztály, még más fordulattal az ország gerince vagy feje, az ún. intelligencia. A háború közepén írt vezércikk utolsó mondata az osztályba vetett hit felrázó megfogalmazása: „Kopott kabát, kopott kabát, de szeretném tudni: tudod-e már, milyen nagy úr lehetnél!” 1919 márciusának elején pedig már szövetségest akar benne állítani a politikai fordulat mellé, úgy érzi Biró, „a vajúdas nagy órái úton vannak. A kérdés az: rontani akarsz vagy segíteni. Hátrafelé nézel vagy előre? Nem lehet itten kétség: a kopott kabát, a kabátos proletár megtalálja az utat az ő munkátestvérei felé és építeni segít az neki, nekünk, azoknak, akik utánuk jönnek, minden dolgozó embernek egy új rendet, egy új világot: évszázadokra és évszázadokra.”²¹⁴

A lelkesítő hang március 20-án, egy nappal a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt is megvan. A Berinkey-kormány pár nappal korábbi minisztertanácsi döntése motiválja, az, hogy április 13-ára választásokat írtak ki. Biró cikke ennek várható eredményét latolgatja. Nem tudjuk, mennyire volt gyanútlan, hiszen ezen a napon adta át Fernand Vix hírhedt jegyzékét a miniszterelnöknek, aki ekkor, értesülvén Károlyi lemondásáról is, maga is lemondott tisztségeiről, utat nyitva a Tanácsköztársaságnak.²¹⁵ Az írásban semmiféle aktuális külpolitikai, a béketárgyalásokra utaló kitekintés nincs, azt jósolja Biró, hogy „a választások biztos szociáldemokrata többséget fognak hozni; addig is: Magyarországon a legfőbb és egyetlen hatalom a szervezett munkásság”. A kontinensen keresztülfutó baloldali hullám lelkesítő hatása alatt áll: „a háború véghezvitte azt a csodát, hogy [...] Kelet-Európa bizonyos értelemben elébe került Nyugat-Európának. [...] A kapitalizmus meghalt. [...] Magyarországon szocializáló minisztériumot állít fel a kormány. [...] Kelet-Európa és Közép-Európa fölött nemsokára győzedelmesen leng a vörös zászló.”²¹⁶ Nem tudjuk, milyen körökben mozgott ekkor Biró, mennyire volt tájékozott. De ha egyszer Károlyi számára meglepetés volt

²¹³ Biró Lajos: Kopott kabát. *Világ*, 1916. október 15. In: Biró Lajos: *A kezdet és a vég*, 34–37.

²¹⁴ Biró Lajos: Polgári önérzet. *Világ*, 1919. március 12. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” II. k. 645–646.

²¹⁵ Ezeknek a napoknak történetéről ld. Hajdu Tibor idézett Károlyi-monográfiáját, Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Ford.: Litván György. Tények és tanúk. Budapest, Magvető, 1977. 197–204.; Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Budapest, Európa, 1967. 469–470.

²¹⁶ Biró Lajos: Az új korszak. *Világ*, 1919. március 20. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” II. k. 704–705.

az eléje letett lemondó nyilatkozat, Kunfi „kiegyezése” Kun Bélával, akkor okkal feltételezzük, hogy Biró számára is meglepetés volt március 21-e eseménytörténete. Az ideológia szintjén viszont kontinuus a gyanútlan Biró álláspontja és a Tanácsköztársaságot üdvözlő első vezércikke. Az antant „ultimátuma egy csomó újabb vármegyének román impérium alá való kiszolgáltatását követeli, más területeket francia megszállás alá óhajt vetni”. Ekkor és ezért történt a nagy váltás, a kormány lemondása, hogy a kormányzást a munkástanácsok vették át. „Ebben a léleketfogó pillanatban próbáljuk meg *hidegen* és *elfogulatlanul* szemügyre venni a helyzetünket” – írja Biró. A két, az iménti idézetben általunk kiemelt szó mögött állhat és meggyőződésünk szerint áll is egyfajta meghökkenés. Nem olyan régen még biztatóan mondta, hogy a bolsevikiek nem jelentenek imminens veszélyt (január 1.), magáról pedig, hogy nem bolsevista (január 19.). Még nem tudhatta, mit hoz az új hatalomgyakorlás, milyen mértékben lesz agresszívvá, mindent eldönteni és a polgári rendet is felszámolni akaróvá a hatalom. Egyelőre „öröm és elégtétel,” hogy összeolvadnak a munkáspártok (Biró egyiknek sem volt tagja), de hozzáteszi, azt hogy „a helyzet ilyen megrendítő egyszerűséggel billent át balra [...] azok a gonoszok, együgyűek és ostobák idézték elő, akik Párizsban gyógyszer helyett mérget főznek a beteg világnak”. Azért köszönti az új hatalmat, mert „szembeszáll a Párizsból érkező újabb hadüzenettel” és mert – mint láttuk – a társadalmi emancipáció lehetőségét látja a munkásság hatalomra jutásában. Illúziója odáig szalad, hogy a „győzelmes orosz”, az „egyelőre vívódó németek” (még hatalmon van a bajor kommunista kormány), a „készülődő cseh, az elnyomott román, a nagyhatalmú angol proletariátus”-ban lát szövetségest és közös reményt.²¹⁷ A következő napokban csodálatába távolságtartás vegyül, úgy ír a kommunista vezetőkről, hogy „akiknek a végzet kezébe tette Magyarország sorsának irányítását”, de azt kívánja „nőjjenek irdatlan világtörténelmi feladatuk teljesítése közben olyan nagyra, mint az orosz proletárforradalom két világra szóló nagyságú hőse: Lenin és Trockij”. Hogy komolyan tájékozatlan volt, s nem tudott róla, a nagy orosz propaganda nevezte csak forradalomnak a puccsot, ami Szentpétervárott történt, bizonyítja, hogy Lenint békés együttműködőnek látja, aki „a népnek minden vezetőjét megkínálta előbb az új rendbe való békés beilleszkedéssel, mielőtt rászánta volna magát az összezúzásukra”.²¹⁸ (Tudjuk, ez teljes tévedés volt Biró és minden Leninben bízó elemző részéről.) Két nappal később azért veszi pártfogásába az új hatalmat, mert „Budapesten egyetlen csepp vér eddig ki nem folyt”, s ez a „hatékony[abb] propaganda a proletárdiktatúra számára.

²¹⁷ Biró Lajos: Magyar tanácsköztársaság. *Világ*, 1919. március 22. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” IV. k. 8–9.

²¹⁸ Biró Lajos: Az új út. *Világ*, 1919. március 23. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” IV. k. 9–10.

[...] Íme: nem igaz, hogy a proletárdiktatúra pusztít és öldököl; a vörös terror valóban csak válasz volt a fehér terrorra; itt rend van, itt nyugalom van...”²¹⁹

Megmarad tolsztojánus álláspontja mellett, áprilisban az *Új Világ* című, a polgári radikális társ, Supka Géza szerkesztésében megjelenő ifjúsági hetilapba ír szeretet-himnuszt. Lelkesült írásában nincs semmi konkrétum, nem a napi aktualitásokról szól, inkább világnézeti vallomás, emelkedett, reménykedő jövőfohász. „A földről láncok pattognak le. A föld felszabadul. De a szívek is felszabadulnak. Most kezd igazsággá lenni, hogy az ember földi életének legelső törvénye: *szeresd az embert*. [...] Szívek keresik egymást a messzeségben, kezek nyúlnak át az országhatárokon baráti kézszorításra; – testvérek vagyunk mindnyájan a földön, örülünk neki, hogy végre egymásra leltünk. [...] Gyötrelmes zavarok és súlyos megpróbáltatások jönnek még, de ezt a testvéri vágyat, ezt a testvéri örömet, ezt a testvéri akaratot soha többé el nem felejtí az ember. Felszabadítani a földet, felszabadítani a munkát, megteremteni az emberiség testvéri szövetségét: ez lesz a jövő munkája, ez lesz az emberiség új világa évszázadokra és évszázadokra.”²²⁰ (Emlékeztetünk újból rá, hogy a világháború alatt Galíciában szerzett élményeit megörökítő *Hotel Imperiál* kritikusa, Alfred Kerr is Tolsztojt emlegette Biró szemléletének összetevői között.) A vallomás egyfajta kerülése az elkeseredettségnek, a valóságban való csalódásnak. A már emigráns Jászi Oszkár naplójában már április 20-án ott áll egy bejegyzés „a vörös hadsereg kényszer-propagandájá”-ról. S így folytatódik Jászi napi leírása: „Biró Lajosnál. Éppen ma jelent meg a Fáklya első száma. Ő sem lát semmi megnyugtató megoldást.”²²¹ Érthető ezek után, hogy a júliusi írás csak az általánosságok emelkedettségében talál pozitívumot, kapaszkodót. Június végén, július elején pedig – amikor Biró a szeretetvallást propagálja, a szociáldemokraták és a kommunisták között már fegyveres fenyegetésre is sor került, Kun Béla fogott fegyvert Kunfira. Jászi kommentárja: „Így csap át az egész rendszer zsványszerű formákba.”²²² Július elején Károlyi Mihály is elhagyta az országot, és emigrációba vonult.

A Tanácsköztársaság alatt Biró kevesebb publicisztikát írt, jellemzőbb, hogy hányféle testületben vállalt vagy kapott tagságot. A szervezetek némelyikének működéséről nincs is érdemi tudásunk.

Biró még a polgári kormányzás alatt, március 3-án tagja lett a polgármester által létrehozott, az új utcaneveket előkészítő (értelemszerűen a régieket felülvizsgáló) bizottságnak. Tagjai rajta kívül Krúdy Gyula, Móricz Zsigmond és a *Képek*

²¹⁹ Biró Lajos: Világtörténelmi hivatás. *Világ*, 1919. március 25. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” IV. k. 17–18.

²²⁰ Biró Lajos: Szeresd az embert. *Új Világ*, 1919. 3–4. sz. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” IV. k. 632–633. A *Népszava* ad tudósítást a szám megjelenéséről, ennek alapján tudjuk, hogy *júliusban* írta Biró.

²²¹ *Jászi Oszkár naplója, 1919–1923*. Sajtó alá rendezte Litván György. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001. 29.

²²² *Jászi Oszkár naplója*, 44.

a régi Pest-Budáról (1902) című könyv lokálpatrióta szerzője, a hírlapíró Peisner Ignác lettek.

Tagja lett az először március 24-én ülésező Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaságnak is,²²³ mely a Mária Terézia téri iskolában (a mai Fazekas Gimnázium épületében) alakult meg. Létrehozói döntően szociáldemokraták voltak, irodalmi-sajtótörténeti szempontból fontos, hogy többek között erre a szervezetre bízták a nagyon népszerű *Új Idők* áthangolását. Az író tagok között volt Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Bölöni György, Elek Artúr, Földi Mihály, Gábor Andor, Gellért Oszkár, Heltai Jenő, Karinthy, Kassák, Kosztolányi, Laczkó Géza, Lengyel Menyhért, Molnár Ferenc, Móricz, Nagy Lajos, Osvát, Révész Béla, Rozványi Vilmos és Várnai Zseni. Biró a szűkebb szakosztályi intéző bizottságnak is tagja lett.²²⁴ Az Írók szakszervezete – ugyancsak a nevezett iskolaépületben – alakult meg, 550 taggal.²²⁵ (Írókon nemcsak a szépirodalmat alkotókat kell értenünk. S ugyanakkor a kataszter túlméretezettségét és vegyes nivóját számos egyidejű kritika érte.) Móricz Zsigmondot a magas szám az Arany-balladára emlékezteti, a velszi bárdok sorát említi, majd azt írja: „A magyar írók e zászlóalja fantasztikusan masíroz át a lángokon és vértengereken, a béke, a béke, az emberiség szabad, boldog jövőjének kis katonái.”²²⁶ Ugyanekkor alakul az Írói Direktórium, két lépésben. Április 1-jén 5 tagú (Lukács György, Balázs Béla, Révész Béla, Kassák Lajos, Komját Aladár) direktóriumot nevezett ki Kunfi Zsigmond, április 19-én 11 főre emelik a létszámot, az új tagok: Osvát Ernő, Babits Mihály, Barta Lajos, Biró Lajos, Móricz Zsigmond és Szini Gyula. A szervezet feladata az írók egzisztenciájának biztosítása, de úgy, hogy abba beleszámítódjék az írói hovatartozás, állásfoglalás is. (A nagyhatalmú Rákosi Jenőt például 1919 húsvétján, 169 túsul választott letartóztatott között, biztos, ami biztos alapon a Tanácsköztársaság elfogta. A laptulajdonos szerkesztő-újságíró ekkor 77 éves volt.)²²⁷

Írói katasztert hoztak létre, felmerült annak a gondolata, hogy a születő műveket az állam megveszi, de koncedálja, vagyis engedi kinyomtatni, terjeszteni a szerző rizikójára a többi munkát is. Egy másik verzió szerint három kategória jött volna létre. Az elsőbe az „elit írók”, az „arrivék” tartoztak volna, havi 3000 korona fizetéssel. A második az „elég tehetségesek”, másként a „félszűzek, akiknek nincs múltjuk, de jövőjük még lehet”, havi 2000 korona illetményel. A harmadik

²²³ Tagnévsorát ld. „Mindenki ujakra készül...” IV. k. 782–783.

²²⁴ „Mindenki ujakra készül...” IV. k. 25.

²²⁵ „Mindenki ujakra készül...” IV. k. 331.

²²⁶ Móricz Zsigmond: Ötszázötven magyar író. *Fáklya*, 1919. május 10. Közli: „Mindenki ujakra készül...” IV. k. 334–336.

²²⁷ Ld. HU BFL XVI. 3 1919 fogoly 1084 Rákosi Jenő.

kategóriába soroltak 1000 koronát kaptak volna, „serkentés címén”.²²⁸ (Az összeg meglehetősen magasnak tetszik az infláció ellenére is, hiszen pl. ekkor gyűjtöttek Kaffka Margit síremlékére, s erre Fenyő Miksa 400, Osvát 300, Elek Artúr 20, Schöpflin 50 koronát ajánlott fel.)²²⁹ Még ennél a tervezettnél is tovább ment az a harmadik típusú fennmaradt fogalmazvány, amely Babits Mihály levelezésében bukkan fel.²³⁰ Ez már egy tragikusan ostoba szándékú előterjesztés, mert az írókat még tovább, immáron három minőségi-megbízhatósági kategóriába osztja. A korlátolt gondolatnak az ad nyomatékot, hogy Lukács György népbiztos elé terjesztendő (talán fel is terjesztett?), komoly, határidős feladat volt. A kiváló, elsőrendű írók írhatták volna, ami nekik tetszik, az állam őket nem korlátozta volna. A „másodrendű” írók nem kaphattak volna ilyen szabadságot, a harmadrendűek pedig már csak „direkt megbízásra, adott ideák felhasználásával” írhattak volna.²³¹ Mindenestre alaposan felfordult volna az eddig megszokott írói létforma, az irodalom belső élete, a természetes kiválasztódás eddigi menete, ha mindez megvalósult volna. De ez nem történt meg. Igaz, az sem, hogy rendeződött volna az írói honoráriumok ügye, amit pl. Nagy Lajos is várt.²³²

Május 13-án alakult meg az Írók szakszervezete, elnöke pedig Biró Lajos lett. Rövid (vagy rövidítve közölt) beszéde vihart kavart. A feladatot szolgálatvállalásból fogadta el, mondta. A szakszervezeti tagság egyet jelent a szocialista párttagsággal, de, teszi hozzá Biró, ez „nem jelent valami súlyos lelki kényszert. [...] Ne higgye senki, hogy tőlünk tendenc-irodalmat várnak. Nagyon téved, aki azt hiszi, hogy szakszervezeti tagnak és általában olyan írónak, aki számot tart arra, hogy munkáját kiadják, ezen túl csak Tamás bácsi [sic] kunyhóját szabad írni. Nem pártirodalmat kell csinálni, *hanem kultúrát kell csinálni*.”²³³ Ez szuverén elkülönülést jelent az imént említett kategorizálástól. Kun Béla viszont egy beszédében kifogásolta, hogy Biró nem társít következményt a szocialista párttagsághoz. Biró néhány nap múlva a *Vörös Ujság*ban válaszol. Elfogadja az álláspontot, hogy „igenis *súlyos lelki kényszert jelent*” a párt tagjának lenni, minthogy minden állásfoglalás konzekvenciákkal jár. A morál minden esetben fontos volt Biró számára, prózaírói működése is ezt mutatja, kényesen jár körül erkölcsi kérdéseket. De megfordítja

²²⁸ Barabás Lóránd: Az írói kataszter negligenciájában. *Az Ember*, 1919. május 29. Közli: „*Mindenki ujakra készül...*” IV. k. 391–392.

²²⁹ A *Nyugat* Ady-emlékszámának (1919. febr. 16. – márc. 1.) belső borítója adja közre a felajánlásokat.

²³⁰ *Babits Mihály levelezése 1918/1919*. Sajtó alá rendezte Sipos Lajos. Budapest, Argumentum, 2011.

²³¹ Az Írói Direktórium meghívója Babits Mihálynak 1919. május 31-ére „az írói kategóriák végleges megállapítása” tárgyában. Uo. 2551. sz. levél, 370.

²³² Nagy Lajos: Hogyan fizette a tőkés társadalom az íróit. *Vörös Lobogó*, 1919. április 17. Közli: *Új szavakat hallasz! Emberek, napok két forradalomban*. [Dokumentumgyűjtemény]. Vál. és szerk.: Máthé Pál és Simor András. Budapest, Kozmosz, 1979. 458–460. Ugyanitt van szó a színészek fizetésének rendezéséről is. 468.

²³³ Megalakult az írók szakszervezete. *Fáklya*, 1919. május 13. „*Mindenki ujakra készül...*” IV. k. 354–357.

a dolgot: azt akarta mondani, hogy „ahhoz, hogy valaki író legyen nem kell a szocialista párt tagjának lenni”.²³⁴

A viták egy része Biró Lajos lakásán folyt le, amelynek címe ekkor Margit krt. 50. volt. A lakást és az ott lezajlottakat megörökíti Biró unokahúga, Sárközi [Molnár] Márta is. Az emlékezés összemosza a polgári és a kommunista időszakban történt eseményeket, de ha frivol módon is, megvilágítja a fordulatokat. „A Károlyi rezsimből csak arra emlékszem, hogy meghalt egyik nagybátyám feleségestül, spanyol influenzában, a Biró nagybátyám államtitkár lett és csúfolta a feleségét, amikor a teli éjjelit vitte a klozetre kiüríteni, hogy szép kis államtitkárné. Egyszer eljött hozzánk Kun Béla látogatóba, akkor mi voltunk a Margit körút közepe és fénypontja. Azután ellenforradalom volt, lóttek a monitorokról és éjjel szöktünk ki a hátsó kapun, mert a lakók kiabáltak, hogy vörösök vagyunk és nálunk járt a Kun Béla. Anyám valami hamis útlevelet panamázott ki az egész társaságnak az olasz követségen, hogy Fiumében születtünk és olaszok vagyunk, és csendben vonatba ültünk a Ferencvárosi pályaudvaron.”

Az emigráció stációi

Jászi Oszkár naplójából tudjuk, hogy Biró augusztus 4-én már biztosan Bécsben volt. „Lótás-futás tartózkodási engedélyért. Simán sikerült. Biró Lajos ugyanebben az ügyben Bécsbe jött. Több évre Rómába akar menni. Így könnyű bolsevista politikába ugrni!”²³⁵ Az utolsó mondatban kétségtelen elmarasztalás, felhorgadás, harag van. Jászi már 1919. május 1-jén elhagyta Magyarországot, előző este személyesen búcsúzott el Birótól.²³⁶ A helyzetet kilátástalannak és vállalhatatlannak találta, de Biró maradt mégis. Magyar író volt, nyelvébe zárva, annak ellenére, hogy a nemzetközi porondon is elég sokat szerepelt. De még a nálánál jóval nagyobb publicitást magáénak mondható, 1919 után szintén félemigrációban élő sógora, Molnár Ferenc is szenvedett az emigráns-léttől. A nagy nyugat-európai színházi diadalok ellenére már az európai száműzetés éveire is úgy tekintett, mint „karrierje ijesztő és boldogtalan alkonyá”-ra, amelyben az emberiség is és nemzedéke is „teljes szégyent hozott önmagára”.²³⁷ Megkockáztatjuk tehát: Molnár

²³⁴ Az írói szakszervezet és a szocialista párt. [Biró Lajos nyilatkozata.] *Vörös Ujság*, 1919. május 16. Közli: „Mindenki ujakra készül...” IV. k. 364–365.

²³⁵ *Jászi Oszkár naplója, 1919–1923*, 51.

²³⁶ Uo. 31. Jászinak a kommün alatti közérzetéről, tevékenységéről és emigrációja kezdetéről ld. Litván György: *Jászi Oszkár*. Millenniumi magyar történelem. Életrajzok. Budapest, Osiris, 2003. 164–188.

²³⁷ Molnár Ferenc: *Útitárs a száműzetésben*. Jegyzetek egy önéletrajzhoz. Ford. Stella Adorján. Budapest, Pallas Stúdió, 1999. 41–42. Molnár Ferenc német jelenlétéről ld. George L. Nagy: *Ferenc Molnár's Stücke auf der deutschsprachigen Bühne*. Diss. State Univ. of New York of Albany, 1978; Molnár Ferenc

Ferenc sem 1940-ben, Amerikába érkezésével lett emigráns, hanem már sokkal korábban, a régi világ, a Monarchia összeomlásával. Az első és döntő sokkot a liberális régi Magyarország eltűnte jelentette, ezután már csak látogató volt itthon. Hitler megjelenése és a magyar külpolitika tragikus jobbratolódája véglegesítette a távollétet. Lényegében azt az emigrációs pályát írta le Molnár, mint a magyar természettudósok. Először Nyugat-Európába ment, majd onnan egy következő lépéssel, Hitlertől való jogos félelmében, tovább Amerikába.²³⁸

Biró élete is külföldön folytatódott és rövid hazatérések után külföldön is végződött.

1919 augusztusa utáni mozgását, helykeresésének alakulását nem tudjuk az előzőekhez hasonlóan aprólékosan dokumentálni, csak Jászi Oszkárhoz írott levelei alapján, melyeket Jászi amerikai hagyatéka őrzött meg.²³⁹ E levelek arról tanúskodnak, hogy a levelezés kölcsönös volt, noha a válaszlevelek nem állnak rendelkezésünkre. Hirtelen gyakorlatiasabb kérdésekkel került szembe Biró. Tény, hogy eljutott Olaszországba, de még nem Rómába, mint szeretne volna, hanem Firenzébe. Egy panzióban lakott a család.²⁴⁰ Innen ír 1919. november 24-én Jászinak, aki egy fűtetlen bécsi szobában nyomorgott, óvja őt és Károlyi Mihályt az amerikai illúzióktól, féltve, hogy útjuk esetleges ekkori amerikai útjának kínos következményei lehetnek. A tervezett út céljában emlékeztet Kossuth egykori útjára. A bukott forradalom vezetője az amerikai magyarok között próbál meg erkölcsi és anyagi támogatást szerezni az ügynek. Túl korainak tartja Biró az utazást és a megszólalást. Saját tapasztalata is van erre vonatkozóan. Azt írja: „a clevelandi *Szabadságnak* írtam egy cikksorozatot Magyarország összeomlásáról. Ezen a réven kaptam a lapból néhány számot. Látom belőlük, hogy a cikksorozatot kiadták ugyan (egész Károlyi mellett való állásfoglalásával), de az amerikai

fordíthatóságáról ld. Schöpflin Aladár: Drámairolalom – Molnár Ferenc. In: Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1937. 157–162. Molnár egy ízben már *Az ördög* kontinentális pályája kezdetekor megjegyezte, hogy a darab színrevitelekor három gesztust is módosítottak, töröltek a rendezők Európa különböző országainak színpadain, mondván, ezt vagy azt egy *bécsi* úriasszony, egy *berlini* festő, egy *londoni* frakkos úr nem teszi, nem mondja, nem viseli. „Így lettem a nemzetközi darab végén [...] tűrhetetlenül magyar nemzeti jellegű szerző. És elgondolkodtam: ez csak néhány kis példa, de íme, mégiscsak a magyarságom, az e földön születtségem, itt nevelkedtségem eredménye, s ezek olyan kis dolgok, amiket otthon nem látnak meg, de amiért külföldön megcenzúrázták a darabomat.” Molnár Ferenc: Vasárnapi krónikák. Három kis eset. In: Uő.: *Szülfalum, Pest* (Budapest, Szépirodalmi, 1962) 537–539.

²³⁸ Frank Tibor: *Kettős kívándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945*, Budapest, Gondolat, 2012¹, 2015².

²³⁹ Biró Lajos Jászi Oszkárhoz írott leveleire Frank Tibor hívta fel a figyelmemet, aki elsőként dolgozta fel őket *Kettős kívándorlás* című könyvében, i. m. 73–79. A leveleket azután magam is tanulmányoztam és felhasználtam a Columbia University könyvtárának kéziratárában folytatott kutatásaim nyomán.

²⁴⁰ A panzió címét a levelek keltezéséről ismerjük, ezzel további kutatók számára beazonosítható a család társadalmi státusza: Pension Quisisana, Lungarno. A panzió 1993-ban egy terrortámadásban megsemmisült.

magyarok között is erősen elharapózott a friedrichizmus és elharapózott annál jobban, minél sürűbben kapják megint a hazai lapokat.²⁴¹ Öccsével, Biró Jánossal – aki az *Amerikai Magyar Népszava* főszerkesztője volt, az imént idézett *Szabadság* egyik szerkesztője is, ekkoriban már a *Sunbeam Motion Picture* filmvállalat európai részlegének vezetője is – hozza Jászit összeköttetésbe, aki éppen Európában van, és jó tanácsokkal szolgálhat helyismeretével. (Jászi majd csak 1923 őszén megy előadókörútra az Egyesült Államokba, a Duna-táji eszméket hirdető és a Horthy-rendszert leleplező.)²⁴² De ez csak a levél egyik szála. A másik a területi veszteségek fölötti kétségbeesés. Azért idézek belőle hosszabban, mert a polgári radikálisok elleni visszatérő vád volt, hogy idegen kézre játszanak át magyar területeket. Az új Csehszlovákia – már 1918. október 28-án az antant közreműködésével megszületett, amikor a szövetség megszüntette a Monarchia fennhatóságát a csehek felett – a leginkább fájdalmas új entitás Biró számára. „Én rendkívül elfogult vagyok a csehekkel szemben: éppen azért, mert ők a legkülönb nép minden ellenségünk között (és mert az ő hódításuk a legabszurdabb). Azt hiszem, ha én irányítanám a magyar politikát, mindenkivel tranzigálnék, csak velük nem. Itt az egészre mennék: Felső-Magyarország visszavételére a Morvától a Tiszáig. [...] Általában is azt hiszem, hogy a magyar nacionalizmus most megkapja majd azt az etikai jogosultságot, a mely eddig teljesen hiányzott belőle; elnyomott, megrabolt népeknek nemcsak joga, hanem kötelessége is, hogy nacionalisták legyenek.”²⁴³

A firenzei panzióban időzött egy hétig Hauser Arnold és felesége, aki arról számolt be Birónak, hogy szeretett lapja, a *Világ* az itthoni hatalomátvitel alatt megtagadta az októberi forradalmat.

„Ha így van, az nagyon sajnálatos dolog. A fehér terror nem tart örökké és hogy akar a Világ később politikát csinálni, ha kakaskukorékolás előtt mindent háromszor árul el? Egy bizonyos engedékenységre szükség van, de vannak dolgok, a melyekről a Világnak egyszerűen hallgatni kellene. Különbem nem ezért írok. Hanem: Hauser dr. azt mondja, hogy a szabadkőművesek azt mondták neki, hogy a Világot csak a te kedvéért támogatja a kőművesség. Hogy neked legyen a jövőben is tribünöd. [...] Ha így van, a kőművesség sokkal különbnek bizonyult mint amilyennek én gondoltam. Én, őszintén szólva, feltételeztem, hogy a friedrichizmus előnti az egész Podmaniczky utcát²⁴⁴ és hogy, ha a szabadkőművesség még megmarad,

²⁴¹ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Firenze, 1919. november 27. Oscar Jaszi Papers, Box 5. Columbia University, Butler Library, Rare Book and Manuscript Library.

²⁴² Litván György: *Jászi Oszkár*, 236–258.

²⁴³ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Firenze, 1919. november 24. Oscar Jaszi Papers, Box 5. Columbia University, Butler Library, Rare Books and Manuscript Library.

²⁴⁴ Utalás a magyar szabadkőművességek a Podmaniczky és Vörösmarty utca sarkán álló önálló páholyházára.

akkor egyetlen Hungaria Nagypáholy lesz az egész.²⁴⁵ [...] elmélkedvén ezeken a dolgokon, megállapítottam (és ezt akarom most csak megírni), hogy tavaszra, véleményem szerint, olyan atmoszféra lesz Magyarországon, hogy neked is, nekem is, haza lehet mennünk.”²⁴⁶

Csalóka remény, ábránd volt ez, csak az általános amnesztia-akció tette lehetővé. Jászi az időközben Csehszlovákia részévé lett Körtvélyesre, a Moskowitz-birtokra szabadon utazhatott, de Magyarországra nem. Biró is csak a 20-as évek közepén jött haza, rövid családi látogatásokra. Azt is jó jelnek veszi – pedig csak álmegoldás volt –, hogy a kormányban maradhatott egy-két szociáldemokrata miniszter.

Biró hosszú levelet írt Jászinak 1919. december 25-én. Ebből kiderül, hogy londoni színházi bemutatókra számít, s ebből próbálja megalapozni egzisztenciálisan a család helyzetét. Tervezi, hogy Amerikába utazzon – erre testvére révén nyílik majd lehetősége, és az itt, ezekben a levelekben nem említett pályamódosítás, a film felé fordulás okán. Egyre rosszabb hírek jönnek Magyarországról, a Horthy-különítményesek garázdálkodásáról. Elkeseredve hallja, hogy volt lapja, a *Világ* „szereplése szégyenletes és siralmas”. Büszkén írja meg viszont Jászinak, hogy – többek között – Móriczsal együtt kizárták a Petőfi Társaságból. Félti az országot az illúzióktól, attól, hogy új háborúban reménykedve a vesztébe rohan. „Ha rászánnák magukat [Masarykék – Sz. Á.], hogy a tótoknak autonómiát adnak, talán megenyhül a helyzet. De amíg Magyarországon általános az a hit, hogy egy katonabandával vissza lehet foglalni a lázadó tótföldet, addig érhető, hogy mindenkiben megvan az a kísértés, hogy küldjük hát azt a katonabandát.”²⁴⁷

Károlyi és Jászi emigrációja kezdetén, amikor még az sem volt biztos, hol fogadják őket, különösen nem Károlyit, 1920 februárjában Biró próbálta intézni számukra az olasz vízumot. (Károlyiék olaszországi letelepedése ügyében néhány hónappal később végül Biró Lajos sógornője, Vészi Margit tett eredményes lépéseket.)²⁴⁸ Az olasz politikai közvélemény támogatását is meg akarta szerezni,

²⁴⁵ Utalás a páholyok közötti különbségekre. „A századelő Magyarországnak jellegzetes vonása, hogy a szabadkőművesség és a dualista rendszer progresszív polgári ellenzése mintegy szinonim fogalmak lettek, noha a páholytagok tekintélyes része nem vallott radikális, demokratikus nézeteket. L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest, Kossuth, 1979. 26–27. A szabadkőművességről beavatása után így emlékezett meg Benedek Marcell: „A tagok nagyrésze jómódú polgár [...], néhány tanár és tisztviselő. Általában inkább konzervatív társaság; jótékonyága, kultúra-tisztelete rokonszenves; szociális és világnézeti kérdésekkel szemben óvatos.” *Naplómat olvasom*. Budapest, Szépirodalmi, 1965. 196.

²⁴⁶ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Firenze, 1919. november 24. Oscar Jaszi Papers, Box 5. Columbia University, Butler Library, Rare Book and Manuscript Library.

²⁴⁷ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Firenze, 1919. december 25. Oscar Jaszi Papers, Box 5. Columbia University, Butler Library, Rare Book and Manuscript Library.

²⁴⁸ *Károlyi Mihály levelezése*, I. k. 643–644.

remélve hogy széles nemzetközi arcvonal lép fel a fehérterror ellen. De a Horthy-terror ellen csak kommunista és szocialista tiltakozást tapasztalt Magyarországról a nyugati polgári világ, és ezért kivárt. Ugyanekkor Biró bizonytalan sorsának jobbra fordulását elősegítendő, Károlyi Mihály Benešsel készült beszélni.²⁴⁹ 1920 tavaszán Biró Lajos és családja, beleértve Vészi Margitot is, Olaszországban, Rómában éltek. Vészi Margit ekkor egy olasz báró, Paolo Mantica felesége volt, irodalmi ügynökséget alapított, házalt többek között sógora, Biró műveivel is. (A Vészi család használta a „házalt” kifejezést, ami egyértelműen arra utal, hogy a kezdet anyagi és irodalmi értelemben egyaránt nehéz volt. És persze arra, hogy a hazai és a külföldi jelenlétet elérni nem azonos energiát, próbálkozást igényel.) Biró személyesen is kapcsolatban maradt Károlyi Mihállyal, Rómából rendszeresen küldte Károlyi számára a budapesti és bécsi lapokat. Egyik kísérőlevele tájékoztat ekkori reményéről: „[a] Horthy rezsim minden jel szerint csakugyan döglődik. De a rút végvonaglás alighanem eltart még egy-két hónapig.” Ami a köztársaság elnökéhez való viszonyát illeti, a Károlyinak szóló levél megszólítása egyébként ez volt: „Kedves Barátom”²⁵⁰

Az emigrációs létből adódóan – elszakított érintkezési fonalak, bevallott erős honvágy, érzelmileg erősen érintett emberekkel való kapcsolattartás, a *Bécsi Magyar Újság* mint egyetlen nyomtatott hírforrás – Biró helyzetértékelése nem volt reális, ezt a további levelek bizonyítják. Racionális gondolkodását áthatják a patrióta, érzelmi kifakadások, mint például ez: „...tragédiája egy nemzetnek, a melyet én – hiába erőltetem ridegségre magam – nem tudok olyan bűnösnek látni, hogy ezt a bukást megérdemelte volna.”²⁵¹ Igen szoros lojalitás és érdeklődés működött az egykori kormánytagok között. A Biró–Jászi levelezéskapcsolatnak 1922-ig vannak dokumentumai, és Károlyi Mihály levelezésköteteiben is megemlítődik olykor Biró.

Nagy boldogsággal köszönti Biró Jászi könyvét. Amikor megérkezik Bécsből a *Magyar kálvária – magyar föltámadás* elő kiadása, egy ültő helyében végigolvassa, és erőre kap tőle. Akcióba kezd, hogyan lehetne idegen nyelveken megjelentetni a könyvet, talál is érdeklődőnek látszó olasz kiadót. A kiadásból nem lesz semmi. (Csak 1924-ben jelenik meg a könyv angolul, a Jászi körében fontos, itthon viszont ellenkezőleg, rosszul csengő nevű Seton-Watson előszavával, más idegen nyelvű kiadása nincs.) Lehetséges politikai kombinációk járnak Biró fejében. Egy reménybeli Apponyi–Jászi (!) együttműködésről ábrándozik, ha a fehér terror elmúlik, és a hazatérés lehetséges. Érve: „Apponyi már az októberi forradalom után olyan megértőnek, olyan tanulékonynak, olyan áldozatkésznek mutatkozott”²⁵²

²⁴⁹ Uo.

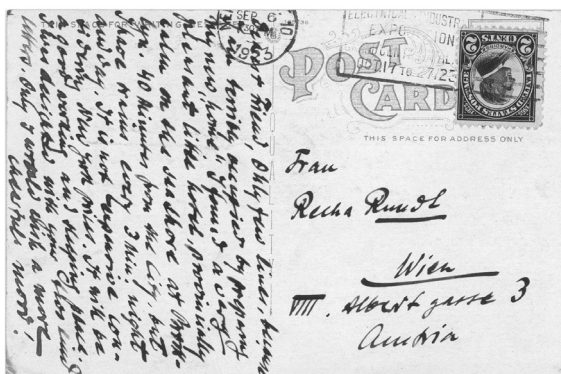
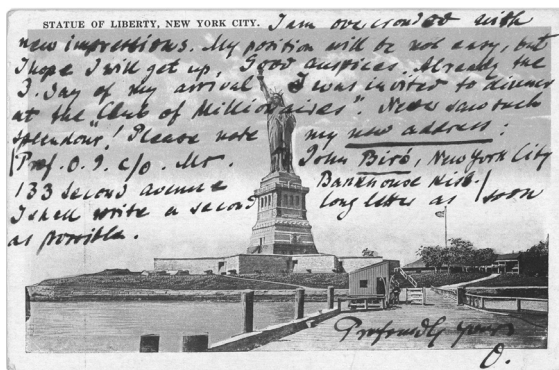
²⁵⁰ Biró Lajos levele Károlyi Mihályhoz. Róma, 1920. november 25. *Károlyi Mihály levelezése I.* 723.

²⁵¹ Biró Lajos levele Jászi Oszkárhoz, Róma, 1920. november 10.

²⁵² Biró Lajos levele Jászi Oszkárhoz, Róma, 1920. november [a pontos dátum nem olvasható ki].

Általánosabb, a közelmúlta és a jövőre vonatkozó történet-filozófiai tágasságú gondolatok is megfordulnak a fejében. „Néha azt gondolom – írja egyik levelében –, hogy a mi civilizációnk azért fog összeroppanni, mert a munkáskérdésre csak olyan ki nem elégítő választ tudott találni, mint a marxizmus. Nekem ez külön fájdalom és külön megszegyenülés. Én a bolsevizmusig meggyőződött Marx-hívő voltam. Nem Szamuely ábrándított ki; a marxi szocializmus gazdasági és pszichológiai lehetőségeiből ábrándultam ki. De ha ez nem, akkor mi? Valaminek kell történni a szénbányással és a vasmunkással, mert különben megrázza magát, és az egész civilizációnk, a mely a vállán nyugszik, összedől.”²⁵³

1921 elején kiderül, Rómából nem tud amerikai kiutazási vízumot szerezni, ezért kéri Jászi bécsi közbenjárását. Megismétli jóslatát, odahaza „Horthyék a végüket járják”, beígéri, hogy a „jövő tavasszal a budapesti korszón tart[ok] Sprachstundét”.²⁵⁴ A budapesti korszón a következő évben nem tartott nyílt délutánt, 1926-ig nem látogathatott haza. A politikai eredetű kapcsolat folytonosságáról tudunk, Károlyi londoni tartózkodása alatt, a 40-es években is kapcsolatban volt vele Biró, de ekkor már tudatosan visszavonult a nyilvános emigráns szerepléstől – ezt nem csodálhatjuk félrecsúszó politikai helyzetelemzései és ideológiai csalódottsága tükrében –, semmiféle bizottsági tagságot a háború alatt már nem vállalt.²⁵⁵ És legfőképpen: ekkorra már pályát módosított, filmforgatókönyvíró lett. London előtt azonban voltak



Jászi Oszkár levelezőlapja későbbi feleségének. A képes oldalon Biró Jánost tünteti fel, mint New York-i személyt, akin keresztül levelezésük Jászi ottléte alatt bonyolítható (Széchenyi Agnes tulajdona)

²⁵³ Biró Lajos levele Jászi Oszkárhoz, Róma, 1920. január 27.

²⁵⁴ Biró Lajos levele Jászi Oszkárhoz, Róma, 1921. július 26.

²⁵⁵ Károlyi Mihály levelezése IV. 1930–1944. Szerkesztette Hajdu Tibor és Litván György. Budapest, Napvilág, 2015. 460., 752.

még kitérők az életében. Több amerikai utazás után 1922-től egy éven át, majd 1928-tól két-három évig dokumentálhatóan Berlinben élt és a patinás Ullstein Kiadó lektoraként működött.²⁵⁶ Ezt követően költözött véglegesen Londonba, s folytatódott és teljesedett ki filmes működése a Korda fivérekkel való szoros együttműködésben. Így lett London emigrációjának utolsó, visszafordíthatatlan stációja.

A zsidókérdés

Nem szóltunk még Biró identitásáról, zsidóságához való viszonyáról. Zsidó családba született, nem keresztelkedett ki, alapvetően vallástalan ember volt. Ezzel együtt 1918-ban egy forradalmi publicisztikájában megvallotta, hogy bár nem jár templomba, és a szó klasszikus értelmében nem hívő, tiszteletet érez mindenfajta szertartáson, istentiszteleten.²⁵⁷

A kortársak tudni vélték, hogy az államtitkári feladat félbeszakította Biró „nagy művét a zsidók tragédiájáról”. Tény, hogy két zsidó tárgyú könyve – *A bazini zsidók* (regény) és *A zsidók útja* (tanulmány) –, melyek szintén Biró munkásságának újraolvasandó darabjai, a bécsi emigrációban jelentek meg.²⁵⁸ Mindkettő az asszimiláció kérdését járja körül – s a probléma 1919-ben és utána egyszerre végre menően időszerű lett. Sokan számolták ekkor, hogy a forradalmak vezetői közül hányan voltak zsidó származásúak. Biró Lajos is elmondta véleményét a zsidókérdésről, megszólalt már a *Huszadik Század* nevezetes ankétján 1917-ben.²⁵⁹ Ekkor hirtelen előtérbe került a zsidókérdés. Gazdasági gyökerei is voltak, a Monarchia többmillióس tömeghadserége számára történő hadiipari fejlesztések és hadiszállítások körüli botránnyok, a mesés meggazdagodások éppúgy okai voltak a vitának, mint a közvetlen indok, Ágoston Péternek *A zsidók útja* című jó szándékú, de elhibá-

²⁵⁶ Biró Lajos levele Déry Tibornak, Weimar, 1922. szeptember 28. *Déry Tibor levelezése 1901–1926*, I/A kötet. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Budapest, Balassi Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006. 208. 1928-ban Reinitz Béla kéri Birót, helyezzen el néhány Szomorv-írást a kinti kiadóknál és stúdióknál, mert az író itthon nehéz anyagiak között él. Flórián László – Vajda János: *Reinitz Béla*. Budapest, Zeneműkiadó, 1978. 140–141.

Az igazi Hollywood. Hollywood hivatalos magyar írói. *Pesti Napló*, 79. évf. 1928. március 4. (53. sz.) 34. Biró mellett Vajda Ernőről szól még a kolumnás cikk. Beszélgetés a világhírű magyar íróval, aki Hollywoodba és Berlinbe, a film amerikai és európai Mekkájába csak azért zárandokolt el, hogy majdan megírhasa az ezeréves magyarság nagy történelmi regényét. Biró Lajosról írta Egyed Zoltán. *Színházi Élet*, 18. évf. 1928. október 7–13. 41. szám 4–6. Fischer Annie: Beszélgetés Biró Lajossal. Berlin, 1929. június. *A Töll*, 1929. június 23. (10. szám) 42–44.

²⁵⁷ *Mindenki ujakra készül...* IV. 314.

²⁵⁸ *A bazini zsidók*. Regény, írta Biró Lajos. Bécs: Pegazus kiadás, 1921, Biró Lajos: *A zsidók útja*. Budapest, Pegazus, Wien, Druck Hamburger, 1921.

²⁵⁹ *A zsidókérdés Magyarországon*, 53–55.

zott könyvének megjelenése. Ágoston egyik fő tétele az volt, hogy a zsidóság egyetlen tömbként tagozódott be a magyar társadalomba.²⁶⁰ A vita rendkívüli figyelmet keltett, Jászi a zárszóban meg is említette, hogy „nem egy intim kérést és figyelmeztetést kapott, hogy az ankétot, mint időszerűtlent és veszedelmest, mellőzze”.²⁶¹

A szerkesztők kérdéseire ötven érdemleges válasz érkezett, és akként csoportosították a válaszokat, ki mennyire értett egyet a kérdés létezésével. Biró Lajos a terjedelmesebb, „Akik szerint van zsidókérdés” című fejezetben kapott helyet.²⁶² A válaszokat szigorúan abc-rendben közölte a folyóirat. 1917-ben még természetes volt nemhogy a türelem, de az önirónia is a kérdésre adott vélekedésekben. Biró szerint a kérdést eltagadni, kikerülni nem érdeke sem az országnak, sem a zsidóságnak. Azt is írja, nem tart mindenkit gazembernek, aki hibát lel a zsidóban, s lehetőleg nagy erkölcsi komolysággal és humorral próbál viszonyulni a kérdéshez. A hozzászólás büszke vallomás a kettős kötöttségről, figyeljük meg, hogy az angol író-miniszterelnököt idézi meg: „Én – mint Disraeli az angolságát – annyira természetesnek, gyökeresnek és véglegesnek érzem a magyarságomat, hogy a vérem minden cseppjében benne érzem a zsidóságomat is.” A kérdés – írja Biró Lajos – Magyarországon valóban „elkínosodott”, s ennek oka, hogy Magyarország egy beteg organizmus. A legfontosabb társadalmi „nyavalyákról” nem esett szó, a nemzetiségi kérdésről, az „aljas korrupcióról”, a kivándorlásról, a földreformról. Ugyanezt az álláspontot képviselte barátja, Jászi is, aki már 1906-ban a Társadalomtudományi Társaság rendkívüli közgyűlésén a *morbus latifundi*ban, a világi és egyházi birtokok létében, lényegében a modernizáció elmaradásában látta az ország bajainak legfőbb okát. Jászi komoly árat fizetett közszerepléseiért és többek között ezekért a mondataiért: a minisztériumi segédfogalmazóként dolgozó Jászit Darányi Ignác eltávolította állásából. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy magasabb köztisztviselői karba ilyen nézetekkel nem kerülhet be.²⁶³

(Lényegében ezt az álláspontot képviseli majd fél évszázad múltán Bibó István is. Bibó szerint a zsidók asszimilálódásának elfogadásában, serkentésében az volt a hiba, hogy az egész folyamat ügyét beállították a 19. századi magyar politika „nagy illúziójának, az egész történelmi Magyarország nyelvi megmagyarosodásának vágyképebe”. S azt is hozzáteszi Bibó is, hogy az ország megmagyarosodása

²⁶⁰ Ágoston Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad: Társadalomtudományi Társaság, 1917.

²⁶¹ *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. S. a. r. Hanák Péter. Budapest, Gondolat, 1984. 112.

²⁶² 37 válasz ismerte el a kérdés létezését, 13 nem.

²⁶³ Litván György: Jászi Oszkár és a zsidókérdés. A Holokauszt Emlékközpont megnyitása és a magyar holokauszt 60. évfordulója alkalmából. Az MTA épületében rendezett nemzetközi tudományos konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi, 2005. 45–53.

szempontjából nem a németek és a zsidók asszimilációja volt és lett volna a döntő, hanem a nemzetiségi paraszttömegek asszimilációja, különös tekintettel a földrajzi vonatkozásokra. Nem ténybeli, hanem programszerű asszimiláció zajlott Magyarországon – mondja Bibó –, s ez hiba volt. Mert a valóságban nem a programok döntenek, hanem a spontán „közösségi magatartásformák és értékmérők”.²⁶⁴ A ki zárólag a nemzetfenntartásra összpontosító századvégi és századeleji gondolkodásmód elfeledkezett tehát a társadalmi modernizáció kérdéséről. A *Huszádik Század* körkérdésére adott válasz még a relatíve gyanútlan, háborúbelien „békés” viszonyok között született, amikor még nem került sor a bűnbakkeresésre és a felelősségvállalás kérdésére. Legalábbis a zsidókérdés hirtelen fulminánssá váló jövője még nem volt csak sejthető, „béke” volt, egyébiránt a korábbi nemzedékhez tartozó Riedl Frigyes megjegyzése jellemezte az időszakot. Riedl nem vállalta a megszólalást, mert „a magyar zsidóügy tárgyalását éppen most, midőn Magyarország Hamlettel mondhatja – »Lenni vagy nem lenni, ez itt a kérdés« – nem tartom alkalomszerűnek.” Egy-két év múltán már a kitérés, az asszimiláció lehetetlenségéről szóló Biró regénye, a bécsi emigrációban megjelent *A bazini zsidók* is.

Székely Nándor – zsidó származású konvertita tanár és író 1926-ban keresztelkedett meg, miután a numerus claususról írott broszúrája miatt börtönbüntetést szenvedett – a sokszor igen nyílt antiszemita álláspontot képviselő *Magyar Kultúr*ában írt a könyvről. Tartalmi összefoglalóját, értelmezését tehát a saját élete is motiválta. Minden bizonnyal az ő katolicizmusa is a megtorlásra adott válasz volt. Hogy hiteles, belsőből jövő váltás volt-e, ebben a kérdésben nem foglalhatunk állást. Birót egyébként Székely nem tartotta igazi zsidónak, mert mint megjegyzi, a szerző nem is él hitéletet. (Valóban így volt.) Szerinte Biró Lajos a „kultúrzsido” problémáját írja meg, aki „a zsidó mentalitástól teljesen eltávolodott és bármikor kész alázatos lélekkel leborulni Krisztus Keresztje előtt – ha nem bántják a zsidósága miatt. Csak az elnyomás, a türelmetlenség ébreszti fel benne a zsidót.” *A bazini zsidók* története azt mondja, a vallásváltás nem megoldás, a befogadók bármely pillanatban visszafordíthatják a feljüket igyekvőket. (Hatvány az említett körkérdésben a egyes házasságokat, s az ezen a döntésen át való nemzedékeken át természetesen és lassan lefutó asszimilációt hirdette.) Nem melleleg igaz volt Székelynek abban, hogy Biróban a zsidóság érzését az 1919-et követő „keserűségek és vívódások” erősítették meg.²⁶⁵ Így emlékszik ugyanis vissza Biró a regény keletkezésére:

²⁶⁴ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949.* Budapest, Magvető, 1986. 746.

²⁶⁵ Biró Lajos hatalmas irodalmi tervei. Molnár Jenő „[b]eszélgetése a most hazatért világhírű íróval”. *Egyenlőség*, 46. évf. 37. szám, 1927. szeptember 10. 7–8.

„Szabolcsi Lajossal beszéltem róla már 1920 nyarán a Semmeringen, aki akkor egy talmudi példázatot adott nekem a regényhez, amit abban fel is használtam. Meg kellett érnünk, hogy a zsidókat ki akarták taszítani magyarságukból. Húsbavágó, csonttörő kérdés volt ez az itthon maradottaknak éppúgy, mint a távollevőknek. Akkor éreztem százszoros erővel, hogy éppoly kiirthatatlanul és kitéphetetlenül magyar vagyok, mint ahogy zsidó vagyok.”²⁶⁶

Egy másik emigrációs idézet is alátámasztja a vívódások és kétségek fellobbanását, mégpedig nagyon is pragmatikus, egzisztenciális összefüggésben. Jászinak írta 1919 végén:

„Forrón vágyódom rá, hogy az anyagi létemet függetlenítsem minden hazai pénzforrástól: be akarom magamnak bizonyítani, hogy Magyarország és a magyarság iránt való fájdalmas szeretetem független attól, hogy mit tud nekem adni a magyar könyvpiac, attól a véletlentől, hogy nem mérnök vagy orvos vagyok, hanem író. – Néha azt gondolom, hogy ez az érzés zsidó-ézés. Adynak ez talán eszébe sem jutott volna. Annál rosszabb rám nézve. Magyarnak lenni is elég probléma. Magyar zsidónak lenni: kétszeresen az. Magyar zsidó írónak lenni: ez a heinei halmozása a fájdaloknak.”²⁶⁷

Nem tudjuk, eljutott-e Biróhoz az emigrációban az új, 1919 őszén indult kurzus-lap, az *Uj Nemzedék* „névtelen” támadása 1920 őszén. A névtelen szerzőt egy irodalomtörténészünk, Biró-Balogh Tamás elég határozott biztonsággal azonosította, szerinte Kosztolányi Dezső volt az.²⁶⁸ A hét részből álló, és a sorozat utolsó megjelent, folytatást ígérő (Kosztolányi?) cikkekben, „A magyar irodalom és az ő irodalmuk” folyamában többször is előkerül Biró Lajos neve. Felsorolja az írás a „vörös hetesek” között, akiket „a magyar irodalom ellenlábasai”-nak nevez, ebben a sorrendben: Molnár Ferenc, Biró Lajos, Lengyel Menyhért, Gábor Andor, Heltai Jenő, Bródy Sándor és Szomori [sic] Dezső. A hét gonoszból többször is csoportot szerkeszt, van hét ördögi dramaturgja, hét ártó kritikusa. Kifejtően azt írja: „Molnár, Biró és Lengyel soha nem írták darabjaikat a magyar színpad számára, soha nem törekedtek arra, hogy darabjaikban magyar szív dobogjon, magyar lélek lüktessen és magyar levegő lengjen, mert üzleti érdekük azt kívánta, hogy Berlin és Bécs még Budapestnél is jobban tapsoljon nekik.” Átviszi azután

²⁶⁶ Uo.

²⁶⁷ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Firenze, 1919. november 24. Oscar Jaszi Papers, Box 5. Columbia University, Butler Library, Rare Book and Manuscript Library.

²⁶⁸ Biró-Balogh Tamás: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Műút könyvek 017. Budapest, Equinter, 2014. 85–99. A cikksorozat újraközlése, uo. 159–172.

a felsorolást a cinkos „zsidó és szabadkőműves” könyvkereskedőkre is, akiknek kirakataiban semmi mást nem lehetett látni, mint a felsorolt írók könyveit.²⁶⁹ Hadd emlékeztessük az olvasót, hogy az itt a szerzőséggel erősen gyanúsított Kosztolányi volt az – idéztük is tanulmányunk elején –, aki még a megváltó kozmopolitizmust ünnepelte a pályakezdő Biróban.

Ugyancsak a bécsi Pegazus kiadó adta közre *A zsidók útja* című esszéjét. A regény mellett tehát még egy tanulmány is, ugyanabban az évben. Természetes a gondolati kontinuitás. A tanulmány visszafelé szól, címzettje az otthagytott Horthy-Magyarország. Biró a forradalmak után ártatlanul megkínzott emberek, a különítményesek büntette emberek sorsának ismeretében ír már. Zsidónak lenni – mondja Biró – „nagy és sokszor fájdalmas élmény minden zsidó számára”, amikor „minden tökfilkó szabadon inzultálhatja a zsidókat és a zsidóknak védekezniük sem lehet; a legrettenetesebb az, hogy a magyar állam zsidó polgárait hivatalosan ellenségeivé bélyegezte, és ellenségként kezeli”.²⁷⁰ Szembeötlő a változás az 1917-es „gyanútlan” állásponthez képest. Amaz derűsnek és felhőtlennek tűnik ehhez képest. Már távolodóban a liberalizmus optimista álláspontja: az, hogy első az ember, s minden egyéb identitásképző elem csak ez után következik. „Zsidó lélek nincs, van magyar vagy német, francia vagy angol [...] a liberalizmusnak ezek a jóindulatú álomkonstrukciói amúgy is szétfoslottak [...] Az embernek nem lehet büntetlenül olyan családfája amelyen kétezer évre visszafelé nem találtatik analfabéta”.²⁷¹ Ez utóbbi mondat külön figyelmet érdemel, ismerve az ország társadalmi szerkezetét. Az esszére, két év múltán, megkésve, első számában reflektált a *Nyugat* ellenében létrehozott új irodalmi és ideológiai revü, a *Napkelet*. A recenzens személye is sokatmondó, rendszerideológusi szerepe elvitathatatlan. A könyvről ugyanis Szekfű Gyula írt.²⁷² 1923-ban vagyunk, a bethleni konszolidáció kezdetén, a kivételes rendelkezések visszavonása után, de még az általános amnesztia előtt. Szekfű ekkor már az antiliberális történetírás – *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* – megalapozójaként ismert, az *Új Nemzedék*, a *Napkelet* és a *Keresztény Politika* rendszeres cikkírója. Publicisztikáiban is döntően a megelőző korszak, a liberalizmus kritikája foglalkoztatja.²⁷³ Bírálata élén örömmel konstatálja, hogy Biró felismerte, nem tagadja, és nem leplezi többé, van zsidókérdés. Ko-

²⁶⁹ Biró-Balogh Tamás: *Mint aki a sínek közé esett*, 162.

²⁷⁰ Biró Lajos: *A zsidók útja*. Budapest, Pegazus; Wien, Hamburger, 1921. 51. A bűnlak-képzéséről ld. Pók Attila: *A haladás bitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Budapest, Akadémiai, 2010.

²⁷¹ *A zsidók útja*, 31.

²⁷² Szekfű Gyula: Két önvallomás. (Wassermann és Biró Lajos). *Napkelet*, 1923 január–május, 1–5. szám 172–175. [Az írás másik tárgya Jakob Wassermann *Mein Weg als Deutscher und Jude* (Berlin: Fischer, 1921) c. önéletrajza.]

²⁷³ Szekfű Gyula. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta Dénes Iván Zoltán. Magyar Pantheon 10. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 86–100, Braun Róbert vitája Szekfűvel 202–204.

rábban, „az áldott magyar liberális világban a zsidóság problémája nem tartozott azok közé, melyekkel a budapesti írónak érdemes lett volna foglalkozniok”, írja. Tényszerű cáfolatát adja Szekfű állításának a *Huszedik Század* akkor több mint fél évtizede lefolyt vitája, annak könyvbeli külön megjelentetése, majd újrakiadása, erről a dokumentumról Szekfű elfeledkezni látszik. Tematikusan is érintette nem egy irodalmi mű: Kóbor Tamás regényfolyama (*Hamupipóke önagysága, Ki a gettóból*, de idesorolható még a *Budapest is*), Molnár Ferenc regénye (*Az éhes város*).²⁷⁴ Kétségtelenül a „liberális” világ összeomlásakor született némely idézett munka, de nem mondható, hogy ez korábban nem volt része az irodalmi tematikának és az írók publicisztikájának. És egyáltalán nem volt kritikátlan a zsidóság érintése.

Biró és az „igazi” kereszténység, ha nem is bensőséges, de a morális értékeket tekintve létező kapcsolatát – a vérontás elutasítása, felebaráti szeretet értékének szóló tisztelet – frivolan fricskázza Szekfű. A Biró felállította látszólagos ellentmondás szerint a zsidók igazabb keresztények, mint a magukat annak mondók. Ez és az ilyen a paradoxonok – Szekfű szerint – a szellemesnek gondolt fővárosi társalgás attribútumai, üresség, budapesti kávéházi „nyelvformalizmus”, „talmudi előszeretet a szójáték, a szóruha, a szófantom iránt”. Ez utóbbi fordulatot Jakob Wassermann Heine-kritikájából kölcsönzi Szekfű, a zsidó memoárt játszva ki a zsidó vívódás ellen. Kétségtelen, hogy Biró könyvében is volt túlzás, „szubjektív jóindulat”, mint Szekfű szelíden kifejezi, de mindarról, ami megtorlásként következett a forradalmak után, Szekfű hallgat. És nemcsak arról, lényegében Biró füzetét sem ismerteti, látható módon Biró személye önmagában az alkalmas céltábla, a többi nem számít. Nem kis bünt követ el ezzel Szekfű, így semmibe veszi Biró asszimilációs hitvallását.

„Mit jelen magyarnak lenni? (Oh, én a magyarság ideáját, erkölcsi formuláját és történelmi misszióját meg tudnám fogalmazni –, jobban, mint azok, akik otthon szájalnak; de most nem erről van szó.) Mit jelent számomra a magyarság? Jelenti ezt: Goethe nagyobb géniusz, de hozzám Arany közelebb áll; Firenze szebb város, de én Nagyváradhoz vagyok odanőve; Rómához képest Budapest egy félig amerikai, félig balkáni kőhalom, de én arra vágyódom, hogy Budapesten éljek. Imádom Rómát, de a fogam vacog benne a honvágytól; [...] kiderítettem, hogy egy szép tájék van a világ: Heves vidékén az Alföld.”²⁷⁵

²⁷⁴ A témával szorosan összefügg számos *nem zsidó* származású szerző munkája, amelyben a zsidóság szerepe a téma meglehetősen középpontjában áll. A legkvalitásosabb munka Babits Mihálytól a *Halálfi* című regény (1921 őszétől fél éven át folytatásban közölte a *Pesti Napló*), de Ritoók Emma kulcsregénye, *A szellem kalandorai* (1921) is ide tartozik. Ezeket is érintette Szekfű Gyula.

²⁷⁵ Biró Lajos: *A zsidóság útja*, 65.

Szekfű saját világnézeti vallomásában védelmébe veszi „a trón és az oltár” kapcsolatát, és tagadja, hogy a katolikus és protestáns papság alá lenne vetve a világi önző viszonyrendszernek, a „feudalizmusnak” – visszautasítja, és epésen hozzáteszi, hogy a feudalizmus kifejezés használata az októberi korszak legtarthatósabb vívmányának tekinthető. Szekfű Gyula bírálata – két évvel a Biró- és a Wassermann-könyvek megjelenése után – nyilvánvalóan az ideológiai támadás eszközéül szolgált, átgondolt szerkesztési cél volt. S ekként nem is a legélesebb, amit el lehetett képzelni. A zsidóság azonban téma lett a folyóiratokban, külön blokkok jelentek meg, csoportként kezelve a származást.²⁷⁶

1927-ben – ebben az évben jöhetett vissza Biró először Magyarországra, miután ejtették ellene és sok emigráns ellen az 1918/19-es vádat – nyilatkozott Biró a cionizmusról is. „Vérbeli anticionista meggyőződés”-éről beszélt, annak alapján, hogy regénytervéhez végzett kutatásai, tanulmányai meggyőzték, hogy „azok a zsidók, akik Titus előtt már el voltak szóródva, és azok, akiket Titus szórt szét, azzal nyerték el történelmi hivatásukat, hogy szétszóródtak. A cionizmus tehát egy alacsonyabb rendű hivatást szán a zsidóságnak azzal, hogy nemzeti létét akarja helyreállítani.”²⁷⁷

Volt ugyanis egy harmadik zsidó tematikájú terve is Biró Lajosnak, egy történelmi regény a Júdea ellen vezetett római hadjáratról, Jeruzsálem pusztulásáról (i.u. 66–70). Ennek a soha el nem készült regénynek érdekes irodalomtörténeti kapcsolódása is van. Nemcsak Katona Józsefet foglalkoztatta a téma a reformkorban. Hasonló tárgyú regényt tervezett Kaffka Margit is 1918-ban. Amikor Kaffka hírért vette, hogy azonos témán dolgoznak, egy gyönyörű levélben kérte Biró Lajost, adjanak egymásnak két évet, dolgozzanak párhuzamosan, neki ehhez a témához még sokat kell olvasni, s majd együtt lépjenek a nyilvánosság elé a kész művekkel. Kaffka Margitot néhány hét múlva elvitte a spanyolnátha. Egy sokkal későbbi interjúbán Biró azt nyilatkozta, halálos ágyán úgy rendelkezett az író, hogy adják át Birónak jegyzeteit, és Biró meg is kapta azokat.²⁷⁸

²⁷⁶ Ilyen volt pl. Székely Nándor: Magyarországi zsidó írók. *Magyar Kultúra*, 14. évf. 1927/10. 443–449, Ijjas Jankovits Antal: A magyarországi zsidó írók új útjai c. tanulmánya. *Társadalomtudomány*, 11. évf. 1931/3–4. sz. május–augusztus 1908–209. Ilyen árulkodó fordulatokkal írja le a héber fordító a fordítóirodalom gyarapodását: „most az európai szellem klasszikusait is magáévá akarja tenni (...) a zsidólélek bármilyen nyelven és bármilyen név alatt is csak önmagát fejezheti ki...” stb.

²⁷⁷ *Egyenlőség*, 46. évf. 37. szám, 1927. szeptember 10. 7–8.

²⁷⁸ Kaffka Margit levele Biró Lajoshoz, 1918. október 17-én. PIM Kézirattára, V. 5365/50, és *Az ötvenéves Biró Lajos őszinte vallomása*, 6. Kérdés, vajon az OSzK Kaffka-hagyatékában őrzött, regényéhez készített feljegyzései teljesnek mondhatók-e, vagy annak egy része, Biró révén, lappang vagy talán el is kallódott?

A politikai emigráns és a film találkozása

Biró 1919 nyarán hagyta el Magyarországot, s egy ideig Bécsben, a Hotel Klomserben lakott, abban a szobában, ahol Alfred Redl ezredes 1913-ban öngyilkos lett. Biró mint láttuk egy ideig még szervezte a polgári radikális emigránsok kapcsolatait, a hírforgalmat, reménykedett a hazatérésben. Megélhetését a műveinek nem éppen gyakori kiadása, színházi tantíemek biztosították, majd később az, hogy összetalálkozott Korda Sándorral, és az ő hívására már Bécsben újlag kapcsolatba került az új médiummal, a filmmel. Korda is emigráns volt, mert a Tanácsköztársaság alatt a filmipar államosítását vezette.²⁷⁹ Szoros ismeretségük közel egy évtizedre nyúlt vissza. Az ifjú Korda 1912-től a *Világ* mozirovatának cikkírója volt, vagyis Biró lapjának munkatársa, s több filmes lap alapítója, közreműködője.²⁸⁰ A *Világ* volt az első hivatalos lap, amely mozirovatot indított, önálló fejléccel. Ebben az évben Korda – tizenkilenc éves volt – a *Mozgófénykép Híradó*ban már filmelméleti cikkeket ír, magyar filmfeliratokat gyárt import filmek alá, és már 1914-ben megrendezi első filmjét (*A becsapott újságíró*). Korda és Biró kapcsolata közelebbi volt a 10-es években is. S nemcsak kettejüké, de a *Nyugat* némely fiatal írójának érintkezése is a filmmel, mint ezt Nemeskürty István egy tanulmánya feltárta.²⁸¹ „a *Nyugaton* belül volt egy külön baráti társaság, amelynek tagjai [...] esténként felkerekedtek, hogy moziba menjenek. [...] Ez a baráti társaság bizonyos értelemben vezetőjének ismerte el a fiatal Korda Sándort [...] Itt van tehát Vértés [Marcell], Major [Henrik], Biró [Mihály], Gedő [Lipót] a rajzolók; itt van Móricz, Karinthy, Somlyó, Gábor Andor, Biró Lajos, Kosztolányi és Nagy Lajos, mindig mindenben együtt.”²⁸² Korda cikket is írt az előtte nagy tekintélyű Biróról, Biró pedig szárnyai alá vette a nálánál tizenhárom évvel fiatalabb, pályakezdőt – feltehetően egykori önmagát is meglátva benne. A jól tájékozódó Korda Bécsben forgatókönyvírói megbízást szerzett Biró számára. Az emigráció zárt világában egyébként is törvényszerűek voltak a találkozások. Biró viszont jellemzően kimaradt az emigráció „ahány kávéház, annyi párt” belső küzdelmeiből, s noha a kez-

²⁷⁹ *A magyar film a tanácsköztársaság idején*. Szerkesztette Garai Erzsi. Budapest, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1969.

²⁸⁰ Korda több filmes lap közreműködője, sőt alapítója is volt. Emlékezetes és egyelőre kiaknázatlan a *Pesti Mozi* című, 1912-ben létrehozott lap, amelybe Ambrus Zoltán, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Somlyó Zoltán, Nagy Lajos, Karinthy is írtak. Korda lapja volt még a *Mozi*, majd a *Mozibét*. Korda írásai is megérnének egy antológiát. Ld. még: Nemeskürthy István: *A mozgóképtől a filmművészetig*. Budapest, Magvető, 1961. 57.

²⁸¹ Nemeskürty István: A *Nyugat* írói és a filmművészet a tízes években. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1960. LXIV. évfolyam, 6. szám 674–683.

²⁸² Uo. 681. A *Pesti Mozi* történetére, a baráti társaság szereplésére, Tisza-ellenes cikkeire Korda társzerkesztője, Várni István emlékezik vissza. In. Lányi Viktor – Radó István – Held Albert: *A 25 éves mozi: a magyar kinematográfia negyedszázados története*. Budapest, Biró Ny., 1920. 74.

deti időkben bőven publikált, írásait nem a küzdőtársak, hanem a berendezkedő Horthy-rezsim ellen írta, és nem süllyedt bele az acsarkodásokba.²⁸³

A karrierjét Bécsben újrakezdő Korda felbukkanása nagy segítség volt, kirángatta Birót a letargiából és a megélhetés súlyos gondjaiból.²⁸⁴ 1920-ban Bécsben Korda és Biró már forgatta is első közös filmjét, a mérsékelt sikerű adaptációt, a *Koldus és királyfít* a fiatal osztrák filmes cégen belül, a Sascha-Filmindustrie neve alatt. Egy jelentősebb megbízás következett, Biró saját regényéből, *A Serpolette* történetéből ír filmet Kordának, ugyancsak a Sascha-cég megbízásából. A dalmát és az adriai tengeren (élő helyszínen!) forgattak, 1922 elején már be is mutatták a magyar szereplőkkel forgatott, mégis osztrákká lett produkciót, *Eine versunkene Welt* [Elsüllyedt világ] címmel. A filmet benevezték a háború utáni első európai filmfesztiválra, a milánói Concorso Cinematografico Internazionale vetítéseire. Biró a legjobb drámai forgatókönyv írójának járó első díjat nyerte.²⁸⁵ Ezután már egyik felkérés és film hozta a másikat. Biró filmre írta lélektani detektívregényét, *A Molitor-ház* is (1922). A húszas évek közepétől kezdve már Amerikának, az akkor újonnan formálódó filmes központnak, Hollywoodnak dolgozik.²⁸⁶ 1922-ben már járt az Egyesült Államokban, kíváncsi volt az új világra, ahol öccse, Biró János is élt 1913-as kivándorlása óta.²⁸⁷ Sokan aláhúzzák, hogy Biró egyáltalán nem volt „tipikus” újságíró, nem volt bohém, különösen családszerető ember volt, és fivéréhez is gyengéd szálak kötötték. Emigránsként biztos egzisztenciát akart teremteni feleségének, (epilepsziában szenvedő) lányának és a magukhoz vett unokahúgnak, akinek szülei a spanyolnátha-járvány áldozatai lettek.²⁸⁸ Vonzotta is Amerika. Életvitelszerűen azonban nem szívesen tartózkodott Hollywoodban, nem szeretett ott lenni. Hogy az idegenkedést megértsük, Korda Sándor élettörténetéhez fordulunk, aki szintén megpróbálta

²⁸³ Lítván György: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: Uő. *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette Gyurgyák János. Budapest, Osiris, 2008. 227–260.

²⁸⁴ Gyöngnyi [sic] Balogh: Die Anfänge zweier internationaler Filmkarrieren: Mihály Kertész und Sándor Korda. In: Francesco Bono – Paolo Cappanale – Günter Krenn (Hg.): *Elektrische Schatten. Beiträge zur Österreichischen Stummfilmgeschichte*. Wien, Filmarchiv Austria, 1999. 77–100.

²⁸⁵ Herbert Polak: *30 Jahre Sascha-Film: Festschrift der Sascha-Film Verein- und Vertriebs-Ges. m. b. H. Wien*. Wien 1948.

²⁸⁶ Lewis Jacobs: *Rise of the American film*. New York: Harcourt Brace, 1930, Gabler Neal: *An Empire of Their Own: How the Jews Invented Hollywood*. Crown, 1988, Allen J Scott: *Hollywood: the Place, the Industry*. Princeton University Press, 2005.

²⁸⁷ Biró Lajos vízumkérelmének és vízumügyének dokumentumai a Magyar Országos Levéltárban: K 58 1922-III/1. 14. csomó (1021–1259). Biró János (1881– New York, 1954), banktisztviselő, újságíró. Az amerikai *Szabadság*, a *Képes Világlap* szerkesztője, az *Amerikai Magyar Népszava* főszerkesztője. 1916-tól a Sunbeam Motion Picture Co. európai osztályának igazgatója.

²⁸⁸ A rokon viszonylatokat ld. itt a kötetben: Vészi József a műhelyteremtő és a dinasztiaalapító, 1858–1940.

az amerikai filmszínészt, beilleszkedést.²⁸⁹ A Korda-legendáriumból idézünk: „Alex [Korda Sándor] kedvetlen volt, nyugtalan és magányos. Mélységesen gyötörte a honvágy és a kulturális sokk. Budapesten, Bécsben és Berlinben elismert rendező volt már [Budapesten, Bécsben és Berlinben Biró elismert író, színpadi szerző volt! – Sz. Á.], főpincérek szalajtották alárendeltjeiket, hogy a legjobb asztalt foglalják a nevezetes *Herr* Kordának. Újságírók kértek interjút tőle, művészetről társalgott művészekkel, politikáról politikusokkal, irodalomról írókkal [Biró szintén! – Sz. Á.] és pénzügyekről pénzemberekkel.” Ez utóbbi már nem igaz Biróra, ekkor semmiképp, de az igen, hogy szemben az itthoni író társakkal, munkáinak joga már a 10-es években ügynököknél volt. (Ezt nem lehet elmondani Babitsról, Kosztolányiról, Füst Milánról.) Ahogy Korda magányosan üldögélt a korbeli nyugat-amerikai parti épületek legsötétebb szobáiban, „azon töprengett, miféle örült sors vetette Los Angelesbe, háromezer mérföldnyire a civilizáció legközelebbi előőrsétől – mert New Yorkban legalább igazi napilap jelent meg.”²⁹⁰ A légiközlekedés elterjedése előtt Kalifornia négy és fél napnyi vonatútra volt a keleti parttól. Európából Los Angelesbe vagy vissza komoly és némileg veszélyes utazásnak, nagy vállalkozásnak számított. A 20-as években Los Angeles még nem az a város volt, amelyet ma ismerünk. Ez még a légkondicionálás kora előtti időszak volt, a táj, ahol ma sokszoros milliomos film- és médiaszatár laknak, kietlen pusztaság volt, peremvidéke időnként még szétszórt indián törzsek vadászterülete is. Sivár és szikkadt pusztaság volt a táj – évente sok ideérkező szerencsét próbáló lett öngyilkos, egyszerűen belegyalogoltak a tengerbe. A híres európai rendezőt, Alexander Kordát „rendező-napszámosként” kezelték, technikus szerepre korlátozták. A hatalom a producer kezében volt. Az európai familiáris légkörnek híre sem volt. Egyébként még 1915-ben Kordának a kölcsönzőkkel és moztulajdonosokkal indított lapja, a *Mozihét* adott hírt róla, hogy New Yorkból kitiltották a filmgyárakat. Majd egy év múlva megjelenik az első híradás az amerikai film végleges otthonáról. Kordák nem túloztak, itt is az áll, hogy „[A]mikor Los Angelesből az egyik külvárosba, Holy Vood-ba [sic] érkezünk, beláthatatlan síkság terült el a szemünk előtt.”²⁹¹

A novellistát nem hagyta érintetlenül a mellbevágó amerikai élmény. Az egyszerű *Beszélgetés* címmel írt egy Amerikában játszódó elbeszélést, amelyben az európai és az amerikai tapasztalatot szembesíti. New Yorkba helyezi a történe-

²⁸⁹ Gene D. Phillips: *Exiles in Hollywood. Major European Film Directors in America*. Bethlehem – London: Lehigh University Press – Associated University Presses, 1998. A könyv öt filmrendező, Fritz Lang, Willam Wyler, Otto Preminger, Fred Zinnemann és Billy Wilder emigrációját mutatja be.

²⁹⁰ Michael Korda: *A szerencse fia. A Korda testvérek regényes élete*. Budapest, Európa, 1983. 101–106. Lásd még: Paul Tabori: *Alexander Korda*. London, Living Books Inc, 1966.

²⁹¹ Nemeskürty István: *A mozgóképtől a filmművészetig*, 60.

tet, és nem a nyugati partra, nem az egyre hatalmasabb Hollywoodba. (Így talán enyhít a történeten, általánosan amerikaivá teszi, és nem kizárólagosan saját hollywoodi közegével kerül szembe.) A társaság tagjai többnyire filmmágnások, jelen van még egy-két hatalmas színházi ember, de nemcsak amerikaiak, hanem európaiak is. Egyes szám első személyben folyik az elbeszélés, s ebben az esetben jogot érzünk rá, hogy a mesélőt azonosítsuk Biró Lajossal. Egy témát ajánl, fokról fokra bontakozik ki, hogy az egyetemes kultúra egyik legnagyobbjának, Jézusnak életét kínálja fel. A mesélő mindössze annyi csellel él, hogy a nevet nem mondja ki, de a Jézus-„történet” leírása precíz. „A cselekmény vidékről indul” jelzi, „valami eldugott kis fészekből, amely olyan messze van a fővárostól, hogy a főváros legtöbb lakója a hely nevét sem ismeri...”, fűzi tovább. „Ez a milió nem rossz – mondja még konciliánsan az egyik mogul. „A történet hőse egy fiatal iparos; egy csodálatos tehetségű mesterlegény” – halad előre az ismertető leírás. Erre már „keserű grimasz” a reakció, „[a] jóindulatú arcokra erre körös-körül bizonyos ecetes ború ereszkedett”. A klisékben gondolkodók tiltakoznak, és afféle közvetlen, közelmúltbeli európai tapasztalatnak vélik a származást: „Ez afféle írói perverzitás. Furcsa, hogy önök még mindig ragaszkodnak ehhez a proletárkultuszhoz, amikor az a proletároknak se kell.” Az elvakult üzletemberek nem veszik észre, hogy a történettel próbára teszik őket, belebeszélnek annak alakulásába, az evidensen kötött lefutású újszövetségi elbeszélést elhajlítanák a divatok, a kelendőség éppen aktuális közhelyei felé. A konklúzió cseppet sem szívderítő. Az író nem oldja fel a nevetségesség alól a nagy filmeseket, számukra nem derül ki, hogy milyen alapanyagot fumigálnak. A valóságban azonban ő szégyenül meg, a kiadó azt vágja neki oda, hogy a történet nevetséges, az író nem ismeri a közönséget, s „[e]bből el nem lehetne adni egyetlen példányt sem.”²⁹² Az író végül örül, hogy egy tapintatos ember másról kezd beszélni. Két kultúra, az európai és az amerikai összeütközése és azon belül is a siker- és pénzorientált gondolkodásmód és az „örök” értékek összeütközése jelenik meg a szomorúan ironikus tónusú elbeszélésben. Az írás az 1926-ban a Pantheonnál megjelent *Az élet arénája* című kötetből való, az első amerikai élmények hatása alatt íródott. A kötet a már a kényszerű távollétből hazaküldött írások foglalata, az utolsó elbeszéléskötet Birótól. A mából visszanézve többről is szól: az emigránsok konfliktusáról, a beilleszkedés nehézségéről vagy egyenesen lehetetlenségéről, az önfeladás szinte elkerülhetetlenségéről. (Különösen érdekes volna megvizsgálni a Hitler elől Amerikába kényszerülő 1400 német filmes sorsát ebből a szempontból, valamint annak a közel 100 magyar filmesnek a pályáját – köztük

²⁹² Biró Lajos: Beszélgetés. In uő.: *Arabella*. Válogatta és szerkesztette Szabó Ferenc. Budapest, Szépirodalmi, 1975. 307–315.

legtöbben persze kisegzisztenciák voltak –, akik már 1919 után emigrációban éltek, elsősorban Németországban, és a Joseph Goebbels irányítása alá került Berlin-Babelsbergi stúdiót cserélték fel Hollywoodra.)²⁹³

Biró elsősorban, sőt kizárólag Korda Sándorhoz kötődött. A kapcsolat viszonzott volt, erősen kölcsönös. Amikor Biró vissza-visszatért Európába, Korda naponta panaszkodva írt Birónak levelet. A Korda-családtörténet a legfelső fokon emlegeti Birót, és egyenesen azt mondja: Korda Sándor „legnagyobb erőssége mindig is a Biró Lajossal való együttműködés volt”.²⁹⁴ (Még a nyilvánvalóan távolságtartóbb szakirodalom is megerősíti ezt az értékelést.)²⁹⁵ Emigrációja korai éveiben Jászi Oszkárnak azt írja Biró, azért szeretne a tengeren túlra utazni legalább egy fél évre, hogy megtanuljon annyira angolul, hogy a kinti lapoknak dolgozhasson.²⁹⁶ Ugyanekkor tanul meg olaszul is.²⁹⁷ A nyelvtanulás, a nyelváltás komolyabb kérdés annál, hogy csak úgy elmenjünk mellette. Egy másik kultúrába átlépni csak a nyelven keresztül lehet, minél finomabbak az új, tanult nyelvi gesztusok, fordulatok, annál sikeresebb önmagunk megértetése. A magyar Korda testvérekkel való együttműködés is különösen jó (nyelv)iskola lehetett, hiszen egymás között először még magyarul beszéltek, aztán fordítottak, s a forgatásokon a színészvezetésben is többen adtak instrukciót, azaz az árnyalatok megtanulását a taglejtésekről való beszéd is elmélyítette.

Biró családja még Európában maradt, sőt, a politikai kedélyek megnyugodtával visszatértek Magyarországra. Vészi József – Biró apósa – ekkor a *Pester Llyod* élén állt, 1928-ban – hetvenedik születésnapja alkalmából és pályájának ötvenedik, jubileumi évében Horthy Miklós Magyarországa Corvin-lánccal tüntette ki. Biró gyakorta visszajárt Európába, felesége és lányai, ha éppen nem voltak vele együtt, a Mária Valéria utcai Lloyd-házban időztek, vagy a nagypolgári lakásban a Klotild-palotában.²⁹⁸ Biróék gyakorta panaszkodtak az életformáról, erről egy Vészi Margit levél is tanúskodik. A sógornő Hatvany Lajosnak számol be arról, hogy Biróék éppen Californiában vannak, „ahol szívükből utálják az egész svindli-

²⁹³ Rob Burns (ed.): *German Cultural Studies. An Introduction*. Oxford University Press, Oxford – New York, 1995. 30–36., 88–92. Frank Tibor: Kettős kívándorlás, 113. Az amerikai német emigránsok nehéz helyzetéről, elhelyezkedési nehézségeiről, eredeti szakmájuk szerinti betagozódásuk lehetetlenségével Thomas Mann is foglalkozott *Aufbau* [német nyelvű emigráns amerikai újság], 1939. november 29. Idézi: Frank Tibor: Thomas Mann–egy európai Magyarországon és az Egyesült Államokban. In: Gárdos Bálint – Péter Ágnes – Ruttkay Veronika – Timár Andrea – Vince Máté (szerk.): *Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*. L'Harmattan, Budapest, 2010. 160.

²⁹⁴ Uo. 104.

²⁹⁵ “The death of his mentor Lajos Biro in September 1948 would have been a particularly bad blow. There was no one now in whom he [Korda – Sz. Á.] could confide.”

²⁹⁶ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Róma, 1919. december 25.

²⁹⁷ Biró Lajos levele Jászi Oszkárnak, Róma, 1919. november 24.

²⁹⁸ Márkus Gábor szóbeli közlése a szerzőnek 2007-ben.

üzemet, és csak azért nem szöknek meg, mert sokat keresnek”.²⁹⁹ Haza már nem akart térni, legszívesebben Berlinben dolgozott volna Biró. Talán dolgozott is, Dérynek is keltez onnan leveleket 1928-ban, és a Németh Antal szerkesztette *Színészeti lexikon* is úgy tudja, hogy 1928-ban Berlinbe szerződött egy nagy Attila-filmre.³⁰⁰ Ingázott Amerika nyugati partja és Európa között. Keresett filmszerző volt, az amerikai filmakadémia kitüntetésének – annak a bizonyos „első Oscar”-nak – a híre itthon is visszhangot keltett. A hírlapok és a bulvársajtó nagy interjúkat közölnek vele, és nem fukarkodnak a bombasztikus jelzőkkel. Hollywood hivatalos magyar írójának nevezi a *Pesti Napló*, s a világhír a legkevesebb, amit vele kapcsolatban az újságok leírtak.³⁰¹ Idehaza maga a médium, a film is érdekes volt, különösen, hogy megjelent az első hangosfilm. Biró eddigi filmjei is mind némafilmek voltak. A beszélgetőtársnak ő is riadtan mondja, hogy új filmjének forgatókönyvét már „talkie”-nak írja. De azt is mondja – hiába, a haladás már csak ilyen, mindig le hagyja és kétségbe ejti az előző korszak modernjét is –, „a talkie a film katasztrófáját jelenti”. Az angol nyelvű hangosfilm újabb közös nyelvi univerzumot teremt majd, de most még veszély rejlik benne, mert megszüntetheti a film különös értékét, a nemzetköziségét. Számos Európából érkezett színész filmkarrierje szakad félbe, mert hiába a megjelenés, a mimika, a mozgás, ha egyszer nem tudja kinyitni a száját angolul. A sikeres filmszcenárió művészet és szerencse dolga is, nyilatkozza Biró másutt, „egy egészen tehetséges kollégám tökéletesen letörve hagyta el Hollywoodot. Ezt a tehetséges kezdőt Maeterlincknek hívták”.³⁰² Maeterlinck 1911-ben kapott irodalmi Nobel-díjat, s vele kezdődött a színpadi szecessziós szimbolizmus. De védte is az amerikai filmet, vitatkozik az emigrációjában is olvasott Szabó Dezsővel, aki szerint „az »a fertelmes Hollywood megmételtyezi az írókat, megbuktatja a drámát« (...) Hollywood nem is olyan fertelmes, holott Hollywood is fertelmesnek tartja magát. Éppen azért most odakint már igaz művészi törekvések érvényesülnek, hiszen Hollywood összecsiszítja az igazi tehetségeket a világ minden részéből. Most már igazán művészi filmeket csinálnak odakünn, például a *The Way of all Flesh* [Min-

²⁹⁹ Vészi Margit levele Hatvany Lajoshoz, 1927. április 4. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 371.

³⁰⁰ *Színészeti lexikon* Bp., Győző Andor kiadása, 1930. 1. k. 91. Ugyanitt jelzik, hogy Hollywoodban a Paramount és a First National scenáriumírójaként a legnépszerűbbek közé emelkedett. *Az elsodort ember* és *A bontalan bős* című, Jannings számára írott forgatókönyveivel elnyerte a legjobb filmszövegre kitűzött díját.

³⁰¹ Az igazi Hollywood. Hollywood hivatalos magyar írói. *Pesti Napló*, 79. évf. 1928. március 4. (53. sz.) 34. Biró mellett Vajda Ernőről szól még a kolumnás cikk. Beszélgetés a világhírű magyar íróval, aki Hollywoodba és Berlinbe, a film amerikai és európai Mekkájába csak azért zárandokolt el, hogy majdan megírhasa az ezeréves magyarság nagy történelmi regényét. Biró Lajosról írta Egyed Zoltán. *Színházi Élet*, 18. évf. 1928. október 7–13. 41. szám 4–6. Fischer Annie: Beszélgetés Biró Lajossal. Berlin, 1929. június. *A Töll*, 1929. június 23. (10. szám) 42–44.

³⁰² Az ötvenéves Biró Lajos őszinte vallomása, 6.

den testnek útja], az első amerikai Jannings-film és a *Seventh Heaven* [Hetedik mennyország], amelyet legközelebb Budapesten is bemutatnak.”³⁰³

És végül a Kordák is visszatértek Európába. 1932-ben Londonban megalapították a London Film Productiont. Korda jókor érkezett Angliába, ahol a filmipar még gyengélkedett. Az angol piacot az amerikai filmek uralták, száz bemutatott filmből kilencvenöt (!) érkezett a tengerentúlról. Az angol parlament 1927-ben kvóta-törvényt hozott az angol filmgyártás felfuttatására.³⁰⁴ A cég a három Korda fivér együttműködésén alapult, a dramaturg Biró Lajos volt. (Kezdetben Biró is birtokolt részvényeket.)³⁰⁵ A dramaturg – a Korda-értelmezés szerint – „sztorijavasló, forgatókönyvíró és irodalmi-színházi apafigura volt. Az [volt] a dolga, hogy kitalálja a történetet, a dialógusokat, és a forgatás megkezdéséig pontosan kidolgozza a színészek szerepét. Amint Alex és Biró kiválasztották a sztorit, heteken, néha hónapokon át ültek együtt, mozidarabbá alakították, dialógusokat írtak, megvitatták, melyik színész melyik szerepet játszhatná, úgy formálták a történetet, hogy megfeleljen Alex alkatának, humorérzékének és világszemléletének.”³⁰⁶

Pazar világsikerek következtek az együttműködésből, elsősorban is az angol nemzettudatra ráérvő *VIII. Henrik magánélete*. (Bár a film mégsem egészen nemzeti abban az értelemben, hogy inkább egy klasszikus toposz, a Kékszakáll-legendakör feldolgozása. De az angolok kifinomult és tekintélyromboló humorérzéke megengedte a nagy király életének ironikus feldolgozását.)³⁰⁷ Biró és Korda végigböngésztek Shakespeare-t és az angol klasszikusokat, de végül nem a remekírókból választottak. Mindketten hittek a „könnyedség” fontosságában. Akkoriban jelent meg Francis Hackett inspiráló Henrik-életrajza,³⁰⁸ és szempont volt az is, hogy milyen figurát tud a nagydarab Charles Laughton hitelesen eljátszani. A filmet tiszta, egyenes beállítások jellemzik, sok és gyors vágás, mert hosszú

³⁰³ Faragó Sándor: Biró Lajos családottan visszament Hollywoodba. *Színházi Élet*, 1927/41. 17. évf. 50–51. A *The Way of all Flesh* Victor Fleming rendezésében készült 1927-ben. A forgatókönyvet négyen írták, Biró mellett Jules Furthman, Julien Johnson és Ernest Maas. Nincs adatunk róla, de a nagy egyéni sikerek, írói népszerűség után negyed részt birtokolni egy munkában, nem lehetett könnyű. A férfi főszereplő, Emil Jannings 1929-ben Oscar-díjat kapott alakításáért. A filmből mai tudásunk szerint egyetlen kópia sem maradt fenn. A *Seventh Heaven* közreműködői között nincs ott Biró. Mindkét film a melodramák kategóriájába tartozik.

³⁰⁴ *The British Film Industry. A report on its history and present organisation, with special reference to the economic problems of British feature film production.* London, PEP (Political & Economic Planning), 1952. 32–92, 294, Rachael Low: *The History of the British Film.* London, George Allen & Unwin, 1948, *Pioneers of the British Film.* London, Bishopsgate Press, 1983, *Studies and Documents of a Pioneer of the Film Narrative.* London, Associated University Presses, 1998.

³⁰⁵ Töbiás Áron: *Korda Sándor.* Filmbarátok kiskönyvtára. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum – Népművelési Propaganda Iroda, é.n. [1980], 46. Töbiás Áron elsődleges forrása Korda Vince volt, akivel 1976-ban készített hosszú interjút.

³⁰⁶ Michael Korda: *A szerencse fia*, 104.

³⁰⁷ Michael Korda: *A szerencse fia*, 131–132.

³⁰⁸ Francis Hackett: *The Personal History of Henry the Eighth.* London, Jonathan Cape, 1929.

időszakot ölel fel a szüzsé. A film feszültségét a valóság drámája és az ironikus közelítés adja. A *VIII. Henrik magánélete* mérőföldkő lett a brit film történetében, az első olyan film, amely kereskedelmileg is kiállta az összehasonlítást Hollywood produkcióival. A film nemcsak a mozilátogatók között lett sikeres, Oscar-díjat hozott a főszereplőnek, és Oscar-jelölést a legjobb film kategóriában Alexander Kordának. További életrajzi filmekkel próbálkoztak, a soha meg nem valósult *Cyranóval* és a *Rembrandt-tragédiával* (1936).

A filmes Biróról idézett újságcikkek inkább a bulvársajtó hírei voltak. De most már a *Nyugat* is megemlékezett karrierjéről. „A City »VIII. Henrik«-et játssza ki nagy atoutnak a szezon kellős közepén. Nagy film, jó film. Százszázalékos filmművészet, nagyszerű mese, kiváló színészek. Biró Lajos álmodta meg a filmet, Korda Sándor csinálta sok-sok angol fonttal. Hogy nem sajnálták a pénzt, a film minden jelenetén látszik. Az ilyen film felér egy nagyon jó színházi előadással, s azt hiszem, ez a legtöbb, amit egy filmről mondani lehet.”³⁰⁹ A film az ún. magánéleti filmek sorozatának egy darabja volt, a *Trójai Helénával* »The Private Life of Helen of Troy« még Amerikában induló (1927) széria középső darabja. Nem sokkal később ismét megemlékezett a *Nyugat* Biróról és Kordáról a sorozat harmadik filmje kapcsán, igaz, a siker hírét a folyóirattól szokatlanul a kultúrfőlény kontextusába helyezik.

„A *The Morning Post*, a *Daily Mail*, a *Sunday Pictorial*, a *The Evening Standard*, a *The Daily Telegraph* és sorba mind, mind, új, kirobbanó nagy filmsikerről számolnak be az egész világ filmközönségének. Ez az óriási filmsiker a »Private Life of Don Juan« (Don Juan magánélete). Az angol lapok szokás szerint közlik a darab íróját és rendezőjét, s ez jelen esetben így hangzik: »Story and dialogue by Lajos Biró. Directed by Alexander Korda«, azaz az új világfilmhez csak annyi közünk van, hogy a magyar Biró Lajos írta és a magyar Korda Sándor rendezte. Ezek a nevek ma már világviszonylatban is a legelsőkhöz tartoznak, s ezeket a neveket, amelyek élő propagandái a mai magyar kultúrfőlényünknek, csak a legnagyobb tisztelet hangján szabad szájunkra vennünk.”³¹⁰

A diadalok elfedik a küszködést, a kockázatvállalást, ami a filmek elkészítése mögött állt. Biró Lajos nyilatkozta, hogy Korda mindenét rátette a filmre, az ingét, a kabátját, a kalapját, ha ez a film megbukott volna, Korda anyaszült meztelenül maradt volna.³¹¹ A sorozatba illeszkedett volna a *Rembrandt*-film is (1936),

³⁰⁹ Lóránth László. *Nyugat*, 1934/3. XXVII. évf. 3. sz. számozatlan pótlapok.

³¹⁰ Szerző nélküli híradás. *Nyugat*, 1934/19. számozatlan pótlapok.

³¹¹ Idézi Tóbiás Áron: *Korda Sándor*, 56.

de Kordát mélyen érdekelte Rembrandt pályájának és életének megtörése. Így a témából nem ironikus, nem kifordított magánélet-film született, hanem igazi dráma, mellesleg legjobb, mert legigényesebb filmje – nem is lett kasszasiker. Milyen érdekes mégis, ahogy Móricz Zsigmond kommentálja a filmet. Megrendítette és meghökkentette Móriczot a film élethűsége, hogy milyen óriási pénz van a filmbe ölve, s ezt írja: „Egyszóval amit csak ízlés, hozzáértés, ambíció és felfokozott pesti hóhemség csinálhatott, az itt mind jelen van”.³¹² A *hóhem* jiddis kifejezés. Fölényeset, ravaszt, okosat, csavargót és alvilágít is jelent.

Csak jelzésként írjuk ide néhány fontosabb Biró-film címét, tudva és éreztetve, hogy háttérsegítőként, megmentőként a legtöbb Korda-filmben is benne volt. Tehát Biró írta a *Hotel Imperial* (Mauritz Stiller, 1927, Pola Negrivel a főszerepben), a *Yellow Lilly* (Sárga liliom, Alexander Korda, 1928), *The Four Feathers* (A négy toll, Korda Zoltán, 1939), *The Thief of Bagdad* (A bagdadi tolvaj, 1940, három Oscar-díjat nyert, Korda Vince a legjobb látványért kapott elismerést), *Five Graves to Cairo* (Öt lépés Kairó felé, Billy Wilder, 1943, emlékeztetünk rá, hogy tulajdonképpen az első világháborúban játszódó *Hotel Imperial* átírása az aktuális második világháborúra, új környezetbe helyezve), az *An Ideal Husband* (Eszményi férj, Oscar Wilde alapján, Alexander Korda, 1947) forgatókönyvét vagy párbeszédeit.

Biró már a filmsikerek előtt végleg kilépett a magyar irodalomból. Művei életében könyv alakban 1926/27-ben jelentek meg utoljára, feltehetően ő sem szorgalmazta ezek újbóli megjelentetését, újrakiadásai 1957-ig nem voltak. S ez akkor is igaz, ha a magyar irodalom – jelesül a *Nyugat* – nem felejtette el őt teljesen, hiszen 1926 és 1929 között a folyóirat borítója a lap főmunkatársai között tartja számon. 1929 decemberében Móricz Zsigmond – amikor magára vállalta a folyóirat anyagi megmentését – levélben kereste meg Birót. A levélnek lehetett előzménye, mert Móricz – in medias res – magyarázkodásba fog. „Micsoda örült volt az, aki légből kapott hírben világgá trombitálta, hogy Tormay Cecile-lel házasodunk össze. Ugyanolyan távol van tőlünk ma, mint tegnap, minden efféle.”³¹³ Birót kényesen érinthette a *Nyugat* és a *Napkelet* közösködéséről szóló hír, mint láttuk ott támadta meg Szekfű, s általában véve is okkal volt érzékeny a konzervatív keresztény kurzusra. A gazdasági válságban majdnem ellehetetlenült a *Nyugat*, a fővárosi előfizetők száma 390-re apadt, ezekért az olvasókért, és a 340 tiszteletpéldány címzettjének készült a lap. A szerzői kör felfrissítését akarja elérni Móricz. „Hozzád is azért siettem Lajosom, hogy a benned szunnyadó írói akaratot s erőt felébresszem. Én érzem azt, hogy nem lehetsz kielégülve” – írja Móricz.

³¹² Idézi Tóbiás Áron: *Korda Sándor*, 71.

³¹³ Móricz Zsigmond Biró Lajoshoz, 1929. XII. 23. PIM Kézirattár 1994. évi szórvány M.110

„Nagyszerű formák közt indultál velünk. Sok minden eltérített, de újakezdeni senkinek soha nem késő. Tolsztoj is évtizedet hevert, mikor újra kezdte. Nem rozsdásodnak el a fegyverek, de az élet megtanít annak a leghelyesebb használatára.” Az igazság azonban az, hogy Biró Lajos egyre inkább kikopott a magyar irodalomból. Újabb jelentős szépirodalmi mű már nem jön ki műhelyéből, sőt, ezután mindössze egy angol nyelvű színműkötetete jelent csak meg.³¹⁴

1947-ben egy magyar lap interjút készített Biró Lajossal, aki a kérdésre, hogy magyarul már nem is ír, ezt válaszolta: „De igen, lefordítottam a Faust prológusát magyarra.”³¹⁵ Az anyanyelv szeretete jelentette a kihívást, hogy egy klasszikust magyarul megszólaltasson, de ezt már csak magának csinálta. Foglalkoztatta, hogy a magyar nyelv fordíthatatlan. Lányával, az írói ambíciókat dédelgető Verával próbálgatták angolra átültetni a „mentünk mendegéltünk, álltunk álldogáltunk, sírtunk sírdogáltunk” különbségtételeket, majd végül megállapították, hogy „ez nem nyelvészkedés, hanem sírfelirat”.³¹⁶ A kérdésre, hogy hazajön-e, elutasítóan felelt. „Elvesztettem a kontaktust az otthon élő emberekkel. [...] Lógnék az űrben otthon. Egy valamivel minden kivándorlónak már a kezdetén tisztában kell lenni: egy bizonyos idő után már nincs visszatérés.”³¹⁷ Iktassuk ide sógora, Molnár Ferenc egy írását az emigrációs létállapotról. Egy fájdalmas, már New Yorkban született írásában Molnár Ferenc az emigrációt betegségnek írja le.³¹⁸ Ez az 1946-ban született szöveg az emigrációs életérzés szépirodalmi megfogalmazása és ugyanakkor vallomás is. Amíg az ember turista, normális életet él a meglátogatott városban. De ahogy az évek múlnak, átvedlik emigránssá. Először csak az ismerősök veszik észre rajta a szimptomákat. Min?

„[A]z egyre kevésbé kormányozható idegein, a panaszkodásai nagy mennyiségén és a kis minőségén, a kritikai tehetsége gyors fejlődésén, a honfitársaival való érintkezési vágy állandó csökkenésén és azon, hogy egyre rosszabbul beszél angolul, mert tudata alatt feladta az érett korban már hiábavaló küzdelmet az idegen nyelvvél. Az emigráns számára az első figyelmeztető jel, hogy nem tud aludni nélkül aludni. Némelyiküknél korábban, némelyiküknél később jelentkezik a tünet. Magányos embernél korábban. Családosoknál később. Jómódúaknál később. Szegényeknél korábban. Gyerekek nem kapják meg: az emigráció nem gyerekbetegség. Az emigráció az úgynevezett hajlott korú emberek betegsége.

³¹⁴ *Gods and Kings. Six plays by Lajos Biro.* London, George Allen & Unwin, 1945.

³¹⁵ Majádi Guidó: Interjú Biró Lajossal, az angol íróval. *Szívárvány*, 1947. 2. évf. 42. sz., október 18. 7.

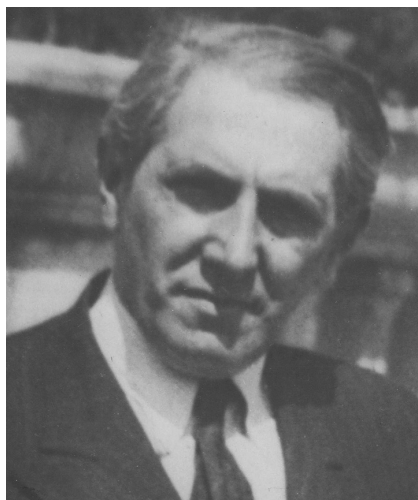
³¹⁶ Biró Lajos levele Hatvany Lajoshoz, [1940] március 14. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 534.

³¹⁷ Uo.

³¹⁸ Molnár Ferenc: *Szüilőfalum, Pest* (Budapest, Szépirodalmi, 1962), 584–587.

Az ember egyre jobban ugyanaz marad, aki volt, mialatt körülötte minden egyre jobban kezd különbözni attól, aminek eleinte látszott.”

Az emigráns nem a környezetével barátkozik meg, nem az idegen országot szokja meg végül, hanem csak saját maga állapotát. S ekkor fordul újabb fázisába a betegség. Ezt a fokozatot már kimutatja az elektrokardiogram, az orvos injekciókat és kapszulákat rendel az emigráns számára. S mit lehet tenni, ha a beteg már a tehetetlen orvosokból is kiábrándult? Molnár egy barátját jelöli meg egyetlen hatékony gyógyszerként: a New York-i baloldali liberális magyar emigráció jeles, szinte



*Biró Lajos londoni éveiben
(Széchenyi Ágnes tulajdona)*

központi alakját, a magyar nyelvű emigráns lap, *Az Ember* szerkesztőjét, Göndör Ferencet.³¹⁹ (Biró testvérének, a New Yorkban élő Biró Jánosnak is szövetségese, közeli munkatársa volt.) A szerkesztő speciális gyógy módjának lényege a figyelem, hogy számon tartja az emigránst. Sűrűn telefonál, érdeklődik, jóleső üzeneteket közvetít. Meghívja magához, kibékíti a másik emigránssal. De mindezt Molnár egy köszöntőben foglalta össze. Csak azt mondta el az írás, hogy másoknál hogyan hat Göndör Ferenc gyógy módja. Személyes életében ez nem segített. Molnárnak, a magyar nyelvbe és kultúrába zárt internacionális szerzőnek az amerikai emigráció a lassú halál volt. Művei és személyes sorsa élesen elvált egymástól.

Biró kapcsolatait is lassan megrostálta az idő. Füst Milánnal levelezett, és boldogan teljesítette a háború után nélkülöző, zsémbelődő író kéréseit, küldött értágító injekciót, orvosi fecskendőt és jó cigarettát, angol cernát és szaharint, carbon-papírt és borotvapengét, még altatót is. Néha egy kis pénzt is. Mindig is jószívű volt, a hányatott életű, munkára, koncentrálásra képtelen emigránsnak, barátjának, egykori sakk- és bridszpartnerének, Reinitz Bélának haláláig Biró és Korda küldött rendszeres apanázst, belevonva a lebonyolításba Hatvany Lajost is.³²⁰ Amint Karinthy Frigyesnek küldött pénzekekről is maradt fenn híradás.³²¹

³¹⁹ Göndör Ferenc (Kaposvár, 1885–New York, NY, 1954), újságíró. Az első világháborúban haditudósító volt. 1919-ben Ausztriába menekült, 1926-ban az USA-ban telepedett le. Még a polgári demokratikus forradalom alatt, 1918-ban alapította meg *Az Ember* című lapját, melyet Bécsben és New Yorkban is azonos címmel vitt tovább, egészen 1952-ig.

³²⁰ Flórián – Vajda: *Reinitz Béla*, 132–133, 150–151, 160–161.

³²¹ Vészi Margit levele Hatvany Lajoshoz, 1936. április 9. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 489–490.

És arról is van dokumentum, hogy Földessy Gyula azt javasolta, Ady édesanyjának támogatására Biró Lajost és Korda Sándort, „a mammutjövedelmű zsidókat kellene megfogni (a mammutjövedelmű keresztények nem adnak)”.³²² Nem tudjuk biztosan, sor került-e erre. De ezekben az időkben küldte el Vészi Margit is Hatvanynak az Adyra vonatkozó dokumentumait, s biztatták Birót is – a háború utáni években Lengyel Géza is –, hogy írja meg Ady ifjúságára, a nagyváradi évekre való visszaemlékezéseit. Biró anno szerepelt a *Nyugat* Ady emlékszámában, sírbeszédet is mondott Ady sírjánál – de az emlékei összefüggő rögzítésére már nem került sor. A nála lévő igen értékes dokumentumokat Biró özvegye küldte el Lengyel Gézának. (Ha már többször is párhuzamot vontunk Biró és Molnár között, említsük meg az egyébként meglehetősen fukar Molnár segítőkészségét. Fiatalkori barátja volt Falus Elek, a *Nyugat* folyóirat és *Nyugat*-könyvsorozat egyik tervezője, s emellett belsőépítész. Egyik segélyezettje ő volt. Megmaradtak Falus betegségről, nyomoráról és a korabeli magyar közállapotokról szóló, Molnárnak küldött levelei, és ezek Darvas Lili révén szintén közgyűjteménybe kerültek.³²³ Szégyenletes szegénységben végezte Jób Dániel, a Vígszínház egykori rendezője és igazgatója. Jób 1945-ben visszakerült ugyan a Molnár Ferencnek mindig diadalt hozó színház élére, de két év múlva politikai okokból eltávolították onnan. Ameddig a politikai viszonyok engedték, neki is küldött pénzt.)

Hazajönni már nem akart Biró Lajos, de dolgozni még igen. Váratlanul érte a halál 1948 őszén, amikor itthon már élesen látszottak az új rendszer, a szovjet típusú társadalom körvonalai. A *Huszedik Században* Supka Géza búcsúztatta, melegen. Az amerikai *Az Emberben* Göndör Ferenc – szintén szívvel. Ők közelről ismerték, és társadalmi ideáljuk a századelőn közösen megálmodott polgári világ volt. Érdesebben, kritikusabban szólt róla a *Népszavában* Horváth Zoltán.³²⁴ Itt a nekrológ szerzőjének személye különösen érdekes. Egyrészt mert Horváth első feleségének, Molnár – vagy ismertebb nevén Sárközi – Mártának nagybátyja volt Biró, s így sok olyasmit is tudhatott és tudott róla, amit más nem. (Ennek ellenére számos életrajzi tévedést tartalmaz a cikke.) Másrészt mert Horváth Zoltán a két munkáspárt egyesülését nemcsak tevőlegesen, de kíméletlenül erőltette is. Később, évtized múltán, miután megjárta Rákosiék börtönét, monográfiát szentelt a századelő polgári demokratikus és polgári radikális mozgalmainak, orgánumainak. Azt írja, Biróban az első világháború alatt különvált az író a publicistától. „S míg a közíró egyre igényesebb, egyre radikálisabb és forradalmibb hangot üt

³²² Földessy Gyula levele Hatvany Lajoshoz, keltezés nélkül, de a 30-as évekből, Csinszka halála után. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 437.

³²³ Falus Elek (1880–1950) grafikus, iparművész, díszlettervező. Ő tervezte a dolgozatban említett Lengyel Menyhért-darab, a *Taifun* borítóját is. PIM Kézirattára V. 4326/197.

³²⁴ Horváth Zoltán: Biró Lajos 1880–1948. *Népszava*, 72. évf. 209. szám, 1948. szeptember 11. 8.

meg, addig a szépíró a finoman kidolgozott novellák irodalmi szintjéről egyre jobban szállt le a sikerek irodalma, a már akkor sem ismeretlen bestseller regények és export-szindarabok síkjára.” Ennek okát Horváth – a rá ekkor jellemző osztályharcos szemlélet alapján – Biró kissé lenézett polgári vonásaiban látja. Ma már denúciálásnak hat, hogy egy olyan publicisztikáját emlegeti fel, amelyben Biró a kérdésre, hogy milyen irányt válasszon a magyar társadalom (azaz ha Párizs vagy Moszkva között kell választani, akkor mi legyen), Moszkvára voksolt. Valóban, írt ilyet Biró. De ez inkább egy politikai kényszerdöntést szimbolizál, s bele kell érteni a háború végével nyilvánvalóvá lett, a győztesek békéjétől való jogos félelmet is. Horváth lesajnálja nemcsak az irodalmi, de a filmes teljesítményt is. „Ettől kezdve élete már nem tartozott sem a magyar népre, sem a magyar irodalomra. Műveiből portéka lett s nem nagyon érdekes, hogy a portékát jó vagy rossz minőségben állította elő.” De igen, érdekes. Horváth a korabeli meglehetősen szűk „szocialista” esztétikai elvárások felől értékelt.

Biró a 20. század egy új médiumának, a filmírásnak egyik nagy előfutára volt. Tehetségének természete is belejátszott a pálya esztétikai fordulatába, nemcsak a politika váratlan alakulása. Hajlama volt a melodramára, fogékony volt a nagy érzelmekre, ezek érzelmes-érzelgős feloldására, az irodalmon aluli műfajra, műnemre, s véletlen egybeesés volt, hogy a kezdeti film ezt az irányt, szemléletmódot kultiválta, dédelgette.³²⁵ A filmforgatókönyv-írás klasszikusa lett. Mindez persze nem teszi zárójelbe, hogy Biró Lajos szomorú ember volt, boldogtalan, de – más, külső nézőpontból – tulajdonképpen nagyon is sikeres emigráns.

[Első megjelenés.]

³²⁵ Ben Singer: *Melodrama and Modernity. Early Sensational Cinema and its Contexts*. Film and Culture. New York, Columbia University Press, 2001. 37–58.

Magyar abszurd a baloldalon

HORVÁTH ZOLTÁN (1900–1967)

Horváth Zoltán szerteágazó munkásságát kevesen ismerik, s aki tud róla, az is inkább csak egy-egy korszakát ismeri működésének. Nyugtalan és nyughatatlan ember volt, sokszor újrakezdett étellel. Legsikeresebb, maradandó nyomot hagyó évei az 1956-os forradalom után következtek. Vannak, akik a történelmi Szociáldemokrata Párt egyik felszámolójára, az erőszakkal végrehajtott pártegyesítés előmozdítójára emlékeznek neve hallatán.¹ Az irodalmárok leginkább a népi írók engesztelhetetlen és szókimondó kritikusaként emlegetik. Sajtótörténészek a százzadelő lapjainak avatott ismerőjét látják benne, az Ady-kor legjobb eszmetörténeti könyvének, a *Magyar századforduló* (1961, 1966, 1974²) lényegében autodidakta szerzőjét³ és a koalíciós korszakbeli *Népszava* és *Világosság*³ szerkesztőjét. Azt sokan tudják róla, hogy igen hosszan ült politikai fogolyként Rákosiék börtönében. De azt már alig valaki, hogy a Kádár-korszakban is végig megfigyelték, hogy egy újabb lehetséges politikai per kiszemeltje volt, s még a régtől fogva ismert Nyers Rezsőnek és Kádár Jánosnak 1967 januárjában írt határozott hangú levelei nyomán sem azonnal, hanem csak fél év múltán, nem sokkal halála előtt szüntették meg rendőri felügyeletét. Tanulmányunk pályakép: egy tehetséges, de önsorsrontó, saját intellektuális kvalitásait későn kiteljesítő értelmiségi sorsrajza.

Jómódú pesti zsidó értelmiségi család három gyereke közül ő volt a fiú. Apja, Horváth Géza a Könyves Kálmán Műkiadó Részvénytársaság⁴ igazgatója, a Révai Könyvkiadó elnöke volt. Az első világháború végéig a család nagyvárosi-nagypolgári életet élt. Horváth Géza – a Polgári Radikális Párt egyik alapító tagja – minden politikai napilapból kapott tiszteletpéldányt. Az otthon látott és olvasott korabeli újságok – ez volt a magyar sajtó fénykora – izgalmas közeget teremtettek a koravén fiatalember körül, hamar utat talált a korszak progresszív orgánumi-

¹ Faludy György rajzolt róla éles, több szempontból bizonyíthatóan pontatlan adatokon nyugvó gúnyképet. *Pokolbéli vig napjaim*. Budapest, Magyar Világ Kiadó Kft., 1989. 243–254.

² Erényi Tibor: Horváth Zoltán. *Századok*, 103. évf. 1969. 1. 240–241.

³ *Világosság*: a Szociáldemokrata Párt délutáni napilapja a koalíciós korszakban. Először 1945. július 3-án jelent meg. Három éven át Kéthly Anna volt a lap főszerkesztője. A pártegyesülés után Horváth Zoltán állt az élén.

⁴ A cég egy 1905-ös kiadványa (*Kíváló műlapok jegyzéke*) és a korabeli címtárak szerint a kiadó és a kiadó képzőművészeti szalonja a VI. kerületi Nagymező utca 37/39. szám alatt működött. Itt jelentkeztek először csoportosan a későbbi *Nyolcak*.

hoz. Visszaemlékezéseiben⁵ Horváth Zoltán kiemeli, mennyire erős szociális érzékenységet tapasztalt apjánál. (A Tanácsköztársaság agresszivitása azonban – mint sokakat – kétségbeejtette az apát, fia úgy érezte, nem járt messze az öngyilkosság gondolatától.)

Jelentékeny személyiségek fordultak meg náluk. Az írók közül ott volt először is Jókai Mór és Mikszáth Kálmán. A fiatalabbak közül Molnár Ferenc, Heltai Jenő; a színészek, Hegedűs Gyula, Varsányi Irén. A festők közül gyakran találkozott Kernstok Károllyal, Rippl-Rónai Józseffel, Csók Istvánnal. Vészi József is apja barátai közé tartozott. A Vészi-„klán” körüli szellemi és társasági élet volt az első családon kívül sokat és főleg világértelmezésben sokat nyújtó közeg. Anyai oldalról nagybátyja volt Thury Zoltán.

Majd a Budapesti Kereskedelmi Akadémia következett, itt töltötte felső gimnáziumi éveit Horváth Zoltán. Ez az iskola volt a korabeli kapitalista vezető réteg és banki felső tisztviselők gyerekeinek utánpótlásképző középiskolája. De mint a példák mutatják, nagyon más pályára is kerültek innen fiatalok: Horváth Zoltán osztálytársai között volt Révai József, a későbbi politikus, akivel egy életen át riválisok voltak. Az ismert iskolatársak között van még a nemzetközi tekintélyt elért művészettörténész Tolnay Károly, azaz Charles de Tolnay, és két, a későbbi korban ismertté lett szociáldemokrata politikus, újságíró, Vajda Imre és a *Pester Lloyd*-nál nevet szerzett Káldor György.

Horváth Zoltán középiskolásként, tizenhét évesen lett szociáldemokrata párttag és szakszervezeti tag is. Egyik szervezetben sem találta ugyan a helyét – de tudatosan oda akart tartozni.

A szellemi étvágy, kíváncsiság még Szabó Ervinnel is összehozta a fiatalembert. Az iskolaévekben kezdte látogatni a Fővárosi Könyvtárat. Szabó Ervin esténként átnézte az aznapi kérőlapokat, és így kérte magához a kíváncsi középiskolást. A tudós igazgató, Szabó Ervin látta el Horváth Zoltánt egyre több politikai olvasnivalóval. A jómódú polgárcsmete ebből a rendszeres érintkezésből adódóan ismerkedett meg Vágó Józseffel és lányával, Vágó Mártával, majd náluk otthon a sorra a következő évek fontos szereplőivel, Kunfi Zsigmonddal és Szende Pállal, a Polányi család tagjaival. Alapvető olvasmánya a *Huszedik Század* és a *Nyugat* volt, elsősorban a Galilei-körben és a Szellemi Tudományok Szabadiskolájában szerezte társadalomtudományi és történeti ismereteit, bővítette látókörét, számos rendezvényen, vitán jelen volt.

Horváth Zoltán életének egyik kulcsa a Károlyi-köztársaság és a Tanácsköztársaság ideje. (Ezt megelőzte a négyéves, az európai világképet összetörő háború:

⁵ Horváth Zoltán visszaemlékezései három szövegtestből állnak, őrzési helyük is különböző: MTA KK Ms 5330/29; PIL 782. fond 1 ő.e. 1-22. és ÁBTLL 2.1. V -143398 III/3. 21–63.

1918 tavaszán Horváth Zoltánt is behívták katonának, ahonnan tifuszfertőzéssel is csak jelentős összekötetések igénybevételével kapott tartós betegszabadságot.) Megmerítkezett a forradalom központjának, az Astoria szállónak forгатagában, és mint kíváncsi küldönc az utcai események sűrűjében. A forradalom előtti éjszakát is az Astoriában töltötte. Élete végéig megőrizte 1918-as kordonigazolványát. Részes volt a feszült politikai várakozásnak, ahogy Károlyi és köre az uralkodói kinevezést – azaz legalitást, a vértelen forradalom lehetőségét – várta. Ott volt a felsőház utolsó ülésén november 16-án, amikor kikiáltották a népköztársaságot, látta a terembe bebolyongó, élőhalott Ady Endrét.

A forradalom győzelme után Szende, Kunfi és mások, akiktől az eszmei irányultságát kapta, hivatalba léptek, felelősséget viseltek, miniszterek, államtitkárok, kormánybiztosok lettek. Horváth Zoltán megrendülten írja le, milyen változásokat látott a vezetőkön, milyen vívódásokkal küzdöttek az inkább elméleti és művészi, mintsem politikusi tehetségű 1918-as vezetők, miként csordultak túl az elméleti embereken az események. A polgári életforma teljes felbomlására nem voltak felkészülve a forradalom vezetői.

Mindeközben Horváth 1918 őszén ún. rendkívüli hallgatóként megkezdte filozófia-történelem szakos tanulmányait a Budapesti Tudományegyetemen. A politikai megrázkódtatások ellenére 1919 májusában letette a halasztott érettségi vizsgát,⁶ s ezzel hivatalosan is egyetemi polgár lett. Ott kuporgott Babits egyetemi előadásain, ahová csak az juthatott be, akit a Horváth Zoltánnal egyidős Szabó Lőrinc előzetesen levizsgáztatott, mert a terem kisebb volt, mintsem hogy minden érdeklődő befért volna.

Még egy lényeges döntést hozott 1919 tavaszán: április 24-e református megkeresztelésének dátuma. Bővebb információval, magyarázattal, hogy miért döntött így, az életrajzi visszaemlékezések nem szolgálnak.⁷

Előző este, hogy Horthy Miklós elfoglalta volna Budapestet, kétszáz baloldali érzelmeiről ismert értelmiségit letartóztattak. Köztük volt Vágó József is, akinek kiszabadításáért Móricz Zsigmond testvérével, Móricz Miklóssal és néhány bátrabb emberrel akcióba kezdett. Sikerrel. Jellemző azonban, hogy apja barátja, a *Pester Lloyd* főszerkesztője, későbbi feleségének, Molnár Mártának nagyapja, Vészi József mereven elzárkózott az intervenció elől. Horváth elemi dühöt érzett, amikor a lipótvárosi Alkotmány utca sarkán meglátta Horthy Miklóst délceg fehér lován ülve. Hazament és bejelentette a szüleinek, hogy

⁶ Az érettségit a Tavaszmező utcai Állami Főgimnáziumban tette le 1919. május 9-én. A bizonyítvány sorszáma: 629-40/1919. MTK KK Ms 5330/18.

⁷ Kivonat a budapest-budai református egyház keresztelési anyakönyvből. II. kötet 160. lap 1919-ik évből. 121. sorszám. A dokumentum szerint a „keresztszülők” Thury Lajos újságíró és özv. Thury Zoltánné. MTA KK Ms 5330/26.

nem akar itthon élni. Két nap múlva Bécsben volt, s közel négy évig maradt ott. A jobboldal elleni, élete végéig tartó és nem mérlegelő indulata innen, ezekből a napokból indult.

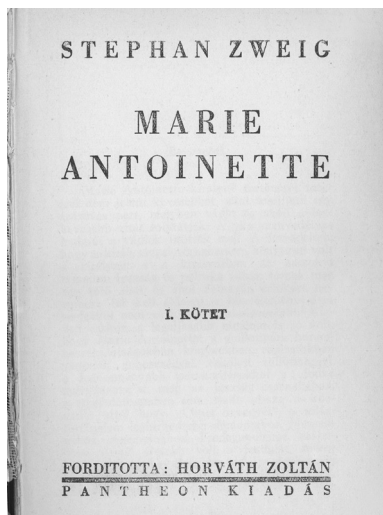
Bécsi tartózkodásáról keveset tudunk. Magántisztviselő volt a Hoffmann S. und W. szállítási cégnél. Érintkezett a Kunfi-csoporttal, ehhez a társasághoz csatlakozott Szende Pál is. Iránta érzett tisztelete és szeretete elmélyült, amikor látta, hogy a negyvenéves férfi megfeszített erővel kezdi építeni tudományos pályáját, fog bele teljesen új területek tanulmányozásába. (Nagyon elképzelhető, hogy Szende példája lebegett a szeme előtt, amikor 1956 után végleg kilépett a közéletből, és saját korábbi politikai ambícióit legyőzve, alkatán erőt véve a történelmi pálya felé fordult.) Közeli kapcsolatukat néhány Szende-levél őrzi. Egy szeretetlenség figyelmeztetéséből idézünk, amit azt látván írt Szende, hogy az emigrációból hazatért fiatalember nem találta a helyét itthon. „Az a pesti zsidó intellektuel kör, amelyben maga él, s ahol én is annyi időt töltöttem – tisztelet a nagyon csekély számú kivételnek –, gyűlhelye és melegágya az álkultúrának, nagyképűségnek, képmutatásnak, sznobizmusnak és smokkságnak!”⁸ Szende visszahívta Bécsbe, egyengetni akarta pályáját, de erre egzisztenciális okokból nem kerülhetett sor. Családi okból, apja betegsége miatt tért haza 1923 végén, hatósági eljárás nem volt ellene folyamatban, nyugodtan jöhetett. Ismét tisztviselő lett egy magánüzemben, a Dr. Keleti és Murányi Vegyészeti Gyár Rt-nél. A bécsiekkel való emberi és politikai kapcsolata megmaradt, havonta feljárt az osztrák fővárosba. Azonosult az emigráns Kunfi Zsigmondéknak a Bethlen–Peyer paktumról vallott kritikus véleményével, és vonakodva kapcsolódott be a hazai mozgalomba. Még mindig és megint: gyökértelen volt benne. 1925-ben meghalt az apja, ő lett a családfenntartó.

1926-ban megnősült. Vészi József unokáját, Molnár Ferenc lányát vette feleségül. A Vészi-házba, és főként Vészi József dunavarsányi nyaralójába, oda, ahol Ady „A fekete zongora” című verse íródott, gyerekkorától fogva bejáratos volt. A házasság, amelyből két gyerek született, Horváth Eszter⁹ és Horváth Ádám,¹⁰ nem bizonyult tartósnak, férj és feleség a második gyerek megszületésekor különvált. A feleségével való kapcsolata meg is szakadt, de a német megszállás másnapján, 1944. március 20-án hamis papírokkal felszerelve megjelent volt feleségénél, hogy segítsen nekik biztonságba jutni. Horváth Ádám úgy emlékszik, hogy ekkor látta életében először együtt a szüleit.

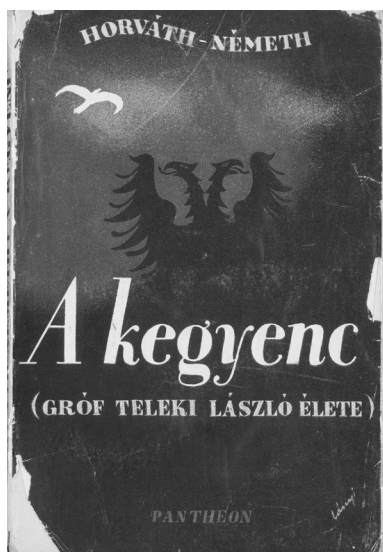
⁸ MTA KK Ms 5332/121.

⁹ Lukin Lászlóné Horváth Eszter (1927–1996) zenepedagógus.

¹⁰ Horváth Ádám (1930) televíziós rendező, főrendező, egyetemi tanár.



A Marie Antoinette című kötet címlapja. A fordító Horváth Zoltán



Horváth Zoltán és Németh Andor Teleki Lászlóról szóló könyvének címlapja, a későbbi kandidátusi dolgozat első dokumentuma

1926-ban került végre „saját jogon” oda, ahová gyerekkorától vágyott már, az irodalmi életbe. A Pantheon Könyvkiadó szerkesztője, fordítója lett.¹¹ A könyves világhoz vonzotta az is, hogy sógora, Blum Béla maga is e területen dolgozott: a Singer és Wolfner Kiadó cégvezetője, később igazgatója volt.¹²

Ekkor még nem írt, kereste a műfaját is, mondanivalóját is. Az 1930-as évek második felében Horváth Zoltán nyolc életrajzi regényt fordított, elsősorban a pesti zsidó polgárság körének rajongott írójától, Stefan Zweigtől, összesen több mint kétezer oldal terjedelemben. Kötetenként több mint tízezer példányban jelentek meg a fordítások. Nem egyszerűen pénzkereső munka volt a fordítás, hanem tanulási folyamat is. A fordítások révén Horváth Zoltán bőséges történelmi, művelődéstörténeti adathoz jutott, összefüggésrendszereket látott át. Ez a tudás későbbi pályáján kamatozott. A regényes életrajz metodikáját ezekből a könyvekből tanulta, hasonlóan barátjához, Németh Andorhoz, akivel közösen maga is írt egyet, a gróf Teleki László életét bemutató *A kegyencet*. A Teleki-életrajz visszhangjából egy recenziót emelünk ki, Mónus Illést, aki a *Szocializmusban* írt rövid ismertetést a könyvről.¹³ Bármilyen kurta írásról van szó, mégiscsak a neves szociáldemokrata teoretikus figyelmének dokumentuma.

1935-ben ismét megnősült Horváth Zoltán. Második felesége az avantgárd költő, Mihályi Ödön özvegye, Spiegel Magdolna volt. A feleség egy fiút is hozott a házasságba, Mihályi Gábort.

¹¹ A kiadó élén Dormándi László (1889–1968) állt. 1938–1939-ben ő adta ki a *Szép Szót* is.

¹² Blum Béla 1938. február 10-én a Széchenyi Fürdő egyik kabinjában fejbe lőtte magát. Bächer Iván: Egy magyar könyves emlékezete. In: *Nagyapapa bült helye*. Budapest, Göncöl Kiadó, 2004. 82–87.

¹³ *Szocializmus*, 1937. 27. évfolyam 11. szám 499.

Az özvegy és fia Kassáról telepedtek át, megélhetésüket egy ottani bérház jövedelme és az óriási munkabírású és szorgalmú Horváth Zoltán műfordítói keresete biztosította. A Bajza utcában, szemben az Eprekerttel béreltek egy hatalmas polgári lakást.¹⁴ Mihályi Gábor a közeli és még mindig jónevű pesti Német Birodalmi Iskolába járt.

Az Anschluss után néhány hónappal, 1938 őszén Horváth Zoltán és családja a magyar fasizmus elől Franciaországba emigrált.¹⁵ Kinttartózkodása alatt rengeteget járt könyvtárba, értelmiségi hivatás felé törekedett, meg is őrizte a Bibliothèque Nationale-ba szülő olvasójegyet. Megélhetésüket elősegítendő, francia és belga szociáldemokrata és polgári liberális lapokba írt cikkeket. Csak 1940 tavaszáig éltek kint, felesége súlyos tüdőbeteg volt, majd másfél évet töltött szanatóriumban. A betegség felemésztette a család anyagi léalapját. A kényszerű hazatérés után Horváth Zoltán ismét a könyvkiadásban helyezkedett el, a Grill és a Dante kiadókhöz állt be dolgozni. Megint termékeny időszak következett. Ismét fordított szépirodalmat és tudományos munkákat is, folytatódott az életrajzi regények sora is. Parragi Györggyel, a *Magyar Nemzet* szerkesztőjével közösen kétkötetes, két egymás utáni kiadásban több mint tízezer példányban megjelent *Világtörténelmi lexikont* állítottak össze, a maga nemében itthon az elsőt (1943).

Emellett az itthoni sajtóban is tevékenykedett, 1942-től a *Népszava* külső munkatársa lett. Névvel, név nélkül is írt a napilapba, rendszeresen, noha nem túl gyakorta. A napilap révén ismerkedett meg a honi szociáldemokrácia politikusaival. Kereste a beavatottságot, az események sűrűjét, és talán már a pozíciót is. Rendszeressé lettek a Mónus Illéssel, illetve a később előtérbe került szociáldemokrata vezetőkkel (Szakasits Árpáddal, Marosán Györggyel és Ries Istvánnal) való találkozók. A háború éveiben a nem túl eredményes magyar antifasizmus és embermentés egyik valóban jelentős közreműködője volt. A német megszállás után illegálisba ment. Jó kapcsolatai voltak, és csakugyan bátor volt, nem félt kockáztatni életét. Először gyerekeinek szerzett hamis papírokat. Ő maga is hamis iratokkal, mint erdélyi menekült lakott egy a Bristol Szálló nyilas főportásától bérelt kelenföldi villalakásban. (A nyilas hatalomátvétel után néhány napon át negyvenöt bujdosó talált menedéket nála.) Százával segítette hamis papírokhoz az embereket. Ebbe a munkába unokatestvére, Thury Lajos vonta be.¹⁶ Thury 1944. március 19-e után is megmaradt addigi állásában, a kormánypárti *Esti Újságnál*,

¹⁴ Bp. VI. Bajza u. 58.

¹⁵ Horváth Zoltán önéletrajza, 1961. MTA KK Ms 5330/31.

¹⁶ Thury Lajos (1896–New York, 1989) író, műfordító, újságíró, ~ Zoltán fia, ~ Zsuzsa fivére. *Az Est*, a *Magyarság* munkatársa volt, majd 1936-tól a kormánypárti *Esti Újság* munkatársa. 1948-ban elhagyta Magyarországot. 1951 és 1953 között a Szabad Európa Rádió munkatársa volt, majd az Egyesült Államokba költözött.

hogy státusza révén másoknak segítségére lehessen. A szerkesztőség fejléces papírjaira írtak fiktív megbízóleveleket, igazolásokat. Néhány üres, tehát szabadon felhasználható újságírószövetségi igazolvánnyal is rendelkeztek. Thury Lajos Rókus kórházzal szembeni, tehát igencsak központi helyen fekvő lakásán működött a hamisító műhely. Dettre Pál építészmérnök és Szép Anna festőművész készítették az igazolványokat, örülve minden valódi bélyegzőmintának, például Horváth Ádám konfirmálásra hívó egyházi levele pecsétjének is. Az embermentő csoport tagja volt a gyermekgyógyász Petényi Géza, Fónyi Gézáné, Majlát Duci, Talán Ákos ál kiségitő karhatalmista, ún. „kiska”, Schöpflin „Öcsi” (Schöpflin Aladár Endre nevű fia). A tizennégy és fél éves Horváth Ádám volt a mentőcsoport futára. Horváth Zoltán saját maga számára készített igazolványán az szerepelt, hogy tulajdonosa történész – meggyőződésem, hogy ez a foglalkozásválasztás már előre jelzi az 1956 után beteljesített hivatását.

Thury Lajossal együtt szöktette meg a toloncházból a Bethlen téri zsidókórházba szállított Mónus Illést, s igyekezett nyugalmas búvóhelyet találni neki. Egyelőre még kiadatlan memoárjában Horváth Zoltán részletesen leírja, miként fordult tragédiába az újságképek alapján könnyen felismerhető és nagyon szorongó Mónus Illés bujkálása.

Horváth Zoltán még a budai oldal felszabadulása előtt, 1945. január 22-én ment be először a Conti utcai szociáldemokrata párházba. Lázás lelkesedéssel és lendülettel fogott a munkába a *Népszava* szerkesztőségében. A párt vezetői és a lapot újraszervezők (Száva István, Erdődy János és Bán Antal) a külpolitikai rovat szerkesztését bízták rá. Visszaemlékezésében Horváth Zoltán kiemeli, már az első hetekben észlelték a szociáldemokraták, hogy a kommunisták eszközei agresszívabbak az övékéinél, s hogy a kommunisták nagyon tudatosan készültek a háború utáni szerepfoglalásra.¹⁷ De Horváth Zoltán sem volt tétlen, a radikális cselekvők egyikeként lefoglalta az Angol-Magyar Bank körüti fiókhelyiségét, az Erzsébet körút és a Barcsay utca sarkán rendezte be a szocdem könyvkiadót és könyvesboltot. Már az első Conti utcai látogatáskor eldőlt az is, hogy Horváth fogja képviselni a *Népszavát* az újságírók igazolási eljárásaiban. De nemcsak ezen a területen működött, részt vett az egyetemi igazolási eljárásokban is, és 1946-ban pártja nevében Horváth Zoltán mondott politikai vádbeszédet Imrédy Béla népbírói perében.¹⁸ A korban is foglalkoztatta az embereket, mi a népi bíraskodás jogforrása, Horváth Zoltán is írt a témáról folyóirat-cikket,¹⁹ s ugyan-

¹⁷ Igaz ez az épületek lefoglalására is. A szélsőjobb illetve nyilas szervezetek elhagyott épületeiben rendezkedtek be a kommunista párt- és egyéb szervezetek. Az MKP budapesti központja például a Tisza Kálmán téri Városi Színház bejáratával szemben lévő Volksbund-ház volt.

¹⁸ Šipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999.

¹⁹ Íté a nép. *Szocializmus*, 1946. 30. évfolyam 1-2. szám 36–39.

abban a *Szocializmus* számban Szalai Sándor is foglalkozott a kérdéssel.²⁰ Szalai és Horváth Zoltán sorsa néhány évvel később politikai tekintetben egy mintára fordult, a párhuzamot ezért említjük. Egyezés kettejük életében a korábbi közös munkahely is: 1939 és 1944 között Szalai Sándor is a Dante Kiadónál dolgozott mint a tudományos lektorátus vezetője, ismeretségük tehát nem volt új keletű. 1945-ben Szalai a szociáldemokrata párt külügyi titkárságának vezetője lett, s egészen 1948-ig töltötte be ezt a feladatkört, ebben a külpolitikai munkában is együttműködtek. Szalai irányította a párt Külügyi Akadémiáját, sőt mint tanult és külföldön doktorált szociológus, nyilvános egyetemi tanár volt a Budapesti Tudományegyetemen. Mindkettejük pályáját az 1949-es letartóztatás és a törvénytelen per törte félbe. 1951-től cellatársak voltak. (A kétszer négy méteres zárkában illusztris társaság gyűlt össze: Horváth Zoltán és Szalai Sándor mellett itt raboskodott Pálóczi-Horváth György és Ignótus Pál is.²¹ Mindannyian tagjai voltak a börtönben működő fordítóirodának. A rendszer politikai vezetői számára fordítottak idegen nyelvekből. Az „iroda” vezetője Horváth Zoltán volt. Fennmaradt egy ismeretlen hadnagy számára készített, n-re kiszámolt kimutatása a végzett munkáról.²² Többek között Churchill emlékiratát is ők fordították a „Szigorúan bizalmas” belső kiadás számára.) S 1956 után is párhuzamosan fut tovább az „életrajz”: Szalai megfigyelési anyagaiban visszatérő, vele együtt emlegetett név Horváth Zoltáné.²³

Horváth Zoltánt a radikális ítélezők sorában tartja számon az emlékezet. Újságcikkek sorában vizsgálta a magyar társadalom háború alatti viselkedését, kereste, mely társadalmi osztályt, rétegeket és személy szerint kiket miként terhel felelősség a háború idején történekeért, a zsidóság és az ország pusztulásáért. Különös figyelemmel volt az értelmiség felelősségére. *Hogy vizsgázott a magyarság* címmel egy egész önálló, 62 oldalas füzetet szentelt a jobboldali, majd szélső-jobboldali, illetve fajvédő és nyilas fertőzöttség kérdésének 1945-ben.²⁴ Híres igazolási ügye volt az Est-lapok munkatársaként dolgozó, Babits Mihályt a fasiszta sajtókamara nevében búcsúztató, a háború alatt Németországban megforduló, Hitler beszédéért lelkesülő, arról cikket író, a zsidó írók közül többeknek az öngyilkosság gondolatát tanácsoló Szabó Lőrinc esete 1945-ben, a felszabadulás

²⁰ A kegyetlenség renaissance. Egy fejezet a társadalom kórtanából. *Szocializmus*, 1946. 30. évfolyam, 1–2. szám, 45–50.

²¹ Ignótus Pál: *Fogságban 1949–1956*. Budapest, Cserépfalvi, é.n. [1993]. A fogvatartás körülményeiről utóbb Horváth Zoltán is készített feljegyzést.

²² MTA KK Ms 5330/64.

²³ Gál Éva: „Lejárás” és „bomlasztás”. A Kádár-kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle*, LII (2010) 2: 237–271.

²⁴ A kötetről a közeli jó ismerős Sinkó Ervin 1966-ban így emlékezett meg egy levelében: „Könyve kitörölhetetlen élmény volt, sajnos”. MTA KK Ms 5332/71.



Horváth Zoltán újságíró-igazolványa 1946-ból (MTA KK)

utáni hónapokban.²⁵ Az eljárás végül igazolással végződött.²⁶ Sokan furcsállották akkor is már, hogy Horváth Zoltán első felesége, Sárközi Márta volt az, aki a háború után újraindítva a „népiek” folyóiratát, a *Választ*, visszahozta az irodalomba Szabó Lőrincet, Németh Lászlót.

Az akkori helyzetet nem lehet megérteni, csak ha visszahelyezkedünk a háború utolsó és a béke első hónapjainak atmoszférájába. Budapest romokban állt. A február 21-i *Népszavában* jelent meg a megrendült Horváth Zoltán riportja a „Rosszabb, mint Sztálingrád” című beszámoló, ebből idézünk: a Széll Kálmán téren, a Rókus-hegyen már egyetlen álló házat nem látott, „nem volt Fogaskerekű, nem állt a Florida-ház, csak felszántott, feldúlt kötömeg a sínek helyén. (...) ijesztő piszkosan, kormosan mered a levegőbe a krisztinavárosi postaigazgatóság tövig kiégett épületének vöröstéglás fala. Mögötte a Vérmező telehintve szétlőtt repülőgépek roncsaival, s aztán valami felismerhetetlen romhalmaz mutatja, hogy itt állt valaha a Déli pályaudvar. S aztán a Németvölgyi, Böszörményi út, hol egyetlen olyan ház sem maradt, amiről elképzelhető, hogy akár egy szobába meghúzódhatnak a ház lakói.” Leírhatatlan látvány volt a szétlőtt, üresen tátongó Vár. Az elkésérítő tapasztalatot összegezve, a cikk utolsó bekezdésében Horváth Zoltán a számonkérés szükségességét fogalmazta meg:

²⁵ A temetésen érzett disszonanciáról ld. Vas István: *Azután I-II*. Budapest, Szépirodalmi, 1990. I. kötet, 243. Szabó Lőrinc prózai írásaiból és háború alatti publicisztikájából a Csurka István „műhelye”, a Magyar Fórum Kiadó adott ki egy kötetet *Magyar sors és fehérr szarvas* címmel (1994).

²⁶ A teljes dokumentációt ld.: Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc „pere”*. Budapest, Argumentum, 2006.

„Eszembe jut, hogy a múlt háború végén szocialisták és pacifisták milyen ujjongó örömmel fogadtuk Babits Mihály felkiáltását: »*Testvérek, ha túl leszünk, / Sose nézzünk hátra! / Ki a bűnös, ne kérdjük, / Ültessünk virágot...*« Ez az, amit akkor lehetett, s *most nem* lehet. Most csak dolgozni kell, s azonfelül egyre azt kutatni, ki a bűnös. Mert rettenetes, elképzelhetetlen az, hogy emberek mit bűnöztek valamennyiünk ellen. Felfoghatatlan az, hogy akadtak emberek, akik odaadták magukat ehhez az észbontó, céltalan pusztításhoz eszközül, s nem lehet irgalmazni azoknak, akik ilyen állati brutalitással feláldozták céltalan tébolyuknak egy ezeréves ország minden múltjának legszebb emlékét...”

Ezekben a sorokban nem a zsidóság, hanem a nemzet tragédiája szólal meg.

Az ideiglenes kormány 15/1945 M. E. számú rendelete alapján az egyetemeken minden közalkalmazottját kötelező volt igazoló eljárás alá venni. Szinte feltáratlanok a Budapesti Tudományegyetemen lefolytatott igazolási eljárások részletei, noha az Eötvös Loránd Tudományegyetem levéltárában fennmaradtak a dokumentumok.²⁷ Sok tekintetben nem teljes az anyag, de néhány tag megbízólevele megtalálható az iratok között, így Horváth Zoltáné is.²⁸ Magától értetődő a bűnösök keresése a háború után. De az igazoló eljárások során kiszolgáltattott, méltatlan helyzetek is előadódtak. Ilyen eset volt az agrár- és művelődéstörténész Domanovszky Sándor esete. Az ő igazolása érdekében Hajnal István, a pesti bölcsészkar dékánja írt argumentáló és bizonyító levelet Horváth Zoltánnak. Hajnal a levelében – nem nagyon hihető, hogy őszintén – behódolt Horváth Zoltán számonkérő könyvének. Ezt írta Hajnal István: „Egészséges, gyógyító kúra mindenki számára a munka átolvasása, mohón szívtam magamba, mint valószínűleg sokan mások is. Nem is engedtem, hogy ellenérvek is érvényesüljenek bennem, egyelőre végezze el rajtam is teljes hatását, mert így egészséges ez a hatás.” A szituáció hozta ezt az elismerést, alig hihető, hogy az elit és a közösség viszonyát árnyaltan értelmező, mélyen gondolkodó Hajnal számára Horváth erős és túlzó állításai elfogadhatóak voltak. Az ítélező és a védő nem egy szellemi súlycsoportba tartoztak. Mindenesetre ez a levél Horváth Zoltán számára is sokat jelentett, mert nem adta le a bizottság irataival, hanem magánál tartotta.²⁹

Imrédy Béla volt miniszterelnök – Bárdossy után sorrendben a második háborús főbűnös – perének tárgyalására 1945. november 14. és 21. között került sor a Zeneakadémia nagytermében. A perről született egyidejű naplójegyzet, visszaemlékezés,

²⁷ ELTE Levéltára 8. Bölcsészettudományi Kar m/vegyes iratok. Igazoló bizottságok iratai 1945–1946. 18-as doboz.

²⁸ BTK Ad 1945–46/706. I – 2/13.

²⁹ MTA KK Ms 5331/397. I. és II, ill. MTA KK Ms 5331/398.

utóbb érdekelt szemtanú is megszólalt, a per anyaga később megjelent.³⁰ Horváth Zoltán Imrédyről alkotott kérelmelhetetlen és publicisztikus eszközökkel nyomtatékosított véleményét a *Hogy vizsgázott a magyarság* című füzetből ismerjük:

„Különös figyelmet [...] Imrédy Béla személye érdemel, mert ő, a svábból lett magyar nacionalista vezér, ennek a beteg és fekélyes korszaknak talán legbetegesebb és legfekélyesebb lelkű figurája. Elszántan gonosz keselyűarca betegesen hiú, galádságoktól vissza nem rettenő, ízig-vérig pathologikus lelki alkatot fejez ki. S e sok veszedelmes és visszataszító tulajdonság kártékonyosságát csak fokozza, hogy Imrédy valóban európai kultúrájú ember, nagy tudású pénzügyi szakértő, s távolról sem tehetségtelen ember. De attól való rettegetésében, hogy zsidó »vérbeütése« miatt leszorulhat a magyar közélet porondjáról, a tébolyultak szenvedélyességével, akár a középkori marannusból lett inkvizítorok, egyre szélsőségesebben zsidóellenes területekre hajszolta önmagát [...] sietett Magyarországot eladni, mégpedig szőröstől-bőröstől eladni Hitlernek [...] Beállt a német erőszak zsoldjába és segítette leteríteni a függetlenségéért küzdő, demokratikus csehszlovák köztársaságot [...] Ennek a lépésnek egyenes vonalban követhető következménye az ország teljes pusztulása, Budapest leromlása, s sok százezer ember halála.”³¹

Horváth Zoltán felszabadulás utáni publikációinak jelentős része – a *Népszava* külpolitikai rovatvezetőjeként – külhoni, nemzetközi kérdésekkel foglalkozott. (Nemcsak a sajtó foglalkoztatta, volt máshonnan is megbízatása. A Teleki Pál Tudományos Intézet – Kosáry Domokos – felkérte „A magyar külpolitikai közvélemény” című háromíves tanulmány elkészítésére.³² Nem tudjuk, megszületett-e a munka.) Erre predesztinálta érdeklődésén túl a már említett életrajzi körülmény, hogy ifjúkorában bejárta Európát, hogy négy évet élt bécsi emigrációban, és közel három évet töltött Párizsban. A világ a számára nem fejeződött be a Lajtánál, jól tudott németül, franciául, olaszul és angolul is. Nem meglepetés, hogy az újrainduló *Szocializmusban* is a felelősség kérdését vizsgálta, csak most éppen a német nagytőkéseket.³³ De nemcsak egy külpolitikai írása jelent meg ebben a folyóirat-számban, hanem még továbbiak is, s mind a fasizmus nemzeti formációit járja körül.³⁴ Azért említjük ezeket a publikációkat, mert húsz évvel később Ignó

³⁰ A szemtanú oldaláról ld. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 399–404. Major Ákos: *Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései*. Budapest, Minerva, 1988. 251–255.

³¹ Horváth Zoltán: *Hogy vizsgázott a magyarság*, 29.

³² MTA K Ms 5335/124.

³³ Német nagytőke és a nemzeti szocializmus. *Szocializmus* 1945. 29. évfolyam 1. 36–40.

³⁴ Franciaország demokráciája, uo. 48, Winston Churchill szerepe a II. világháborúban és utána, uo. 49–50. Ezekről eltérő publikáció Lukács György könyvének ismertetése: Az írástudók felelőssége, uo. 62–64.

Pál közvetítése révén a *Journal of Contemporary History* hasábjain is megjelenhetett Horváth Zoltán egy igen terjedelmes tanulmánya. A nemzetközi történettudománynak ez az 1966-ban indult, negyedévente megjelenő angol nyelvű folyóirata első számát a „Nemzetközi fasizmus 1920–1945” témájának szentelték. A folyóirat az 1964-ben „Institute for Advanced Studies in Contemporary History” néven alakult kutatóhely és a londoni „Wiener Library”, a legrégebbi holokauszt emlékhely és archívum kiadásában jelenik meg, mind a mai napig. Horváth Zoltánnak nagy nehézségek árán – a szocializmus korszakában a külföldi publikálás szigorú szabályok szerint, csak a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül volt lehetséges – sikerült itt megjelentetnie a nacionalizmus bűneire összpontosító historiográfiai tanulmányát 1967-ben. Az adminisztratív akadályok miatt négy számot várt az első számba kért írása.³⁵

Nemcsak a szociáldemokrata napilap külpolitikusaként dolgozott a koalíciós korszak elején, hanem a párt külpolitikájának alakításában is közreműködött. Mint visszaemlékezésében elmondja, pártmegbízásban járt Párizsban, feladata az emigránsok – fizikai munkások és értelmiségiek – hazahívása illetve a külföldön maradt „horthysta” diplomaták szándékainak megtudakolása volt.³⁶

Élő kapcsolat volt Horváth Zoltán és Ignóus Pál között, erre kiterjedt és Horváth illetve Ignóus Pál perében is felhasznált levelezésük a bizonyíték. Amikor Lukács György élesen bírálta a Párizsból (Fejtő Ferenc) és Londonból (Ignóus Pál) újraindítani szándékozott *Szép Szó* 30-as évekbeli működését, Horváth Zoltán hozta haza Ignóus Lukácsnak írt válaszlevelét. Horváth Zoltán – aki a népi (értelmezésében egyértelműen nacionalista) irodalom elszánt vitapartnere volt – túlzónak találta Lukács György *Szép Szó*-kritikáját, és ellenkezett vele a népi irodalom elfogadó-megbocsátó értékelése tekintetében. Tette mindezt úgy, hogy egyéb tekintetben Lukács György feltétlen híve volt és maradt is haláláig.

Milyen egyéb feladatai voltak Horváth Zoltánnak a koalíciós korszakban? A legfontosabb megbízás, ami politikai pozícióját, gondolkodásának irányát is meghatározta, az SzDP főtitkárságának vezetése volt Szakasits Árpád mellett 1945 őszétől a fúzióig. A szociáldemokrata párt nemzetgyűlési pótképviselővé is megtette, rövid időre aktiválták is jelölését.³⁷ 1947 szeptemberében a párt javasolta

³⁵ Zoltán Horváth: Hungary: recovering from the past. *Journal of Contemporary History*, New York, Evaston, 1967. 221–235.

³⁶ E téren kalauz lehet: Jemnitz János: A magyarországi szociáldemokrata párt külpolitikai irányvonalának alakulásához (1945–1948). *Történelmi Szemle*, 1965. VIII. évf. 2. szám 133–197. E mellett a régi feldolgozás mellett ld. Eva Haraszti-Taylor: *Britain and the Hungarian Social Democrats, 1945–1956. A Collection of Documents from the British Foreign Office*. Nottingham: Astra Press, 1996 és uő. *Britain and Hungary in the Post-war Years, 1945–1951. A Parallel History in Narrative and Documents*. Vol I–II. E. Haraszti Taylor in association with Astra Press, 2000.

³⁷ 1948. április 23-án hívták be mint soron következő pótképviselőt. MTA KK Ms 5330/59.



*Horváth Zoltán a BBC mikrofonja előtt
1946 őszén*

a külügyminiszter állandó helyettesének történő kinevezését, ezt azonban az MKP meggátolta.³⁸ A hatalmi harcok fényében és Horváth aggodalmaskodó, fontoskodó személyiségét tekintve ez megmagyarázható, de annak tükrében már kevésbé, hogy egy Ignótus Pálnak írott levelében „kryptokommunistá”-nak mondta magát. A többértelmű idézőjelet Horváth Zoltán használta. Érthetjük ezt a fordulatot ironikus idézetnek, azaz hogy őt mások kryptokommunistának gondolják. De jelentheti azt is, hogy némely tekintetben Horváth valóban közelebb állt a kommunistákhoz, mint saját pártjához. Arra viszont semmiféle bizonyíték nem áll rendelkezésre, hogy valóban az lett volna.³⁹

Külföldi utazásai során (Szakszervezeti Világkongresszus – Párizs, Szocialista Internacionálé – Zürich illetve Varsó, Szakszervezeti Világszövetség – Párizs stb.) Horváth meglehetősen nemzetközi ismertségre tett szert, az ÁBTL-ban őrzött vizsgálati anyagában bőven beszámol találkozókról, viszont azt is tudjuk, hogy nem volt népszerű. Denis Healey, a brit Labour Party külügyi részlegének vezetője 1947 január végén Budapesten járt, ekkor többször is találkozott Horváthtal, de cseppet sem tartotta rokonszenvesnek, „neuraszténiás zsidó entellektüel”-nek mondta.⁴⁰

Erős leszámoló gesztusai is azt a feltételezésünket erősítik, hogy azon zsidó származású értelmiségiek közé tartozott, akik a fasizmus és antiszemitizmus végső visszaszorításának zálogát a kommunistákban látták. Akárhogyan is, de a két munkáspárt „szövetségének” lelkes híve és előmozdítója volt. Tagja volt a két párt összekötő bizottságának, kezdeményezője és fogalmazója volt a szocdem baloldal 1947 szilveszterén megjelent nyilatkozatának, amely „döntően utat tört a fúzió felé”, és ő is tette közzé a főszerkesztése alatt álló *Világosságban*.⁴¹ 1948 elején egyik kezdeményezője volt a jobboldali szociáldemokraták pártból való eltávolításának. A nyári pártegyesülést követően tagja lett az új párt, az MDP

³⁸ ÁBTL 3.1.9. V – 153821. 21.

³⁹ Gépelt levélmásolat, aláírás nélkül. ÁBTL 2.1. V – 143386/4. III/2-c 16–20.

⁴⁰ Eva Haraszti-Taylor: *Britain and the Hungarian Social Democrats 1945–1956*, 36.

⁴¹ Azon túl, hogy a nyilatkozat ellenőrizhető a *Világosságban*, 1967-es kihallgatásán is megemlítette politikai életrajzának ezt a momentumát. ÁBTL 3.1.9. V – 153821. 1–9.

Központi Vezetőségének, és átvette a *Népszava* felelős szerkesztői posztját. S itt most nem a nagypolitika jól ismert és hozzáférhető dokumentumait idézzük a korszak hangulatát érzékeltetendő, hanem néhány Horváth Zoltánhoz írott baráti levelet. A levelek szerzője Vészi Endre, a *Népszava* szerkesztőségének tagja, Horváth Zoltán kollégája. Vészi Endre munkáskörnyezetben nőtt föl, írásait örömmel közölte a *Nyugat* is, a *Válasz* is, a *Szép Szó* is, s akit többek között Lesznai Anna fedezett fel. Ez a sokirányú irodalmi beágyazottság sem védte meg Vészit a kommunisták önkorlátozó szemléletétől, vakhitéstől. A filmként igazán nagy sikerre lett novella, az *Angi Vera* (1973 illetve 1978) főszereplőjének vaksága Vészi pártiskolai élményein, saját önbecsapásán alapult. Horváth hagyatéka őrzi Vészi Endre 1948-as lelkendező leveleit. „...hasznosabban nem is tölthetném az időt”, írja Vészi, aztán hogy „a Pártiskola atmoszférája teljesen hatalmába keríti az embert s óvja a kizökkenéstől”, s folytatja is, „nemcsak a ténybeli ismereteket, műveltséget bővíti, hanem – s ez talán a legfontosabb – megtanít logikusan, tárgyilagosan gondolkodni, arra, hogy miként lehet módszeresen feldolgozni a problémákat”.⁴² A példa azt akarja legalábbis átélhetővé tenni, hogy a mából nehezen érthető ideológiai azonosulás az eszmével butaság és alkalmazkodás is volt, de a korszellem és az erőszak komoly pszichológiai nyomása is.

Horváth Zoltánt 1949. július 31-én tartóztatták le. A letartóztatását megelőző napon első felesége, Sárközi Márta azt tanácsolta, használja diplomataútlevelét, s hagyja el Magyarországot. Józan tanács volt, hiszen a közeli ismerősök és a *Népszava*-munkatársak közül sokakat letartóztattak, köztük a *Szocializmus* főszerkesztőjét, a szociáldemokrata ideológiai osztály vezetőjét, Justus Pált is.⁴³ Horváth Zoltán a leghosszabban fogvatartottak között volt, csak 1956. március 29-én szabadult, összesen 80 hónapot, egészen pontosan 2433 napot töltött a börtönben. Letartóztatásának hírére Szabó Lőrinc elégedetten írta naplójába: „H. Z. = régi, gonosz, személyes ellenségem lebukott... ő gyilkolt éveken át...”⁴⁴ És egy régi barát⁴⁵ a tényről: az ekkor már külföldön, Olaszországban élő Márai írta a naplójában róla a Rajk-per tárgyalásáról hallva: „Egy Brankov Lázár nevű jugoszláv vádlott Horváth Zoltán nevét említi; pontosabban az elnök mazsolázik a nevekkkel – ha kiejtik valakinek e tárgyaláson a nevét, az már elveszett –, és megkérdi: »Horváth Zoltán is kém volt?...« Brankov készségesen bizonygatja, hogy igen. Horváth már hetek óta börtönben ül; most, hogy kimondták a nevét,

⁴² Vészi Endre levelei Horváth Zoltánhoz. PIL 782. f. 12. őe. 6–7., 9., 16–17.

⁴³ A *Népszavánál* letartóztatottokról és a hónapok hangulatáról ld. Faludy György: *Pokolbéli vig napjaim*.

⁴⁴ Kabdebó: *Szabó Lőrinc „pere”*. Budapest, Argumentum, 2006. 423–424.

⁴⁵ Márait a pesti újságírókörökben ismerte meg a 20-as évek végén. Kapcsolatukat később tovább erősítette, hogy Horváth Zoltán második felesége kassai volt, s a családok jól ismerték egymást.

nyilvánvaló, hogy elveszett. Talán eszébe jut, amit elutazás előtt ajánlottam neki: menjen el Szakasitshoz és ajánlja, hogy az első törvény, amit aláír, a halálbüntetés eltörlése legyen.”⁴⁶

Mivel vádolták Horváth Zoltánt? Külügyi kapcsolatai, utazásai okán elsősorban kémkedéssel. A megőrzött kihallgatási dokumentumok szerint a letartóztatást követő harmadik napon

„Horváth azonnal, magától felvetette a jugoszláv kapcsolat kérdését és minden erejét erre a kérdésre összpontosította. A Párt-ellenes kijelentések terén azonban továbbra is tagadásra törekedett. Horváth a jugoszlávokkal való szívélyes kapcsolatot nem tagadja, ahhoz azonban ragaszkodik, hogy semmilyen hírszerzést számukra nem végzett, részükre feladatot nem teljesített. Határozottan tagadja azt is, hogy Redwarddal⁴⁷ bármilyen kapcsolatban is állt volna. Állítása szerint csak vagy kétszer látta, ellenszenvesen viselkedtek egymás iránt s ő kérte Morgan Philips-től Redward visszahívását, hogy az SzDP és a budapesti brit követség között szorosabb kapcsolat kialakulhasson. Amikor tagadta, hogy Redwarddal kapcsolatban állt, valamint hogy Jugoszláviában találkozott Magyarországon volt jugoszláv diplomatával, megvertem. A verés – bár rosszul esett neki – különösen nem törte meg, célzott arra, hogy engem – mint mondtam – az igazság érdekel, ezért nem mer valótlant mondani. Bizonyos előrehaladást a verés mégis eredményezett” –

írta a kihallgatási jegyzőkönyvben Szendy György.⁴⁸ Horváth Zoltán ellen szólt a régi szociáldemokratával, 1946-tól stockholmi követnek kinevezett Böhm Vilmossal való érintkezése, levelezése is.⁴⁹ Letartóztatásának második évében – nyilván átlátva a gépezet mechanizmusát – „bevallotta”, hogy ő közvetített Szakasits és az angol követség sajtóattaséja között. A vallomást nem tartották elég hitelesnek, kihallgatói úgy értelmezték, hogy az igazi ügyeket elhallgatja.⁵⁰ Ezzel együtt is volt elég „terhelő” adat az életfogytiglani börtönbüntetést kimondó, 1950. november 24-i ítélethez. Csakhogy közben az államvédelem tovább szőtte a szálakat, s Horváthot a szociáldemokraták elleni perbe is belekeverték. 1954 nyarán egy kihallgatáson mondta el Horváth a róla feljegyzést készítő tisztnek a következőket. A tiszt harmadik személyben idézi Horváth Zoltánt:

⁴⁶ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt – 1949*. Toronto, Vörösváry, 1999. 195–196.

⁴⁷ F. G. Redward az angol követség titkára volt.

⁴⁸ Szendy György 1950-től az ÁVH titkárságának vezetője volt, közvetlenül Péter Gábornak alárendelve. A verésekről ld. Argejő Éva: A hatalomnak alávetett test. Állambiztonsági játék a testtel (1945–1956). *Korall*, 8. évf. 27. szám 2007. május, 172–192.

⁴⁹ Böhm Vilmos és Horváth Zoltán levelezésének másolata is részét képezi a vizsgálati dossziének.

⁵⁰ ÁBTL V. – 143398. 14.

„Letartóztatása a Rajk letartóztatásával volt eredetileg kapcsolatban. Azonban a vizsgálat során a Hatóság és a Párt arra a meggyőződésre juthatott, hogy az ő Rajk-perhez való kapcsolásánál politikailag értékesíthetőbb lesz egy önálló szocdem. perben való szerepeltetése, így tárgyalásra és ítéletre Szakasits, Marosán és társai bűnperébe 1951 őszén került. A per, amelynek ő is szereplője volt, szerinte az első szótól az utolsóig hazugság, s vallomását brutális kényszerítő eszközök alkalmazása után írta alá. Princ [sic] Gyula Á.V. ezds órákig gumibottal verte a talpát és a heréit, megfenyegették felesége letartóztatásával, elpusztításával.”

S azt is hozzátette, hogy:

„tudomása van arról, hogy Péter Gábor, Décsi lebukása, általában a Nagy Imre korszak óta bizonyos perekben felülvizsgálatok történnek, így a Rajk per és a Sólyom per egyes ágazataiban. Az egész felülvizsgálati rendszert porhintésnek minősíti, hiszen a felülvizsgáló szervnek, a Hatóságnak kell a legjobban tudnia, mennyire fiktívek voltak ezek a perek, s az ítéletek milyen durva törvénytesséssel történtek. Vádirat nem kézbesítése, ügyészi kihallgatás formalitása, zárt tárgyalás 40 Á.V. tiszt jelenlétében, stb. Úgy értékeli, hogy egy tessék-lássék rehabilitálási folyamat indult meg, egyeseket talán ki is engednek, de az egész jelenlegi törvényesség csak díszlet, amely egy gombnyomásra a legvadabb terrorral és vég nélküli törvénytesséssel válódhat fel.”⁵¹

Noha Nagy Imre a hatalomra jutása után tett lépéseket a törvénytelenségek felszámolására, sokan kiszabadultak, sokan térhettek vissza a kitelepítésekből, a recski tábort is felszámolták, Horváth Zoltán ügyében semmi nem változott.⁵² Nem is volt hajlandó kérni ítéletének felülvizsgálatát.

„Éppen ezért állítólag nyíltan feltárta előadója előtt, hogy ne hitegessék semmivel, s ha sorsának emberi rendezése nem lehetséges, tárják fel előtte nyíltan. Ekkor ő is, felesége is öngyilkosok lesznek, de legalább értelmetlenül nem szenvednek tovább. Ehhez a megoldáshoz, úgy érzi emberi joga van. A Hatóságban egy pillanatig sem bízik, a jelenlegi enyhébb bánásmódot átmeneti jellegűnek tartja. Az itt beosztott emberek szerinte szörnyetegek, akik méltatlanok az ember névre, mert annyi becsületérvzés sincs bennük, mint egy deszkában. Engem is figyelmeztetett, hogy egy szavukat sem lehet elhinni, s a véletlenül tisztességebb emberek sem mernek

⁵¹ ÁBTL V. – 143398. 15–20.

⁵² A politikai represszió enyhítéséről ld. Rainer M. János: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II.* Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 24–26.

becsületesen viselkedni, hiszen az egész intézmény a hazugságra, brutalitásra, szadizmusra, a legaljasabb emberi ösztönökre és a pretoriánusok erkölcsstelenségére van alapozva” –

végződik az imént idézett jegyzőkönyv. A belügyminisztériumi irat változatlan formában rögzíti Horváth Zoltán „bűneit”, tényként kezelik, hogy Horváth Zoltán mint az SzDP főtitkárság egyik vezetője, kapcsolatba került az angol titkosszolgálattal.⁵³

A vádpontok újbóli tisztázását is szükségesnek tartják 1954 őszén, s ezért kihallgatják egykori kihallgatótisztjét is. Horváth ekkor részletes visszaemlékezést írt, s ezután a ténybelileg valós emlékeit tartalmazó dokumentum után napi 20 cigarettát engedélyeztek neki, s élelmiszeradagját a duplájára emelték. Egy különös jellemzés is születik ekkor Horváth Zoltánról. Elismerik kiemelkedő műveltségét és olvasottságát, majd azt írják, hogy „...egyéniisége érdekes szintézise a liberális polgár, a fasiszta [sic!], az opportunista szociáldemokrata evolucionista, s némileg a történelmi materialista életszemléletnek. Magas intelligenciája, kiváló beszéd-készsége, flottsága és gyakorlottsága a politikai kérdések beállításában benyomásum szerint rendkívül veszélyes tulajdonságai, s [az] egyéniiségében rejlő némi szuggesztív erő ezt a veszélyességet fokozza.”⁵⁴ A leírás végén a megfigyelő rögzíti, hogy igen rossz az elítélt közérzete, apatikus és gyűlölködő, s ekként veszélyes. Megrendítő olvasmány börtönlevelezése.⁵⁵

Nem Horváth Zoltán kérte ügye felülvizsgálatát a börtönből, hanem a felesége. Az ő beadványából látjuk, hogy a kinti család csak 1953 novemberében értesült az ítéletről, hivatalos információt addig nem kaptak. Kádár János kiszabadulása után, 1954 nyarán Horváth Zoltánnal találkozott az egykori belügyminiszterrel az 59-es villamos Lékai téri megállójában – Kádár a közelben lakott – és megkérdezte, mikor szabadul végre az ő Zoltánja, ha Kádárt is kiengedték már. Kádár határozottan és cinikusan válaszolt: „Zoltán ügye más, én ártatlan voltam.”⁵⁶

⁵³ „Feladata volt az SzDP külpolitikai osztályának kémjelentéseit Marosán György utasításai szerint rendszereznie az I. S. ügynökeinek megfelelően. A jelentéseket személyesen juttatta el Redward angol ügynöknek. 1946-ban Horváth Zoltán volt a tolmács Szakasits Árpád és Shinwell brit miniszter között, ahol adatokat szolgáltatott ki az ország politikai és gazdaság helyzetéről. Rendszeresen jelentett Bede Istvánnak és Ignótus [sic!] Pálnak, kik az angol titkosszolgálat ügynökei voltak. Az egyesülés után összekötő lett Szakasits Árpád és a titkosszolgálat között. Vallomását bizonyította: Szakasits Árpád, Marosán György, Szalai Sándor, Ignótus Pál, Beöthy Ottó vallomásai, akik vallották, hogy Horváth Zoltán az I. S. ügynöke volt.” ÁBTL V. – 143398. 64–66.

⁵⁴ Bányai József jelentése H. Z. magatartásáról. ÁBTL V. – 143398. 15–20.

⁵⁵ PIL 782. fond. 1. őe., illetve Horváth Ádám birtokában.

⁵⁶ Litván György közlése a szerzőnek, 2005 november.

1956 februárjában összeült az SzKP XX. kongresszusa. Sztálin halála még nem, de ez a kommunista fordulat már hatással volt Horváth Zoltán ügyére is. 1956. március 24-én kelt Piros László államvédelmi altábornagy határozata, amely Horváth Zoltán büntetését félbeszakította és azonnali hatállyal szabadlábra helyezte. Másnap aláírták Horváthtal, hogy a letartóztatása és elítélése során tapasztalatakról, látottakról és hallottakról – mindezek államtitkokat képeznek – soha senkinek nem tesz említést. De ellenőrzése még ekkor sem állt le. Már szabadlábon volt, mikor tovább nyomoznak ügyében, kihallgatták pl. Donáth Ferencet, hogy az ő emlékeivel vessék össze Horváth szabadlábra helyezésekor tett vallomását. A gépezet, mint majd látni fogjuk a továbbiakban is, veszélyesen tovább mozgott, bizonyítva önnön fontosságát.

1956. június 15-e és 18-a között zajlott le felmentéssel végződő tárgyalása. Az MDP Központi Ellenőrző Bizottsága párttagságát is helyreállította. Rehabilitálásáról július 23-án közlemény jelent meg a *Szabad Népb*en.⁵⁷ Munkakönyve szerint 1956. augusztus 3-án belépett egykori lapja, a *Népszava* szerkesztőségébe mint főszerkesztő és a szerkesztőbizottság vezetője. A megváltozott viszonyok között nem ismerte ki magát. Közben rendkívül gyorsan peregtek az események. 1956. június 27-én ott ült a Petőfi-kör híres sajtóvitáján, előre elkészítette hozzászólását, melyet végül nem mondott el. Visszaülleszkedéséről az igazolványai mesélnek: 1956. augusztus 3-án állították ki munkakönyvét, amely szerint a *Népszava* főszerkesztőjeként foglalkoztatták. (A napilap impresszumában mint a szerkesztőbizottság vezetője szerepel.)⁵⁸ Augusztus 8-án állították ki új szakszervezeti tagkönyvét, augusztus 14-i keltezésű az új MDP tagkönyve.⁵⁹ 1956. szeptember 6-i dátummal vette vissza tagjai sorába a Magyar Írók Szövetsége.⁶⁰ Részt vett a Szövetség szeptember 17-i közgyűlésén is. Felszólalásában javasolta, hogy az ott előtte szólók által felsorolt „sok minden revíziója mellett, szükséges és kívánatos a Déry Tibor Feleletének második kötete körül kialakult vita határozatait és döntéseit is revideálni, mert ez a mű a felszabadulás utáni irodalomban majdnem egyedülállóan, de mindenestre kiválóan írt a magyar munkás két világháború

⁵⁷ Pártegységgel a szocialista demokráciáért. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége 1956. július 18-21-i ülésének határozata. *Szabad Népb*, XIV. évf. 1956. július 23. A címloldalon megjelentetett közlemény abc-rendben sorolja fel a rehabilitáltakat. A nevek: Donáth Ferenc, Horváth Zoltán, Kádár János, Kállai Gyula, Marosán György, Pálffy György, Rajk László, Schiffer Pál, Szőnyi Tibor, Vajda Imre, a Központi vezetőség egykori tagjai.

⁵⁸ MTA KK Ms 5330/2.

⁵⁹ MTA KK Ms 5330/12. és MTA KK Ms 5330/9.

⁶⁰ MTA KK Ms 5330/76.

közötti életéről, úgy írt erről, ahogyan írni kell, és Dérynek ezért elismerés és megbecsülés járna.”⁶¹

A forradalom zavarba ejtette. Az események sűrűjében, november 2-ával Horváth Zoltán leszerelt, rokkantnyugdíjba ment. A forradalmi *Népszava*, azaz Kéthly Annának számára elfogadhatatlan személy volt. Nincs tudomásunk róla, hogy tisztázta volna velük és az ún. jobboldali szocdemekkel korábbi szerepét, arról még kevésbé, hogy bármit megbánt volna a pártegyesülés körül játszott dicstelen szerepéből. Ellenlap alakult ekkor a *Népszava* mellett, a *Népakarat*.⁶² Létrehozásakor Horváth Zoltán hangsúlyozta, hogy csak néhány napig hajlandó csinálni a lapot. Nem tudjuk egészen pontosan, mi volt a szerepe a lapnál, de egy részben ellene is készített dokumentum szerint a forradalom leverését követező hetekben rendszeresen bejárt a szerkesztőségbe.⁶³ A külvilág egyértelműen hozzá kötötte a *Népakaratot*, a bennfentes Jemnitz János például naplójában pedig egyenesen Horváth-garnitúráról beszél.

Egy hónap múltán, 1956 novemberében Balassa Gyulával, Dabronaki Gyulával, Jászai Károllyal, Justus Pállal, Révész Ferencsel, Szurdi Istvánnal és középiskolás kora óta közeli barátjával, Vajda Imrével aláírt egy Kádár Jánosnak címzett kollektív levelet, amelyben ezt írják:

„Mi valamennyien a magyar munkásosztály forradalmi pártja tagjának tekintjük magunkat s minden viszontagságon át hűek vagyunk és maradunk a szocializmus megvalósításáért folyó harchoz, harcosainak táborához. Ezen nem változtatott sem az, hogy az MDP politikai bizottsága néhányat közülünk – saját szégyenére – börtönbe vetett, tagjainak sorából kizárt, másokat pedig éveken át másodrangú, megtört párttagként kezelt és háttérbe szorított, nem változtat az sem, ha e pillanatban, néhány alapvető, elvi kérdés tisztázásáig és kielégítő megoldásáig nem vállalunk párttagságot vagy funkciót az MSZMP-ben.”

A hitvallás után félelmüknek adtak hangot, hogy az MSZMP az MDP irányába lép vissza. A levél így folytatódik:

⁶¹ *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Ständeisky Éva. Irányított irodalom. Budapest: MTA Irodalomtudományi intézet, 1990. 306.

⁶² *Népakarat*: 1956. november 1. és 1958. február 1. között megjelenő napilap, a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének lapja. 1956. november 1. és november 4. között mindkét lap, a *Népszava* is, a *Népakarat* is megjelent.

⁶³ Ld. az MSZMP Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottságának feljegyzését a sajtó és a rádió helyzetéről (1957 január). In: *Zárt, számozott, bizalmas. Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956–1963.* Szerkesztette Cseh Gergő Bendegúz, Kalmár Melinda és Pór Edit. Budapest, Osiris, 1999. 233–239.

„Aggodalommal tölt el bennünket, hogy az MSZMP – legutóbb a *Népszabadság* mai számában – fenntartás nélkül marxista-leninista pártnak jelöli meg magát, s nem fűzi hozzá, hogy ezt nem azzal a tartalommal érti, mint a magát ugyancsak marxista-leninista pártnak valló MDP, amelynek a marxizmus-leninizmusra hivatkozó gyakorlata az egész dolgozó magyar nép, minden becsületes kommunista és szocialista osztatlan felháborodását és felkelését ébresztette fel. Ha ez is, az is belefér a marxizmus-leninizmusba, ha belefér az embertelenség ugyanúgy, mint az emberiség, a munkásmozgalmat megfojtó terror ugyanúgy, mint a munkásmozgalmat új élettel eltöltő szocialista demokratizmus, akkor ezzel az elvi alappal baj van, akkor ez sokkal mélyebb, részletesebb, a holtat és téveset eltávolító, az élő és helyeset kiemelő elemzést és meghatározást igényel, mint amit a fenntartás nélküli »marxista-leninista párt« név jelent.”⁶⁴

Nem tudni, mit jelentett Horváth Zoltán szótárában a marxizmus-leninizmus nyolcvan hónap börtön után, s azt sem, hogy mi tartotta az elvont és egyre ködösebb, semmitmondóbb eszme mellett. Hacsak nem a nehezen értelmezhető imperativus, hogy morálisan konzekvensnek kell maradnia a tiszteletre méltó elvekhez. De bizonyos, hogy az imént idézett levelet nem nyomásra írta alá. Számos írása, fogalmazványa maradt fenn az 1956 nyara és az évtizedforduló közötti hónapokból: többek között beszámoló a büntetésvégrehajtás vezetőinek a börtönviszonyokról, előre elkészített, de el nem mondott hozzászólás a Petőfi-kör sajtóvitáján. Témájától függetlenül mind arra tett kísérlet, hogy ne kelljen szakítania addigi életét vezérlő elveivel. Mindben talál felmentést: a hatalom képviselői gyalázták meg a más világnézeteknél értékesebb, megszentelt marxista-leninista elveket. 1956. december 28-án felszólalt az Írószövetségben – itt is a tiszta eszmét védelmezve.⁶⁵

S aztán jött egy „egzisztencialista” fordulat, bizonyos értelemben pályakezdés. Horváth Zoltán élete legmaradandóbb teljesítményét a börtönből való kiszabadulása és az 1956-os forradalom eleste után hozta létre. Felesége betegsége súlyosabbra fordult, 1958 elején Horváth megözvegyült. Ötvenhét évesen minden jel szerint ráeszmélt, hogy hiba volt visszaállni kiszabadulása után a közéletbe, hogy mint főszerkesztő, ha rövid időre is, újból közel került régi szerepéhez. Sem a régi szociáldemokraták, sem az új politikai uralkodó réteg nem nézte jó szemmel. Magára maradt. Összeszedte magát, hogy visszamenőleg igazolja élete értelmét. Maradandót akart alkotni, és visszafelé is bizonyítani. Így és ekkor kez-

⁶⁴ Jemnitz János: A volt Szociáldemokrata Párt baloldali tagjainak 1956. novemberi levele Kádár Jánoshoz. *Múltunk*, 2007/2. 268–273.

⁶⁵ MTA KK Ms 5331/10–18.

dett hivatásszerűen foglalkozni a történelemmel, s lett színvonalas, autodidakta történész. Kortársai és fiatalabb tisztelői úgy emlékeznek, hogy vele nyitott és vele zárt a Nemzeti Múzeum épületében működött Széchényi Könyvtár.

Kezdetben még kisebb munkákat végzett, mert ki kellett egészítenie a nyugdíját. 1957 elejétől lektori jelentéseket készített a Corvina Kiadó felkérésére. Működésének egyik érdekes dokumentuma Ottlik Géza *Iskola a határon* című, a Magvetőnél frissen megjelent regényének értelmezése. Horváth Zoltán nem is a regény irodalmi kvalitásait emeli ki, hanem – anélkül hogy ezt kimondaná – a hatalom működésének anatómiájában saját koncepciók perének elvi tanulságait fogalmazza meg.⁶⁶ A Corvina számára készített vélemény a regény idegennyelvű kiadását célozta. (Mindvégig támogatott fontos irodalmi és történelmi ügyeket, például Lesznai Anna önéletrajzi regényfolyamának kiadását. 1963-as keltezésű például a *Kezdetben volt a kert* című regényéről írott lektori jelentése.⁶⁷ Levelezéséből tudjuk, hogy hosszasan segített is Lesznai Annának a több mint száz szerzői íves munka végső szerkezete megtalálásában. Károlyi Mihály feleségének visszafogadásában, kiadásában játszott szerepére később térünk majd ki.)

Közben készítette a saját munkákat: két fontos és vaskos kötetet írt és szerkesztett igen rövid idő alatt. 1961-ben jelent meg a *Magyar századforduló* című korszak-monográfiája. A könyv alcíme *A második reformnemzedék története 1896–1914*. A munka a századelő újat hozó szellemi irányzatainak elemzése, annak az újat teremtő nemzedéknek a bemutatása, amely 1918-ban, s némelyek személyében részint 1919-ben meghatározó szerepet játszott, s amelynek leginkább az emigráció jutott sorsul. Horváth Zoltán „második reformnemzedéknek” nevezte ezt a többféle irányzatot magában foglaló modern magyar értelmiséget. Az 1900–1910-es évek szociáldemokratáinak és polgári radikálisainak szolgáltattott elégtételt, leválasztva az ideológiákat és képviselőiket az 1919-es eszmékről és eseményekről. Az 1914-es (és rejtetten persze az 1918-as) korszakhatár kijelölése önmagában politikai állásfoglalással ért fel a 60-as évek legelején. Horváth Zoltán ezen a területen úttörő volt. Hanák Péter, a Monarchia és a századforduló kutatója, Litván György, Jászi Oszkár monográfusa később fordult ugyanezen korszak és téma felé. A témaválasztás is saját belső politikai meghasonlásának, bizonytalanságának, tanácstalanságának kivetülése is volt. Támpontot ehhez az értelmezéshez Horváth Zoltán visszaemlékezésének az a része ad, amely Kunfi Zsigmondnak, Szende Pálnak és körének 1918/19-es vívódását írja le. Harminc-negyven évvel az események után ezek a jelenetek élesen megmaradtak Horváth Zoltán emlékezetében. Munkásságuk felemlítésével jóval megelőzte a tanult történészek ez irányú

⁶⁶ MTA KK Ms 5332.

⁶⁷ Lektori jelentés Lesznai Anna *Béke és pusztulás* című regényéről. MTA KK Ms 5334/352.

érdeklődését. A mű ma is alapmunka, közkönyvtárak örökös hiánykötete. További – nagyon kevésé ismert – érdeme is volt Horváth Zoltánnak Károlyi jelentőségének a tankönyvekben történő elismertetésében.⁶⁸ Horváth Zoltán rendszeres levelezésben állt Károlyi Mihálynéval. A századfordulóról írott könyvét megküldte az „elnökasszonynak”, aki köszönőlevelében az első otthonról érkező örömteli híradásnak nevezte a küldeményt. Néhány évvel később Horváth Zoltán írt Károlyi Mihály válogatott tanulmánykötetéről,⁶⁹ majd még kéziratban elolvasta, véleményezte és jegyzetapparátussal látta el Károlyi Mihályné Andrássy Katinka kétkötetes visszaemlékezését.⁷⁰ Az utolsó Károlyinéknak küldött Horváth-levelék egyike egy részletes és hosszú hibalista: a Károlyi-palotában megnyitott emlékszóba ismertetőjének és feliratainak pontatlanságait, aránytalanságait és elhazudásait írta meg az özvegynek, és egyidejűleg a rendezőkkel is közölte.

A *Magyar századforduló* megjelenését követő évben egy akkor fiatal amerikai kutató, David Kettler – ma a Bard College professzor emeritusa – érkezett Lukács Györgyhez a Luchterhand Kiadó közvetítésével. Kettler hívta fel a német kiadó figyelmét Horváth Zoltán könyvére, s elindult a német kiadás tervezése.⁷¹ (A kontraszt okán, és a magyar szellemi élet nézőpontjainak különbözőségét jellemzően ide Sárközi Márta egy levelének a Horváth Zoltán készülő kéziratáról szóló részletét. Volt feleségét is megkérte, olvassa el a készülő munkát. Az értelmezésbe beleszámítandó, hogy Sárközi Márta mindig élesen és szellemes túlzással fogalmazott. „Elolvastam Zoltán készülő remekműve egyharmadának háromszáz oldalas kéziratát a századfordulóról, és most nem tudok aludni, hogyan mondjam meg neki tapintatosan, milyen lehetetlenségeket írt bele, anélkül, hogy elvenném a kedvét a munkától, amibe nagy buzgalommal beletemetkezett. Én ezt a címet adnám a könyvnek: »A magyar századforduló szocdem fejlődése a Síp utcai hitközség szemszögéből«.⁷² A karikírozó leírás arra utalt, hogy Horváth Zoltán a századelő progresszív mozgalmait talán túlságosan kizárólagosan kötötte a magyarországi zsidósághoz. A beszámoló jól jelzi Horváth Zoltán és Sárközi Márta markáns különbségét, amit a háború utáni folyóirat, a *Válasz* újraindítása is szemléltetett. Az a tény viszont, hogy Horváth Zoltán volt feleségét kérte előolvasónak, ugyanakkor összetartozásukat is bizonyítja.)

A másik jelentős munka 1964-ben jelent meg. A kétkötetes *Teleki László* első könyve egy ötszáz oldalas tudományos életrajzi monográfia, a második jórészt

⁶⁸ MTA KK Ms 5331/481 és 473.

⁶⁹ Horváth Zoltán: Károlyi Mihály válogatott írásai. *Kritika*, III. évfolyam 5. szám, 1965/5. 60–62.

⁷⁰ MTA KK Ms 5331/483. A kiadott kötetek nem jelzik, de a levelek bizonyossá teszik, hogy a jegyzeteket Horváth Zoltán készítette.

⁷¹ Zoltán Horváth: *Die Jahrhundertwerte in Ungarn. Geschichte der zweiten Reformgeneration 1896–1914*. Übert. Géza Engl. Berlin-Spandau – Budapest, Luchterhand – Corvina, 1966. 547 l.

⁷² Sárközi Máttyás: *Levelek Zugligetből*. Budapest, Kortárs, 2003. 88.

kiadatlan forrásszövegek és dokumentumok gyűjteménye. A történész céh már előző évben befogadta a szerzőt: a kéziratot ugyanis mint kandidátusi értekezést benyújtotta az MTA Tudományos Minősítő Bizottságához, s el is nyerte a tudományos fokozatot. Opponensei Kovács Endre és Spira György voltak. (A kéziratot illetően és a megjelenést követően szoros levelezésben, intellektuális-baráti vitában volt Szabad Györggyel, beleszólt a történész és Lukács Lajos Kossuth-vitájába.)⁷³ A habitusvizsgálat során elismerték működését, és engedélyezték, hogy egyetemi diploma nélkül megvédje dolgozatát. Rendszeres meghívottja lett a történészek konferenciáinak, s nem ritkán ideológiai célpontja a párt „hivatalos” történészi fórumainak. Egy ízben kérte Balogh Sándort, hívják meg arra a pártaktíva-értekezletre, amelyen – előzetes tudomása szerint – „nem is egy szempontból bírálni akarja az én történetírói munkásságomat. Képzelteti, hogy nagyon is érdekel ez a kritika...”⁷⁴ A Teleki-disszertációjára különös és értékes dedikációt is hozott a posta. Illyés Gyula *Másokért egyedül* c. drámáját ezzel az ajánlással küldte el hozzá a szerző: „Horváth Zoltánnak köszönettel a gondolatért, a segítségért, Teleki alakjának meglátásában szeretettel Illyés Gyula 1963/V. 27.”⁷⁵ Illyés a népiek vezetője és idolja volt, tudott, hogy folyamatos vitában álltak.

Tudása, teljesítménye – és persze nyelvtudása – komoly külföldi szakmai kapcsolatokot is hozott. A Horváth-hagyatékban megmaradt a William McCagg-gel folytatott levelezése is, amelyből egyértelműen látszik, ő is segített a szerző *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (1972) című monográfiája anyaggyűjtésében, és a kiválasztott szereplők életútjának értékelésében.⁷⁶

Nem jut most itt tér annak vizsgálatára, hogy milyen harcokat kellett vívnia Horváth Zoltánnak ahhoz, hogy munkái a nyilvánosság elé kerüljenek, de jelzem, hogy a *Magyar századforduló* története a szocialista korszak történetírásának és kiadói cenzúrájának egyik esettanulmánya lehetne. Feltétlenül megemlítenéd az az irodalomtörténész és kiadói szakember, aki a nyilvánosság előtt egyengette Horváth Zoltán munkáit: a küzdelem nem kis részét Pók Lajos, a Gondolat Kiadó főszerkesztője vívta meg.

Miközben Horváth visszavonult a politizálástól, és a tudományban keresett és talált helyet, a konszolidálódott Kádár-korszakban is folytatódtak a lehallgatások, megfigyelések, a rá is vonatkozó besúgások.⁷⁷ A háttérben egy politikai per kör-

⁷³ Horváth Zoltán: Kossuth Lajos emigrációs politikájának értékelése (Hozzászólás Lukács Lajos és Szabad György vitájához). *Századok*, 1963. 97. évf. 1. 154–164. Erre válaszolt Szabad György: Észrevétel Horváth Zoltán: „Kossuth Lajos emigrációs politikája” c. írására. *Századok*, 1963. 97. évf. 4. 837.

⁷⁴ MTA KK Ms 5331/37.

⁷⁵ Központi antikvárium árverése, 2008, 159. tétel.

⁷⁶ MTA KK Ms 5332/15.

⁷⁷ Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elballgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, Corvina, 2008.

vonalai rajzolódtak ki. Horváth Zoltán soha nem tett lakatot a szájára. Barátai és ismerősei körében hangosan mondott véleményt a politika kérdéseiről, élesen bírálta az MSZMP vezető politikusait, többeket nem tartva alkalmasnak a betöltött posztra. Amikor fia útlevel ügyben a 60-as évek közepe táján Aczél Györgynél járt, a kultúrpolitikus azt üzentte Horváth Zoltánnak, „ne legyen száz példányban jelen a városban”.

1967. január 14-én a belügyminisztérium illetékesei Horváth Zoltán „terheltté nyilvánításáról” hoztak határozatot. Nem egyedüli megfigyelt volt, utaltunk már Szalai Sándorral való együttes megfigyelésére.⁷⁸ Az 50-es évek végétől Szalai állambiztonsági megfigyelési anyagainak Horváth visszatérő szereplője volt, közvetve róla is jelentettek a Szalait megfigyelő személyek, többek között „Borisz”, azaz Nagy Péter irodalomtörténész

és „Hamvas Judit”, azaz Erki Edit irodalomtörténész. S nemcsak jelentettek, de ördögien azt is elterjesztették róla, hogy a „BM embere”, „Horváth mozgása, ügybuzgalma nagyon hálózati jelleget mutat”.⁷⁹ Abba a személyi körbe, amelynek részeként kezelték Horváth Zoltánt, Vásárhelyi Miklós, Litván György és Mérei Ferenc tartoztak még.

Az 1967-es „REF” indoklásából idézünk:

„Horváth Zoltán alaposan gyanúsítható azzal, hogy csaknem rendszeresnek mondható időközönként, különböző foglalkozású személyekkel a Vörösmarty téri cukrászdában találkozott és ott értékelték a politikai eseményeket. Az érintett cukrászdában és egyéb más helyeken Horváth Zoltán a párt és a kormány egyes vezetőire, a kormány egyes intézkedéseire, a társadalmi rendre vonatkozóan izgatás megállapítására alkalmas kijelentéseket tett. Így többek között Nagy Imre és társai bírói úton történő felelősségre vonását elhamarkodottnak, politikai hibának minősítette azzal, hogy az ügyben halálra ítélt személyek kivégzéséért a kormányt



Herman Lipót rajza Horváth Zoltánról

⁷⁸ Ld. a 23. sz. lábjegyzetben említett Gál Éva esettanulmányt.

⁷⁹ Uo. 251.

tette felelőssé, úgy állítva ezt be, hogy az ügyben hozott ítéletre kínai nyomásra került sor, sértve ezzel a bírói szervek függetlenségét. Nevezett ezen magatartása [...] izgatás alapos gyanúja megállapítására alkalmas.”⁸⁰

Két nappal később Horváth rendőri kihallgatására is sor került. Meg kellett neveznie a Vörösmarty cukrászdában találkozó körét. A kihallgatás idejéhez képest két és fél, három éve összejövő asztaltársaságot Horváth Zoltán és régi barátja, Lázár Vilmos⁸¹ „alapította”. A nagyjából minden szombaton történő találkozáshoz „az idők folyamán csatlakozott Donáth Ferenc, ritkábban Ádám György és jóval később Kosáry Domokos. Még néhány ember időnként meglátogatva bennünket csatlakozott hozzánk: Jemnitz János, Hoffmann Tamás, Vitányi Iván, Vass Zoltán. [...] Beszélgetéseink vegyesen érintettek aktuális politikai eseményeket, ezen belül egyes személyeket is, de ugyanilyen mértékben történelmi kérdések, művészeti kérdések stb. is tárgyai voltak beszélgetéseinknek. Politikai kérdések kapcsán természetesen szóba kerültek párt- és kormányvezetők, beszédek, intézkedéseik, és olykor velük kapcsolatos személyes emlékek is. Lévén elsősorban kulturális és sajtókérdésekről szó, gyakran beszélünk Szirmai Istvánról, Köpeczi Béláról, az utóbbi időben Cseterki Lajosról, Kállai Gyuláról.” A kihallgatótiszt tíz évvel a Nagy Imre-per után a perre vonatkozóan is kérdést tett fel. Horváth Zoltán erre készségesen felelt. Válaszának lényege az volt, hogy megítélése szerint a Kínai Kommunista Párt befolyása érvényesült Nagy Imréék sorsának alakulásában. A korabeli politikusok működésére vonatkozóan kertelés nélkül válaszolt Horváth Zoltán, nem titkolva véleményét: „az ország kulturális ügyeinek intézésére legfelsőbb fórumként Szirmai Istvánt nem tartottam alkalmas, pontosabban kellőképpen felkészült embernek. Kállai Gyulával kapcsolatban is az volt a véleményem, hogy arra a helyre nála okosabb embert kellene állítani. Elképzelhető természetesen, hogy ennek az elvi tartalom megfogalmazásának élő szóban, bár külön meg nem gondolt, de élesebb szóval adtam kifejezést.” A válasz bátor volt, és senkit nem sodort bajba vele. A számára egykor a legelevenebb és legsajátabb közeget jelentő sajtó ügyeiről is kérdezték, s erre felsorolt néhány nem tetsző esetet. Komor Imre nekrológiájából például – aki 1948-ban került a *Népszava* élére, majd onnan a *Szabad Nép* szerkesztőjévé nevezték ki – hiányolta a tényt, hogy Kun Béla korai bécsi emigrációja és 30-as évekbeli szibériai deportációja során titkára volt. A magyar sajtót őszintétlennek és lassúnak tartotta. Ezek képezték az ellene felhozott súlyos vádpontokat, ame-

⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V – 153821. 3.

⁸¹ Lázár Vilmosról (1895–1972), egykori galileistáról, agrónómus egyetemi tanárról van szó.

lyek alapján az ügyészség rendőri felügyeletet rendelt el.⁸² A „ref” azt jelentette, hogy minden második szombaton be kellett jelentkeznie lakóhelye rendőrkapitányságán, s hogy eltöltötták a főváros elhagyásától, hogy állandó bejelentett lakásáról este 20 óra és reggel 5 óra között eltávozzon, hogy összejöveteleket, gyűléseket, illetve cukrászdákat, eszpresszókat, kávéházakat látogasson, és hogy lakásán telefonkészüléket tartson üzemben.

Két hét múltán sem érkezett meg a rendőri felügyeletről szóló hivatalos papír, amit pedig okkal szeretett volna minél hamarabb megkapni. A papírt birtokolni, abba kapaszkodni még mindig jobb volt, mint a bizonytalanban élni. Az 50-es évek félelmei ébredtek újra Horváth Zoltánban. Régi barátjához, Nyers Rezsőhöz fordult. Hosszú beszélgetésüket követően Kádár János segítségét kérő levelet fogalmazott Horváth Zoltán, amit elküldés előtt megnézetett Nyers Rezsővel is. „...nincs semmi különös kérésem – előterjesztésem nem panasz, hanem a tények megvilágítása akar lenni” – írja Horváth Zoltán 1967. január 20-án Kádárnak. „Amint szocialista voltam 16 éves korom óta, szocialista is maradtam 80 hónapi börtön ellenére is. Te is tudod még abból a korból, hogy én soha nem vallottam magam kommunistának, de mindenkor a legveszélyesebb politikai magatartásnak ítéltém az antikommunistaságot. Mindenkor ment maradtam ettől a hibától” – szól a krédó. A továbbiakban bevallja, hogy 1949 és 1956 is megingatta abban a tudatban, hogy „azon az úton, amelyen haladunk, fel lehet építeni a szocialista világot. De magam nem tudnék mást ajánlani – s ezért vagyok távol a közvetlen politikai munkától”. Szabó Ervin és Ernst Fischer szellemében célja – s ezt szolgálja tudományos munkája is – a „szocialista ember” kiformalása. Megerősíti, hogy a nacionalizmust tartja a legfőbb hibának, s ezen belül is bántja, hogy a „30–40-es évek fasiszta írói – anélkül, hogy valaha akár egyetlen szónyi önkritikát írtak volna – szabadon hallatják szavukat, s még a Párt központi lapja is helyet ad nekik.” Mindössze annyit kér, hogy munkáját ne zavarják, „ne érezzem és tudjam mindenütt nyomomban a bizalmatlanság megfigyelését, szimatolását”.⁸³ Kádár János igazi talányos, el nem kötelező választ küldött. A pártfőtitkár csak „hallott” az „annak idején” Horváth ellen lefolytatott törvénytelen eljárásról. Horváth későbbi tevékenységéről is csak híreket tud, „hol jót, hol rosszat. Az 1956-os évi ellenforradalmi felkelés zavaros eseményeiben – én így tudom – negatív szerepet játszottál, majd azt követően – s ezt jónak tartom – azt hallottam, hogy történelmi munkával foglalkozol...” A hallo-

⁸² Egy rendőri felügyelet története. Horváth Zoltán, Kádár János, Déry Tibor stb. levelei, belügyi végzések, s más feljegyzések 1967-ből. *Magyar Füzetek* 8. [Párizs] 1981. 63–82. Az összeállítás név nélkül jelent meg, utóbb megtudtam, hogy Horváth Zoltán unokája, Lukin Gábor juttatta ki a dokumentumokat. A konspiráció szabályai szerint a szerkesztőség sem kutatta a kézirat forrását, megelégedett azzal az utóbb igazolt érzéssel, hogy a közzétett anyag hiteles.

⁸³ Horváth Zoltán levele Kádár Jánoshoz, 1967. január 26. *Magyar Füzetek*, 8. 65–66.

más bármikor enyhíthető, utóbb Kádár bármikor mondhatta volna, hogy tévesen tájékoztatták. Jót és rosszat egyaránt adagol Horváthtal kapcsolatban, így mindenki előtt fedezve van. Aztán áttér a megfigyelésekre és kihallgatásokra, s azt állítja, hallott ugyan ezekről, de „annak részleteiről, s az alapul szolgáló okokról vajmi keveset tudok, s azt tartom, az Reád és az eljáró hatóságokra tartozik.” Egyértelmű a képmutatás. Kádár János el akarta hitetni, hogy az állambiztonsági szervek függetlenek, nincs politikai megrendelés a működésük mögött. S valóban, az az igazán démoni, hogy talán nem is volt felsőbb megrendelés, a belügyi szervek saját önjáró mechanizmusuk folytán vizsgáldtak. Aztán fordul a levél, s megígéri, ha a levélben jelzett szándékai szerint működik Horváth, akkor a jövőben a kerületi tanácson és a kiadvállalatokon kívül az állammal nem lesz dolga. S hogy publikálási lehetősége „elvileg megvan a jövőre nézve is”. A biztatásnak is olvasható Kádár-levél birtokában Horváth Zoltán fellebbezéssel élt. Sérelmezte, hogy a határozatban gépelve 23 órakor kezdődik a lakhely elhagyási tilalom, de ezt kézzel 20 órára javították, s ezek szerint színházba sem mehet el, és hogy felesége is áldozata a telefon kikapcsolásának. (Időközben harmadszor is megnősült, egykori *Népszava*-beli titkárnőjét, Szűcs Ilonát vette feleségül.) A fellebbezést elutasítják, de megengedik a telefonkészülék visszakapcsolását. (Talán mert a lehallgatás így könnyebben megvalósítható?) Egy hónap múltán szigorítás érkezett, mert a hatóság megtudta, megfordult egy étteremben. Erre ismét Nyers Rezsőhöz fordul Horváth, türelmetlen hangú levélben a segítségét kéri. Három hónap múltán, június közepén a belügyminisztertől érkezik elutasító válasz. Majd egy magánlevél következik az összeállításban, Déry Tibor az írója. Kézzel írott levél, figyelmeztető jelzéssel: „Alanti hírről nem tudsz!” Déry – a jóbarát – közli a jó hírt, hogy aggodalma, miszerint Horváth (engedély nélküli) esztergomi utazása miatt a rendőrségi felügyeletet meghosszabbítják, alaptalan. „De könyörgök: bánj a lehető legóvatosabban a jelenről való véleményeddel és főképp híreiddel; történész vagy, ápolod a múltat, erkölcsi idealista vagy: ábrándozz a jövőről!” – óvja a hatalommal jó kapcsolatokat ápoló, s a kapcsolatait minden bizonnyal Horváthért is megmozgató Déry.

Igazi magyar abszurd volt Horváth Zoltán helyzete. Egy a kommunista politikusok mellett kiálló volt szociáldemokrata, aki a Rákosi-börtön rettenetes bánásmódja után sem akart elmenni innen, s akinek a rendszer mégsem örült. Mindenesetre október elején levél érkezett Aczél Györgytől, a Központi Bizottság titkárától, a magyar kultúra támogató-felügyelőjétől, amelyben jobbulást kíván a betegséggel küszködő Horváth Zoltánnak. A hagyatékban ezen kívül nincs nyoma, hogy Aczél Györggyel személyes kapcsolatban állt volna. További kapcsolatra mód sem maradt: 1967. november 15-én Horváth Zoltán meghalt.

[Első megjelenés: *Századok*, 146. évf. 2012/1. sz.]

Műstoppoló és mecénás

SÁRKÖZI MÁRTA (1907–1966)

„Többen az ország legjobb kritikai elméi közé sorolják. Babits Mihállyal az élen. Én kullogok a libasor végén” – írta Sárközi Mártáról Szabó Zoltán 1970-ben.¹ A nyelvtani jelen ellenére Sárközi Márta ekkor már nem élt, noha mindössze 63 esztendő volt volna. Fiatalon, 59 évesen halt meg. Mégis, majdnem minden fényképén idősebbnek látszik, az ismert képein mind van valami fáradtság, megtörtség. Mint ahogy volt is. Élete végéfelé egyszer azt mondta, ha fiatal lánykorában nagyapjáék, Vészi Józsefék – Lloyd-palotabeli, Dunára néző, nagypolgári – ebédlőjében odahajol hozzá a libériás inas, és megsúgja, milyen élete lesz: menten kiugrik az ablakon.

A Sárközi Mártaként ismert Molnár Márta a 20. század egyik fényes, tehetséges és jómódú, semmiben hiányt nem szenvedő, az európai kultúrába ágyazott értelmiségi családjába született és egy zugligeti szoba-konyhás ház bérlőjeként és egy mellette fekvő gyümölcsös tulajdonosaként halt meg. A javak egyre fogytak körülötte. A gazdagság, a tulajdon nem is jelentettek számára szinte semmit. Nemcsak a történelem vitte el 1945-tel az egykori jólétet, a maradéktól, örökségtől önként vált meg, és osztotta szét pénzét, tárgyait és önmagát is.

Szülei – Molnár Ferenc² és Vészi Margit³ – a megszületése előtt különváltan éltek, majd többszöri újrakezdési kísérlet után, melyekben Ady is közvetített, 1910-ben törvényesen is kimondták válásukat.⁴ Az apa, Molnár Ferenc ekkorra már ismert újságíró és író volt. Későbbi apósa, Vészi József volt egyik első felfedezője, s rögtön magához is vette a *Budapesti Napló* kötelékébe. 1901-ben sokan felfigyeltek első regényére, az *Egy gazdátlan csónak történetére* is. *A Pál utcai fiúk*, a világ egyik leghíresebb ifjúsági regénye 1907-ben, éppen leánya születése évében jelent meg könyvalakban. És ugyanebben az évben aratta első visszhangos színházi sikerét is, *Az ördög* című drámáját rögtön több nyelve is lefordították. Anyja, Vészi Margit a *Budapesti Napló* alapító szerkesztőjének, Vészi Józsefnek a lánya.

¹ Szabó Zoltán: Pároskép. In uő.: *Ősök és társak*. A válogatásban közreműködött és a szöveget gondozta Czigány György. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1984. 145.

² Molnár Ferenc (Budapest, 1878–New York, 1952).

³ Vészi Margit (Budapest, 1885–Alicante [Spanyolország], 1961).

⁴ Vészi Margit levele Hatvany Lajoshoz, Róma, 1924. május 30. *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Válogatta és szerkesztette Hatvany Lajosné. Budapest, Szépirodalmi, 1967. 289–296.

Többféle tehetséggel megáldott lány volt, a női emancipáció egyik ösztönös élharcosa. Bár ő maga tudomásom szerint nem írt sem saját helykereséséről, sem önnön magán túli általánosítást sem tett, életének eseményei a bizonyíték erre. Nem volt sajátja a „tehetetlenség és epedés, lekötöttség, várás, félés, túsítás [...] tört szárnyú visszahullások, örök ingadozások a kibékíthetetlen utak keresztezésén” – ahogy Kaffka Margit egykorúan fogalmaz a női sorsról.⁵ Ahhoz a nőtípushoz tartozott, amelyet Hunyady Sándor is leír, akinek apai, Bródy-ágon rokonai ezek a lányok. „...mind szenvedélyes kultúrlények voltak. Tüzes kíváncsisággal estek neki a kezük ügyébe eső könyveknek. Vehemensen olvastak. Fölkunkorították a lapok sarkát. Gyorsan, éhesen, mint a tigris a gödölye vérét, egy perc alatt kiszívták a legvaskosabb könyv mondanivalóját.”⁶ Ilyenek voltak a Vészi lányok is, különösen Margit. Egy levelében leírja, hogy apja a „B. Napló szerkesztőségéből rendszeresen felküldtette a lakásba a fiatal írók tiszteletpéldányait. Ezek között találtam egyszer a *Még egyszer* és Biró Lajos, gondolom [...] *Bálványrombolók* című könyveit. Lelkesen reklamáltam, voltam vagy 16 éves, hogy apám fölhozza vidékről ezt a két író.”⁷ Vészi Margitnak megengedték, hogy megteremtse magát, minden anyagi lehetőséget és annál jóval több segítséget kapott önmaga megmutatásához. Nyári festőkurzusok résztvevője volt, Bihari Sándornál tanult, és mint ezt Ady is említi, a párizsi magániskola, a Julian Académie növendéke is volt.⁸ 1904-ben a Nemzeti Szalon és a Múcsarnok téli kiállításain is szerepelt egy illetve két képpel.⁹ Tehetsége nem volt átütő erejű, összetéveszthetetlen, egyedi művek nem kötődnek nevéhez. Utóbb aztán énekelni is tanult, azt is Párizsban Vincent d’Indy-nél a Schola Cantorumban, apja támogatásával. Lánya megszületésével sem vonult vissza az önmegvalósítástól, vitte magával Párizsba. Az anekdoták szerint hangja a tanulás alatt elmélyült és elromlott. Házassága után – mint erről majd lesz még szó – írni kezdett.

A házasságnak nem örült a Vészi család, Sárközi Mátyás idézi Molnár-könyvében azt a megrendült levelet, amit Vészi József menesztett Párizsba lánya után,

⁵ Kaffka Margit: Az asszony ügye. *Világ*, 1913. 94. sz.

⁶ Hunyady Sándor: *Családi album. Önéletrajz*. Budapest, Noran, 2000. 57.

⁷ Vészi Margit levele Hatvany Lajoshoz, Róma, 1924. május 30. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 290.

⁸ „És Vészi Margit fél év óta a Julien-akadémián áldozik a legszebb áldozattal. Vászánára hajolva, lázban s nagyszerű akarattal dolgozik, tizennégy órát is néha naponként. És a királyfi helyett a chef d’oeuvre-öt, a nagy, az igazi képet látja bizonyosan, mikor éber álom helyett az alvás álmát álmodja. Ott a Szajna partján szenzibilisebb, nyughatatlanabb, szebb magyar lélek aligha szomjúhozott az övénel.” Ady úgy említi Vészi Margitot, mint akit a magyar Baskircsev Máriának tartottak. Ady Endre: Vészi Margit. *Jövendő*, 1906/8. Kétségtelen a gazdag háttér azonossága és a több művészeti ághoz való tehetség és hozzáférés ténye.

⁹ Ld. a kiállítási törzslapok és a katalógusok adatait. Azonban hozzáteendő a Szalonban való szerepléshez, munkái beavogatásához, hogy 1900-tól Vészi József volt a Nemzeti Szalon egyik alelnöke. Dr. Lázár Béla: A Nemzeti Szalon története. *Művészet*, 1904/2. 80–85.

miután értesült jövendő veje, Molnár Ferenc nehéz, kötekedő és garázda természetéről. Azt is írja, el volt „iszonyodva a közléstől, hogy el vagytok jegyezve”. Ezek szerint a fiatalok Margit szüleinek tudtán kívül döntöttek a közös jövőről.¹⁰ Sárközi Mátyás azt a levelet is közzéteszi az idézett, a bizalmas értesüléseket és családi pletykákat sem nélkülöző Molnár-könyvében, amelyben a fiatal vőlegény számol be Vészi Margit testvéreinek – aki egyébként rövidesen Biró Lajos felesége lett – arról az ugyancsak kétségbeesett lépéséről, hogy apósa megnyugtatóra Molnár elment még a tébolyda igazgatójához is, hogy megnyugtassa a családot, normális. Írásba foglalt szakvéleményt is kért. S arról szintén beszámol levelében Molnár, hogy apósa kérésére és a menyasszonyért, hajlandó távol tartani magát legfőképpen az italtól, de még kávéháztól is.¹¹

„Apjától nevet kapott, anyja a kifogástalan nevelés értelmi szerzője volt. Anyátapát nem kapott szüleitől. Korán lett ezért feleség és anya” – írta Szabó Zoltán Sárközi Mártáról már említett emlékezésében.¹² Valóban magányosan nőtt fel. A folyton úton levő és karrierjükkel elfoglalt szülők mellett a nagyszülők és nagynénik, nagybácsik gardírozták, segítettek Európa legjobb intézeteiben elhelyezni, egyszer Rómában, aztán Lausanne-ban, hol Berlinben vagy éppen Drezdában. Helyet kerestek a kislánynak, pénz nem számított, lelkiismeretét a család így nyugtatta. Olyan magányos volt, hogy pórázzal a kezében sétálva hangosan kiabálta, hogy „»Bobby«, *hogy mindenki azt higgye, én magam is, hogy van kutyám*” – írja Sárközi Márta magáról visszaemlékezésében.¹³ Molnár Ferenc többet volt kül-



*Molnár Márta, az internátusi növendék
(Lukin Márta tulajdona)*

¹⁰ Vészi József keltezetlen levele. Idézi: Sárközi Mátyás: *Színbáz az egész világ*. Budapest, Osiris – Századvég, 1995. 34–35.

¹¹ Sárközi Mátyás: *Színbáz az egész világ*, 41–42.

¹² Szabó Zoltán: *Ősök és társak*, 144.

¹³ A tanulmány szövegében *kurzíválva* olvashatók a Sárközi Márta kéziratos (gépelt) családi önéletrajzából vett szövegrészek. Ez a terjedelmes, de sokak által sokszorosított és időben sokak által megismert írás a család tulajdonában van. Ezúton mondok köszönetet Horváth Ádámnak és Sárközi Mátyásnak, hogy hozzájárultak az idézetek közzétételéhez. Kizárólag az ebből az összefüggő szövegből vett Sárközi Márta idézetek kurzívák, ha leveleiből vagy mástól idézünk, akkor csak idézőjelet használtunk.

földön, mint Magyarországon. Hol Berlinből, hol Bécsből, Párizsból, Nizzából írt, olykor átutazott Budapesten, amiről leginkább csak utólag értesítette lányát. Az apa és lánya kapcsolat, különös módon, a távolság és a nemtörődömség ellenére, ha ritkás levélváltással is, de megmaradt. Molnár-levelekből kiolvasható, hogy a kislány, majd fiatalasszony, ha bajba került vagy bizonytalan volt, noha alig-alig találkoztak, mégis bizalommal fordult apjához. Molnár Ferenc leginkább levelek, levelezőlapok és ügyvédek révén üzent vagy adott. Lánya tizennyolcadik születésnapjára például egy dedikált fényképet küldött. De az bizonyosan jólesett Molnár Mártának, hogy apja – egész precíz leírás keretében – 32 „teátrális, színes kompozíciójú”, a darabjait illusztráló festményt rendelt tőle 40 × 50 cm-es méretben, „fényes honoráriumot” ígérve.¹⁴ Molnár leveleiben keveredik az érzelem és a rideg üzleti hang. Adok, nem adok, most nem, erre igen, arra nem, csak lassan a lakás berendezésével. De amikor a már elvált lány újbóli férjhez meneteléről van szó, ha nem is adhatott tanácsot, részletes javaslatot tett; ha mindenáron beszélni akar valakivel, Miklós Andort, az Est-konzern vezetőjét keresse fel Márta, benne megbízhat. Beszédesen árulkodik az apa levele arról, milyen egyedül volt ekkor, már két gyermek felelősségével a huszonéves, társkereső fiatalasszony.¹⁵

És mit csinált ekkor az anyja? Volt is, nem is. Korábban még magával cipelte lányát.

„... mint festőművész, énekesnőjelölt és újságíró járta a világot. Mindig volt velünk egy freilein is vagy néha a családi Madám, akik engem neveltek, összesen vagy tizennégyen. Az anyám rendszerint egy óriási vászon előtt állt és tükrökből önmagát festette, firenzei vagy egyéb háttérrel, vagy francia szonokokat és Schubert-dalokat énekelt egy-egy lelkesen lapozó plátói udvarlójának, hangulatvilágítás mellett. Vagy cikkeket kopogtatott kis útirógépén, ilyenkor nem volt szabad zavarni, mert basszushangon ordított, hogy »Dolgozom!«”

¹⁴ Molnár Ferenc levele lányához. A tartalomról ítélve 1925-ös levél. Fénymásolat, a szerző birtokában.

¹⁵ Molnár Ferenc csak hónap nappal keltezett [legkésőbb 1933-as] levele a cannes-i Carlton Hotelből: „Kilenc év óta nem lakom Pesten, az illetőről *semmit nem tudok*, ebben a dologban teljesen tájékozatlan vagyok. Leveleket írni, válaszokat analizálni, idegen emberek felfogása alapján véleményt alkotni és neked tanácsot adni, – ez felületesség és lelkiismeretlenség volna. Teljesen a te elhatározásodtól függ az egész, – hiszen ha tényleg akarnék „információt” az ifjúról, én is hozzád fordulnék. Az ilyen dolog nem tanács és rábeszélés vagy lebeszélés dolga. [...] Ha mindenáron mégis ki akarsz beszélni magadat valakivel: beszélj Etivel és Lotival, és *nagyon ajánlom*: Miklós Andorral. Ő olyan végtelenül okos, kitűnően informált, szigorú jódegetű és a végletekig tisztességes ember, csupa jóság, (és téged nagyon szeret) – hogy nagyon hasznodra volna, ha egyszer a *lakásán* meglátogatnád azzal, hogy én kívántam ezt tőled, és négy szemközt kibeszélgetnéd magadat vele. A Vészi-családot jobban ismered, mint én, tudod, ott kivel lehet és kell beszélni. Fő-tanácsadód legyen azonban – fájdalom – már elég bő élettapasztalatod és *saját* emberismereted. Én csak annyit mondhatok, hogy *az elv*, férjhezmenni a te szituációdban: helyes és egészséges.” OSZK kéziratár, Fond 17.

Egészen szokatlan feladatot is vállalt az újságíró, kiment a frontra.

„Anyám is, apám is haditudósító lett. Mindketten kaptak nyalka egyenruhát felírással karszalaggal. Az anyám a háború végéig mindig igyekezett ott lenni lóháton, ahol a legjobban ágyúztak. A papám végig igyekezett olyan helyen ferblizni a tábornokokkal, ahova biztosan nem lehetett lőni. Ennek ellenére a papám többet látott és értett a háborúból, mint a mamám, mert ő azt is megértette időnkint, amit nem látott, az anyám pedig soha semmit se értett meg igazán, még ha az orra előtt történt, akkor se.”

A mából visszatekintve úgy látszik, Vészi Margit hivatásválasztása és mutatványa mégiscsak a nő lázadása volt, aki utólag is versenyezni akart a volt férjével. Háborús tudósításait, ahogyan Molnár Ferenc is, megjelentette könyv alakban. Írásaiban több a magamutató büszkeség, nő létemre ott voltam, ezt is láttam, azzal is beszéltem. A szülők a háború alatt a Vészi nagyszülők és egy német kisasszony gondjaira bízták lányukat, akik a *Pester Lloyd* apróhirdetése között üzentek a kis Molnár Márta hogylétéről.

A háború és forradalmak felkavarták a család életét.

„A Károlyi rezsimből csak arra emlékszem, hogy meghalt egyik nagybátyám feleségstül, spanyol influenzában, a Biró nagybátyám államtitkár lett¹⁶ [...] Egyszer eljött hozzánk Kun Béla látogatóba, akkor mi voltunk a Margit körút közepe és fénypontja. Azután ellenforradalom volt, lőttek a monitorokról és éjjel szöktünk ki a hátsókapun, mert a lakók kiabáltak, hogy vörösök vagyunk és nálunk járt Kun Béla. Anyám valami hamis útlevelet panamázott ki az egész társaságnak az olasz követségen, hogy Fiumében születtünk és olaszok vagyunk, és csendben vonatra ültünk a Ferencvárosi pályaudvaron. A határon nem volt rendben az útlevelelünk, de anyám szokott bájmosolyával megbűvölte a határőrt és szerencsésen kinn voltunk az országból. Bécsben világos volt, tisztaság és bőség, majonézes halat vacsoráztunk a Theresienkellerben. Azután évekig emigránsok voltunk, és piszkos penziókban meg szállodák hátsó traktusaiban laktunk.”

A sorsfordító események után Vészi Margit feleségül ment egy olasz báróhoz, Paolo Manticához, akit Hatvany Lajoshoz írt levelében az olasz Szabó Ervinnek nevez, azzal a karrierrel, amelyet Szabó nem futhatott be. Baloldali ember volt, aki 1918/19 után Károlyiék védelmére kelt a nemzetközi poron-

¹⁶ Biró Lajos 1918-ban mindössze hat hétig Jászi Oszkár mellett külügyi államtitkár volt, feladata a nemzetiségi kérdés figyelemmel kísérése és egyengetése volt.

don.¹⁷ Mussolini-ellenessége miatt Szicíliába száműzték Paolo Manticát, Vészi Margit oda már nem követte férjét.

Nem sokkal ezután végleg eltűnt Molnár Márta életéből az édesanyja. A húszas évek végéig még Európában volt, kapcsolatrendszere lenyűgöző, valamiféle ellenállhatatlan vonzerőre mégiscsak mutat az ismeretségi kör bősége. Mint az Estlapok nyugat-európai tudósítója hol a svéd királlyal vagy trónörökösrel teniszezett, hol pedig – ifjúkora reményeit beteljesítendő – plakátkiállításra nyílt Párizsban. Puccini hozzá írt és itt is közölt levelei mutatják: Vészi Margit megbabonázta a zeneszerzőt is.¹⁸ Aztán a tengeren túl próbált szerencsét: a 30-as években a nagyhírű Metro-Goldwyn-Mayer cégnél dolgozott Hollywoodban. Megpróbálkozott a filmforgatókönyv-írással is,¹⁹ de civil maradt: a nagyhírű cég könyvtárában dolgozott. Amikor elérte a nyugdíjat, visszajött Európába, Spanyolországba. Talán azért oda, mert ott volt akkor a legerősebb a dollár. Alicantéban, egy panzióban lakott, ott lett öngyilkos 1961-ben, elmagányosodva. Nem sok maradt tőle, s ami maradt is, feledésbe merült: háborús publicisztikája (1915), egy visszatekintő kötete, az *Útközben* (1918), a századelőn itthon nagyon divatos szerző, az Ady által is népszerűsített Pierre Loti regényének fordítása, a *Krizantém asszony* (1919) és egy elbeszéléskötet, az *Éjféle mise* 1923-ból. Ami róla szól, a költő révén emlékezetes: Ady Endre Margita-ciklusa – amitől Vészi József ugyancsak megrettent – és Ady itt is közölt rajongó, lobogó publicisztikája. Portéját Kernstok Károly és Márk Lajos is megfestették.²⁰ Képeiből meglehetősen sokat őriz a Nemzeti Galéria.

Lánya, Sárközi Márta azonban soha nem bocsátotta meg neki, hogy elhagyta.

Érdeemes a családi gyökereket még messzebb, a nagyszülőkhöz, a Vészi-házba visszavezetni. Már utaltunk a Vészi-ház szellemére. Vészi József egész sor tehetséget indított útnak. Nemcsak Ady Endre egyik felfedezője volt, de két későbbi vejét, Molnár Ferencet és Biró Lajost, s még Nagy Endrét, Kabos Edét, Papp Dánielt, Lengyel Gézát, Kosztolányi Dezsőt, Szép Ernőt, Csáth Gézát, Lyka Károlyt is pártfogolta, foglalkoztatta szerkesztőségében. Kosztolányi meghatottan említi, hogy Vészi „amerikai gyorsasággal” állapotodott meg vele a *Budapesti Napló* szerkesztőségében, noha akkoriban még csak néhány verse jelent meg, s azok is vidéki újságokban. Íróasztalt adott Vészi József, havi

¹⁷ Vészi Margit levele Hatvany Lajoshoz, Róma, 1924. május 30. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 289.

¹⁸ Sárközi Máttyás publikálta Giacomo Puccini Vészi Margithoz írt leveleit. *Irodalmi Újság*, 1983/3. 7.

¹⁹ Vészi Margit filmterveiből mindössze egy valósult meg. Az *All in a Night's Work* [Jövedelmező éjszaka] stáblistáján mint az alapötlet (story) gazdáját tüntetik fel. A film főszereplői Dean Martin és Shirley MacLaine. Az IMDb premierről szóló adatai szerint az ebben az évben öngyilkosságot elkövető Vészi Margit még értesülhetett a film bemutatásáról.

²⁰ Tüskés Anna: Márk Lajos élete és munkássága. *Tanulmányok Budapest múltjából XXXVI*. Budapesti Történelmi Múzeum, 2009. 173–184. A tanulmány nem tud a ma is a család birtokában lévő festményről.

fizetést, első osztályú szabadjegyet.²¹ Fölszabadító bátorítást és önérzetet kaptak fiataljai a főszerkesztő révén. De Vészi meghökölt az általa is nagyra növesztett bátorságtól, az alkotáshoz szükséges szertelen érzelmektől. Félte lányát már Adytól is, aztán mint láttuk, Molnár Ferenctől is. A családi civil életben szívesebben látta volna a kiegyensúlyozott nyugalmat. Hétféteken azonban az egész bohém szerkesztőség ott lebzelt dunavarsányi birtokán. S ott minden Ady körül forgott. Ady-élményeket és emlékeket dédelgetett a család. Vészi József – unokájának férje, Horváth Zoltán szerint – élete fő művének tekintette, hogy Adyt Nagyváradról Budapestre hozta. Egyenesen azt mondja, nyilvánvaló túlzással, hiszen Ady feltűnésekor Vészi már közel ötvenéves volt, hogy Ady alakította ki Vészi irodalmi ízlését.

A Vészi család az 1910-es években a Lloyd-palota épületében lakott.

„A nagypapáék főszerkesztői lakása 9 szobás volt és a »redakció« fölött volt a Wurm utcában. Három szoba a Dunára nézett, volt egy balkon is arrafelé. A padlón, az ablakokon, az ajtókon nehéz szőnyegek lógtak vagy feküdtek, azonkívül sztórok is voltak, nehogy bejőjön a nagy fény. Az ebédlőben óriási családi asztal volt, amin folyton terítettek, reggelire, ebédre, uzsonnára vagy vacsorára, mert mindenki máskor evett, és az inas fehér cérnakesztyűben minden fogást hetvenhétszer megmelegítve vitt és hozott egész nap. A konyhában Juli néni főzött, aki Szabadbattyánban született, lopta a kockacukrot, fehérmegeyi kiejtéssel beszélt, tegezett bennünket, éjjel sütött, mert nappal nem ért rá, imáda a méltóságos asszonyt és ott halt meg 36 évi szolgálat után. [...] Az ebédlőben (vörös mahagóni bútor volt) rengeteg ezüst tárgy volt kirakva, tálak, kelyhek, »aufzatz«-ok, ezeket folyton fényesítették. A szalon málnaszínű és zöld brokáttal volt bevonva, ampir bútor volt benne, a zongora fölött lógott anyám, a Vészi Margit Márk Lajostól, rövidre sikerült lábakkal és óriási fejjel. Ezüst keretben az asztalon a zsidó hitközség elnökének, továbbá Ottó királynak és Zita királynőnek a fényképe állt.

A lakásban központi fűtés volt, óriási régimódi fűtőtestek voltak a széles ablakpárkányok alá a falba építve, nádfonatú ajtó takarta őket. [...]

A Vészi lakásban mindig telt ház volt, mert ott lakott egyik lányuk férjjel, gyerekekkel, nevelőnővel, és a külföldön tanuló, kallódó vagy kéjutazó gyerekek és unokák mindig megtöltötték a többi szobákat. A család állandóan veszekedett, mindenki beleszólt mindenkinek a családi életébe, nevelési elveibe, anyagi ügyeibe. Sok volt az epegőrcs, vesegőrcs, sírógőrcs, nagy és kis jelenet, cselédpletyka, zajos felmondás, könnyes kibékülés. Este mindenki brómot vett és altatót.

²¹ Kosztolányi Dezső: Vészi József. *Nyugat*, 1928. június 1. Kötetben uő.: *Egy ég alatt*. A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 30–32.

Sok és zsíros ételt ettek, libazsíros kindliket és flódnikat, borral gyúrt purimsüteményt sok mazsolával és citromáddal, malomkerék nagyságú habos csokoládé- és kávétorrtákat. A vérében úszó vesepecsenyét akkora ovális ezüsttálon szervírozták, hogy az inas két kézzel is alig bírta tartani. [...] Mindig 6-7 fogás volt ebédre is, vacsorára is. A cselédek ötkor keltek, hogy az apráinkint csöpögtetett feketekávé elkészüljön, mire felkel az első reggeliző, rendszerint a nagymama, lila, sleppes slafrokban, hálóval a haján (és pápaszemmel az orrán). Minden vallásból csak azt tartották be, ami jó volt: a zsidóból a geil süteményeket, a keresztényből a karácsonyi halvacsorát. Az olaszoktól elplagizálták az olajban rántott paradicsomos harcsát, az osztrákoktól a libamájjal, velővel, sonkával és gombával rakott besameles palacsintát. Karácsonykor fát állítottak, ajándékokat vettek, megprezentelték a könnyekig meghatott cselédeket, hosszúnapkor böjtöltek, hogy előtte óriási haboskávé uzsonnát, utána tyúklevest ehessenek májgombóccal. Később már csak a két öreg böjtölt, a többiek csak az uzsonnát és a vacsorát tartották be.

A cselédekkel szigorúan, de igazságosan kellett bánni. Ez abból állt, hogy a dugig rakott fűszerszekrény kulcsát feltették a szekrény tetejére, a cselédek viszont levették és annyit loptak, amennyit akartak. A kockacukrot, ami akkor fillérekbe került, darabszám számolta ki nekik a nagymama, húst viszont negyedkilót számított egy főre a cselédségnek egy-egy alkalomra, mondván, hogy aki dolgozik, annak enni is kell. Ha maradt két kiló tegnapról a rántott húsból, azt mondta, nem baj, jó lesz a cselédeknek tízóaira. A gondjaikkal, bajaikkal nemigen törődött, de ha betegek voltak, adott nekik borogatást, beöntést, amit épp kellett. Ha felmondott, azt mondta róluk, hogy »perszónák« voltak, de sajnos a legközelebbi még rosszabb lesz, mert »Selten kommt was besseres nach« (ritkán jön utána jobb).

A család gyermekeit a Madám nevelte, aki véletlenül csöngetett be egyszer Vésziékhez, mert eltévesztette az emeletet, és azután ott maradt 40 évig és fölnevelt három generációt. [...] Mikor meghalt, a végrendeletéből kiderült, hogy vagyónát a nagymamára hagyta. (A vagyona hadikölcsönben feküdt, és régen elveszett; a nagypapa sohase mondta meg neki, hanem hűségesen fizetett időnként osztalékot a kötvények után.)

Sokszor voltak a nagymamáéknál nagy estélyek: Nőegyleti vacsora, Szentkorona vacsora, Árvaházi vacsora, Lloyd vacsora, Közgazdász vacsora. Ilyenkor a Juli néni éjjel-nappal sütött, a Zserbótól hozták a cukorbajosoknak a parfét, és a harmadik szomszédból hoztak zöld posztót az asztalra a »tárgyalásokhoz«, mert a szomszédos Kereskedelmi Egyesülés posztója a nagymama szerint »nem volt elég zöld«.

A „pittoreszk”, a szeretetét iróniával leplezett elbeszélés jól megrajzolja az aszimilálódott zsidó nagypolgári élet tárgyi kereteit. Hozzáteesszük, ugyancsak Sárközi Márta visszaemlékezése alapján, hogy a családnak a 20-as évek Budapestjén

három autója is volt: Vészi József, Márkus Andor és a legkisebb fiú, Vészi Gábor voltak a tulajdonosok. A dinasztia fejének és a bankigazgató vőnek természetesen sofőrje is volt.

Vészi József felesége is polgári vállalkozói-értelmiségi családból származott. Keményffy Franciska, az élete végéig legszívesebben németül beszélő asszony – akit a családban csak Ferikének emlegettek – Keményffy Gábornak, a tőzsde titkárának volt a leánya. Szoros összeköttetés volt a tőzsde és a Lloyd-társaság között, a házasságot bizonyára valamiképpen a munka során kialakult kapcsolat inspirálta. A feleség testvére a festő Keményffy Jenő volt, akinek mesterei Székely Bertalan és később Münchenben Hollósy Simon voltak, majd közel került a nagybányai művésztelep alkotóihoz is. Néhány képét a Magyar Nemzeti Galéria őrzi. Keményffy Franciska másik testvérének férje a párizsi Grand Prix-jutalmat elnyerő szobrászművész, Róna József volt. Ő többek között a Vár előtt álló Savoyai Jenő-lovasszobor, a köröndi Zrínyi-emlékmű, a gödöllői Erzsébet királyné-szobor és a miskolci Kossuth-szobor alkotója.²² A második világháborúban elpusztult Wurm utcai lakásban több Róna-szobrot őrzött a Vészi házaspár. Jó házasságban éltek a nagyszülők, Sárközi Márta a manuális érzékét, a kert és gazdálkodás iránti tehetségét, és hogy mindig helyén volt az esze, ha valamit intézni kellett, valószínűleg nagyanyjától örökölte. A hosszú családi vonalat azért rajzoljuk meg ilyen erősen visszamenőleg is – a kötetben szereplő Vészi-portré néhány elemének tudatos megismétlésével –, mert jól látszik egy család másfél évszázados, az asszimilációt komolyan vevő, abban hívő, később mégis az emigráns sorsának beteljesítő élete.

A családfán végigtekintve jól látszik: a Vészi család jelentős dinasztivá nőtt a 20. század elejére, és a következő nemzedékekben is kiemelkedő a tehetségek száma.

A Vészi házaspárnak két fia és négy lánya született. Vészi Gyula Németországban járt orvosi egyetemre, 1914-ben tette le a doktorátust, és hamarosan bakteriológus egyetemi magántanár lett Bonnban. Ott nősült meg, 1914-ben feleségével együtt hazajött, bevonult a kötelező katonai szolgálatra. 1918 októberében aztán

²² Lengyel Géza: Róna József. *Művészet*, 1910/1. 23–36. Farkas Zoltán: Róna József emlékiratai. *Nyugat*, 1929/17. Uő. Róna József. *Nyugat*, 1940/2. Ebben írja Farkas: „Alapjában meglehetősen érzéki és felszínes naturalista volt, aki ezt a hajlandóságot többé-kevésbé ügyesen kendőzte a bécsi neobarokk formavilágával. A régi Pest és Buda kőfaragószobrászainál kezdte pályáját, Bécsben tanult, aztán ide-haza fiatalon került bele abba a nagy szoborkeresetbe, amelyet a hirtelen felvirágzó Budapest és a hazafias vidék pazarul kínált a nyolcvanas és kilencvenes évek művészeinek. Róna szorgalmasan kivette részét ebből a munkából, egy csomó szobrot készített. Legtöbbjük mellett ma már érdeklődés nélkül megy el az igazi művészet barátja. Róna nem volt ügyetlen, nem volt művészi intelligencia nélkül való – erről a művészi intelligenciáról tanúskodik kétségtelenül túlbecsült Savoyai Eugen-je is – csak éppen az alkotó zsenialitás hiányzott belőle.”

feleségével együtt spanyolnáthában meghalt. Vészi Gábor, a legkisebb gyerek vegyész mérnök lett.

A lányok, kivéve Vészi Margitot, jól mentek férjhez. Vészi Jolánt a kiváló újságíró és író, utóbb filmforgatókönyv-íróként világhíres Biró Lajos vette feleségül, aki a magánéletben is józan és megbízható ember volt. A Biró család végül Londonban, Hampsteadben telepedett le, s ott nagy házat vitt. 1906-ban a fiatal Kosztolányi Dezső írt Biró Lajos novelláskötetéről kritikát. Az írás bevezetője túlmutat az akkor megjelent könyvön, egy egész íróársaság reményteljes jövőjét sejteti:

„Sohasem hallottunk kétségbeesettebb és igaztalanabb sopánkodást a magyar irodalom jövőjére nézve, mint ma. Az öregek, öregedők és koravének hitetlenül tekintenek a jövőbe. Homályos célzásokkal és félreérthetetlen kifakadásokkal adják tudtunkra, hogy a magyar irodalom Arany halálával nagy időre lezáródott, s el sem tudják képzelni, hogyan lehet a múlt hagyományait átfőrní, továbbfolytatni a jelenben. Ezzel szemben tény az, hogy a magyar irodalom sohasem állt sem az írók, sem az egészséges és üdítő hullámzások tekintetében Európához közelebb, mint ma. Ma benne vagyunk az egész világot átjáró irodalmi áramlat fősodrában. [...] Szűk elszigeteltségünkben egy megváltó irodalmi kozmopolitizmus van fejlődőben.”²³

Az írás eltalálta a jövő irányát, legalábbis, ami Biró pályáját illeti: az 1918-as Károlyi-kormány külügyi államtitkára, aki négy évvel korábban, Adyval egyetemben egyik alapítója volt a Radikális Pártnak, külföldön lett sikeres. Mint kötetünkben korábban kifejtettük, az újságíróként is kiemelkedőt alkotott Biró politikai okokból emigrálni kényszerült, s végül a Korda testvérekkel közösen az angol fővárosban megalapította a London Film Productiont. Forgatókönyvíróként lett világhírű, a Korda testvérek nagyrabecsült alkotótársa. Az ő nevéhez fűződnek többek között a *VIII. Henrik magánélete*, a *Hotel Imperial* című filmek.

Vészi Lenke Márkus Andornak, az Angol-Magyar Bank igazgatójának lett a felesége, házasságukból három gyerek született. Márkus Anna (1928) – Berény Róbert tanítványa – festőművész lett, az 50-es években a pesti Állami Bábszínház műhelyében dolgozott és rövid ideig Pilinszky János felesége volt. Ma Párizsban él. Márkus Gábor neves és a szakmában igen jól ismert rákkutató, az Egye-

²³ Kosztolányi Dezső: Biró Lajos. *Bácskai Hírlap*, 1906. június 3. In. uő.: *Egy ég alatt*, 295–299.

sült Államokban, Buffalóban telepedett le.²⁴ A harmadik testvér, Márkus Péter Manchesterben végzett textilmérnök, aki nagybátyjával, a vegyész mérnök Vészi Gáborral együtt Londonban fotocellákat gyártott.

Vészi Editet Balkányi Kálmán vette nőül. Balkányi jogot végzett, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület, az OMKE igazgatója volt, a maga korában értékes volt közgazdasági és publicisztikai munkássága. A magyar rotary klubok egyik megalapítója volt. A Balkányi család nyírségi birtokát fivére, Balkányi Béla vezette. Az ő földosztási tervére hivatkozva kapott Balkányi Kálmán útlevelet a koalíciós korszak végén, s élt egészen 82 éves koráig Párizsban. Kutatta Balzac munkásságát, könyvet is jelentetett meg a nagy francia klasszikusról. A Balkányi házaspárnak négy leánya született. A legidősebb Balkányi Judit volt, akiről a család Juciként emlékezik meg, csecsemőkkel foglalkozó világhírű agysebészként működött Párizsban. Balkányi Ágnes Londonban élt, a 90-es évek végén halt meg. Idegenvezetőként utazott ki, ott ismerkedett meg férjével, a magyar származású Szekeres Miklóssal. Szekeres kutatómérnök volt, a háború alatt kikísérletezett egy újfajta műanyagot, amellyel ki lehetett váltani a drága ejtőernyőselymet. Felfedezésével megkereste a miniszterelnököt, Churchillt, a találmányból nemzeti kincs lett, a főnemesi „sir” címet is megkapta. Sir Sekers-re angolosította nevét. Feleségével együtt komoly mecénásai lettek a zeneművészetnek.²⁵ Balkányi Sári – aki csak az 50-es évek közepén hagyta el Magyarországot – ismert logopédus és pszichoanalitikus volt, a svájci Bálint Mihály-féle pszichológiai intézetben dolgozott. A legfiatalabb lány, Balkányi Zsuzsa a párizsi Természettudományi Múzeum grafikus volt, saját művészi stílusa leginkább Gross Arnoldéhoz hasonlít, ő is Párizsban élt.

Molnár Márta minden őszt, s közben is rövidebb-hosszabb időket a Vészi-házban, a Wurm utcában töltött, nézte a körülötte kavargó világot, a tarka politikai-közéleti panoptikumot, s maga alakította ki lényeglátó, nem politikai értelemben vett liberális világnézetét.

„A mi családukbán nem lehetett politikai állásfoglalás nélkül létezni. Újságíró volt a nagypapa, az apám, az anyám, két nagybátyám, a második férjem is időnkint, az első is, idővel. Így már 6 éves koromban próbáltam valamiféle képet alkotni az emberekről. Hamarosan rájöttem, hogy vannak rossz emberek, és jó emberek.

²⁴ Márkus Gáborról (1922–2012), az MTA külső tagjáról a *Magyar Tudomány* is megemlékezett a 2013/3. számában.

²⁵ Szekeres Miklós működésére és mecénási tevékenységére vonatkozóan lásd: <http://www.sekersfabrics.co.uk/about-sekers/sir-nicholas-sekers/>, illetve <http://www.rosehilltheatre.co.uk/about-us/theatre-history>



*Molnár Ferenc ajándéka lányának
(Lukin Márta tulajdona)*

Először úgy gondoltam, hogy mindenki jó ember, kivéve a betörőket, tolvajokat és cigányokat. Mikor kitört a 14-es háború, 7 éves voltam. Akkor rájöttem, hogy a rossz emberek azok, akik mindenféle palotákban és minisztériumokban háborúkat üzennek, a jó emberek azok, akik a fronton egymásra lövöldöznek és meggyilkolják egymást. A kommün alatt ez a világnézet oda módosult, hogy rossz emberek azok, akik nagy piros autókon járnak, vagy piros zászlók alatt felvonulnak; jó emberek, akik fűtetlen szobában gerslit ebédelnek és mezítláb járnak. Később a Horthy-korszak kezdetén úgy véltem, hogy rossz emberek, akik a zsidókat gyilkolják, és jó emberek a zsidók, akiket gyilkolnak. A második világháborúban felfedeztem, hogy rossz emberek a németek, az összes többi jó ember. A Szálasi érában

úgy gondoltam, érdekes, hogy a rossz emberek és jó emberek vegyesen elgázosítanak több százezer rossz és jó embert vegyesen. A felszabadulás meghozta számomra is a szellemi felszabadulást: rájöttem, hogy az összes emberek hol jók, hol rosszak. Persze, mindezt magamnak kellett kialakítanom, mert a családban nem lehetett eligazodni. Ott volt a szélsőjobbaldaltól szélsőbaloldalig mindenféle világnézet, időnkint ugyanabban az emberben megtestesülve. A nagypapa például sajtófőnök volt a darabont-kormány idején, azután Bethlen alatt a kormány félhivatalos lapjának, a Lloydnak volt a főszerkesztője. A nők mindenért lelkesedtek, amiért lelkesedni lehetett, hol erre, hol arra. A nagymama hol azért süttette bodrosra a haját a Martinné nevű fodrásznővel, mert jótékony célú ebédre ment a legyilkolt zsidó mártírok árváinak javára, hol meg azért öltött fenéig kivágott estélyiruhát, mert garden partyra ment Horthy kormányzó úr őfőméltóságához. A család férfi tagjai hol emigráltak, hol immigráltak, hol az volt a baj, hogy zsidók, hol az, hogy keresztények, hol az, hogy kitértek, hol az, hogy visszatértek. A nagypapa mindenünnen kapott kitüntetést, plectsnit, emlékérmét, oklevelet és babérkoszorút. A nagybácsik hol börtönt, hol amnesztiát kaptak. 1943-ra már teljesen megzavarodtam magam is, bújtattam kommunistát a hátsószobában, harmadikutast a cselédszobában, nyilast a vécében, zsidót a padlásán, keresztényt a pincében. Ennek megfelelően boldogult férjemről is hol emlékbélyeget nyomtattak, mint baloldali mártúrról, hol emlék-

cikket, mint jobboldali elhajlóról. Minden pár évben fel kellett kapni a hálóinget, papucsot és slafrokot, és a hátsó kapun kimenekülni, hol a kommunisták, hol a nyilasok elől. Nekem speciel 1944 tetszett a legjobban ebből a szempontból, mert a társaságunk minden tagja bujkált, ki ezért, ki azért, a németek elől, az oroszok elől, egymás elől, de főképpen azért, mert bujkálni érdekes és romantikus dolog volt. Különben is, lehet mondani ránk akármit, de bujkálni mi tudunk a legjobban Európában.

Ennek megfelelően alakult a filozófiám is. Apám, anyám, a nagynénik és nagyszülők felváltva magyarázták, hogy van Isten, nincs Isten, van túlvilág, vagy még innenső világ sincs, böjtöltek, gyóntak, keresztelkedtek, bróchékat mormoltak, bér-málkóztak, misére és zsidó imaházba jártak, éjszaka háromig vitatkoztak túlvilági kérdéseken, egy százas Miriám cigarettás doboz körül, ezután hajnalban kivették a kottaszekrényből a mákos beigli, és ettek. Ebből következett, hogy én máig is tudom héberül a kézmosás előtt mondandó imát, viszont Rómában litániára jártam a kék apácákhoz, Jägerndorfban hajsza hímjén megbérmáltak, szenvedéllyel megyek karácsonykor éjféle misére, ma is szeretem a Batthyány téren az Anna templomot, mert ott kereszteltek, és újabban buddhistának készülök. [...]"

Mulatságos epizódokban örökíti meg Molnár Márta a folyamatos utazásokat, (e)migrációkat. A túlzó vonások és erős színek mögött meglátjuk persze az életforma keserveit is. És azt is, Európában csak rövid ideig tartó béke jött létre az első világháború lezárásakor.

„Ebben az időben valami baj lehetett a politikával, mert amerre jártunk, mindig épp vagy sztrájk volt, vagy tüntetés. Bécsben a Hotel Klomserben, ahol laktunk, vacsoránál mindig egyszerre csak eloltották a lámpákat és lehúzták a rolókat, kint füttyült és hörgött a tömeg és kövekkel dobálták a redőnyöket, bent a pincérek a sötétben mást hoztak, mint amit az ember rendelt. Biró nagybátyám emigráns volt, és esténként összegyűlt nálunk a bécsi emigráció. Időnkint Hatvany Lajos is felbukkant Lainzi kastélyából, ahol szellemes neje a vendégekkel telt palota oldalszárnyát »szörnyű vendégoldal«-nak nevezte. Az emigránsok egymást szidták egymás háta mögött és kiszámították, hogy az egész Horthy dolog már nem tarthat sokáig.

Rómában mindenféle érdekes kombinációkban sztrájkolt a nép. Például villany és szemetes sztrájk volt egy időben, ami úgy nézett ki, hogy a házak előtt hegyekben állt a szemét, döglött patkányokkal és kiöntött makarónival, és utcai világítás nem lévén, az ember este bokáig belelépett.

Berlinben mindenki sztrájkolt, a panzióban, ahol laktunk, nem volt se fűtés, se világítás, ebédre pedig vagy sárga puding volt piros mártással, vagy piros puding sárga mártással. Szerencsére a kis olasz báró akkor már imádkozta anyámat, odajött

ő is berlini tudósítónak, és fehér kötényt kötve kis gömbölyű hasa elé, nagyszerű olasz ebédeket főzött nekünk a legénylakásán.”

A családi életrajzot az emlékezés és nem a szigorú időrend szervezi:

„Később Jolán nagynénémék is kiköltöztek hozzánk, Olaszországba.²⁶ Anyám házalt a sógora, Biró Lajos novelláival, és darabjaival, amiket ő fordított olaszra. Így megéltek valahogy. Együtt laktunk, olcsó szállodákban és panziókban. [...] A két nővér rosszul bírta egymást, a nagybátyám falra mászott az anyámtól. Én az unokatestvéremmel és fogadott lányukkal nem voltam sehogy se egy nevezőre hozható. [...] Akkoriban Rómában jártunk gimnáziumba az unokanővéremmel. Jolán néném mindent elsöprő ízléstelenséggel öltöztetett bennünket, lila pulóvereket kötött nekünk, amik lötyögtek rajtunk, lehetetlen harisnyákat és anyám kítaposott túsarkú cipőit hordtam. Az ízléstelen öltözködés egyébként családi hagyomány: anyámat leggazdagabb korában sem vitte rá a lélek, hogy egyetlen jó és drága darabot csináltasson: inkább vett azon a pénzen öt olcsó tarkabarka konfekciórongyot, ami sehogy se állt klasszikus spanyolos arcához és alacsony, rossz alakjához. A Biró család is borzalmas rongyokat viselt. Mikor ostrom után megindították nekünk az akkoriban szokásos használtruha-csomagokat, még a fináncok is röhögtek a lila műibolyákkal díszített kesztyűkön, lila tüllkölteményeken, lila harisnyákon, taftkabátokon és lila estélyitáskákon, amiket anyám küldött – és sírtak a ronda fekete, zöldre fakult barchentrongyokon, amikben a jól kereső Biró Lajos felesége és leánya feszítettek. [...] Rómában bútorozott lakást vettünk. Biró nagybátyám nappal aludt, éjjel regényt írt, Jolán néném vezette a háztartást, nevelte Évát, az ötéves fogadott lányát, rövidlátón, az orrához szorított stoppolófán javította a harisnyáinkat. [...] Mi, Vera unokatestvéremmel első gimnáziumba jártunk, olaszul. A tél nagy eseménye volt, mikor Károlyi Mihály és néhány emigráns híve »illegálisan« átutaztak Rómán, hogy Nápolyból ugyancsak illegálisan Amerikába hajózzanak. (Ha jól emlékszem végül is lebuktak és kiutasították őket.) Én nagyon romantikusnak találtam az üldözött politikusokat, akik nálunk vacsoráztak. [...] Nyár végén egyedül maradtunk Rómában anyámmal, és végül valahogy én is útban voltam, így el akart küldeni a Semmeringen nyaraló népes Vészi családhoz. Becsomagoltunk és kimentünk a pályaudvarra, ahol anyám körülnézett, kire bízhatna engem. Végül is, megpillantva Csernoch János bíboros hercegprímást, úgy találta, hogy ez lesz a kellő kíséret, és rászózott engem a primásra. [...] A Semmeringen a primás

²⁶ Biró Lajosék odaköltöztek hozzájuk, szintén 1919-ben emigráltak, Bécsben, Berlinben éltek, majd huzamosabb időt töltöttek Olaszországban.

feltette a kis piros sapkáját és lekísért a vonatról, de azután meglátta a peronon az antiklerikális Biró Lajost, és erre kapta a szoknyáját és visszamászott a vagonba.

Télen Berlinbe költöztünk, ahol abban a reményben, hogy hamarosan visszatérünk Rómába, Verát és engem olaszul taníttattak tovább. A házitanító, signor Petrone, bajszos kreol ifjú volt, fasiszta kém és besúgó. Számolni nem tanított minket, mert azt ő sem tudott, viszont disznó verseket fordított nekünk Catullustól. Végül Biró nagybátyám elindult velünk, hogy a veronai gimnáziumban levizsgálhassunk. Az állomáson elment újságot venni, közben elindult a vonat és elvitt minket. Veronában két hétig tartottak a vizsgák. Vera halálmegvetéssel tanult a kárikulai hőségben, én a Párizs grófnője című folytatásos filmet néztem meg minden nap a Piazza Dantén. Az eredmény ugyanaz volt: mindketten mindenkől kitűnőre vizsgáztunk, csak számtanból buktunk meg. Mikor kihirdették az eredményt, én röhögtem, Vera sírt. (Vera azután Pesten áttanult mindent magyarra és remekül leérettségizett, aminek semmi értelme sem volt, mert soha semmi se lett belőle.²⁷) Engem intézetbe adtak, hogy általánosan művelt legyek, egy évre Drezdába, egy évre Lausanne-ba, aminek szintén nem sok értelme volt, mert belőlem se lett semmi.”

Egzisztenciális értelemben talán valóban nem. De az elmúlt fél évszázad egyik legműveltebb – s mint az 1945 utáni szerkesztői munkájából, a *Válaszra* fordított energiájából és annak eredményéből, aztán a *Menedékház* című kötetből is, Sárközi Mátyás *Levelek a Zugligetből* című levélregényéből is látszik –, legszuverénebb asszonya volt, hiába állítja magáról, hogy semmi nem lett belőle. Annak ellenére volt valaki, hogy nem volt érettségije, mert mint maga megvallja: „*Iskolába hol jártam, hol nem, hol olaszul, hol magyarul, hol németül. Végzettségem három gimnázium (a negyedikben megbuktam számtanból) és két év általános műveltség Németországban és Svájcban.*” De az intelligenciát, a varázst, az erkölcsöt és a személyiség lényegét nem a papír adja. Nagyon erős volt benne a tiltakozás a széplelkű sznobéria ellen. Túl sok ömlött rá kislánykorában a kultúrából, a magas kultúra nagyképű kergetéséből, az eredmény éppen az ellenkezője. Sárközi Márta a valódi műveltséget tisztelő antisznob lett. Megtapasztalta persze azt is, hogy az elhivatott zseni, a tehetség, de még a féltehetség is veszélyezteti a családi, érzelmi kötöttségeket. Egy életre megértette és megtanulta elkülöníteni az alkotói és emberi kvalitásokat. Tisztelte az elsőt, hiányolta a másodikat. Éppen úgy, mint nagyapja, Vészi József.

²⁷ Biró Verától 1930-ban megjelent egy verses- és fordításkötet, *Végletek* címmel. Gergely Rezső közeli, Dorottya utcai könyvkereskedése adta ki, minden bizonnyal a nagyapának és az apának szóló gesztusként. A kötet a szerző birtokában, Vezér Erzsébet ajándéka.

„A képzőművészetbe (szintén) már a bölcsőben beavattak. Mikor anyám először vált el apámtól, én féléves voltam. Párizsba költöztünk, ahol anyám festőakadémiára járt, engem pedig a magyar Teréz dada a Louvre képcsarnokába vitt naponta sétálni. Később, Olaszországban, engem úgy vittek három-négyéves koromban az Uffizi és Bargello múzeumba sétálni, mint a pesti gyerekeket a Városmajorba vagy az Orczy térre. Ifjú lánykoromban egy ideig úgy gondoltam, csak az a jó kép vagy szobor, amiről egyáltalán nem, vagy csak nehezen lehet felfedezni, mit ábrázol. Dicséretemre legyen mondva, sohase estem át a ló másik oldalára és soha se gondoltam, hogy az a jó kép, amin olyan élethűen van ábrázolva a kolbász, hogy érezni a fokhagymaszagot. Egy évig jártam Rómában festőiskolába: ahogy a legjobb énektanárok leszoktattak az éneklésről, úgy itt a legelső képzőművész pedagógusok győztek meg róla, hogy soha se lesz belőlem festő. Anyám annál buzgóbban folytatta állandóan a festőművészetet, teleaggatva a család minden talpalatnyi falát remek karikatúráival és förtelmes olajfestményeivel.

Később elkezdtem gyanakodni, hogy az egész képzőművészetnek már nincs semmi értelme, de ezt soha se mertem senkinek mondani. Úgy gondoltam: vajon mire való egy szobor? Ha a szabadban helyezik el, egy hét múlva már senki se veszi észre, vagy csak annyira látja meg, mint a szomszédos villanypóznát. Csináltam egy félénk kísérletet, és több művelt és kitűnő embert végigkérdeztem, hol milyen szobrok vannak Budapesten. Először mindegyik kívágta, hogy a Vörösmarty téren van a Vörösmarty szobor, és akkor kezdtem őket tisztelni, de mikor ezután azt állították, hogy a Deák téren van a Deák szobor és az Apponyi téren az Apponyi szobor, mindjárt rájöttem, hogy csalnak. Így leszögeztem magamban, hogy az utcai szobor kizárólag a galambok és verebek számára készül, azért pedig kár évekig tanulni az akadémián.

Marad a szobor a lakásban. Erről rettenetes gyerekkori emlékeim vannak, mert a Róna bácsi szobrász volt, és a nagymamáék lakásában minden szekrény mögött a sarokban lappangott egy harcos, szabin nővel a karján, vagy egy-egy tilinkózó faun. Senki se vetett ügyet rájuk, csak a nagymama, ha éppen pikkelt egy-egy inasra, húzta végig rajtuk az ujját és mutatta, hogy nincsenek rendben letörölgetve. Egy barátnőmnek életnagyságú márvány mellszobra állt a lakásban. Minden takarítónő magára rántotta, minden vendég rátette a kalapját. Végül rajzoltak neki egy bajuszt és föltették a spájpalc tetejére, onnan esett Lujza néni fejére ostrom alatt.

Ami mármost a festményeket illeti: ha nyilvános helyiségben lógnak, épp oly kevésbé nézi meg őket az ember, mint a szobrokat. A lakásban pedig még a Sixtini Madonnát vagy a Mona Lisát is vagy megunja, vagy megutálja az ember egy idő után, ha folyton csak azt látja. Jártam egyszer egy elhagyott kolostorban, ezer méterre Róma fölött. Az egyik cellának két kis ablaka nézett az erdőkre: az egyikből a castelgandolfói búzakék tavat lehetett látni, a másikkól a smaragdzöld Nemi tavat.

Azóta az a rögeszmém, hogy ha az ember, ahelyett, hogy képet akasztana a falra, ugyanakkora lukat vágna inkább a falba, sokkal jobban járna.

Legjobb módszer talán még az, amit az utóbbi évek politikai gyakorlata honosított meg világszerte: a falon hagyni a keretet és egyre sűrűbben változtatni benne a festményeket, ahogy egyre gyorsuló tempóban váltják egymást a politikai nagyságok és a hivatalos »vonal« szerint megörökítésre alkalmas vagy méltó témák.”

A nagykorúság határához közeledve már végleg itthon van Molnár Márta:

„1925 nyarán hazamentünk Magyarországra, és az anyám végiglátogatta velem és olasz férjével az összes előkelő ismerőseit. Így utólag nem tudom eldönteni, a zsidó bárócsaládokat akarta-e elbűvölni a maga olasz bárójával, vagy a kis olasznak akart imponálni a sok magyar báróval, vagy esetleg engem akart férjhez adni valamelyik valódi Kohnerhez vagy Hatvanyhoz, de tény, hogy egy ideig ki se jöttünk az előkelőségéből.

Először Kohnerék Bajza utcai palotáját kerestük föl. Itt már a kapuban orosz cárnak öltözött portás fogadott. Minden lépcsőfordulóban állt egy komornyik, ebédnél az inasok állandóan kihúzták az ember alól vagy betolták az ember alá a széket. Annyi festménye volt a családnak, hogy a Cézanne-ok már a lépcsőházba szorultak és a Goyák és Riberák a klozetben lógtak. A ház asszonya oly előkelő volt, hogy mindig lehunyta a szemét, mikor beszélt, és mikor elhallgatott is elfelejtette kinyitni még egy ideig. [...]”²⁸

Ezek után Hatvanba utaztunk, báró Hatvanyékhoz. Itt, ha lehet, még több inas volt és komornyik, óriási park, ciklámennel telt melegházak, zöld vadászkalapos, csizmás zsidó bárók és egész különlegesen csúnya nők. Reggelire mindjárt botrány volt, mert hideg fácánt szolgáltak fel és az olasz báró ártatlanul a kezébe fogott egy

²⁸ A Kohner-palota a Damjanich utca 20. alatt állt, bejárata a Bajza utca felől volt. A telken ma egy modern ház áll. A Kohner Adolf fiai céget 1933-ban elárverezték, a család kiköltözött a palotából, a következő évben kiemelkedően pazar értékeket tartalmazó műgyűjteményüket is elárverezték. Közöttük volt Paul Cézanne-nak Emilé Zola személyes tárgyait ábrázoló *Feketeóras csendélet* c. képe, a világ egyik ma is legdrágábbnak tartott festménye, Vincent van Gogh *Olajerdő* című képe több Monet, Sisley, Gaugin, Courbet, Degas kép társaságában. De volt Toulouse Lautrec kép is, virágcsendélet Matisse-től, ott lógott Daumier hatalmas *Éneklő pár* című képe is, Maillol tmlományfeje. Már a *Vásárnapi Ujság* hírt adott a kollekciónról, mégpedig címlapján, kiemelve, hogy a tulajdonos rendszeresen nyilvános kiállításra is küldi képeit, s ezzel jelentős szerepe van a közízlés fejlesztésében. Meller Simon: Kohner Adolf gyűjteménye [gazdag képillusztrációval – Sz. Á.]. *Vásárnapi Ujság*, 1911. április 30. 353–354. Molnos Péter: A Kohner-gyűjtemény. *Artmagazin*, 2004/1. 17–23. és uő.: <http://www.kieselbach.hu/magazin/mugyujtes/top-10>. Letöltés ideje 2014. október 31. A szerző tudomása szerint Szinyei Merse Pál *Majálisa* is a család tulajdonában volt, ahogyan Munkácsy *Köpiülő asszonya* is és számos Ferenczy Károly-kép. Molnos Péter: Az évszázad aukciója. *kieselbach.hu*, 2013. augusztus 9. Letöltés: 2014. november 1. Közli a *Pesti Napló* cikkét is az árverésről. Legújabb szakirodalom: Molnos Péter: *Aranykorok romjain*. Budapest, Kieselbach, 2015.

combot. Ettől az anyám egész napra borús lett. Megtekintettük a lótenyészetet és a sajtgyárat, azután elpályáztunk, mert a háziak már érezhetően untak minket, és engem se vett feleségül senki.

Ezután még a Kohnerék szászberekai birtokán is vendégszerepeltünk, épp oly kevés sikerrel, mert az olasz báró ott is csúnyán evett és engem ott se vett senki feleségül. Ott is láttunk sajtgyárat és mintagazdaságot.”

Miről árulkodik ez az utóbbi részlet? A rang, a cím, a külsőség lenézéséről. A társadalmi sznobériát is hamar megutálta. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a Kohner családhoz döntően szeretetteljes szálak fűzték Molnár Mártát. Kohner Ida volt a legjobb gyerekkori barátnője, együtt voltak intézetben Lausanne-ban, noha komoly korkülönbség volt köztük, Kohner Ida javára. Kohner Ida a közelmúltban újra felfedezett festőművész, a Singer és Wolfner cég tulajdonosa fiának, Farkas Istvánnak a felesége lett.)²⁹ S arról is szól a visszaemlékezés, hogy Molnár Márta hamarosan megérezte, terhére van anyjának. Rövidesen valóban férjhez ment. Nem az anyja által talán nagyon is óhajtott „felső” társadalmi osztályból, amelytől a család – a Kohner családról írt jegyzet is mutatja – igen távol volt, de a korabeli középosztályi-polgári értelmiségi közegeből. Első férje az 1900-ban született Horváth Zoltán lett, akinek édesapja, Horváth Géza a Révai Testvérek Irodalmi Intézetének elnöke volt.³⁰ Horváth Zoltán egészen kisgyerek korából jól emlékezett a náluk vendégeskedett nagy magyar írókra, Jókaira, Mikszáthra. Egy kisebb állandó társaság tagjaként minden hétfőn náluk volt Molnár Ferenc is. A Horváth szülők a legjobb barátságban voltak Vésziékkel, 1914 emlékezetes nyarát is a dunavarsányi Vészi-nyaralóban töltötte Horváth Zoltán. A házasságot tehát gyerekkori ismeretség alapozta meg. A fiatal férj ekkor kiskereskedelmi tisztviselő, csak később kezd írással, műfordítással foglalkozni. A feleség úgy emlékszik, első házassága alatt főleg nyaraltak, teniszeztek és koncertre jártak. Sárközi Márta első asszonynevééről azt írja Szabó Zoltán, „az ösztön azt mondja, hogy joga volt rá, nem köze hozzá”³¹ A közeli barátok egyike megteheti, hogy ilyen határozottan és sarkosan fogalmazzon. A házasságból két gyermek született. 1927-ben Horváth Eszter, akit később Lukin Lászlónéként ismert meg a világ. Férjével együtt kiemelkedő zenepedagógusok voltak, több, köztük ma is használt ének-zene tankönyv szerzői. 1930-ban megszületett Horváth Ádám, aki a televízió főrendezője – később elnöke – lett, operák, színművek, hangversenyek

²⁹ Kohner Ida, báró (1895–1944) maga is festőművész, Fényes Adolf tanítványa. Képei újabban felbukkannak az aukciókon. Férje Farkas István volt. Mindkettejüket említi S. Nagy Katalin: *Van-e magyar zsidó képzőművészet? Múlt és Jövő*, 1996. 75–82.

³⁰ Horváth Zoltánról ld. itt a kötetben is közölt tanulmányt.

³¹ *Ősök és társak*, i.m. 144.

képernyős mestere, a Filmművészeti Egyetem professzora és rektorhelyettese, Kossuth-díjas művész.

De persze van igazság abban, amit Szabó Zoltán mondott, mert a házasság nem volt tartós. A felek „*nagy családi asszisztenciával dörge delmesen*” elváltak. Horváth Ádám mondta el, hogy az ő életében a szülők a válást követően először csak a németek bejövetele után néhány nappal találkoztak. A német megszállás napján, március 19-én Horváth Zoltán váratlanul odatelefonált a családhoz, rábeszélte volt feleségét, hogy rejtőzzenek el, majd megjelent személyesen is a lánya és fia részére készített hamis papírokkal. Sárközi Márta ekkor bocsátott meg a volt férjének, s ettől fogva élete végéig barátságban maradtak, noha a politikai és irodalmi elveik, értékrendjük miatt sokszor kerültek szembe egymással. 1945-ben jelentette meg Horváth Zoltán harcos vitairatát, a *Hogy vizsgázott a magyarság?* című elemzést.³² Kemény vádakkal támadta már Bethlen István politikáját is, még inkább az utána következő kormányokat, s különösen élesen, a fasiszta eltévelyedés bűnével vádolva a népi írókat. Horváth Zoltán 1945 után a *Népszava* külpolitikai rovatvezetője, majd a két munkáspárt egyesülése után, aminek lelkes támogatója volt, a szociáldemokrata hagyományokat őrző napilap főszerkesztője lett. 1946-ban a szociáldemokrata párt képviselőjeként politikai ügyészként ő mondta a vádbeszédet Imrédy Béla felett. 1949-ben koncepció perben letartóztatták, s csak 1956 tavaszán szabadult, s még nyáron ismét a *Népszava* élére került. Az októberi forradalom napjaiban nyugdíjba ment, s csak történetírással foglalkozott. Könyve, a *Magyar századforduló* három kiadásban is megjelent.³³ Fontos könyv, erénye, hogy igen fiatalon szinte még szemtanúja volt az eseményeknek, emlékeit is beleépíti munkájába. De éppen ez okból történeti forrásértéke nem mindig biztos, sokszor tendenciózus.

De térjünk vissza a házaspár válásához. 1930-ban a huszonhárom éves fiatalasszonyból ismét Molnár Márta lett. Vas István említi életregényében, hogy továbbra is, sőt éveken át még lánynevén, Molnár Mártaként emlegették. Még 1936 után is, amikor hivatalosan már új név viselője: Sárközi Györgyné. Édesapja, Molnár Ferenc neve olykor bélyeg is volt: a gyökértelen, kozmopolita magyar szinonimája, világsikereit sem övezte itthon feltétlen dicsőség, sokan voltak, akik felszínesnek tartották. Sárközi pedig ekkor már a „sorskérdések” folyóiratának, a *Válasznak* a főszerkesztője, a népi írók táborának szürke eminenciása volt. A család ellenkezését negligálva köttetett meg a házasság.

³² Horváth Zoltán: *Hogy vizsgázott a magyarság?* Népszava, 1945.

³³ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896–1914.* Budapest, Gondolat, 1961, 1966², 1974³. Németül: *Die Jahrhundertwende in Ungarn: Geschichte der zweiten Reformgeneration: 1896–1914.* Übertr. Géza Engl. Luchterhand – Corvina, Budapest, Berlin/Spandau – 1966.

Sárközi György tisztviselőcsaládból származott.³⁴ Édeapja az utazási vállalat, az IBUSZ alkalmazottja volt. Két fiútestvéréről és egy húgáról tudunk. Egyik fivére építész lett. Sárközi György egyébként barátságban volt Horváth Zoltánnal, társadalmi és értelmiségi kötelékek fűzték össze őket. A Markó utcai gimnáziumban Sárközi tanára volt Benedek Marcell, aki a Horváth családnak is közeli ismerőse volt, 1930-ban őt kérték meg, legyen az újszülött Horváth Ádám keresztapja. Ugyancsak összefűzte a két férjet, hogy Sárközi György a Révai Testvéreknél kezdte kiadói pályafutását, ahol, mint említettük, az elnök Horváth Zoltán édesapja volt. Két esztendő múltán kilépett a kiadó kötelékéből, mert csak írói hivatásának akart élni. A korban ez a fajta egzisztenciális szabadság illúzió volt, s alig pár hónap múltán az Athenaeum lektoraként kereste kenyerét. A „cégvezető úr” megszólítás járt neki, erre emlékezik nevelt fia is.

Sárközi Györgyben jelentkezésekor a neokatolikus költőt köszöntötték a hivatásos olvasók. Már első verseskötetét, az 1926-ban megjelent *Angyalok harcát* jelentős kritikai figyelem övezte, többek között Babits Mihály és a vele azonos korosztályba tartozó Szabó Lőrinc is írt róla.³⁵ Lelki alkata szerint, katolikus korszaka nélkül is az „anima naturaliter christiana” iskolapéldája lett volna, írta róla Szabó Zoltán.³⁶ Barátságos, ám lehangolt kedélyű férfiú volt a kortárs és barát szerint. Az élettől távol álló emberek előkelő tartózkodása jellemezte. Keresztury Dezső „indus herceg”-nek nevezte.³⁷ Valóban furcsa kettősség van benne és pályáján. „Az ég felől a nép felé tart” – a népiek folyóiratának megmentője lett. Annál nagyobb megtiszteltetés nemigen érhet szerkesztőt, hogy a tisztelet és bizalom elvén, közös akaratból választja meg egy irodalmi csoport. Ráadásul egy „szerkérroncsot” bíztak rá, s abból formálta meg a korszak egyik legrangosabb folyóiratát. A 30-as évek irodalmi szociográfiáit is ő inspirálta. Idővel az Athenaeum Kiadó irodalmi vezetőjévé lépett elő, ahogy ő mondta magáról a *Nyugat*-ban 1935-ben: „Nappal egy könyv-gyárban keresem a kenyeremet. Kék zubbonyt húzok szellememre, szellem-egyémből falanszter-szellemmé öltöztetem, s odaállok a géphez [...] Parancs szerint fekete vassal etetem a gépet, de néha, mikor nem néz oda senki, titkon kinyújtom merítőkanaled a magas irodalom aranyatakjai felé [...] arannyal hamisítom meg a vasat.”³⁸ Az Athenaeum Kiadó működését feldolgozó monográfia a legprogresszívebb gondolkodású

³⁴ Sárközi György (1899–1945).

³⁵ Babits Mihály *Nyugat*, 1926. I. 656–657. Kötetben uő.: *Írók két háború között*. Budapest, Nyugat, 1941. 44–47. Szabó Lőrinc: *Az Est*, 1926/81. sz.

³⁶ *Ősök és társak*, i.m. 135.

³⁷ A két *Válasz* körül. Széchenyi Ágnes beszélgetése Keresztury Dezsővel. *Újbold Évkönyv*, 1986/1. 410–427.

³⁸ Sárközi György: *Gondolatok a könyvtárban*. *Nyugat*, 1935. I. 299–304.

és legtöbbet kezdeményező vezetőnek tekinti a kiadó két világháború közötti történetében.³⁹

Kiadói szobájában egy országtérkép lógott, Sárközi a szociográfusok jelenlétében postaironnal osztotta fel háromszor három, azaz kilenc egységre, s megköttötte a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozatra szóló szerződéseket. Nélküle nem született volna meg a *Viharsarok*, a *Futóhomok*, a *Cifra nyomorúság* – Féja Géza, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán lelkiismeretébresztő szociográfiái. A sorozatot tízkötetesre tervezte Sárközi, a befejező mű megírására Németh Lászlót kérte, ez lett volna a fővárosról és környékéről születendő mű, melyet hirdetett is a kiadó *Dunaparti Amerika* címmel. (A könyv soha nem készült el.) Az Athenaeum vezetősége azonban éber volt, megrettent a szociográfiák lázító metapolitikai hangjától, és a sorozat éléről leváltották Sárközi Györgyöt, helyére a kormányzó sógorát, Purgly Emil felsőházi tagot nevezték ki. Ezzel a döntéssel a sorozat, a hatalom szándékai szerint, meghalt.⁴⁰

Sárközi korán katolizált, nem tartotta magát zsidónak, azonosult a magyarsággal. A harciasabb urbánusok, mint Vas István is említi, a gonosz „néger portás” kifejezéssel illették, kifejezvéen, hogy lenézően, látszólagosan fogadták be a népiek. Feleségét származása, társadalmi és társasági háttere inkább az urbánusokhoz kapcsolta volna, s mint az imént már idézett Vas István megjegyzi memoárjában, „egyébként az volt a szóbeszéd, hogy szellemileg velük tart és az ő társaságukban [értsd: a népiek között – Sz. Á.] érzi jól magát.”⁴¹ A történész Lackó Miklós, szintén kritikusan, az asszimiláció eminensének mondja, aki a mozgalom jobbfelé húzó áramlatát is vállalta.⁴² Barátai éppen elvhűségét és tapintatát emelték ki, s hogy az indulatokat kazántűzzé regulázta. Egyetlen ügyben viselkedett engesztelhetetlen szigorral és türelmetlenséggel Sárközi György: a népi-urbánus vitában. Folyóiratának címét a kortársak felkiáltójeles felszólító módban, igeként olvasták, nem engedett átjárást a később induló, fogalmilag világosabban gondolkodó, de a világnézetileg olykor ugyancsak a dogmatizmus határáig szigorú *Szép Szó* irányába. Ha volt is olyan ideológiai kísértés, melyet Sárközi nem vett észre, 1937. március 15-én ő is ott állt a Márciusi Front életrehívói között a Nemzeti Múzeum lépcsőjén. Az ideológiai vita nem tartozik szorosan Sárközi Márta életéhez, de a házaspár ezzel is összefüggő személyi kapcsolatai annál inkább. Az irodalmi

³⁹ Kiss István: *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Irodalomtörténeti Könyvtár, 35. Sorozatszerkesztő Czine Mihály. Budapest, Akadémiai, 1980. 77.

⁴⁰ A szcénát többek között felidézi Féja Géza: *Lapszélre*. Szerkesztette és a szöveget gondozta Féja Endre. Budapest, Szépirodalmi, 1982. 280. A sorozat fellelhető dokumentációját közli: Kiss István: *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, 192–194.

⁴¹ Vas István: *Mért vijjog a saskeselyű?* Budapest, Szépirodalmi, 1981. I. k. 113., 186.

⁴² Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány*. Budapest, Gondolat, 1988. 332.

vita ellenére például Ignotus Pál állandó vendég, sőt barát volt a Sárközi házaspárnál. A háború utáni évből megmaradt kibeszélő, konfliktusfeloldó levélből idézünk:

„... talán nem veszed perverzitásnak, ha azt mondom, hogy különösen jól esett a leveled, amikor odaértem benne, hogy mennyire megkönnyebbültél, amikor végre eltűntem a házatokból [...] Ha szabad a vállunkat megveregtnem, nem közönséges bölcsesség kell ahhoz, hogy az ilyen kitálalkozást kibírjuk, s aztán beletörődjünk abba, hogy idegére hágnak egymásnak és mégis szeretjük egymást.”⁴³

Az urbánusnak mondható vagy mondott körből a család személyes barátai voltak még Halász Gábor, Hevesi András, Cs. Szabó László, Szerb Antal, Zilahy Lajos, Márai Sándor és Kerecsényi Dezső. Ők alkották a Hétfői Társaságot, melynek tagjai az Erzsébet híd pesti hídfőjénél állt Modern Kávéházban gyűltek össze, néha a Kárpátia étteremben, de a feleség megjelenésével áttették székhelyüket a házaspár mindenkori lakásába.

Férje vezette be Sárközi Mártát az irodalmi életbe, az asszony visszaemlékezéséből látható, milyen élvezettel vett benne részt. A *Válasz* háború utáni újraindítása pedig szuverenitását mutatja, biztos irodalmi ízlését. Második házasságában nyert neve, mint Szabó Zoltán mondja, egy személyiségéhez méltó társsal párosítja. Sárközi Györgyné néven jegyezte a *Választ* is, Sárközi Mártaként emlegették az ismerősök.

Meghitt barátságban volt a házaspár Babits Mihállyal. Ők látogatták rendszeresen Babitsékat, fordított vizitre a család nem emlékszik. De azt tudjuk, Babits és Sárközi Márta között is igen meleg, bizalmas kapcsolat alakult ki. Érzékletes bizonyítéka a kölcsönös vonalomnak a nagybeteg költőfejedelem beszélgetőfüzete. Nemcsak a házaspár és külön Sárközi Márta említéseinek számában van a bizonyító erő, hanem abban is, milyen, nem a nyilvánosságra tartozó problémák megoldásában segédkezett Sárközíné. A lakás fűtésének javításában, a fájdalomcsillapításban, a kikapcsolódásra szánt angol detektívregény kiválasztásában, az étkezésben: csalhatatlan forrásnak tekintették az asszonyt. Sárközi Márta tevékeny részt vállalt – noha erről ő maga soha nem beszélt, ahogyan egyetlen jó cselekedetéről sem – Babits ápolásában is.⁴⁴

⁴³ A mindenem felülemelkedő barátság dokumentuma Ignotus Pál levele Sárközi Mártához 1946. szeptember 23. In: Széchenyi Ágnes (szerk.): *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Budapest, Magvető, 2004, 121–123. Az eltűnés utalás Ignotus 1938-as, Fejtő Ferencsel együttes Párizsba való emigrálására.

⁴⁴ *Babits Mihály beszélgetőfüzetei I–II*. A szöveget gondozta Belia György. Budapest, Szépirodalmi, 1980. Sárközi Márta egymagában negyven említést kap, férje illetve ketten közösen hetvenet.

Pedig a megismerkedés pillanata majdnem kínos volt. Sárközi Mártának igen jól állt a trágár kiszólás, gyakorta káromkodott.

„Ahányszor új emberekkel kellett megismerkedni, amióta az eszemet tudom, az anyám, vagy a mindenkori férjem megállítottak az előszobában, vagy a lépcsőházban, és a lelkemre kötötték, hogy az istenért, vigyázzak és ne mondjak disznóságokat. Rómában Móricz Zsiga bácsit kellett kalauzolnom egyszer, aki felesége halála után Virág és Gyöngyi lányaival jött Rómába feledni. Elcipeltük őket a Palatinusra és a Michelangelo Mózeszt megnézni (ami nem nagyon érdekelte a Zsiga bácsit), azután fekete patentharisnyát kellett venni a kislányoknak, azután olaszos ebédet enni valami kocsmában – úgy vigyáztam végig, hogy ne mondjak disznóságot, hogy búcsúzaskor egész véletlenül akkorát mondtam, amekkorát életemben se azelőtt, se azután.

Mikor második férjemmel Babitséhoz mentünk bemutatkozó látogatásra, a lépcsőház egyik pihenőjén a férjem valósággal könyörgő szónoklatot intézett hozzám, hogy ne disznólkodjam Babits előtt, mert ő ezt nagyon szigorúan veszi, egy barátját ki is tiltotta a házból, mert szilveszteri hangulatban pikáns kuplét énekelt az Ilonka előtt franciául (holott Babitsné nem is tudott franciául). Így történt, hogy már az első félórában azt mondtam: „Lófasz”. Babits derülten mosolygott, és ettől fogva tíz évig az én privilégiumom volt a disznólkodás Babitséknál. Mihállyal a lehető legjobb barátok lettünk és nagyon szerettük egymást.

Gyuri, a második férjem, bevezetett az (úgynevezett) irodalomba. Az irodalom a Hubertusba és a Centrál kávéházba járt, az irodalom feleségei viszont külföldre szokott szememnek egész érthetetlenül buták és műveletlenek voltak. Az évek során kialakult bennem, hogy mik a magyar írófeleségek különös ismertetőjelei: a magyar írófeleség nem olvas mást, csak a férje műveit. Boldog és büszke, ha a férje nyilvános estéken verset olvas fel, melyben felszólítja a feleségét, hogy dögöljön meg, vagy hagyja magát kioltani, mint egy lámpa, ha lecsavarják. Külön örül a magyar írófeleség, ha a férje vidéki előadóesteken a szüléseiről tart realista előadást, és elmondja, hánykor kezdődtek a tolófájások és mekkora volt a placenta. Magyar írófeleség életének egyetlen célja és értelme összeveszíteni férjét a többi írókkal. Ennek érdekében minden pletykát visszamond a férjének és hosszú éjjeli beszélgetések alatt igyekszik a férjét meggyőzni, hogy mindenki ellensége. Öreg napjaira azután a magyar író rendszerint össze is vész az összes többi magyar íróval. Akkor a felesége boldog, kettesben sétál vele, és mikor az író megkapja az obligát rákot, önfeláldozóan halálba ápolja. Utána megírja férje életrajzát és néha verseket is ír az elhunytához. A különböző haragokat most már saját rezsiben tartja tovább. A harmincas években úgynevezett irodalmi szalon lettünk. A férjem akkor a Válasz szerkesztője lett, és nagy Válasz-vacsorákat kellett rendezni. Ilyenkor „népies”

dolgokat kellett főzni, pörköltet, vagy töltött káposztát óriási kvantumokban, mert a Válasz munkatársai főleg a nép fiai voltak és ezért óriási étvágyuk volt. Az ilyen estéken vacsora után engem aludni küldtek, mert ők politizáltak, és én ahhoz nem értettem. (Ők sem!)

A *Válasz* munkatársakat az jellemezte, hogy fel akarták emelni a parasztságot és le akarták szarni az urbánusokat. Ebből a célból falukutató műveket írtak, politikailag csoportosultak, csak súgva merték szidni a zsidókat és igyekeztek minél kevesebbet olvasni. Egy-egy (bús) népi zsidó is vegyült közéjük, akit gyógyíthatatlan nosztalgia vonzott a búsmagyar rónához. Ezek segítettek szidni a zsidókat, és rendszerint elpirultak közben. A férjem volt a szerkesztő, nála gyűltek a levelek, melyekben a munkatársak elmondták egymást mindennek, karrieristának, fasisztának, bolseviknek, árulónak és minden héten másik nagyság jelentette be, hogy összeveszett a harmadik nagysággal és nem hajlandó vele többé ugyanabba a lapba írni. (Ettől ez még lehetett gyönyörű és felemelő mozgalom: gondolom, a világ minden olyan mozgalma, amit emberek csinálnak, így néz ki, közelről vizsgálva.)

A másik vendégcsoport a hétfői társaság volt. Ezek urbánusok voltak és műveltek. Minden hónap első hétfőjén jöttek vacsorára. Ezek már nem népies pörköltet kaptak, hanem finom ínycsalatokat a Hevesiné szakácskönyvéből, és ilyenkor nem is küldtek aludni, hanem végig benn maradhattam és versenyt sziporkázhattam velük. Ezek rengeteget olvastak és nagyon műveltek voltak. (Volt, aki vacsora előtt készült az Irodalmi Lexikonból, és kellő pillanatban mindenkit elkápráztatott az ó-szanszkrit irodalom ismeretével.) Ezek szakértelemmel ettek, dicsérték a vacsorát és bókákat mondtak a háziasszonynak (a népiesek némi bizalmatlansággal nézegettek engem a szemük sarkából). A l'art pour l'art hívei voltak és megvetették a napi politikát. (Érdekes, hogy mégis ezek közül ment el az egyik önként meghalni a Maginot vonalba, míg a népiesek nem győztek elég buzgón bujkálni a németek előtt.) Én akkoriban állapotos voltam és mindig álmos, és eléggé untam az irodalmat. De szerettem jó vacsorákat csinálni, és az örök Annámmal mindig újabb recepteket bogarásztunk ki a szakácskönyvekből. A gyerekeket siettünk lefektetni mielőtt a vendégek jöttek, mert Eszter lányomon most kezdett kitörni az anyja természete, és ha tehetne, berohant a vendégek közé disznóságokat kiabálva, mert jól tudta, hogy olyankor nem merem pofon vágni, csak vérfagyasztóan mosolygok rá. Ő hamarosan leszokott erről és később Matyi fiam vitte tőkélyre ezt a figurát. Ha hároméves korában megjelent a küszöbön, már mindenki elsápadt a kínos előérettől, vajon mit fog mondani.

Irodalmi ízlésemet (is) magamnak kellett kialakítanom. Már az anyatejjel szívtam magamba azt a tévhitet, hogy az irodalom fontos dolog, mondhatni a világ közepe. Még meg se születtem, Ady már verseket írt rólam az anyámról szóló Margita-ciklusban. Igyekeztem ehhez a megtiszteltetéshez méltónak mutatkozni, de

mint mindenben, a család ebben is nagy zűrzavart csinált. A nagypapa »felfedezett« egy csomó író. Adyt, Bíró Lajost, Csáth Gézá-t ő ásta ki vidékről, felfedezett és lefordított egy Stecchetti nevű olasz költőt is, amiben egész egyedül állt a világon, mert Stecchettit az olaszok se fedezték fel azóta se, viszont felfedezte Weisz Juliánt is, és tíz évig szinte csak tőle közölt novellát a Lloydban. A nagymama számára csak az volt író, aki benne volt a zsidó lexikonban. Egyszer leereszkedően közölte velem, hogy férjem, Sárközi György, úgylátszik egész jó író lehet, mert benne van a zsidó lexikonban. De azután lebiggyesztett ajakkal és sajnálkozva hozzátette, hogy »igaz, hogy csak csillag alatt, mert ki van keresztelkedve«. Első férjem számára nem volt író, aki nem volt tagja az októberista emigrációnak. A mamám hivatásos múzsa volt, a spájzban halmokban heverték neves bel- és külföldi írók széplelkű szerelmeslevelei. Több zeneszerzőt is megbűvölt, Puccini egy konflisban Potsdamba menet állítólag térden állva vallott neki szerelmet, Ferdinando Martini neki dedikálta a regényeit. Hans Heins Ewers tőle ihlette novelláit. Ady több tucat levelet intézett hozzá, és Varsányon a diófán ülve írta legszebb verseit.⁴⁵ Mindebből én nehezen tudtam kislánykoromban kihámozni, mi is az irodalom.

Második férjem mellett már belekerültem az irodalom kellős közepébe, és így megtanultam először is, hogy mi egy író, vagy költő. Egy író vagy költő, az egy olyan ember, aki valamilyen szellemi vagy szexuális defektus következtében nem választ normális, férfias foglalkozást, nem megy sem papnak, sem katonának, sem mérnöknek, sem fogorvosnak, hanem arra a piszkos munkára adja magát, hogy a maga vagy övéi érzelmeit és legintimebb ügyeit rímes sorokba vagy prózába szedje, és ezt a szemérmetlenséget pénzért árulja a legtöbbet kínálónak. Az író vagy költő igyekszik minél kevesebb nyelvet érteni, hogy minél kevesebb kollégának a műveit kelljen elolvasni. Rendszerint nagyobb gondolkodóktól sem hagyja magát megtéveszteni vagy elterelni elhatározott irodalmi pályájától. Ha egy író elkezd másoktól műveket olvasni, vagy pláne gondolkodni, akkor rögtön otthagyja a múzsa, és optimálisan tanár vagy irodalomtörténész lesz belőle. Ezért óvakodik olvasni, viszont elvárja mástól, hogy őt olvassa. Az írók kedves, szellemes és kellemes emberek, rendszerint nem gyűlölik, csak egymást. Senki náluk szebben nem tudja leírni az emberi érzéseket, szolidaritást, becsületet és bátorságot, és fönti tulajdonságokat mindenkinél inkább meg lehet találni, mint náluk. Ha az ember nagylelkű gesztusokról és emberi értékekről akar hallani, csak velük társalogjon. Ha fentiekben részesülni akar, forduljon a szakácsnékhöz és postásokhoz inkább.

⁴⁵ Az Ady-kapcsolatról ld. Vészi Margit levelét Hatvany Lajoshoz Rómából, 1924. május 30-án. Ennek mellékleteként 14 Ady-levelet is elküldött Hatvanyinak, amelyeket utóbb Földessy Gyula elveszített, és ezen felül elküldte megmaradt lánykori naplóit, amelyekben részletesen megírta Adyval való megismerkedésüket, személyes és családi kapcsolatukat.

Miután a környezetemből nem sikerült útmutatást kapni, mi is hát a jó irodalom; megkíséreltem szakkönyvekből és kritikákból megtanulni. Így tudtam meg az idők folyamán, hogy jó irodalom, ami realista, jó irodalom, ami szürrealista, jó irodalom, ami a tömegekhez szól, jó irodalom, amit csak a kiválasztottak értenek, jó irodalom, ami felvidít, jó irodalom, ami lesújt, jó irodalom, ami derűs, jó irodalom, ami borús, jó irodalom, ami az egyszerű emberekről szól, jó irodalom, ami a bonyolult emberekről szól, jó irodalom, ami pártos, jó irodalom, ami pártatlan, jó irodalom, ami kijelentő jellegű, jó irodalom, ami feljelentő jellegű.

Nemrég jöttem rá, hogy az egész irodalom nem is olyan jó!”

Ez utóbbi mondat 1958. február 20-án kelt, abban az évben, amikor megjelent André Gide regényének, a *Les caves du Vaticannak* új magyar fordítása. A fordító Sárközi Márta. Az új fordítás a kötet címét is korrigálta, *A Vatikán titkára*.⁴⁶ (A 30-as években megjelent, König György fordította változat *A Vatikán pincéi* címet viselte.) Nem szabad tehát az irodalom fontosságáról vagy jóságáról utóbb idézett önéletrajzi mondatot sem szó szerint érteni. És nem is csak egyetlen Sárközi Márta fordításról tudunk. Gyerekei mesélték, hogy Thomas Mann regényét, a *József és testvérei* című tetralógiát közösen fordította a házaspár. A nyersfordítást szinte végig Sárköziné készítette, mert ő tudott jobban németül, Sárközi pedig nála is szebben magyarul. Hasonlóképpen fordított Wagner-operákat a fia számára, ráadásul szinte fejből, mert az eredeti német szöveget is kívülről tudta. Leginkább ismert, tucatnyi kiadást megért fordítása élete utolsó hónapjaiban készült: ez Durrell fergeteges humorú regényének, a *Családom és egyéb állatfajtáknak* átültetése magyar nyelvre.⁴⁷

A zenét is szerette, értette, jól zongorázott.

„A zenét az egész család művelte vagy pártolta, kivéve a nagypapát, aki olyan hamisan énekelt, hogy ha néha rávetemedett a dúdolásra, az összes lányai sikoltoztak és a hajukat tépték. Nagyanyámat már kislánykoromban is el tudtam csalni a legbokrosabb teendőitől négykezeset játszani. Ilyenkor lerakta a gyűrűit a zongora tetejére, és (így) játszottuk Moszkovszky spanyol táncait és Donizetti indulóit, hangosan számolva, hogy „Einzweidrei, einzweidrei”. Lenke néném hegedült, ugyanazt tette később a férje is, aki félfülére süket lévén, több ambícióval, mint sikerrel adta elő Varsányon a Kreutzer szonátát. Balkányi nagybátyám inkább a régi kuplék híve volt, kedvenc dala volt, hogy: »Nincs edesebb, mint a tánc, ha babám lába könnyű

⁴⁶ André Gide: *A Vatikán titka*. Fordította Sárközi Márta. Budapest, Európa, 1958.

⁴⁷ Gerald Durrell: *Családom és egyéb állatfajták*. Fordította Sárközi Györgyné. Illusztrálta Szántó Piroska. Budapest, Európa, 1966.

lánc«, továbbá az, hogy: »Tűz éget fojtó. Ön rossz tűzoltó! Láz éget sokszor, ön gyenge doktor!« és ehhez táncolni is szokott, padekatr-t. Vészi Gábor nagybátyám imádtá a zenét, de elméletileg egyáltalán nem értette és énekelni se tudott, így szöveget komponált a kedvenc dallamaihoz. [...] A fő zenész anyám volt, aki kezdte mint koloratúrszoprán a párizsi konzervatóriumban, de valami tyúkszemet kapott a hangszálaira, amitől egyre mélyebb lett a hangja, és 40 éves korában már eredeti fekvésben tudta énekelni Votán basszusszerepét. Anyám úgy találta, hogy az nagyon bájos dolog volna, ha ő a kis unokákból gyerekkórust alakítana, ami azután a vendégek előtt produkálhatná magát. Ebből a célból a legjobb játék közben mindig felharsant a végzetes: »Gyerekek, énekelni!« Amire felsorakoztunk a szalonzongora mellett, és anyám zongorakíséretével énekeltek, hogy »Megy váltani az őrjárat«, a Carmenből, és franciául, hogy »nuléfamme, dőszédamme«, amiből egy szót sem értettünk. [...]

Később, második férjemmel, sok szép összeveszést celebráltunk a zongora mellett, mert megvettük az összes klasszikus remekműveket négykezesre, de ő mindig negyedórával előbb ért a lap végére, mint én, mert elvből épp oly gyorsan és hardva zongorázott, ahogy beszélt. Énekelni addigra már csak zárt ajtók mögött és egyedül mertem, mert anyám addig képezte egész csinos kis mezzoszopránomat a legkiválóbb olasz mesterekkel, amíg förtelmes kakaskukorékolás lett belőle.

Most már teljesen elnémultam, mert lányom és férje zenepedagógusok, a nagyobbik fiam karnagy: ha véletlenül elkezdek valamit dúdolni, ordítanak, hogy »Hamis!«, vagy hogy »Nem szo, hanem do, nem hallod?« Nem hallom, mert nem tudom, melyik a szo, melyik a do, és nekem így is jó.

A zenei ízlésemmel bajok vannak, mert hol ez tetszik, hol az. Ha megfeszülök, se tudom élvezni Bartók népdalfeldolgozásait, viszont könnyeket tudok ontani Brahms szerelmes valcerein, épp úgy szeretem Zerkovitztól azt, hogy »Mondja kedves Bimzensteinné, hol dolgoztat ön?« mint Schuberttől a Wanderer-fantáziát, és sokkal szívesebben megyek ócskapiacra nézgelődni, mint koncertre, zenét hallgatni. Ez azt hiszem, apai örökség, ő is legszívesebben a copperlpolkát és a darumadarat adta elő, harmóniumon.”

A 30-as évek közepétől több ízben rendeztek házimuzsikát, bábjáték-változatban előadták például Mozart egyfelvonásos operáját, a *Bastien és Bastienne*-t. A tenorista Szabó Miklós volt, a kislány szerepét a Kolozsvárott élő Szegő Júlia énekelte, akinek Bartók életrajzát később sok nyelven kiadták, a basszus Jankovich Ferenc volt, a *Válasz* költője.

Az imént említett előadás már a Nyúl utca 14. számú házban volt, ahová 1940-ben költözött a házaspár. Ezt megelőzően, házasságuk elején a Fillér utcában laktak, onnan, mert drága volt a lakásbérlet, 1938-ben a Városmajor utca 26/d

szám alá költöztek, ahol alattuk éppen Vágó Márta szülei, az építészmérnök Vágó József és felesége laktak. Rövid időre, ugyancsak anyagi okokból az Olasz fasorban is béreltek egy lakást, majd átköltöztek a Molnár Ferenc tulajdonában levő Nyúl utcai villába. Molnár ugyanis, noha a látszat mást mutatott, a 30-as években még nem tekintette véglegesnek, hogy külföldön él. A döntő elhatározást a zsidótörvények után hozta meg. Az 1939-es év szilveszterén hajóra szállt, s elhagyta Európát. 1940-ben már a távolból felmondta a Vacuum Cleaner cégtől bérelt raktárait, ingóságait a Nyúl utcába vitette, s egyben véglegesen átadta a házat lányáéknak. Sárközi György hatezer kötetes könyvtára Molnár Ferenc saját, eddig dobozokban tárolt könyvtárával gyarapodott. A padlásra fölkerültek Molnár Ferenc egyéb ládái, amiknek a háborúban aztán nyoma veszett.

A Sárközi házaspár meghitt szeretetben, azonos szellemi hullámhosszon élt. Az írókat persze izgatta ez a származásilag, világnézetileg különös keveréket mutató kapcsolat. 1941-ben jelent meg Cs. Szabó László elbeszéléskötete, *A kígyó*. A címadó novella házaspárját, a kortársak is így olvasták, Sárközi Györgyről és Sárközi Mártáról mintázta az író. S bár irónia is lapul a sorokban, tisztelet és jó adag irigység is kiolvasható a jellemzésből: „laza ágyastársi szerződés helyett két egyforma ízlés, érzékenység, gőg és nemes szándék szövetkezett. [...] Nem használnak bódítószert az egyetértéshez, átmeneti fegyverszünetek helyett valódi békében élnek, amely túléli az éjjeli lámpa fényét.”⁴⁸

A harmonikus kapcsolatnak a zsidótörvények, majd a háború vetett véget. Ekkorra már újabb gyerekek gyarapodott a család: 1937-ben megszületett Sárközi Márta harmadik gyermeke: Sárközi Mátyás. A fiú 1956-ban disszidált, ma Angliában élő író, évtizedeken át a BBC magyar nyelvű adásainál dolgozott. Megkapaszkodásáról, a beilleszkedés nehéz éveiről szól az anyja leveleit is felhasználó *Levelek a Zugligetből* című könyve. Novellái egy része a családi anekdotatárból táplálkozik.⁴⁹

Sárközi Márta jó ösztönrel hamar, már 1938 tavaszán megérezte, hogy nagy baj van. Sárközi György 1935-ben lett az Athenaeum cégvezetője, s egészen 1940-ig megmaradhatott beosztásában. Ekkor hivatalosan ugyan felmentették, de munkakörét változatlanul megtarthatta. 1944. március 31-én hathónapos felmondással távolították el, április 12-én értesítették, hogy a felmondási időt sem kell letöltenie.

Sárközi Márta az első zsidótörvény elfogadása után levelet írt Erdei Ferencnek, a *Válasz* szociográfusának és közeli barátának, tanácsát kérve, mitévő legyen.

⁴⁸ Cs. Szabó László: *A kígyó*. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 92. [Első megjelenés: 1941]

⁴⁹ Kifejezetten a családi (karikatúra)képtárat megidéző kötete: *Tamperdű. Az elveszett Zugliget nyomában*. Budapest, Kortárs, 2013. Ld. Még „Lilában” című, Vészi Margitról szóló novelláját a *Torkig Bizánc* c. kötetében. Budapest, Pesti Szalon, 1993.

„A léggör bizony elég ronda errefelé. A fiamat már kétszer lezsidózták a játszótéren, és tegnap azt ordították neki, hogy »betöröm a szádat, te zsidó«. Hát most gondolkodom, hogy minek is szültem őket tulajdonképpen. [...] teljesen egyedül maradok evvel az óriási felelősséggel: Gyuri egyszerűen átadja magát [...] a nagy fene patetikus hazaszeretnek, és frázisokat felel a reális skrupulusokra. És én úgy érzem, hogy vétkes könnyelműség ülni, várni és hagyni, hogy három gyerek tönkremenjen. Magának mi a véleménye erről? Azért részletezem az egész ügyet, mert szeretnék egy elfogulatlan véleményt hallani. Maga hagyná leköpni a gyerekeit, vagy menekülne velük, amíg nem késő, feláldozva esetleg saját meggyőződését?»⁵⁰

Az anyai ösztön jól működött, s minden bizonnyal megfordult Sárközi Márta fejében az is, hogy szülei után menjenek. Sárközi Györgyöt elbocsátása után behívták munkaszolgálatra. Innen még megszabadult, gyenge fizikuma miatt kórházba került, onnan gyógyultan kijött, és még feleségével és a gyerekekkel együtt maradt. Az utcáról vitték el a nyilasok. A család tagjai külön-külön bujkáltak. A Nyúl utcai házra szemet vetett a Gestapo, rövid időre a Széll Kálmán tér sarkán álló, időközben sárga csillagos házzá kinevezett, eredetileg a Balkányi-rokonság tulajdonában lévő épületbe költöztek. Ezt azonban veszélyesnek látta Sárközi Márta, s lépéseket tett, hogy szétszéledhessenek, elhagyhassák a fővárost. Horváth Eszternek és Horváth Ádámnak, apjuknak kösznhetően voltak hamis papírjai. Horváth Ádám Szigetszentmiklóson vészelt át a háborút mint Erdei Ferenc édesapja tanyáján szolgáló hagymaszedő idénymunkás és istállófiú. Anyja már két előző nyáron odaküldte dolgozni, ismerték a környéken, megjelenése nem keltett feltűnést. Horváth Eszter szobalány volt a Schlachta Margit-féle Szürke Nővérek oltalma alatt, a rend pesthidegkúti szanatóriumában. A legkisebb fiú Balatonkilitire került, a család háztartási segítsége vitte magával, mint saját zabigyerekét. Édesanyja nem volt végig vele, ugyancsak hamis papírokkal, a Balkányi család szakácsnéjához utazott Balatonlellére, mint éppen nyugdíjba vonuló háztartási alkalmazott. Személyazonosságát a Vészi család szobalányától, Pataki Annától kölcsönözte. Pataki Anna ekkoriban házasodott össze a Vészi-család egykori inasával, s együtt költöztek a Nyúl utca házmesteri lakásába. A háború vége Szegeden érte Sárközi Mártát, ahová az ostromgyűrűt megkerülve jutott Matyival. Szinte végig gyalog tették meg az utat. Szeged úgynevezett zárt város volt, elkerülte a háború, volt víz és gáz, volt piac. Sárközi Márta felutazott Budapestre a nagyobb gyerekeiért, s magával vitte őket Szegedre. A dél-magyarországi városban próbál-

⁵⁰ Sárközi Márta Erdei Ferenchez, 1938 pünkösdjén. In: H. Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Budapest, Magvető, 1991. 342–343.

ta ki először műstoppoló tudományát, az iparigazolvány megszerzésében Erdei Ferenc működött közre.

A műszövést a háború alatt, 1943-ban tanulta ki. Amikor elkerülhetetlennek látszott, hogy férje elveszti állását, Sárközi Györgyné, az úriasszony, lement az Olasz (ma Szilágyi Erzsébet) fasor és a Nyúl utca sarkán lévő műstoppoló műhelybe, s azt mondta a kissé csodálkozó Glasz úrnak, most nem mint kuncsaft jöttem, hanem tanulni. Előrelátó volt, olyan foglalkozást választott, amelyhez az alapanyagot a megrendelő hozza. A javítószálakat az ép szövetből húzza ki a műszövő. A hivatás a legnehezebb időkben is űzhető, sőt, akkor nélkülözhetetlen igazán.

Szegeden még reménykedett, hogy Sárközi György életben van. A hírek erről szóltak, s arról, ha megjön a költő, s véget ér a háború, kultuszminisztert csinálnak belőle. Balfra vitték, Szerb Antallal és Halász Gáborral együtt. Elsőként *A Pendragon legenda*, az *Utazás és holdvilág*, a magyar és világirodalomtörténet szerzője halt meg 1945 januárjában. Sárközi György nem egészen egy hónappal a háború befejeződése előtt, március 8-án. Halász Gábor, a franciás műveltségű esszéista, a *Nyugat* és a *Magyar Csillag* kritikusa áprilisban követte. Sárköziből, az éteri költőből megfeszített angyal lett, aki angyaltól szokatlan módon végelgyengülésben halt meg. Egy magabiztató versében néhány évvel korábban azt írta: „Semmi bajom. Nem vagyok elhagyott, / Valószínű, hogy éhen nem halok.”⁵¹ Elhagyottan éhen halt. A család fogorvosa, Klinger Endre azonosította a holttestet. Horváth Ádám ekkor látta először sírni az anyját. Másodszor és utoljára 1952-ben, Molnár Ferenc haláláról értesülvén.

A háború utáni *Válaszban* Weöres Sándor publikálta Halász Gábor és Sárközi György utolsó levelét.

„Kedves Sándor, most az egyszer nem irodalmi kérdésben fordulok hozzád, hanem nagyon súlyos egyéni kéréssel. Sáncmunkára vagyok beosztva Balfon (Sopron mellett), otthontól és minden utánpótlástól teljesen elzárva. Velem volt Szerb Tőni is, de sajnos csak volt; tegnapelőtt temettük el. Itt van Sárközi Gyuri is, aki majd csatlakozik kérésemhez: küldj nekünk valami pénzösszeget kölcsönképpen, amit alkalomadtán majd visszafizetünk. A legjobb lenne persze a természetbeli segítség (élelmiszer), csak félek, hogy a csomag elvész; pénzt állítólag inkább kézbesítenek. Ne haragudj, hogy ilyen kéréssel zaklatlak, de igazán a legvégsőkről van szó. Előre is hálás köszönettel ölel Halász Gábor. Sanyikám, de profundis... Segíts rajtunk, ha lehet és ha tudsz. Ölel Sárközi Gyurka.”⁵²

⁵¹ Sárközi György: Esti séta.

⁵² Weöres Sándor: Levelek, romok. *Válasz*, 1947/10. 329.; Lengyel Balázs: Élet és halál. Dokumentumok Szerb Antal, Halász Gábor és Sárközi György történetéről. *Élet és Irodalom*, 1995. március 24. 5.

A harmincnyolc évesen özvegyen maradt Sárközi Márta nem adta meg magát. Visszajött Budapestre, s amennyire tellett, rendbe hozatta a Nyúl utcai házat. Három kibombázott szobából egy ablak nélküli fedett teraszt alakított ki. A könyvtárat, férje és apja könyveit a háború végén a Györffy Kollégiumnak adta. Egy kikötése volt: a könyvek maradjanak együtt. De nem így történt. A család úgy tudja, Révai József vitette el a könyveket a kollégium felszámolása után, s hogy Révai bőven válogatott belőle magának. Sárközi György nagy 1848-as anyaga, melyet Mednyánszky Cézárról, a Görgey csapatait harcra buzdító tábori főpapról szóló regényéhez, a *Mint oldott kévéhez* gyűjtött, valószínűleg így került a kulturális birtokába.

A *Válasz* 1946 októberében indul újra.⁵³ Nem lehetünk bizonyosak benne, kinek az ötlete volt. Illyés egy visszaemlékezésében Fülep Lajos és Bibó István nevéhez köti a gondolatot. Sárközi Márta úgy emlékszik, Németh László vetette fel, újra kellene indítani a folyóiratot, s hogy erre a Nyúl utcai veranda kiválóan alkalmas. „[Németh László] Hozzáfűzte még, hogy Magyarországon csak az olyan vállalkozás szokott sikerülni, melynek megvalósítására asszonyok indulnak el a ridiküljükkel.”⁵⁴ De rögvést az indulásnál majdnem megfeneklett a *Válasz* ügye. Illyés az „irányítás mondhatni látszólagos szerepéről” beszélt, vonakodott a feladatoktól. De volt, aki nagyon is szerette volna megkaparintani a folyóiratot: Erdei Ferenc, az első *Válasz* közreműködője, ekkor még – a nyilvánosság előtt – a parasztpárt egyik vezetője. Utóbb már mindenki tudta, a kommunisták elkötelezett, titkos párttagkönyvvel rendelkező székértelője volt. A személyes kapcsolatnak, a barátságnál erősebb érzelmeknek engedelmessé meg is támogatta a folyóiratot.

A folyóirat formailag a Nemzeti Parasztpárt orgánusaként jelent meg. A háborút követő időben kevés volt a papír, csak valamely politikai párt papírkerete terhére juthattak alapanyaghoz a lapok. A folyóirat és a párt eszmei és gyakorlatias kötődése magától értetődő, hiszen a *Válasz* a parasztság ügyének szószólója volt a 30-as években. Ez azonban nem jelentett ennél többet, nem szólt bele a párt a lap irányvonalába, vagy alig. Már nem emlékszik a köztudat Farkas Ferencre, a közgazdasági és művészettörténész végzettségű parasztpárti politikusra, a *Válasz* megbízható és mindenben segítő háttéremberére. Farkas volt a *Szabad Szó* kiadója és szerkesztője 1938 és 1944 között, a felszabadulás után pedig a parasztpárt egyik vezetője volt. Ügyes-bajos dolgokban, papírkiutalásban, számlák intézésében, aláírások megszerzésében számíthatott rá Sárközi Márta.

Illyés lett a folyóirat főszerkesztője. Most jött el az ő ideje. A parasztpárt tudta és megkérdése nélkül választotta vezetői közé, amikor Illyés még nem tudott

⁵³ Ld. a *Válasz* történetének második korszakáról írt monográfiámat. Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel. Válasz 1946–1949*. Budapest, Argumentum, 2009.

⁵⁴ Sárközi Márta – Illyés Gyula kérésére készült – visszaemlékezése a háború utáni folyóiratra. *Lélegzetvétel*, 265.

átkelni a Dunán. Nagy tekintély volt a kommunisták szemében is, 1945 márciusában a debreceni nemzetgyűlés előtt Révai József nyilvánosan a „legnagyobb élő írónak” nevezte, Rákóczival, Kossuthal és Petőfivel emelve egy sorba. Révai beszéde több tízezres példányszámban napvilágot is látott. Illyés kiküzdött írói szerepe és minősége mellé, hangsúlyozottan mellé s nem azt helyettesítve, politikai felhatalmazás, megerősítés is társult. Írófejedelemmé lett, Babits egykori rangját örökölte meg. Az irodalmi teljesítmény kapott a korszellemmel, a kor irodalmi és politikai közérzetével megegyezően kinevezést. Nem volt ez brutális politikai gesztus: a politikának ugyan szüksége volt Illyésre, de nem várt el cserébe még olyat tőle, ami Illyésnek ekkor ne jött volna szívéből. Németh László a felszabadulás szót nem írta le, nem mondta ki, a fordulatról csak úgy beszélt, „amióta az új világba átpottyantam”. Ezzel szemben Illyés 1945 novemberében is bizakodó: „Ez a világ [...] még csak úgy enyém, mint szobrásznak a kőtömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nem csak a magamé, a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátosságait is.”⁵⁵ A metafora sokféleképpen értelmezhető: megengedi nemcsak az irodalmi, de a politikai szövegösszefüggést is. Egy azonban bizonyos: ez a valóságban a fejlődésregények ideje. A Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta Illyést a felszabadulás évében. A háború előtt is ott volt neve a *Válasz* szerkesztőbizottságában, mögötte volt a *Nyugat* társszerkesztői múltja, majd a *Nyugat* folytatásaként létrejött *Magyar Csillag* szerkesztése. A háború éveiben az utóbbi folyóirattal is, a *Babits-émlékkönyvvel* és *A francia irodalom kincsestára* összeállítással is a széles nemzeti összefogás megteremtője volt.

Kezdetben Illyés végezte a szerkesztés érdemi részét, Sárközi Márta a kiadással járó szervezési munkát és a tördelést. Aztán szép lassan a munka minden fázisa átcsúszott Sárközi Márta kezébe. Németh László látnoki módon már a tervezés fázisában megjósolta, hogy mi fog történni. Egy levelében ezt írta: „A folyóiratot okvetlenül csinálja meg. Sőtérre, Bibóra és magára kell építeni. Illyés periodikus természete szerint villámljon és füstölődjön fölötte.” Németh László szubjektív módon választotta Sótér Istvánt, hiszen az ekkor alig harmincéves kultuszminisztériumi tisztviselőnek nem volt szoros személyes kapcsolata a folyóirat szerkesztőivel. De az igaz: mind az első, mind a második korszakában meghatározó szerzője, novellistája és kritikusa volt a *Válasz*nak. És művei a korszak alaphangulatáról, érzéseiről szóltak.

Hogyan emlékezik Sárközi Márta az indulásra?

⁵⁵ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 395.

„Ostrom után megint összetalálkoztunk, csak a férjem nem jött vissza, meghalt Balfon. A baráti kör is meghalt (erre-arra), a házat is lebombázták, pénz se volt, sokáig tengődtem Szegeden a gyerekekkel és több fogadott árvagyerekekkel mint műstoppoló. Azután feljöttem Pestre, fölépítettem a házat, összeszedtem a családot, megalapítottuk a Paraszt-párt íróival a Válasz-t. Nálam volt a szerkesztőség. A lebombázott három gyerekszoba helyén óriási fedett teraszt csináltattam, ott nyüzsögtek a szerkesztők. A két szobában és a nagy hallban állandóan lakóvendégek aludtak matracokon és tábori ágyakon. A háztartási segítséget Rózsi képezte, egy balatonkiliti parasztlány, aki a teraszon aludt egy romos rekamién, dunna alatt és a papám autós sapkájában. Ha rájött a jóság, kitakarított, megfőzött, mosogatott. Reggelenként megmasszírozott (ez volt a mestersege) és azután kártyát vetett egy piszkos pakli vetőkártyával. Ha vőlegény került mellém, az jót jelentett, ha a halál, akkor az nem jelentett semmit. Ha rossz kedve volt, hetekre eltűnt; kimászott búcsú nélkül a verandáról és elment feketézni; fél borjúkat hozott vonatton utazva és seftelt az oroszokkal. Én reggel kezdtem a feketefőzést a reggeli vendégeknek, azután főztem a feketét a tízórai vendégeknek, azután ebédet az ebédvendégeknek, feketét a szerkesztőknek és vacsorát a vacsoravendégeknek.

A nyersanyagot a szüleim amerikai csomagjai szolgáltatták. Óriási szellemi életem: állandóan művelten beszélgettem irodalomról, vagy lelki klinikát tartottam a parasztpárt és a kommunista párt között hasadozó lelkű ifjakkal. A saját gyermekeimet bedugtam intézetbe, hogy ne zavarjanak bokros és fontos teendőimben. Korrigáltam, lektoráltam, tördeltem (ifjú) költőknek írtam biztató vagy lebeszélő leveleket, leeresztettem a klozetba az ifjú parasztpárti költők verseit és megírtam az ifjú Juhász Ferencnek, hogy ne foglalkozzon versírással, mert nincs hozzá tehetsége.

Később óriási arányokat öltöttem. A szerkesztőség átköltözött a Madách térre, egy pompás irodahelyiségbe, és megnyílt a Fehér Holló könyvkiadó is. Az egész szakmáról sejtelmem sem volt. Az adminisztrációt egy cégvezető képezte, aki elsikkasztotta a villanyszámla és az adó céljaira félretett pénzt, azután bebújt a szekrénybe a villanyszámlás elöl és az adóletagadások és hamis könyvelések céljára külön tartott egy szakembert havi kétszázért. A nyomdászamlásnak feketét főztünk és nem fizettünk. Kiadtunk néhány művet, a Válasz is virult, a nyomdászamlákat sorban a Nyúl utcai házamra táblázták be. Két altiszt is volt: az egyik azelőtt leánykereskedő és kártyabarlang tulajdonos volt Bukarestben, és követségi komornyik. Mindig volt nála Napóleon arany és dollár, és ha elmentem egy félóra, saját zsebére árulta a raktárból Fazekas Mihály összes verseit. A másik altiszt német-szakos Eötvös-kollégista volt, ki nagyszerű süteménycsomagokat kapott Tőfűről a rokonaitól és Bonyhádról a menyasszonyától, avval táplált engem is. A titkár-nő szakmányba gépelte a leveleket, hogy »versei nem ütnek meg a mértékünket,

olvasson sokat és jelentkezzen néhány hónap múlva újra. Kovách.« Szabó Lőrinc volt először versszerkesztő, de ő mindenkit buzdított, hogy menjen költőnek, úgy hogy családapák hagyták ott biztatására paksi fűszeres-segédi állásukat és dühödt feleségek jöttek engem kérdőre vonni, hogy ők feljöttek Pestre költőnek a mi biztatásunkra, és most mi legyen velük? Ezután Weöres Sándornak adtuk a verseket bírálni. Neki viszont minden olyan vers tetszett, aminek nem volt értelme és nő volt az írója. A szerkesztőséget absztrakt lipótvárosi költőnők árasztották el, de azután ez is abbamaradt, mert az egyik költőnő végül is férjül vette a kritikust.

Nekem itt gyönyörű főszerkesztői szobám volt, faburkolattal és óriási Wertheim kasszával, amiben a tízóraitam tartottam. Egy ideig volt valódi titkárnóm is, solideoglóriás finom leánya, aki pirulva hozta be a leveleket aláírásra és égő fülelkel olvasta a cégvezető pornográf könyvgyűjteményét, mikor azt hitte, hogy nem látják. (Ezt a hölgyet azután tovább passzoltam Bernáth Auréléknak, akik a Magyar Művészetet szerkesztették, de Aurél felmondott neki, mert azt mondta, hogy krodilszaga van.) A cégvezetőm egyébként mellesleg egy öreg szenilis, folyósszemű bácsi pornográf könyvtárának az elközvetítésével is foglalkozott. Egész nap jöttek különböző kéjencek és jó pénzekért vitték az illusztrált műveket. Néha a folyósszemű öreg is megjelent, de azt pár forinttal elintézte a cégvezető és kituszkolta. (Ez nem az én kiadói tevékenységem volt, hanem a cégvezetőm magánvállalkozása.)

Az anyagi helyzet romlásával feladtuk az előkelő helyiséget, és a Szerb utcába költöztünk, egy üzlethelyiségbe, Püski Sándor könyvesboltja mellé. Egy íróasztalt átadtunk Püskiéknak, ott ült a könyvelőnőjük egész nap, vőlegényével, Pistával, aki, nem tudom milyen perverzitásból kifolyólag, állandóan a menyasszonya szemét fogdosta. (Akkor már Kecskeméten nyomták a Választ.) A cégvezető elment főiskolai tanárnak, a kollégista altiszt is kilépett, hárman maradtunk »Kovách«-csal, a titkárnővel, és Józssival, a lánykereskedővel.

[A titkárnő ekkor Kovách Márta, Gyapay Gábor menyasszonya, majd felesége volt. – Sz. Á.]

A lapot Kecskeméten nyomták (ott is adósak maradtunk a nyomdaszámlával.) Minden hónapban lementem egy napra Kecskemétre, tördelni. Olyankor már feketével vártak a nyomdában. Csak akkor volt baj, ha pisilnem kellett. Takács úr, a szedő, ilyenkor gondterhelten rázta a fejét, hogy a nyomda reterátja olyan csúnya, oda nem vihet! Végül leakasztott egy nagy karikás kulcsot és több utcán át elvezetett a környék legszebb vizeldéjéhez, a Ferences zárda szuterénjébe. Ez egy betonozott helyiség volt, ahol ki-ki oda guggolhatott és azt üríthetett, ahova és amit akart. Ebédre a nyomdatulajdonos Tóth László volt polgármesterhez voltam mindig hivatalos. Gyönyörű sakk-szakkönyvtára volt, és szép háza, a nagyszerű fürdőszobá-

jának egyetlen hibája volt, hogy nem volt még bevezetve a víz Kecskeméten. Irodalomról beszélgettünk a kitűnő ebéd mellett, közben a szalonba bejött a disznó és magára rántotta az asztal filéterítőjét, a száradásra kitergegetett tarhonyával együtt.”

Legendák övezik Sárközi Mártát, a családot is, s ebben a legendásításban – mint az iménti idézet erre jellegzetes példát mutat – ő maga is tevékenyen részt vett. Visszaemlékezése elején persze figyelmezteti olvasóját, megvilágítva visszaemlékezésének műfaját, modalitását. Egy barátot idéz, aki szerint:

„»A Márta nem hazudik, csak kissé pittoreszk.« Érdekes, ha egy festő úgy ábrázolja a világot, ahogy ő látja, azt mondják, ez egy jó festő. Ha úgy ábrázolja, ahogy a legtöbben látják, azt mondják, pfuj, naturalista, és köpnek egyet. Nekik szabad, nekem nem?”

Illyés Gyula és Sárközi Márta levelezése jól nyomon követhetővé teszi a folyamatot, ahogyan lassan az asszonyra maradt a szerkesztés munkája. De csak azért maradhatott egyedül, mert képes volt elvégezni a feladatot. A jó minőségérzékű és egyenes ember könnyedségével az egyszerű tevékenységek közé sorolja a szerkesztés munkáját: „*a begyűlt kéziratokat el kellett olvasni és az értékeseket közölni, a rosszakat a papírkosárba dobni*”⁵⁶

Illyés Gyulát először a politikusi és írói közszereplésből adódó feladatok és utazások, aztán írói hivatása és szorongásaiból adódó szökései távolították el a szerkesztői munkától. Kettejük levelei megdönthetetlen bizonyítékot szolgáltatnak arra, ki szerkesztette valójában a folyóiratot. 1947 őszén Párizsba utazott Illyés, s onnan keltezte Sárközi Mártának szóló, felelősségvállalása gyengülését indokló sorait: „Innen nem érzem a politika hullámmzásait, s így további döntés [Farkas] Ferire és magára hárul.”⁵⁷ Majd néhány hét múlva már egyértelműen áttetálja a feladatot: „...az októberi szám is oly kitűnő, hogy bűn volna hazamennem. Csak így tovább! Nem is tudom, mit dicsérjek legjobban a lapban. Laci regényrészlete [az *Iszony* egyik folytatásáról van szó. – Sz. Á.] oly remek, hogy – komolyan mondom – itt negyedolyan jót sem írnak. A fiatal költők úgy tudják a dolgokat, hogy tőlünk öreg rozmároktól szánalmas öntetszelgés volna, ha nem vonulnánk nyugalomba. [...] Minden munka alól felmentve érzem magam és ezért is őszinte köszönetet mondok magának.”⁵⁸ A végső ponton, 1949-ben Illyés elvonult Felsőrácegrespusztára, s szinte mérgesen ír Sárközi Mártának,

⁵⁶ Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel*, 266.

⁵⁷ Illyés Gyula levele Sárközi Mártához, 1947. szeptember 14. *Menedékház*, 252.

⁵⁸ Illyés Gyula levele Sárközi Mártához, 1947. október. *Menedékház*, 253.

visszautasítva a tanácskérést: „Gondolhatja, mennyire érdekel ebben az üdítő tehénbögésben és istállószagban az irodalomnak az a bájlege, amelyet konokon utánam fúvál. Legyen szíves hagyjon ki ebből az erkölstelenségéből, nem ezért hagytam el a bűnös várost. Ha még egy kéziratot utánam mer küldeni, feleletül a legelőről veszek fel egy napszárította valamit s azt teszem a borítékba...”⁵⁹ Ezekben a levelekben egyszer nem merül fel Illyés részéről, hogy mi van az anyagiakkal.

Hivatalosan mindvégig Illyés Gyula neve fémjelezte a *Választ*. Sárközi Márta státusa hivatalosan felelős kiadó volt. De ha levelezését, visszaemlékezéseit, a másoktól származó levelek említéseit nézzük, hetekre, olykor napokra lebonthatóan kiderül, hogyan állította össze a számokat, mit tett a lapért.

Miként jellemzik őt a levelek és a róla született portrék? Fontosságára, szélemességére, irodalomszervezői jelentőségére utalva említik őt Charlotte von Steinként (Lakatos István),⁶⁰ a magyar Sylvia Beachként (Szabó Zoltán)⁶¹ és Mme de Sévigné-ként (ugyancsak Szabó Zoltán)⁶². Ezek a nagyon tekintélyes összehasonlítások helytállóak, de nem érintenek egy fontos szerepet, a mecénását. A visszaemlékezések csak találgatnak, miért vállalta a lap újraindítását. A válaszok legtöbbször arra utal, hogy férje emlékének tartozott vele, de egykori munkatársai, később barátai azt is gondolták, lehet, hogy egyszerűen kedve telt benne, hogy egy „széthúzó-összetartó íróközösség gondját magára vehette”. Keresztury Dezsőt idézve pedig azért, mert „így akarta a nemzetre, a magyar művelődésre ruházni apja, Molnár Ferenc maradék vagyonát.”⁶³ És szép lassan, minden figyelmeztetés és féltés ellenére, ez így is történt.⁶⁴

Sárközi Márta nem egyszerűen jó folyóiratot szerkesztett, hanem spontán irodalmpolitikát csinált. Kezdte rögtön azzal, hogy az első számban megjelentette Szabó Lőrincet és Németh Lászlót. Ők ketten voltak azok, akiket a *Válasz*-körből

⁵⁹ Illyés Gyula levele Sárközi Mártához, 1949. május 28.. *Menedékház*, 262.

⁶⁰ Lakatos István: Sárközi néni – Charlotte von Stein. *Menedékház*, 178–188. Charlotte von Stein (1742–1827), német író, J. W. Goethe nagy szerelme, akihez a költő 1775 és 1784 között több mint 1700 szerelmes levelet írt.

⁶¹ Szabó Zoltán nekrológja Sárközi Mártáról. Elhangzott a Szabad Európa Rádióban 1966. augusztus 13-án. Sylvia Beach (1887–1962), amerikai származású párizsi könyvkiadó és irodalomszervező. 1919-ben alapította meg kiadóját, a Shakespeare and Companyt, elsősorban expatriált amerikai írók számára. Az amerikai, ír és angol írók otthona volt Párizsban. Thornton Wilder és Ernest Hemingway, T. S. Eliot és Sherwood Anderson, F. Scott Fitzgerald és Ezra Pound egyaránt otthonos volt üzletében. A könyvkereskedés James Joyce második párizsi otthona és az *Ulysses* bölcsője volt. Innen indult diadalútjára félkilós nyomtatványcsomagban a híres könyv első kiadása.

⁶² „Chère Mme Martha Sévigné...” címezi levelét a szerkesztőasszonynak Szabó Zoltán 1946 novemberében. *Menedékház*, 130. Marie de Rabutin-Chantal, marquise de Sévigné (1626–1696) francia arisztokrata, 1120 levelét ismeri az utókor.

⁶³ Lator László: Márta. *Menedékház*, 89.

⁶⁴ Lásd például Ferenczy Béni feleségének óvó sorait: „Té Márta – vigyázz a Nyúl utca 14-re, nehogy eldobolják a fejed felül – sokszor vagyok nyugtalan – a fehér holló feketén jelenik meg rossz álmaimban.” Róma, 1947. december 8. *Menedékház*, 170.

a legtöbb támadás ért a háború után. Németh Lászlónak az idegenellenességet súroló nézeteit, a *Kisebbségben* rosszul időzített – a nagybeteg Babits által is nyilvánosan és élesen megtámadott – magyarság-vízióját rótták fel, és természetesen a szárszói beszédét. A Szabó Lőrincsel kapcsolatos „gyanúsítási góc”, ahogyan maga a költő nevezte a támadások egyik indokát, az 1942-es weimari Europäische Schriftsteller Vereinigung, az Európai Író Egyesülés ülésén való részvétel volt.⁶⁵ És a persze a *Vészér* című vers maga és annak háború alatti újraközlése. A háború befejeződése utáni hónapokban erősek voltak az indulatok, Szabó Lőrincet is többször kihallgatták. A város a pletykáktól volt hangos. Egy szóbeszéd szerint Sárközi Márta azt terjesztette volna a költőről, hogy a háború alatt horogkeresztel díszített szendvicseket kaptak a vendégek a Volkmann utcai lakásban.⁶⁶ Horváth Zoltán heves cikkekben támadta a költőt, a német rajongást háborús bűnösséggig növesztette, s azt kívánta, kerüljenek azok is ítélőszék elé, akik őt és a hasonlókat védelmükbe veszik. Sárközi Márta hosszú beszélgetés után az Andrássy úton nyilvánosan megcsókolta Szabó Lőrincet.⁶⁷ A költő 1945-ös naplójában hol barátként, hol (az egyik) „rothasztó góc”-ként szerepel Sárközi Márta.⁶⁸ De ahogy megindult a folyóirat, úgy lett a születő *Tücsökzene* állandó fórumává. Közel száz verse jelent meg Szabó Lőrincnek a folyóiratban. S nemcsak szerzőként, de nem hivatalosan szerkesztőként, a versrovat vezetőjeként is foglalkoztatta őt Sárközi Márta.

És Németh László? Nehéz írói, emberi alkat. Bűnbak volt azok helyett, akiknek az igazi felelősséget kellett volna viselniük. Az igen érzékeny író egzisztenciális helyzete és lelkiállapota is megsínylette a kiszolgáltatottságot. Újabb és újabb sajtóhadjárat indult ellene, minden mondata, gesztusa politikai kontextusba került. A *Válasz* újraindulásának hónapjában írta Illyés Gyulának: „...életemben először a magam írói súlyának növelése vált célommá; úgy is mondhatnám, hogy néhány boxerütést szeretnék a nemzet orrára mérni – jelentős művekkel.”⁶⁹ A hivatás- és álláskereső zaklatott időszakában élt Hódmezővásárhelyen. A *Válasz* szerkesztői abból az evidenciából indultak ki, hogy Németh László a magyar irodalom egyik óriása. Ezért és nem emberségből vállalták, hogy a lapot az ő otthonává tegyék, hogy „szerkesztési monstrumokkal” terheljék meg, a folyóirat belső arányait is gyakran felbillentve. Világirodalmi rangú regényének születése

⁶⁵ Ld. itt a kötetben a Szegi Pál-portré megfelelő részét.

⁶⁶ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*. *Napló és védőbeszéd 1945-ből*. Budapest, Magvető, 1990. 130–132.

⁶⁷ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 72.

⁶⁸ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 144.

⁶⁹ Németh László levele Illyés Gyulának, 1946. október 27. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1993. 576.

körül bábáskodott a folyóirat, az *Iszony* havi rendszerességgel jelent ott meg. A *Válasz* Németh László otthonává lett.

Nem tekintette bátorságnak a háborús bűnökkel megvádolt írók közlését Sárközi Márta. Semmit nem tekintett bátorságnak, mert a bátorság vele született sajátja volt, személyiségének lényege. És mert főként békét akart, visszatérést az alkotó időszakba.

A harmadik nagy formátumú, meghatározó és összességében legtöbbet publikáló szerző Bibó István lett a *Válaszban*. Bibó politikai elemzéseket, tanulmányokat írt és adott a folyóiratnak, Németh László kárhoztatta, sajnálta is Bibót, hogy aktuálpolitikával is foglalkozott, mint erről életrajzi írásainak gyűjteményében, a *Homályból homályba* című kötetében vall.⁷⁰ A politikát efemer szintnek tartotta, s mint ilyet feledésre ítélte. Mégis, a különbségek ellenére Bibó István és Németh László munkásságában van egy igen lényeges közös vonás: mindketten személyes egzisztenciájukat vitték munkájukba, kockára téve saját és családjuk élete kereteit, vállalva a lehetséges vesztes pozícióját is. És ez volt Sárközi Márta egyik meghatározó vonása is.

Bibó István életműve jelentékeny részének a *Válasz* adott teret. Itt jelent meg a *A koalíció válaszáton, A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változások értelme, az Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem* és a zsidókérdésről szóló monográfia terjedelmű elemzése. Azt mondta egyszer Bibó, fejfájára az kerüljön, élt három évet, 1945 és 1948 között. Azt is írhatta volna, élt a *Válasz* oldalain és közegében. (Bibó azután került a folyóirathoz, hogy a *Valóságban* megjelent tanulmányát élesen megbírálták a kommunisták.)

Egy irodalmi legendát módosít Sárközi Márta és Pilinszky János levelezése. Pilinszkyt „újholdas” költőként tartja számon az irodalmi köztudat: a belső borítón feltüntetett állandó közreműködője volt az 1946 júliusában indult negyedéves folyóiratnak, az *Újholdnak*. És persze versei jelentek meg benne. Ezek a tények önmagukban is elegendőek volnának a besoroláshoz. A *Válasz* később indult, s Pilinszky még később, több mint egy év múltán, 1947 őszén jelent csak meg benne. De fontos az is, mely versei jelentek meg a *Válaszban*: az utóbb „Francia fogoly”-ként ismert „Csak azt feledném” című és kezdetű, a háború élményét kimerevítő katasztrófizmus-verse. Aztán a történetileg motivált szorongást ontológiai félelmmé tágító „Kihűlt világ”, s a „Piéta”, s a ritka szerelmes versek közül a „Mire megjössz” és az eredetileg Németh Lászlónak dedikált „Utazás”, utóbb „Senkiföldjén”. De a verseknél döntőbb a személyes kapcsolata a nálánál másfél évtizeddel idősebb Sárközínével. Kortársai között elveszettebb volt, a „szerkesztő nényiben”, ahogy leveleit

⁷⁰ Németh László: Vásárhelyi évek. Kötetben uő.: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1977. II. k. 51.

Sárközi Márta aláírta, kicsit anyát is kapott. A lényegesen egyneműbb színeképű *Újbold* szerkesztői nem nézték jó szemmel a barátságot, és hogy Pilinszky a vetélytársnak tekintett folyóirathoz szegődött. A szemrehányások és sértések Pilinszkyt abban erősítették meg, hogy – saját fordulatát idézzük – a „jobbik részt” választotta. Mindez persze a későbbi emberi és írói kötődését Nemes Nagy Ágneséhez nem módosítja, csak a genezis kettős pillanatát, az egyidejű kettősséget pontosítja.⁷¹

Milyen volt a *Válasz*? Nem feladatunk itt elsorolni a folyóirat publikációit. Csak emlékeztetünk arra, mi minden jelent meg hasábjain. Illyés, persze. Részletek a *Hunok Párizsban* című esszéregényéből, versek, beszámolók a párizsi béketárgyalásokról, francia élményeiből született szociográfia. A háború előtti szerzői körből a *Válasz* munkatársa maradt többek között Vas István, Sótér István, Szentkuthy Miklós, Weöres Sándor, Kodolányi János. A lap köré gyűlt az Eötvös kollégisták pályakezdő csapata: Lator László, Domokos Mátyás, Fodor András, Orosz László, Szász Imre, Major Jenő, Gyapay Gábor, Niederhauser Emil, Ruttkay Kálmán. Publikált a folyóiratban Cseres Tibor és – ha egyetlen vers erejéig – Csorba Győző is. És ne feledkezzünk meg a nemsokára emigráló Kovács Imréről, aztán Márkus Istvánról, Sarkadi Imréről. Sarkadit, az írot, szociográfust, kritikust minden fenntartás nélkül szerette Sárközi Márta. Azok közé tartozott Sarkadi, kis létszámú társaság volt ez, akiknek naiv politikai hitét vagy ideológiai botlását is megbocsátotta. A menlevél a minden vitán felül álló írói tehetség volt, mint az apák nemzedékébe tartozó Szabó Lőrinc és Németh László esetében. A *Válasz* utolsó számait olvasva meglepődik az olvasó, milyen sokáig bírta a folyóirat, mégpedig úgy, hogy minősége és jelentősége nem csökkent. Az 1949/5-6. szám nem május-júniusban, hanem – mint Orosz Lászlóval való levelezéséből kiderül – nyár legvégén, augusztus utolsó napjaiban jelent meg. És ami ennél fontosabb: nincs egyetlen szégyellni való sora sem, politikai engedményt a *Válasz* nem tett. Nem hajtotta meg gerincét, azzal áltatva magát, hogy így menti az értéket. Nem közölt alibi irodalmat, kritikát.

A fiataloknak igyekezett nagyobb honoráriumot fizetni Sárközi Márta. Ameddig tehetette. Gyerekeit, hogy 10 fillért megspóroljanak, leszállította a villamosról, de amiye volt, megosztotta az írókkal, a közreműködőkkel. De aztán egyszer öszszetalálkozott az utcán Heltai Jenővel, apjának talán legjobb itthoni barátjával, „aki szivarját szája sarkába tolva szemrehányóan rám szólt: »ballom fiam, hogy apád pénzén fasiszta folyóichatot szechkesztesz!« Sajnos, ezt apámnak is megírta és ezzel meg is szűntek az élelmiszercsomagok, sőt idővel más anyagi támogatás is.”

⁷¹ „Ha érdekl: rengeteg szemrehányást kaptam azért, mert a *Válasz*hoz szegődtem. Volt, aki megsértődött, volt, aki belém mart. De mindez csak meggyőzött arról, hogy a jobbik részt választottam.” Pilinszky János levele Sárközi Mártához, 1948. február 5. *Menedékház*, 203.

A *Válasz* kifizetetlen nyomdaszámláit az Antiqua Nyomda tulajdonosa, Wiesmayer úr a Nyúl utcai házra terhelte. Kétszer annyit kért egyébként a lapszámokért, mint amennyibe azok valójában kerültek. 1948 augusztusában ezért nyomdát váltott Sárközi Márta, visszatért a kecskeméti Részvény Nyomdába – hivatalos neve ekkor Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság –, ahol a háború előtti *Válasz* is készült, és többek között Németh László egyszemélyes folyóirata, a *Tanú*. Az összes ügyes-bajos dolgot a szerkesztőasszony intézte. Havonta felült a hajnali autóbuszra és lebuszozott Kecskemétre Tóth Lászlóhoz a levonatokkal, kéziratokkal. A lap nyomdai előállítására

„minden hónapban kedves szórakozás volt számomra. Reggel hat előtt jelentem meg, még síri sötétben, az oktogoni autóbuszállomáson. Ittam egy feketét egy hajnalig nyitvatartó kocsislebujban és beültem a jeges autóbuszba. Egész úton hajamat téptem, mert a mindenkori Bibó kézirat vagy nem lett kész időre, vagy a szerző teljesen átírta a már kiszedett cikket az utolsó pillanatban. (Egy későbbi autóbuszhoz kellett rendszerint kimenni Kecskeméten, és kiáltozni, hogy »Bibó kézirat«, míg egy vadidegen úr át nem nyújtotta, akinek Bibó az utolsó percben hajította fel Pesten az induló autóbuszra.) Mire Kecskemétre értem, már feljött a nap, az autóbuszállomás körül kacsát és pulykát árultak a reggeli piacon és Tóth László várt villogó cvikkelrel, forró feketével.”

A fizikai áldozatról, mint sok egyébről, nem is tudtak a folyóirat szerzői, vagy legalábbis nem vettek róla tudomást. Csak a távol lévő párizsi kulturális attaséval, a régi *Válasz*-szerzővel és baráttal, Szabó Zoltánnal osztotta meg keserűségét:

„a hónapvégi gondok találkoznak a hónap eleji gondokkal [...] A gondok számokban kifejezve így festenek: a Hollónak egy vasa sincsen, az írók éheznek, és állandóan jönnek pénzt kérni, Németh László öt krajcárból kínlódik, Féjának trombózisa van

[pedig oka lett volna haragudni Féjára, amiért 1938-ban elfordult a zsidó származású Sárközitől, Féja nem is írhatott a folyóiratba a háború után – Sz. Á.],

Weöres Sanyinak kint van az ülepe a nadrágjából, Jékelyéknél szabályszerű nyomortanya van. A fiataljaim hol esznek, hol nem, de inkább nem. És mindezért valahogy én érzem magam felelősnek, hogy nem tudok olyan viruló vállalatot teremteni, ami egzisztenciát biztosítson mindenkinek [...] Női és emberi büszkeséggemről már rég letettem, és sorba koldulom a lap számára az összes államtitkárokat, polgármestereket és egyéb notabiliket.”⁷²

⁷² Sárközi Márta levele Szabó Zoltánhoz, 1947. november 30. *Menedékház*, 139–140.

Az adósságot azonban sehogy nem tudta visszafizetni Sárközi Márta, pedig a régi jóbarát, Tóth László önköltségi áron nyomtatta ki a folyóiratot. Megalapította a Fehér Holló nevet viselő könyvkiadóját, hogy a folyóirat számára anyagi alapot teremtsen. A kiadó könyvlistája mutatja, gyakorlati érzékére alapozta a kiadót. Arra számított, hogy mezőgazdasági könyvekre – ezekből több mint harmincfélét kínált a kiadó – minden időben szükség van, praktikus tanácsokat mindenki szívesen olvas. Elvégre a *Válasz* a vidéki értelmiségnek is szánt folyóirat volt, a Németh László remélte Kert-Magyarország olvasóinak. Emellett klaszszikusokat adtak ki, Fazekas Mihályt, Batsányi Jánost, Móriczot, Krúdy Gyulát. S minden nyűg és teher mellett, mint már idéztük az is kiderült, hogy Czibor János, aki Sárközi Márta mellett cégvezető volt, elsikkasztotta a szerény bevételt is, saját zsebére üzletelt a Fehér Holló saját kiadású könyveivel. Hiába eresztette szélnek Czibort, a hanyatlás elkerülhetetlen volt. A politika (kívülről) és az anyagiak (belülről) egyszerre kezdték ki a *Választ*. A formális koalíciós korszak a végéhez közeledett. 1948 nyarán a két baloldali párt egyesülésével egyre inkább nyilvánvaló lett, mi fog következni.

Sárközi Márta ezt is jóval hamarabb érezte. Nem sokkal a háború befejezése után jött létre a Fórum Club. A névegyezés nem véletlen, *Forum* címmel indítottak folyóiratot a kommunisták, a klub is az ő kezdeményezésük volt. Háziaszszonynak Sárközinét kérték fel, Révai jól ismerte és becsülte Sárközi Györgyöt, Horváth Zoltánnal, az első férjjel iskolatársak voltak, s még az emigrációban, Kállai Gyulától kölcsönzött néven, könyvet írt a népiekről.⁷³ A könyv a háború utáni időkre tekintett előre, nagybecsüléssel értékelte és üdvözölte a népi írók mozgalmát mint lehetséges szövetségest. A kommunisták mindig is szövetségesnek tekintették a parasztságot és szellemi vezetőit, még akkor is, ha karnyújtásnyi távolságra engedték csak közel magukhoz őket. Sokkalta veszélyesebb ellenfelet láttak a hazai talajba gyökerezett szociáldemokratákban.

Sárközi Márta már a klub első rendezvényei alkalmával észrevette, hogy az értelmiségi elit vitafórumának hirdetett klubot éppen ellenkezőleg, az értelmiség csőbehúzására, közös akolba terelésére hívták életre. Jól jött egy majdnem végzetes baleset. Amikor Száva István, a szociáldemokrata író és újságíró, ekkoriban a *Népszava* felelős szerkesztője, belépett a Fórum Club épületének üres liftaknájába, Sárközi Márta lemondott szerepéről. Révaival való kapcsolata megmaradt, de annak látta Révait akkor is, aki volt: az értékekek között propagandisztikus alapon válogató, dogmatikus és szüklátókörű politikusnak. S nem is rejtette el véleményét. Révai egyszer meghívta, hogy szeretne eszmét cserélni vele. Visszaüzent egy kurta levélkében: „Eszméimet nem cserélem el. Sárköziné.”

⁷³ Kállai Gyula [Révai József]: *Népiség, demokrácia, szocializmus*. Budapest, 1943.

Az értelmiség lehetőségei is egyre fogytak. Nem azért szűnt meg a *Válasz*, mert nem volt olvasójuk, lett volna több is. Egy rádióban elhangzott visszaemlékezésében Illyés Gyula elmondta, lassan odáig emelkedett a *Válasz* nívója, hogy már ő figyelmeztette az embereket, ha karriert akarnak csinálni, ne adjanak kéziratot a folyóiratnak. Ha tanár volt az illető, ráírták a minősítésére, hogy a *Válaszban* publikált. Orosz László 1948 decemberében arról tudósított Sárközi Mártának írt levelében, hogy a közületi előfizetőknek ellensúlyként a *Forumot* és a következő korszakban kizárólagos szerephez jutott *Csillagot* is meg kell rendelniük. A folyóirat a lapárbevételen felül mindössze néhány hirdetőtől kapott némi pénzt, az államosításokkal azonban ettől a bevételi forrástól is elestek. A papírt méregdrágán kapták, aztán már sehogyse. Révaiék türelmesen kivárták, amíg tönkrement az Illyés Gyula nevével fémjelzett folyóirat.

Sárközi Györgyné feje fölül el akarták árverezni a Nyúl utcai villát. Az akció nem sikerült, de így is jóval értékén alul, százezer forintért adta el, a bevétel döntő hányada a kifizetetlen számlákra ment el. Az utolsó szám már új lakcímével jelent meg, a szerkesztőség és kiadóhivatal a II. kerület, Csopaki út 11-be költözött. A szomszéd itt – a Rózsadombon – „véletlenül” Gerő Ernő, Farkas Mihály és családjuk voltak. Ugyanebben a számban, a hátsó borítón egy hirdetés jelent meg: „Szakadt, kiégett, molyrágott ruháját szakszerű műszövésessel tökéletesen kijavítja Sárközi Györgyné és Székely Tiborné műstoppoló szalonjukban.” Még egy utolsó fricska és üzenet a Révaiéknak, hogy nem hajlandó semmiféle kollaborációra.

„Éreztem, hogy folyóiratunk már az utolsókat rúgja. A papírkiutalásért minden hónapban közelharcot kellett vívni Révai Józseffel. A lap kultúrdélutánját az újpesti Elektromos Műveknél betiltották, csak öten üldögéltünk Illyésékkal, Sarkadi Imrével és már nem tudom, kivel, az üres, szépen dekorált teremben. Végül a szerződöttett kamarakórus eldalolta nekünk a madrigálokat, melyekért már előre fizettünk, Sarkadi föltántorgott a színpadra, és felolvasta nekünk novelláját, azután hazamentünk. Elhatároztam, hogy egy utolsó, reprezentatív számba belesűríték mindent, amit még lehet.”⁷⁴

Így történt. Szabó Pált, akiről tudta, hogy nem nézi túl jó szemmel a *Válasz* irányvonalát, kéziratot kért a könyvnapj sátonnál. Egyszer még örülni fog, mondta neki, ha azzal igazolhatja magát, hogy írt az utolsó számba. Kedélyes nevetéssel ütötte el az ítélkező iróniát Szabó Pál, de mire Sárközinek legközelebb bement a szerkesztőségbe, ott várta a gépirat. Szabó Pállal nyitott a háború utáni *Válasz*, vele is zárt, ő volt a parasztírók doyenje. Kéziratot kért Sárközi Márta a történész

⁷⁴ Széchenyi Ágnes: *Lélegzetvétel*, 269.

Hajnal Istvántól, mert azt hallotta róla, a kétségbeesés szélén van, nem közölnék tőle már semmit, s tudvalevően kényszernyugdíjazás előtt állt. Érdekes módon Illyést is becsapta ekkor. Azt vetette oda mellékesen Illyésnek, hogy Hajnal a munkaversenyről írt tanulmányt. Kit védett kitől? Illyést a tehertől, hogy ne szorongjon a publikáció lehetséges – és valóban bekövetkező – következményei miatt. Vagy Hajnalt a csalódástól, ha netán Illyés nem járulna hozzá a közléshez, s vissza kellene adni neki a kéziratot. Vagy mindkettőjüket és a szerkesztés autonómáját. Magára vette a felelősséget most is.

A folyóirat megszűnt. Szeptember 25-én a *Szabad*

Nép – főszerkesztője ekkor az imént megidézett Révai József – dörgedelmes cikket küldött a megszűnt folyóirat után. (A névtelen cikket majdnem bizonyos, hogy Lakatos Imre írta, a szélsőbalos volt Eötvös-kollégista, a kollégium egyik szétverője, aki ekkor érkezett haza moszkvai aspirantúrájáról. Lakatos 1956-ban disszidált és Angliában vált nemzetközileg is jelentős matematikussá és tudományfilozófussá.) Ez az írás csak az utolsó volt egy sorban. 1947 nyarán B. Nagy László támadta meg a *Valóságban* a folyóiratot, ugyanebben az évben Szigeti József a kortárs magyar líráról szólva külön kiemelte a *Válasz* szerkesztőinek szerepét súlyosan hibás döntéseit, 1949 márciusában a *Társadalmi Szemlében* Aczél Tamás rontott neki a folyóirat költőinek. Fenyegető volt az 1949-es év. Ferenczy Béni tavasszal még Kossuth-díjat kapott, majd néhány hét múlva felmondó levelet, többet nem taníthatott a Képzőművészeti Főiskolán. Bibó Istvánt akadémiai levelező tagból tanácskozó taggá minősítették vissza, s rövidesen felszólították, hogy kérje nyugdíjaztatását. 1949-ben jelent meg Révai József könyve, az *Élni*



XIX edik Márta pápa fogadja a zoroárdoktól és követeket a plébfüggetlen országokból 1948 Január márciusában, ahol utoljára meli XII Pius pápa megrendelést a Fehér Hóllóval és elfűtött a Valóság; mint is XIX M. adástól büntetésnek kapnak hogy nem jelentkezik nála a valóban kétségbeesés

Ferenczy Béni tisztelgő rajza Sárközi Mártának
1948 januárjában (OSzK Fond 17)

tudtunk a szabadsággal. Ebben büszkén írja: „A kommunistáknak talán legnagyobb érdeme, hogy a négyesztendő harcban a belső és külső reakcióval a népünkben rejlő alkotó erőket felszabadították.” Ezek szerint a *Válasz* közreműködői nem a magyar nép fiai.

A *Válasz* megszűntével Sárközi Márta nyilvánosság előtt zajló élete véget ért. Minden értelmiségi állásajánlatot került. Lakatos István 1956 nyarán szinte szerelmes szeretettel vallotta meg, mennyire tiszteli. Lakatos is „újholdas” volt, de egyben a *Válasz* munkatársa. Ezt írta levelében: „a távolból, 7–8 éve csodálom, hogy milyen gyönyörűen megőrzi magát abban a szörnyűségben, amely egyaránt körülvesz bennünket, s hogy milyen nagyszerűen meg tud maradni annak, akinek hajdan megismertem.[...] A híreket állandóan hallom: most műstoppol, most alkalmazkodik, azaz hetvenféle módot tud rá mindig, hogyan kell becsületesnek lenni akkor is, amikor a legnehezebb.”⁷⁵

Sárközi Márta anyagi javai is fogytak a folyóirattal. A levegő pedig körülük fogyott el egyre inkább. Első férjét 1949-ben letartóztatták. Horváth Zoltán az elfogatását megelőző este nála járt, most ő tanácsolta volt férjének a menekülést. Horváth mosolyogva mondott ellent: másnap már fogoly volt, majdnem hét évet töltött börtönben. A Csupaki útról – anyagi okokból – egy Bem József utcai teakonyhás garzonlakásba költözött Sárközi Márta, majd amikor lánya a *Válasz* megszűnését követő évben férjhez ment, nekik ajándékozta ezt a város belsejében lévő lakást. Kiköltözött a távoli Zugligeti útra, a Schmidt–Szigeti–Szél-féle egykori sportszerüzlet egyik tulajdonosától bérelt egy mindössze egyetlen szobából, konyhából és fürdőszobából álló házat. A 81-es villamos végállomása előtt egy megállóval kellett leszállni hozzá. Kulcs nem volt a házhoz, egy riglivel volt bezárva. Ha késő este ment haza, az amerikai követ házánál silbakoló rendőr üdvözölte örömmel, de jó, hogy jött, már úgy féltem. Egy anekdota megőrizte nyomatékosan ismételt kérését, halála után hamvasszák el és szórják fel vele a síkos kanyart, így legalább szolgálni tudja az ott lakókat és a vendégeiket. A házhoz tartozó kertben virágok és gyümölcsfák voltak. Volt tyúkja, nyula és kutyája, egy airedale terrier. Barátai a műszövő üzletek szuterénjében keresték fel, hogy beszélgessenek, időközben állami vállalattá lett a ruhajavító is. Hol itt, hol ott „foltozta a budai polgárok fenekét”, ahogy maga mondta. Heccből és kényszerből a piacra vitte almáját, hogy maga árulja. Egy standon látta meg Kormos István, gondolta, jó gyereke lesz, s vett öt kiló almát. Sárköziné nem engedte kifizetni. De családtagjainak írt levelében örömmel számolt be róla, ha sikerült 60–70 forintot kiárulnia. Ide, a piacra vitte 1953-ban a Kossuth-díját Illyés Gyula is, arra kérve Sárközi Mártát, ossza szét a tehetséges rászoruló fiatalok között. Nem is

⁷⁵ Lakatos István levele Sárközi Mártához, 1956. július 10. *Menedékház*, 187.

vihette volna jobb helyre, mert Sárközi Márta mindenkiről mindent tudott, továbbra is az irodalmi élet egyik láthatatlan központja maradt.

Vasárnaponként tele volt a kis kert emberrel. Szűkös szegénységében is befogadta, akinek nem volt hol aludnia. Mint „sérült lelkű kamaszok” jártak hozzá a régi *Válasz* immár nagy öregjei is: Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Keresztury Dezső, Veres Péter, aztán újból Féja Géza is, hogy lelküket kiöntsék. Barátai között maradt természetesen Bibó István, aztán Ferenczy Béni és felesége, Vargyas Lajos, Lengyel Géza, Keszthelyi Nándor, Káldor György, megfordult ott olykor Bernáth Aurél, Pátzay Pál is. Rendszeres látogatója maradt később az 1956 tavaszán kiszabadult Horváth Zoltán is. Matyi fiának osztálytársa, Peskó Zoltán, a később világhírű karmester Sárközi Márta barátságában élt egészen disszidálásáig. Persze nem volt mindenkinek könnyű az ő szeretetében, igényességének mércéjével élni.

1956 februárjában egy konfliktus után Fodor Andrásnak írt levele arról tanúskodik, hogy ezt maga is tudta.

„Én valóban úgy tudok csak szeretni, hogy az áldozat minden dolgában próbálok részt venni; segítek neki a lelki problémáit megoldani és a tüzelőjét beszerezni, ha pénzem van, adok belőle, és ha nincs lakása, felnyitom a tábori ágyat a szobámban. Ez a túlexponált szeretet szerencsére mindig magában hordja a büntetést is, úgyhogy rendszerint nincs is időm miatta lelkiismeret-furdalást érezni, olyan hamar leexpialom [levezeklem – Sz. Á.] a helytelen magatartást. Kevés ember bírja el sérülés nélkül, ha ilyen módon szeretik, és az én védenőim rendszerint úgy lesznek szabadúszókká, hogy az első úszótempókkal két lábbal rúgnak belém, sőt úgy is mondhatnám, hogy tőlem rúgják el magukat. Minél gyengébb és bizonytalanabb emberek, annál durvábban szabadítják meg magukat a terhekké vált érzelmi köteléktől.”

De újabb és újabb barátok gyűlnek köré. Vendégségben ismerkedett meg Király Bélával, aki 1956 szeptemberében szabadult a börtönből. Felfogadta kertésznek, hogy ne legyen kellemetlen az egzisztencia nélküli negyvennégy éves férfinak



*Sárközi Márta, a piaci almaárus
(Széchenyi Ágnes tulajdona)*

elfogadnia a segítségét. Sárközi Márta ismertette össze Illyés Gyulával és Bibó Istvánnal. Bújtatta Király Béla sebesült segédjét, majd kijuttatta Nyugatra. A rövid idő, amit Király Béla és Sárközi Márta együtt töltöttek, elég volt egy kezdődő szerelemhez. Sárközi Márta talpra akarta állítani a börtönben tönkrement és az átélték után érthető módon komoly hipochondriával „megáldott” Király Bélát. Erre mindössze egy hónap maradt, hiszen Király Bélát október 29-én a kórházból vitték el, szöktették ki bajtársai, s lett – Nagy Imre kinevezésével – a főváros katonai parancsnoka, a nemzetőrség főparancsnoka, nagyhirtelen. November első napjaiban már menekült. Kapcsolatuk egy időre valóban megszakadt, de csak egy időre. A titkos levelezés tovább folyt. „Karcsi írt, rendkívül letörten, és rosszkedvűen. Azt mondja, az egyetlen kellemes esemény az volt az életében, mikor te együtt voltál vele Párisban. Izgatottan és deprimáltan magol a márciusi doktorátusra, és az a fixa ideája, hogy meg fog bukni és neki semmi se sikerül” – írta Darvas Lilinek egy levelében Sárközi Márta.⁷⁶ Karcsi az időközben a New York-i Columbia Universityn PhD-jére készülő Király Béla álneve volt a levelekben. A disszertáció témája a 18. század végének magyar társadalma volt. Sárközi Márta beiratkozott és feljárt a levéltárba, rendszeresen látogatta a Nemzeti Múzeum épületében működő nemzeti könyvtárat, rendíthetetlenül másolta az ehhez szükséges forrásokat, anyagokat. Kiküldte – Darvas Lilin keresztül – Horváth Zoltán időközben Teleki Lászlóról megjelent kandidátusi értekezését is. Kapott érte viszonzást Király Bélától? Alig. Álljon itt egy levélrészlet, amelyben Darvas Lilinek meséli el, Király Béla mennyire nem törődött vele, amikor évek múltán végre ő is kijutott Nyugatra, és szeretett volna találkozni élete utolsó szerelmével.

„Karcival nem olyan egyszerű a dolog, mint ahogy látszik: mikor kimentem, kaptam tőle egy rideg levelet, mondván, hogy ő beteg, már semmire sem használható, legjobb ha abbahagyjuk a kettőnk kapcsolatát, érezzem jól magam családom körében. Azt hittem, hogy a súlyos betegség és a kétségbeesés diktálta neki a levelet, és egy kedves hosszú levélben vígasztaltam, megmondtam, hogy persze, semmilyen betegség nem változtat az érzelmeimen, és megadtam a londoni telefonszámomat, hogy hívjon fel. Erre nem hívott az egész idő alatt, amivel tökéletesen elrontotta a kintléteimet, mikor végre 27 év után kijutottam egyszer! Azt hittem, olyan rosszul van, hogy nem bír telefonálni. A végén azután, pontosan utolsó napra időzítve jött egy búbjajos levél, majd pedig megpróbált telefonálni, pontosan utolsó napon, amikor már nem fenyegetett a veszély, hogy találkozni kell velem. Én nem szeretem, ha valaki nem tud vállalni egy kapcsolatot, még akkor sem, ha ezt nem tudatosan

⁷⁶ Sárközi Márta levele Darvas Lilinek, 1961. november 29. A Sárközi Márta – Darvas Lili levelezés kiadatlan, egy példánya a szerző birtokában.

csinálja, hanem tudat alatt. És ezen kívül: én 7 évig vártam a találkozásra, és több 7 évem már nincs talonban. Talán nem is élek már ennyi ideig, ha pedig élek, sem leszek már elég fiatal és rugalmas az ilyen dolgokra. Azt se tudom, kimegyek-e még valaha. Meglehetősen elegendem volt belőle.”⁷⁷

A következő évben megismétlődik a megaláztatás.

„A Bélával való találkozás megint a tévedések vígjátéka: Matyinak küldött sürgönyébe a posta rossz helyre tette a pontokat, miáltal Matyi úgy vette ki, hogy Béla két hét múlva érkezik és lóhalálában kicitált engem. Itt azután kiderült, hogy Bélának esze ágában sem volt most jönni, és így csak sage und schreibe 1 hete van a számomra. Nem tudom, 8 évente 1 hét az, ami nekem kell – ez nem élet és nem partnerség. Hát majd meglátjuk, hogy a hét végül kevésnek fog bizonyulni, vagy soknak.”⁷⁸

Király Béla – ne kerteljünk – árulással fizetett a jószágért. S ez akkor is így van, ha a *Menedékház* készítésekor igen szépen emlékezett meg Sárközi Mártáról.⁷⁹ És független Király Béla amerikai emigrációjában végzett munkájától, nagyszerű könyvsorozatától.⁸⁰

1956 telén kisebbik fiának, Sárközi Mátyásnak állított ki a hét éve megszünt *Válasz* fejléces papírján tanúsítványt: „Igazolom, hogy e megbízás felmutatója a termelőszövetkezetek újjászervezéséről készítendő riportra utazik Zala megyébe”, állt a papíron. Sárközi Mátyás külföldre menekült, az igazolás is ezt akarta elősegíteni. Levélben tartották a kapcsolatot, néhányszor személyesen is sikerült találkozniuk, a belügyminisztérium útlevelesei szeszélyének ritmusában. Sokan írtak az idő tájt ilyen „nyugat-dunántúli” riportokat. Egyik levelében több mint egy tucat „riportert” sorol fel, akiket ő indított útra.

Bibó István letartóztatása után nem sokkal, 1957. május 16-án Sárközi Mártát is őrizetbe vették a Gyorskocsi utcában. Nem Bibó volt ekkor a kérdés, hanem Király Béla és közvetlen segítőinek holléte, egy munkásör szomszéd jelentette fel. Fiatalljai fellármázták Ferenczy Bénit, akitől azt remélték, kapcsolata van a „Kútvolgyi”-ben fekvő nagybeteg Révai Józsefhez. Ádám fia az utcán találkozott Erdei Ferencsel, neki szölte anyja letartóztatásáról. Valamelyik pártvezér intézte a gyors szabadulást. A Történelmi Hivatalban őrzött jegyzőkönyv tanúsága szerint

⁷⁷ Sárközi Márta levele Darvas Lilihez, 1963. november 25. Kéziratból.

⁷⁸ Sárközi Márta levele Darvas Lilihez, 1964. május 21. Kéziratból.

⁷⁹ Rám ember úgy nem hatott, mint Márta. Beszélgetés Király Bélával. *Menedékház*, 348–357.

⁸⁰ A 70-es években alapított egy *Atlantic Studies on Society in Change* című közép-európai tematikájú, sikeres könyvsorozatot, melyben több mint 130 kötetet adott ki, benne számtalan magyar vonatkozású kötetet is.

két éjszakát töltött bent, 18-án szabadult.⁸¹ Virágnyelven, a tárgyhoz éppen nem illő hangon számolt be kisebbik fiának letartóztatásáról:

„Gondolom, csodálkozol, ha megírom, hogy megint itt ülök a régi lakásban! Ugyanis csütörtökön jöttek a költöztető emberek, örületes rendetlenséget csináltak, mindent kiszórtak és kiborítottak. Végül, miután öt markos férfi volt, végeztek valahogyan és átköltöztünk. Az új lakás nagyon barátságosnak és tágasnak látszott, úgy képzeltem, itt fogom leélni hátralévő életem. Hát mit tesz isten, szombat délután jön egy értesítés, hogy a felsőbb fórum nem hagyta jóvá a lakáscserét. Egy óra alatt kidobtak az új lakásból. Nem tudom, kinek a keze van a dologban. Csak valami nagy kutya lehetett, mert formailag minden rendben volt. Most úgy néz ki a szobám, mint Fedák Sári öltözője, tele rózsza, szegfű és pünkösdirózsa csokorral, mert a régi szomszédok rettentő örültek, mikor megláttak, és vasárnap egész búcsújárás volt.”⁸²

Két hónap múltán ismét beidéztek Sárközi Mártát, 1957. július 12-én kihallgatták Bibó István ügyében. A kihallgatáson mondtak nem tükrözik a kihallgatott stílusát, ez természetes. De amit elmondott Sárköziné, az utolsó mondatig őszinte. Elmondja miről tudott, az egyenes utat választotta, nem konspirált. Tudta Bibó Istvánról, hiszen minden sora, melyet a *Válasz* közölt erről szól, hogy mindig minden szavát és gesztusát vállalni fogja, akármilyen következményeknek néz is elébe. Később, amikor Bibó elítélése után a bútorait is elkobozták, Sárköziné kinyomozta, hol teszik pénzzé az efféle javakat, s már másnap visszavásárolta a bútorokat, és visszajuttatta azokat a családhoz. Támogatta őket, gondja volt rá, hogy az akkor érettségiző és felvételiző Bibó-fiú értesüljön az újonnan megjelent jó könyvekről. Disszidens fia ruháit is az ifjú Bibó Istvánnak ajándékozta.⁸³ Anonim adományozóként támogatta a börtönbe került Varga Domokos családját. Az író hatodik gyereke még nem volt egy éves, amikor apját letartóztatták. A kivégzett Szilágyi József özvegyéhez is becsöngetett egy-egy ismeretlen, kosárral. A csirke és zöldség alatt pénz is volt. A segítséget az tette lehetővé, hogy 1953 után újra kezdtek Molnár Ferencet játszani Magyarországon. A jogdíjat nem gyerekeire vagy magára költötte, hanem másokra. Szerencséje volt, hogy csordogált a jogdíj: az 50-es évek közepén ugyanis megvonták özvegyi nyugdíját, mert az irodalmi alap

⁸¹ Kihallgatási jegyzőkönyv. Történelmi Hivatal. Nyilvántartási szám: 460/8. V – 150003/1.

⁸² Sárközi Márta levele Sárközi Mátyáshoz, 1957. május 21-én. A levél kispesti postabélyegzővel, Schlézinger Salamonné feladótól érkezett Vészi Gábor címére. Sárközi Mátyás: *Levelek Zugligról*. Budapest, Kortárs, 2003. 37.

⁸³ „... még mindig él a Bibó családban”. Beszélgetés Bibó Istvánnal és Bibó Istvánné Lipcsey Judittal. *Menedékház*, 374–387.

vezetője, Bölöni György felfedezett egy „Sárközy” Györgytől származó, a német irodalomról szóló írást a *Völkischer Beobachter*-ban. Anélkül, hogy bárki ellenőrizte volna, ki a szerző és miként került oda a cikk, megbélyegezték a mártírhalált halt költőt. Csak névazonosságról volt szó, a vezetéknev végi „y” fel sem tűnt, a szerző a magyarországi német nyelvű sajtó közreműködője volt, a háború alatt a berlini követség kultúrattaséja. Illyés cáfolta ugyan a mindenképpen hamis vádat, de még ő sem tudta akkor a teljes igazságot, azt, hogy ki volt Sárközy György. Csak azt állította, lehetetlenség, hogy nyilas újságban publikált volna a zsidó származású, finom ízlésű, politikailag a baloldalhoz tartozó egykor neokatolikusnak indult magyar költő, a népi írók mozgalmának egyik vezetője. Jól jellemzi az akkori viszonyokat, hogy Illyés védőírata hosszú hónapokon át várakozott az *Irodalmi Újság* szerkesztőségében, míg végre megjelenhetett.

Sárközi Márta erkölcsi fórum volt és maradt. 1957-ben a volt közeli barát, sőt, kedvese, a többszörös volt miniszter, Erdei Ferenc is győnni ment hozzá, feloldozást várva tőle. Erdei nagy keserűsége volt Sárközi Mártának. Szabó Zoltánnak így írt 1947 novemberében:

„...Ferencünk elveszett számomra és mindnyájunk számára, azt hiszem. Már én nem szeretek a gonoszul bezárt arcába nézni, és kerülöm, hogy ne is lássam. [...] Joci viszont újra elfoglalta trónusát a pártban, mint a propagandaosztály vezetője. Jól meg lesz ez a hon propagandázva.”⁸⁴

Elvi kérdésekben engesztelhetetlenül kíméletlen volt, de ha segíteni kellett, felfüggesztette a megvetést. Az imént említett Majlát Jolán, Erdei felesége segítségével sietett 1946-ban. Nem jártak össze, megvolt a véleménye Majlát Jolánról, akinél több rétegben állt a perzsaszőnyeg, amiket az elhagyott javak kormánybiztosságáról vitetett haza, de húsz órát ült a vajúdó asszony ágya szélén, amikor az szült.

Nem volt nagy véleménnyel a magyar értelmiségről. De arról a világról sem, amelybe belekényszerült. 1961-ben írta Szabó Zoltánnak Angliába:

„...vagy húsz éve mindent filmre kellett volna venni és azután erősen felgyorsítva lepergetni [életünket]. Akkor az ember láthatna egy igen kisszámú törzs-színészgárdát kivonulni, bevonulni, hajbókolni, lesajnálni, befogadni, kizárni megölni, feltámasztani, örületes sebességgel. A film szélén szédületes tempóban felbukkannának és letűnnének mellékalakok – és a főszereplők körül egy kis csoport karakterszínész, a mi baráti körünk, buzgón és elmerülten forgatná a köpönyegét

⁸⁴ Sárközi Márta levele Szabó Zoltánhoz, 1947. november 30. *Menedékbáz*, 140–141.

hun ide, hun oda [...] Abból kell a színlap kivánsága szerint kiállítani hol a hősöket, hol száználmas beszart frátereket. Egyet mindenesetre megtanultam az elmúlt évek alatt: hogy nincsenek jó vagy rossz, bátor vagy gyáva emberek, csak ilyen vagy olyan helyzetek, melyekben ugyanazok az emberek hol ilyenek, hol olyanok.”⁸⁵

Visszavonultan él, a fiatalok vannak körülötte. Lator László és Pór Judit, Domokos Mátyás és felesége, Fazekas László, Kormos István, Pilinszky, Fodor András, Juhász Ferenc, Gyapay Gáborék, Rác András és felesége, Mészöly Miklós és Polcz Alaine, Halda Alíz, Moldova, akiről az mondta, büdös a tehetségétől. A fiatalokat nem engedte bántani, azt írta róluk Szabó Zoltánnak, „még mindig ők a reményteljesebb társaság. Jó, jó, Hamletek, kilépnek, belépnek, nőszülnek – de van bennük tehetség is, emberség is, jóindulat is.”⁸⁶ Gyűjtéshez, javakhoz továbbra sem volt érzéke, pedig lassan megint több pénze lett. Gyerekei unszolására megvásárolta az egy holdnál nagyobb almáskertet, ami bérelt kis háza fölött állt a Zugligetben. Sárközi Márta humorát egy ebből az időből származó anekdota is megőrizte. Valaki ugyanaznap kétszer találkozott vele. Délelőtt a Szépirodalmi, délután a Móra Kiadónál. Ahogy Sárköziné észrevette az illetőt, odaszólt: itt nem Molnár Ferenc lánya vagyok, hanem Sárközi özvegye.

Időközben 10 ezer példányban a nyilvánosság elé lépett mint könyvíró is. A Móra Kiadó megjelentette *Zsófi könyve* című munkát; igazi antisznob emlékmű.⁸⁷ A kamasz lányoknak szóló könyv gyakorlati tanácsokat ad: hogyan ápoljuk szobanövényeinket, mivel készülünk a születésnapra, hogyan kell szépen enni, miként lehet a régi ruhából újat csinálni, hogyan rendezzük át szobánkat, hogyan ápoljuk kutyánkat, macskánkat, takarítsuk akváriumunkat, mire jó a torna, mi a helyes szépségápolás, hogyan nyújtsunk elsősegélyt, horgoljunk sálat és sapkát. Az illusztrációkat és színes mellékleteket a régi barát, a parasztpárti gazdasági szakember, Farkas Ferenc felesége, Györfly István lánya, Anna készítette. A gyakorlati érzék mindig is Sárközi Márta sajátja volt. Szakszerű „paraszti” mozdulatokkal bánt fákkal, virágokkal, gyümölcsökkel, paradicsommal, petrezselyemmel. Noha nem volt anyatermészet, gyerekekkel banni – amíg azok manuálisan rászorultak – is nagyon tudott. Nem derogált neki, hogy „lányok könyvét” írjon. A Vészi-nagymama öröksége volt ez, ő volt mindig a helyén, ha főzni kellett, ha varrni, házat vezetni, gyereket nevelni, beteget ápolni. „És még szép is volt” – tette hozzá a nagymama jellemzéséhez. Ő is az volt.

⁸⁵ Sárközi Márta levele Szabó Zoltánhoz, 1961. december 19. *Menedékház*, 164.

⁸⁶ Sárközi Márta levele Szabó Zoltánhoz, 1947. november 30. *Menedékház*, 140.

⁸⁷ Sárközi Márta: *Zsófi könyve*. Ill. Györfly Anna. Budapest, Móra, 1958.

Az egyetlen jellemzés külsejéről Szabó Zoltáné:

„Alacsony asszonyt látok, aki nem látszik kicsinynek. A természet súlyos, de könnyű mozgású. [...] Az idomok kerekék. Se éles szög, se egyenes vonal. A renaissance arányos gravitációja a barokk lendületesre kész előjeleivel. Mindez megsemmisül. Az arc semmisíti meg: pusztá megjelenésével mellékessé teszi. Mivel az arc annyira szép. Illetve: úgy szép. [...] A száj nyugodt. De szaporán száll róla friss futamokban a szó. Ami nevetető. Az arc maga nem nevetős. A szem se. A tekintet komoly. Majdnem szomorú. E tükör mögött a lélek valamit megért. Többet a kelleténél. Talán még saját életét is.”⁸⁸

Egy új „barátnő” tűnik föl körülötte, de még inkább a levelekben. Apjának nála, Sárközi Mártánál csak öt évvel idősebb harmadik felesége, a nagy Reinhardt-színésznő, Darvas Lili. Molnár Ferenc végrendelet nélkül halt meg, gúnyosan megmondta előre, veszekedjenek az örökösei, nem bánja. Darvas Lili és Sárközi Márta nem veszekedtek, hanem összebarátkoztak. A gyermektelen színésznő beleszeretett Sárközi Márta unokáiba, a távolból családtag lett. Levelezésük kéziratban áll, a legszomorúbb képet mutatja a Darvas Lilivel valóban őszinte, nekikeseredő, magányos, sokszor fázó, nélkülöző Sárközi Mártáról.

Mert egyedül van. 1957 decemberében nagybátyja, a Vészi család utolsó tagja, Márkus Andor is elhagyta az országot. Búcsúebédet rendezett tiszteletére, és szomorúan nyugtázta, hogy egyedül maradt a rokonságból. Még szerencse, mondta, hogy a rokonok ráhagytak egy csomó régi szakácsnőt, egykori fräuleint, mosónőt és házmesternőt, két tucat kilencvenéves családi barátot és oldalági rokont, akiket joga lesz ezután vigasztalni, szórakoztatni, támogatni és eltemetni. Ezt mind meg is tette, a hűség és szeretet jegyében.

Bármennyien veszik körül hétfvégeken, magányos. És a Lloyd-palotától az alig valamiig jutott.

A villamosmegállótól nyolcvannégy hepehupás és kacskaringós lépcső vezetett fel a kis házig. A legközelebbi telefon két villamosmegállóra volt, és rendszerint nem is működött. 1957-ben sikerült ipari áramot szereznie, addig minden rántot-tához fát vágott és aprított a sparhertbe. Gyerekeitől kapott egy villanytűzhelyt. „Persze a technika vívmányai elég illuzórikus dolgok – írja egy levelében – mert amíg az emberiség egymás gyilkolásával van elfoglalva: háborúk és forradalmak idején a Zugliget csak röhög a markába, mert, míg a városban legelőször is mindig a víz, gáz és villany döglik be, itt az ember gallyat hoz az erdőből, vizet a Disznófő-forrásból és él nyugodtan.”

⁸⁸ Cs. Szabó László: *Ősök és társak*, 144.

Olvasott és fordított. Csak úgy magának vagy másoknak segítségképpen. Átnézte „fiataljai” fordításait, Domokos Mátyással az akkor még tilos kései Jungot ültetik át magyarra, maguknak. Könyveket kért „nyugatról”, fordította, mesélte őket, aztán továbbajándékozta. „A végletesen zárt világban is nyitott tudott maradni”, írja róla Lator László.⁸⁹ A magyar irodalom nem egy jelese tőle hallott először Orwellről, Toynbee-ről, Huxley meszkalin-kísérleteiről, Pauliról, Heisenbergről, akit szintén fordított, vagy Teilhard du Chardinról. Halála évében jelent meg Durrell *Családom és egyéb állatfajták* című könyvének fordítása. Betegen diktálta a magyar szöveget, szerződése nem volt rá, kedvtelésből csinálta. Jobb, mint az eredeti.

Az utolsó, akiket megismert a kórházi ágyánál: Horváth Zoltán és Illyés Gyula voltak. Ha igaz a legenda, ők ketten véletlenül egy időben érkeztek. A volt férj, akihez húszévesen kötötte életét, két gyermekének édesapja, és a volt főszerkesztő, szerkesztőtárs, legmozgalmasabb és legértékesebb éveiből való igaz barát. A férfiak egykor ellenfelek voltak. Sárközi Márta még rájuk mosolygott. Illyés Gyula könyvespolcán két Sárközi Márta fénykép állt; „házioltárom”, mondta Illyés az odatekintő látogatóknak.

Sárközi Márta 1966. augusztus 8-án halt meg. Második férje, Sárközi György mellé temették a Kerepesi úti temetőbe. Csak legszűkebb családjá és Illyés állt a koporsó mellett. Szedő Dénes Ferences-rendi pap költő és műfordító egyszer csak előbukkant a semmiből, és csöndesen imádkozott a sír felett.

[A *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv* – Budapest, Magvető, 2004 – bevezető tanulmányának jelentősen bővített, jegyzetekkel ellátott verziója.]

⁸⁹ Lator László: Márta. *Menedékház*, 89–101.

Iparbáró, mecénás, filozopter

KORNFELD MÓRIC (1882–1967)

Kornfeld Móric a dualizmus szülötte volt, a Bethlen-korszakban teljesedett ki pályája. Életét, sok jelentős magyar közéleti ember tipikus sorsát beteljesítve, emigrációban fejezte be. A személyiség is, a társadalmi szerep is megörökítésre méltó. A magyar iparbárók sorába tartozott, akiről kevés pontos adatot őriz a köztudat, akiknek munkásságát egyelőre csak a szociológusok és gazdaságtörténészek kutatták, jobbára elvont modelleket rajzolva. Társadalmi pozíciója egy eddig széles körben kevésbé ismert szempontból világítja meg a két világháború közti magyar társadalmat. S mert ő maga is töprengett, vívódott a kor kérdéseivel, sokszor műkedvelő szinten, de mindig komoly felelősségérzettel, nagy műveltséggel, és erről írásos nyomot is hagyott, érdemes a nagyközönség figyelmére. Emberi alakját felidézti két újabb könyv is, fiának, Kornfeld Tamásnak kor- és önéletrajza, a *Nem mindennapi élet* című kötet,¹ és unokája, Szegedy-Maszák Marianne *Csókolom a kezét* című levelekből, memoárokból összeállított regénye.² Egyik imént említett műnek sem főszereplője Kornfeld Móric, de egyéniségéhez mindkettő fontos adalékokkal szolgál.

Kornfeld Zsigmond

Kornfeld Móric atyja Kornfeld Zsigmond volt, s mi tagadás, az apa nagyobb formátum volt, mint ő maga, alkotása maradandóbb. Kornfeld Zsigmond életpályájának felidézése segít annak megértésében, hogyan, kikből alakult ki a magyar nagytőkések osztálya.³ Hogyan asszimilálódott az 1878 januárjában Magyar-

¹ Kornfeld Tamás: *Nem mindennapi élet*. Fordította Borbás Mária. Budapest, Corvina, 2014.

² Szegedy-Maszák Marianne: *Csókolom a kezét*. Fordította Rakovszky Zsuzsa. Budapest, Libri, 2014.

³ Kornfeld Zsigmond életpályáját egy róla a halála után született életrajz nyomán ismertetjük. A kötetet Radnóti József újságíró írta, a szerző kiadásában jelent meg év nélkül, a *Magyar Életrajzi Lexikon* szerint 1931-ben. Az életrajz anekdotikus és elfogult. Kornfeld Zsigmondot magányos óriásnak tekinti, ezért minősítéseit óvatosan kezeljük. Felhasználtuk a *Magyar Pénzügy* 1909. III. 25-i számának életrajzát, és a *Pénzügyi Tisztviselők Zsebnaptára 1909-re* [1908] c. kiadványt, Gelléri Mór: *Ipartörténeti vázlatok* c. munkáját, Budapest, Singer és Wolfner, 1906, valamint a *Pester Lloyd* 1909. 69. és 71. emlékszámain, továbbá a Magyar Zsidó Levéltárban 19/K számon őrzött *Kornfeld Zsigmond Albumot*, mely halálakor készült.

országra érkező, németül beszélő zsidó vallású bankember, hogyan lett magyar-rá, s milyen lett identitása. Mindössze huszonhat esztendő volt ideérkezésekor. Hivatali kiküldött volt, bankjának megbízatását kellett teljesítenie.

1944 júniusában fia, báró Kornfeld Móric pedig már végleg elhagyta szülőhazáját, Magyarországot. Mindössze hatvanhat és fél évet töltött a család Magyarországon. De ittlétének, munkájának nyoma máig ér. A Hitelbank megteremtése, a tőzsde, a Budapest–Pécs vasútvonal, pénzügyi intézmények és iparvállalatok sora, a Franklin Könyvkiadó őrzi az apa keze nyomát. Iparvállalatok s főként szellemi értékek, többek között az általa is teremtett és támogatott *Magyar Szemle*, a *The Hungarian Quarterly*, a *Magyar Nemzet* évfolyamai, a pécsi tudományegyetem, múzeumok, könyvek, más folyóiratok egy-egy évfolyama, a Zöld Kereszt népegészségügyi program pedig a fiáét.⁴

Az apát ellenkezéssel fogadták, a Pénzügyminisztérium hitelosztályának egyik somogyi németiséggel beszélő tisztviselője egyenesen eltanácsolta, mondván, terveinek itt nincs jövője. A fiút a magyar történelem egyik legkegyetlenebb törvénye közönségtette ki a nemzetből, tette védtelenné és kiszolgáltatottá, s végül emigránssá.

Kornfeld Zsigmond az elutasító tanács ellenére itt maradt, s rövidesen a magyar pénzügyminiszterek, sőt miniszterelnökök munkatársa, terveik inspirátora és segítője lett. A magyar modernizáció egyik mozgatója, ezzel a nemzet szolgáltatója. A magyar társadalom a dualizmus korában nyitott, befogadó volt. Partneri kapcsolat alakult ki az arisztokrácia és az újat hozó német, svájci, zsidó, olykor görög, norvég vagy más származású üzletemberek között. Származási, hitbéli alapon nem utasította el a felkínálkozó sokszor zseniális tehetségeket. Maradt volna itthon Kornfeld Móric, aki már bensőleg és bensőségesen magyar volt. De a faji törvények kizárták a magyarságból, és az 1945-ös politikai fordulatot követően végleg az emigrációt választotta. Eltűnt az a liberális konzervatív közeg, amelynek képviselője volt.

Kornfeld Zsigmond az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországra érkezett, éppen akkor, amikor már mód nyílt a magyar gazdasági függetlenség megteremtésére. Idővel éppen ellenkezőleg cselekedett, mint amire megbízatása szólt. Nem a bankhálózat, a Rothschild konzorcium pesti fiókját fejlesztette a nemzetközi lánc tagjává, hanem immár a független magyar pénzügyintézet megteremtésén fáradozott. Az Általános Magyar Hitelbank évtizedeken át csak a bécsi

⁴ Ilyen volt pl. az *Ethnographia* c. néprajzi folyóirat, mely 1926/27-ben Kornfeld Móric támogatásával jelent meg, ezt a szerkesztők a belső borítón is megörökítették. Gyakran támogatta a Magyar Néprajzi Társaságot is. Jelentős összeggel járult hozzá 1942-ben a Kodály Zoltán 60. születésnapjára megjelent kötethez is, de kérte, neve ne szerepeljen a támogatók között. Gunda Béla: Kornfeld Móric, a kultúrpolitikus. *Magyar Nemzet*, 1990. szeptember 25. 6. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Adattára Főigazgatói Iratai (150/1936) között is őriznek köszönőlevél-másolatokat, melyekben a főigazgató, Zichy István köszöni Kornfeld Móric 1000, 2000 pengős utalványait.

Credit-Anstalt leányvállalataként működött. Amikor az esedékes együttműködési szerződés 1894-ben lejárt, azt már nem meghosszabbították, hanem megújították. A Hitelbank többé nem vazallusa, hanem független, saját sorsát intéző társintézete lett a korábbi anyabankjának, s 1900-ban végleg elnyerte függetlenségét. A függetlenség és a paritás bizonyítéka nemcsak az ezt garantáló statútum volt, hanem az is, hogy idővel Kornfeld Zsigmond, majd az ő halála után az új vezérigazgató, Ullmann Adolf⁵ is bejutott az Osztrák Hitelintézet igazgatótanácsába.⁶

Kornfeld Zsigmond első generációs értelmiségi volt. A Prágától északnyugatra, a német határhoz közeli Göltsch-Jenikau (ma: Jenikov) városkában született 1852. március 27-én. A család hetedik gyermeke volt, de csak öten maradtak meg. Apja, Moritz Kornfeld 1814-ben született, anyja, Marie Rosenbacher 1812-ben.⁷ Az apa szeszfőző volt, de gyerekeit többre szánta. Egyik fia orvos lett, a másik ügyvéd, Kornfeld Zsigmond pénzügyi-gazdasági területre lépett. Az idézett életrajz azzal magyarázza a társadalmi hierarchiában való felemelkedést, hogy az emancipáció törvényre emelésével a Monarchiában tér nyílt a zsidók intellektuális pályára kerülésére. A 60-as évek derekán, amikor Kornfeld Zsigmond tizenhat éves, hatodikos gimnazista volt, az addig előmenetelét segítő rabbi nagybátyja, Reb Áron Jenikau⁸ meghalt, s szinte ugyanekkor megvakult, tönkrement a fiú apja is. A fiatalember nem járhatott tovább iskolába, kenyeret kellett keresnie. Prágába került, egy kis bankházban kezdett dolgozni mint gyakornok és irodatiszt.⁹ Az ifjú bankemberrel ezután Bécsben találkoznak, a Torsch, majd a Wahrmann bankban, melyeknek kiváló nemzetközi kapcsolatai voltak. Így aztán Berlinen és a francia

⁵ Ullmann Adolf, báró (1857–1925) bankár. A budapesti Kereskedelmi Akadémián tanult, 1874-től állt a M. Ált. Hitelbank tiszviselője volt, 1909-től haláláig vezérigazgatója. 1910-től főrendiházi tag lett, 1918-ban bárói rangot kapott. Könyvet írt az amerikai bankügyekről.

⁶ Kornfeld Zsigmond báró emlékezete. Székely Ferenc emlékezéséde a Budapesti Áru- és Értéktőzsde 1909. évi május hó 27-én megtartott rendkívüli közgyűlése alkalmából. Budapest, Pesti Lloyd Társulat, 1909. 6. Székely Ferenc (1858–1936) bankár, közgazdasági szakíró. 1892-től haláláig a Belvárosi Takarékpénztár Rt. vezérigazgatója, alelnöke az Angol–Magyar Bank Rt-nek és a Pesti Lloyd Társulatnak. Elnöke volt a Révai Testvérek Irodalmi Rt-nek. Munkatársa volt a *Borsszem Jankó* c. élcslapnak is.

⁷ A család által készített és az OSZK Kornfeld-hagyatékában lévő kézzel írott családfa alapján közölt adatok. Eszerint Kornfeld Zsigmond apai nagyapja Bernhardt Kornfeld volt, akinek csak halálozási dátumát ismerte a család: 1874. április 7. Nagyanyja, Theresa Kornfeld 1857. április 23-án halt meg. Anyai nagyapja, Simon Rosenbacher 1767. október 21-én született és 1850. május 6-án halt meg, anyai nagyanyja, Libussa Bloch 1768. január 11-én született és 1848. május 10-én halt meg. A családfa a fivérek nevét Dr. Joseph Kornfeldként és Dr. Ignatz Kornfeldként tünteti fel. Az idősebbik báty 1844. december 20-án született és 1902. október 7-én halt meg, az ifjabbik 1848. június 25-én született és 1921-ben halt meg. Egyikük orvosdoktor volt, a másikuk jogász.

⁸ A rabbi halálakor a *Times* harminc soros nekrológban emlékezett meg róla. Amikor évtizedekkel később Kornfeld Zsigmond a Vág völgyében, Rakovicon birtokot vásárolt és ott zsidó templomot épített, nagybátyja tórájával is megajándékozta. A korabeli nyelvhasználat és a családi emlékezet *Rakovicként* nevezi a települést. A Monarchia korában *Rákfalu* volt a Nyitra megyei, Pöstyénhez közeli, a Vág tulsó partján található település magyar neve. Mai szlovák neve *Rakovice*.

⁹ Kornfeld Zsigmond báró emlékezete, 4.

kisvárosban, a belga határhoz közeli Sedanon át Párizsba került. Itt élte át a kommun napjait, melyek félelmet keltettek benne. Tanulmányúttal felérő és nemzetközi kitekintést adó külhoni tartózkodás után Prágában már előkelő a pozíciója, húszesztendősen az újonnan alapított bécsi hitelintézet, a Böhmischer Bankverein igazgatója lett, majd 1876-ban a Credit-Anstalt helyettes vezetője.¹⁰ Egy hónap után a tényleges vezetést is megkapta, s felvirágoztatta a bankot. Olyannyira, hogy 1877 decemberében Albert Rothschild¹¹ is fogadta, alaposan kikérdezte, „levizsgáztatta”, és felajánlotta a budapesti megbízást. Rövid helyzetfelmérő látogatás után, 1878 márciusában már szolgálatba lépett igazgatóként látjuk viszont, megbízása ellenőrzésre, rendcsinálásra és oktatásra szolt.

Budapestre érkezésének évében a Magyar Általános Hitelbank tiszta nyeresége magas, 1 167 628 forint, viszont az állampénztár üres volt. A politikai viták mintha időről időre elfedték volna a valóságosabb pénzügyieket. A pénzügy egzakt szemléletmódja nem honosodott még meg, s a súlyos gazdasági örökséggel sem vetett számot a nemzet. Pedig már a kiegyezést megelőzően Deák is figyelmeztetett:

„Sokan azt hiszik: megszűnt a tizenkét évi absolutismus, alkotmányosság lépett a helyébe, most már jól fog menni minden. De barátom: az a tizenkét év absolutismus megrontotta az állam organikus életének minden műszereit, elköltötte három avagy talán több következő generációnak jövedelmét, kizsárolta az életerőt, földhöz verte az ipart és kereskedést. Most már az alkotmányosság sem képes az utóféldalmakat elhárítani, az elveszett erőt visszatérteni.”¹²

Hiába mentek jól a bank ügyei, a fiatal szakember látta, nincs fejlődés a bank számára, ha az ország ügyei nem fejlődnek. Az állam ún. függő adósságokkal dolgozott, a költségvetés betartásáról szó sem lehetett. A helyzet ugyan javult ahhoz képest, mint amikor – éppen Deák egyik híve – Kerkapoly Károly¹³ ült a pénz-

¹⁰ Uo.

¹¹ Albert Rothschild, a Rothschild család bécsi ágának feje a kor „legdiszkrétebb, legkörmönfontabb és legsikeresebb titkos diplomatája” volt. Tevékenységével hosszan foglalkozik Frederic Morton könyve, *A Rothschildok. Egy család története*. Ford.: Bart István. Budapest, Corvina, 2002. 150–155. Fontos magyar összegzés Gunst Péter: *M. A. Rothschild, a bankalapító* című kismonográfiája (Budapest, Akadémiai, 1992), mely irodalomjegyzéket is ad. A család magyarországi tevékenységével kapcsolatban ld. Kövér György: *Cégek és piacok között. A Rothschild-konzorcium és a magyar kincstári utalványok, 1873–1874*. In: Kövér György: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2002. 283–297.

¹² Deák Ferenc levele sógorához, Oszterhuber Józsefhez, 1861. január 9. *Magyar Leveleskönyv*. Szerkesztette Balogh József és Tóth László. Kiadja H. Balázs Éva. Budapest, Corvina, 2001. II. 243.

¹³ Kerkapoly Károly (1824–1891) politikus. 1847-től a pápai kollégium bölceleti tanára, 1848-ban nemzetőr. 1865-ben Deák-párti programmal képviselő lett. 1870–73-ig pénzügyminiszter. Visszavonulása után gazdálkodott.

ügyminiszteri székben. A korabeli anekdoták szerint az ő működése alatt olyan nagy volt a szegénység, hogy a hídpénzt naponta szállították az államkasszába. 1875-ben Széll Kálmán¹⁴ került a tárca élére, majd Szapáry Gyula¹⁵ váltotta őt. Megkezdődött és folytatódott az állam ügyeinek lassú rendbetétele, a pénzügyi újjászületés. Ekkor kezdte működését a parlamenti zárszámadási és pénzügyi bizottságban Lukács László,¹⁶ s ekkor kezdett dolgozni a pénzügyminisztériumban egy harmincéves ambiciózus titkár, a későbbi miniszterelnök, Wekerle Sándor.¹⁷ A nehéz helyzetről Lukács László visszaemlékezésében azt mondja, „csodálatos volt az az érzéketlenség, amelyet a törvényhozás az állami pénzügyekkel szemben tanúsított.”¹⁸ Lukács Lászlóra hivatkozva azt is állítja Radnóti József, hogy a miniszterek maguk nem tartották fontosnak az ülések látogatását, év közben ki-ki szabadon „vett ki” a kasszából a területén keletkezett hiány fedezésére. Ellenőrzés szinte nem létezett. A fiatal képviselőket, akiknek nem jutott hely a tekintélyes bizottságokban, a zárszámadást ellenőrző testületbe dugták.

Az új pénzügyi vezetés a szigorúbb intézkedésekre készült, és színe elé kérte a Hitelbank új vezetőjét, Kornfeld Zsigmondot is, hogy meghallgassa véleményét és tanácsait. Kornfeld kész tervekkel érkezett a meghallgatásra, s felajánlotta a Rothschild-konzorcium közreműködését a helyzet megoldásában. Sikerrel. 1880-ban a Rothschild-csoport vállalta, hogy magyar részvényeket bocsát ki. Lassan nemzetközi befektetők is megjelentek, és pénzt kínáltak kincstári beruházásokra. A Szabadelvű Pártból kikerülő kormánytöbbség azonban függetlenségét is demonstrálni akarta, s ehhez jó társra lelt az itt egyre inkább meggyökeresedő

¹⁴ Széll Kálmán (1843–1915) pénzügyminiszter, 1899 és 1903 között miniszterelnök. 1869-től 1911-ig megszakítás nélkül Deák-párti elveket valló országgyűlési képviselő. 1875 és 78 között pénzügyminiszter. A Jelzálog Bank megalapítója és vezérigazgatója ill. elnöke. A legújabb történet-szociológiai irodalom Széll pályafutását a „politikus bankár” és a „politikai karrierminta” kifejezésekkel írja le, kiemelve, hogy a kiegyezéskor még megyei szolgabíró volt, majd két év múltán képviselőként lépett fel. Ld. Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest, Magvető, 1989. 55.

¹⁵ Szapáry Gyula gróf (1832–1905) politikus, miniszterelnök. Kilencszer választották országgyűlési képviselőnek. 1873 és 75 között belügyminiszter, 1878 és 87 között pénzügyminiszter, rövid ideig közlekedési miniszter. Volt földművelésügyi, ipar- és kereskedelemügyi miniszter is. 1890 és 1892 között miniszterelnök és belügyminiszter. A kormánya által kidolgozott kötelező polgári házasságra vonatkozó javaslatot túlzóan liberálisnak tartotta, és ezért lemondott, visszavonult.

¹⁶ Lukács László (1850–1932) politikus, miniszterelnök. 1878-tól szabadelvű országgyűlési képviselő. 1893-tól Wekerle Sándor kormányában a pénzügyi államtitkár. 1895–1905-ig pénzügyminiszter, 1912–13-ban miniszterelnök és pénzügyminiszter. Pártfinanszírozásra fordított panamaügy miatt kényszerült távozásra. 1927-ben felsőházi taggá nevezte ki a kormányzó.

¹⁷ Wekerle Sándor (1848–1921) politikus, a dualizmus pénzügyi szakembere, Magyarország első polgári származású miniszterelnöke.

¹⁸ Idézi Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, 14. Megjegyezzük, hogy Radnóti nem ad meg forrást, nem használ idézőjelet, csak kisebb betűtípussal és sűrűbb szedéssel jelzi az „idézetet,” amit valószínűleg maga az idézett Lukács László közölt vele a könyv készültkor.



*Kornfeld Zsigmond emléklakett
(Dr. Bán Tamás tulajdona)*

Kornfeld Zsigmondban. Saját bankja érdekei ellen javasolta, hogy az állam szabad licitet engedjen a vasúti beruházási kötvényekre, s adja azokat a legtöbbet ígérőnek. Sikerült ugyanakkor meggyőznie a bécsieket is: a Rothschild-csoport a magasabb árat is megadta. Kornfeld Zsigmond egyre inkább az ország érdekét nézte, s egyre kevésbé a Rothschildokét.

Ekkor már Tisza Kálmán és Szapáry Gyula megbecsülését tudhatta magáénak. Amikor 1882-ben a párizsi tőzsde néhány évnyi virágzás után összedőlt, s a nemzetközi válság minden kibocsátási tevékenységet lehetetlenné tett, intenzívebben kezdett foglalkozni a közlekedési és iparteremtési politikával. Sze-

repe volt a Budapest–Zimony vasútvonalhoz szükséges pénz előteremtésében, s azt is keresztül tudta vinni, hogy a Hitelbank megalapítsa a Kőolajfinomítót. Bécs nem minden munkájában támogatta. A vasútvonal fejlesztésében üzletet látott, de az önálló iparteremtési szándékot már kritikával kezelte, hiszen az konkurenciát jelenthetett az osztrák ipar számára. Kornfeld Zsigmond kemény küzdelmeket vívott, s nem is mindig sikerrel. Egyik ilyen átmeneti veresége idején kezdett foglalkozni a mezőgazdasági ipar megteremtésével.

De nem is csak az ipar és a mezőgazdaság érdekelte: a Hitelbankkal megvásároltatta a Landerer és Heckenast cégből alakult kiadói részvénytársaságot, a Franklint.¹⁹ A kiadó irodalmi tanácsában ekkor ott ült Arany László,²⁰ Gyulai Pál,²¹ Heinrich Gusztáv²² és Ballagi Mór.²³ A bank és a Franklin üzletének nyélbe ütésekor Kornfeld Zsigmond még nem beszélt magyarul, életrajza azonban

¹⁹ A Franklin Társulat történetéről ld. Révay József–Schöpflin Aladár: *Egy magyar könyvkiadó regénye*. Budapest, Franklin, 1938.

²⁰ Arany László (1844–1898) költő, értekező, akadémikus. Arany János fia. A Magyar Földhitelintézet igazgatója volt.

²¹ Gyulai Pál (1826–1909) író, költő, kritikus, akadémikus. 1850-től a magyar irodalom meghatározó kritikusa, a kiegyezéstől a hivatalos irodalom vezéregyénisége.

²² Heinrich Gusztáv (1845–1922) irodalomtörténész, akadémikus. 1903–4-ben a budapesti egyetem rektora. *Az Egyetemes Philológiai Közöny* szerkesztője, az MTA főtitkára. A német pozitivistá irodalomtudomány módszereinek adaptálója.

²³ Ballagi Mór (1815–1891) nyelvész, teológus, akadémikus. 1840-től a Magyar Tudós Társaság, 1858-tól az MTA tagja, 1848/49-ben honvédtiszt, Görgey Artúr titkára. Internálásából szabadulva a protestáns teológia tanára. Magyar és héber nyelvészettel, szótárszerkesztéssel és bibliamagyarázattal foglalkozott.

a későbbi évekről szólva Gyulai Pált és Heinrich Gusztávot már mint egy „szoros szellemi és lelki baráti kör” tagjaként említi. A kiadó megszerzése legszemélyesebb ügye volt, mert erős volt benne a humán vonzalom és érdeklődés. Az volt a vágya, hogy negyvenévesen visszavonul, s életét az irodalomnak és a tudománynak szenteli. Visszavonulását előkészítendő lett magyar földesúr 1890-ben. Ebben az évben vásárolta meg az akkor még Magyarországhoz tartozó rakovici birtokot, s ettől az évtől kezdve haláláig minden nyarat itt töltött a család. Rakovic szlovák település volt, de a 20. század első évtizedében még beszéltek ott magyarul is.²⁴ Ekkor – amint Kornfeld Móric egyik önéletrajzi töredékében írja – „a magyar nyelv oktatását a népiskolákban komolyan vették és a tanfelügyelők kellően ellenőrizték. Hogy a nyugati katolikus falusi tótságot könnyen meg lehetett volna nyerni akkor a magyarságnak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy rövid néhány év után a falu utcáin a fiatalok magyar dalokat énekeltek jókedvükben”.

Néhány évig magyar neve is volt a falunak: Rákfalu. A faluban ma már egy lélek sem beszél magyarul. A Kornfeld gyerekeknek – ahogyan erre ugyancsak Kornfeld Móric emlékezik – élményt jelentett a történelmi legendák helyszíneinek felfedezése. Végigjárták az akkor még „szabályozatlan és szertelenül sebes” Vág völgyét Galántától egészen Trencsénteplicig, érintve Csejtét, ahol „Báthory Erzsébet fürdött fiatal lányok vérében, Beczkót, amelyet Stibor vajda udvari bolondja után nevezett el, Trencsén várát, amely aránylag legtöbbet őrzött meg falaiból, Csák Máté birodalmának székvarát.” Ez a visszaemlékezés nemcsak a fiú hovatartozásának és érzelmeinek tükröződése: az apa egyre erősebbé vált kulturális kötődésére is utal, hiszen Kornfeld Zsigmond nélkül ezek a kirándulások nem jöhettek volna létre.

A birtok megvásárlásának motívumait nem ismerjük, de feltételezzük, hogy Kornfeld Zsigmondot csehországi gyökereire emlékeztette. Rakovic ugyanazon birodalom keretein belül félúton volt – valóságosan és szimbolikusan is – születési helye, Jenikau és választott otthona, Budapest között. Maga is félúton volt ekkor az új, a magyar identitás megszerzéséhez. Kis zsidó hitközséget alapított Rakovicon, melynek elnökéül jószágigazgatóját, Roth Adolfot tette meg. Igen bőkezűen bánt vele: 30% volt javadalma a birtok hasznából, hogy mintegy sajátjaként vezesse a birtokot.

Kornfeld Zsigmondnak nem volt ingatlana Budapesten, mindvégig bérházban lakott. Rakovici birtokát hitelre vásárolta, s egy váratlan családi „baleset” okán nehezebben tudta visszafizetni, mint tervezte, remélte. 1879-ben nősült, felesége Frankfurter Betty, a „legismertebb és legmódosabb zsidó családok egyikének

²⁴ *A magyar korona országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. rész. Általános népleírás* (Bp. 1893) c. kiadvány etnográfiai térképe jól mutatja, hogy Nyitra vármegyében – különösen egyre északabb felé haladva – már csak szigetekként jelentek meg a magukat magyarnak vallók.

leánya.”²⁵ Erről a családról Kornfeld Móric önéletrajz-töredékében mintegy mellékesen egy érdekes mondatot olvashatunk. Gyermekkorában a család minden iskolaév utolsó napján személyvonatra szállt és elutazott a Pöstyénig. „Onnét folytatta a vonat útját a Vág völgyén végig a vonalon, melyet nagyatyám – anyám atyja – épített a múlt század, úgy hiszem hatvanas éveiben.”

Radnóti József szerint Frankfurter Betty igen nagy hozományt kapott. Ezt Kornfeld Zsigmond igen hamar visszafizette, s még saját vagyonának jelentős részét is feláldozta a családért, mert sógora, Frankfurter Sámuel csődbe vitte a családi céget, aztán öngyilkos lett. Kornfeld Zsigmond kifizette a Frankfurter család minden adósságát, hogy a név ismét tiszta legyen, visszavonulásának terve azonban kútba esett. Keresete ezután a rakovici birtok részleteinek törlesztésére ment. Tény: Kornfeld Zsigmond nem szerepel a virilisták 1892. évi országos cím- és névjegyzékében. „Gyermekeimre is csak annyi vagyont akarok hagyni, hogy soha az életben ne kelljen meghajolniok” – mondogatta.²⁶ Reggelente gyalog járt munkahelyére, a Hitelbank Nádor utcai fiókjába. Szenvedélyes kártyajátékos volt, házában szinte elsőként bridzseztek Budapesten. Vonaton, utazás közben is gyakran játszott. Köztudott volt róla, hogy szerette a szerencsejátékokat. A francia Riviérán és a belga tengerparton gyakran kereste fel a kaszinókat. A legnagyobb veszteség, amit vele kapcsolatban emlegettek 3000 korona volt, egy rulettgépen vesztett ennyit.

Kornfeld Zsigmond ekkor már tanult magyarul. 1885 tavaszán Kőrösy József²⁷ ajánlotta tanárnak Balog Ármint. A Nagykárolyból a fővárosba került Balog ekkor huszonhat éves volt, a rabbiképző ifjú tanára.²⁸ Vonakodott a feladattól. Kőrösy József azonban azzal biztatta, hogy ez a bankigazgató nem olyan, mint a többi.

²⁵ Ugyancsak a kéziratos családfából közöljük a feleség családjára vonatkozó adatokat. Ezek szerint Betty Frankfurter 1858. április 22-én született, a család második gyermekeként. Apja, Wilhelm Frankfurter 1834. július 27-én született és 1898. október 30-án halt meg. Anyja, Jeanette (Nanette) Singer 1837. október 10-én született és 1900. január 25-én halt meg. Az anyai ágon ismerjük a család felmenőit: a nagyapa Samuel Singer volt (1798–1857), a nagymama özvegy Rosanerné, szül. Katharina Löwy (1796–1838). Ez utóbbi adat körül van némi bizonytalanság. A családfa kézírása begyakorolt németes betűtípust és -kötést mutat, feltételezhetően nem a család Magyarországra került ágától származik. Kornfeld Móric kézírásával a felsőbb ágon Regina született Löwyként jelzett nagyanya adatai így olvashatók: *1800 – 1836? Eszerint azonban nem lehet a gyermekek édesanyja. Ugyancsak Kornfeld Móric kézírásával egy olvashatatlan név is került a családfába, aki valószínűleg Samuel Singer második felesége volt, és így az 1837-ben született Jeanette (Nanette) Singer édesanyja.

²⁶ Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, 97.

²⁷ Kőrösy József (1844–1906) statisztikus, akadémikus. A *Pesti Napló* közgazdasági rovatát vezette, innen került 1870-ben a Fővárosi Statisztikai Hivatal élére, melyet igen magas tudományos színvonalú intézetté fejlesztett. 1886-ban az ő javaslatára állította fel a főváros a járványkórházat. A himlőoltás bevezetésének első szorgalmazója.

²⁸ Balog Ármin (1859–1937) Nagykárolyban született, az egyetemet már Budapesten végezte. Megírta a keresztény latin irodalom történetét (1905) lefordította többek között Bacon művének, a *Novum Organum*nak első részét és Spinoza *Etikáját*.

Balog Ármin ugyanis elsősorban a tudományt akarta szolgálni, ahogy tette is. Az első magyar lecke délután fél négytől este fél kilencig tartott. Balog Ármin pedig vállalta a tanítást, s halálán túl is tartó családi kapcsolat alakult belőle, fia, Balogh József, Kornfeld Móric közeli ismerőse, segítője maradt. A familiáris kapcsolatot jelzi, hogy „Balog bácsi” a két világháború között hétszámra vendégeskedett Kornfeld Móricék iregi birtokán. Ott az asztalfőn Kornfeld Móricné, Weiss Marianne ült, balján férje, jobbán „Balog bácsi.”²⁹ Balog Ármin a család által ma Washingtonban őrzött iregi vendégkönyv tanúsága szerint is családtagnak számított. Verssel köszöntötte a családtagokat évfordulóik alkalmával, a könyv őrzi az ilyen alkalmakkor készült fényképeket.

Kornfeld Zsigmond gyorsan és lelkesen tanult. Arany János és Petőfi Sándor költészete volt a fő tananyag. A tanár-diák viszonyból kölcsönös tisztelet, ragaszkodás és megbecsülés lett. S a tanítás igen eredményes volt. Noha Kornfeld Móric haláláig megőrizte kissé „idegenszerű akcentusát”,³⁰ nagyon megszerette a magyar irodalmat. Nemcsak megszerette, de németre is fordította Petőfi „Szeptember végén” című versét. „Nappal kibocsátott, forgatott, konvertált, keresett, kiegyenlített, egy nagy bank [...] sorsát intézte, este költeményeket olvasott és költeményeket írt. Anélkül, hogy bármilyen tekintetben szélsőséges lett volna, benne magában találtak a legnagyobb szélsőségek” – írja róla a romantizáló krónikás.³¹

1887 márciusában, két évvel tanulmányainak megkezdése után megtartotta első magyar nyelvű előadását az akadémián. A nemzetgazdasági bizottság ülésén szerepelt először a nyilvánosság előtt magyarul. Az ülést Kautz Gyula³² vezette, a hallgatóság soraiban ott ült Wekerle Sándor, Lukács László s még sok miniszteriális tisztviselő, s ott voltak a bankártársak, Lánczy Leó,³³ Beck Miksa³⁴ és Weiss Fülöp³⁵ is.

Kornfeld Zsigmond politikusan gondolkodott a nyelvről is. 1891-ben került be a tőzsdetanácsba.³⁶ Ezt megelőzően is érezte a hazai idegenkedést a tőzsdétől,

²⁹ H. Balázs Éva és Kornfeld Mária szóbeli közlése.

³⁰ *Kornfeld Zsigmond báró emlékezete*. 10.

³¹ Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, 91. A Petőfi-vers fordítását közli a kötet: 91–92.

³² Kautz Gyula (1829–1909) közgazdász, egyetemi tanár, akadémikus. A kiegyezés gazdasági szakértője. 1883-tól 1900-ig az Osztrák–Magyar Bank al- ill. főkörmányzója. Jelentős szerepe volt a kétnyelvű papírpénz bevezetésében, a valutarendezésben.

³³ Lánczy Leó (1852–1921) nagytőkés, bankár. 1881-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, majd elnöke. Országgyűlési képviselő, 1905-től a főrendiház tagja.

³⁴ Madarassy-Beck Miksa (1838–1924) a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank vezérigazgatója, 1899-től haláláig elnöke.

³⁵ Weiss Fülöp (1859–1942) bankár, nagytőkés. 1882-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank munkatársa, 1911-ben vezérigazgatója, 1921-től elnöke. Az első világháború után a magyar textilipar egyik fejlesztője. 1927-től a főrendiház tagja.

³⁶ Emléktáblája ma is ott látható a Szabadság tér 17. szám alatt álló egykori Tőzsdepalota (utóbbi időkig a Magyar Televízió Rt.) székházának földszinti előcsarnokában. Az épület jövőbeli sorsa ma nem ismert.

most még inkább megtapasztalta. Feltételezte, hogy a tőzsde német munkanyelve sem segítette az intézmény magyarországi meghonosodását. Ez a gondolat vezette a tőzsde magyar nyelvűvé tételében.³⁷ A tőzsdét az ipar és a mezőgazdaság, a merkantilisták és az agráriusok összebékítésére használta, ennek volt eszköze – az agrártömegek bizalmát megnyerendő és érdekeltségüket fokozandó – a magyar nyelv tőzsdei hivatalossá tétele.³⁸ Nem ment ez könnyen, végül az az intézkedése hatott, amely szerint a nem magyarul született kötések nem jegyezték hivatalosan.³⁹

Ez után kerül sor kiemelkedő és a nyilvánosság előtt is még nagyobb tekintélyt parancsoló intézkedéseire: 1892-ben a konverzióra, 1894-ben a valutareformra, azaz az aranyfedezetű valutára való áttérésre. Wekerle Sándor volt a „hadművelet” vezetője, Kornfeld Zsigmond a „vezérkari főnöke”.⁴⁰ Az 1892-es pénzügyi manőver sikerét az időközben miniszterelnökké választott Wekerle Sándor meg akarta hálálni a bankárnak. Királyi dekrétummal akarta honosíttatni, amely gesztus nemességadományozással is együtt járt volna. De Wekerle meglepődhetett: időközben Kornfeld Zsigmond rendes, törvényes úton már megszerezte az állampolgárságot.⁴¹ A nemességet pedig csak halála előtt fogadta el, a báróság „átvétele” az uralkodótól már fiára, Kornfeld Móricra maradt. Elismerései között van 1890-ből az uralkodótól kapott vaskorona-rend III. fokozata (1890), 1893-ból ugyanennek a kitüntetésnek II. osztálya. 1901. december 22-én pedig életfogytiglani főrendiházi tagságot adományozott számára Ferenc József.⁴²

Az államháztartást tehát Wekerle Sándor és munkatársai rendbe tették, rendszeressé váltak az adóbefizetések, a kincstárnak fölöslege képződött, az új beruházásokhoz nem kellett kölcsönöket felvenni. Ekkor alakultak a legnagyobb bankok és iparvállalatok.

³⁷ Természetesen nem egyéni felismerésről van szó. A magyarosítási törekvésekről ld. Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wabrmann Mór 1831–1892*. Budapest, Argumentum, 2005. 25. A nemzeti érzés erősödése nem csak az itt születettek körében volt általánosnak mondható. 1888-ban szerződött például a budapesti Opera élére Gustav Mahler, aki szerződésébe foglaltatta, hogy kész megtanulni magyarul is. Első hivatalos nyilatkozatában csodálkozását fejezte ki, amiért nem törekszünk eléggé a magyar nemzeti opera megteremtésére, s kezdeményezte, hogy magyarul énekeljenek az Operában. Kurt Blaukopf: *Gustav Mahler*. Budapest, Gondolat, 1973. 106–107.

³⁸ Ebben a munkában Frommer Rudolf (1868–1936) volt segítségére. Ő készítette az első német–magyar tőzsdei szótárt (*Német–magyar tőzsdei zseb-szótár*. Előszóval ellátta Simonyi Zsigmond. Budapest, Franklin Nyomda, 1896).

³⁹ Balla Vilmos: *A vadember. Rajzok a régi Pest kereskedővilágából*. Szomaházy István előszavával. Budapest, 1923. 42.

⁴⁰ Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, 26.

⁴¹ Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, 23. Kornfeld Zsigmond az állampolgári esküt 1891. január 7-én tette le Kamerlmayer Károly, Budapest első főpolgármestere előtt. Budapest Főváros Tanácsa, 1891: 309. eln. sz. Ezzel az aktuussal feleségét és gyermekeit is automatikusan felvették az „itteni illetékeségűekről vezetett lajstromokba”.

⁴² *Országgyűlési almanach 1901–1906*. Szerkeszti Sturm Albert. A Budapesti Tudósító kiadása, Pesti Lloyd Társulat, 1901. 27–28.

Az ország szárnyaló fejlődése

Nagy vonalakban vázoljuk a korszak elképesztő eredményeit. 1850/60 és 1913 között a nemzet anyagi bruttótermékét tekintve a leggyorsabb ütemben növekvő Svédország mögött a második-harmadik helyen Ausztria–Magyarország és Németország következett. És most már Magyarország sem lendületes mezőgazdasági, hanem ugyancsak felfelé ívelő ipari termelésének köszönhető a közép-európai szinthez való felzárkózást.⁴³ Az ipar és bányászat 1870 és 1913 között tízszeresére nőtt. A három legnagyobb budapesti gépgyár – a MÁVAG, a Ganz és a Schlick-gyár – termelési értéke 1870 és a millennium éve között, alig két évtized alatt ötszörösére növekedett. A kereskedelmi és iparügyi minisztérium emlékirata szerint⁴⁴ a „fővárosi gépgyárak forgalma 85 millió korona évi termeléssel nagyobb volt, mint az összes cseh- és morvaországiaké”. Gépiparunk kiemelkedő ágazata a járműgyártás volt, az 1890-es években a budapesti nagybankok közreműködésével fokozatosan végbement a korábbi – néhány esetben reformkori – alapítású gyárak fúziója.

A Ganz-gyárban ugyanekkor már – Mechwart András igazgatósága alatt – összetalálkozott két magyar mérnök, Bánki Donát és Csonka János. A Danubius vállalat azután (1911) összeolvadt a Ganzcal, s így létrejött Magyarország legnagyobb gépipari vállalat-együttese. (A Ganz-vállalat említése nemzetgazdasági rendeltetésén túl azért is fontos, mert Kornfeld Móric életében is szerepet játszott: az egyetem elvégzése után a gyár egyik igazgatójaként kezdte pályafutását.) A vasúti járműgyártás is kiemelkedő ágazattá vált: 1873-tól készültek Magyarországon hazai gyártású mozdonyok, s a millennium évében az ezredik is kigördült a gyárból. Nemcsak az iparszervezőkben, hanem az önálló műszaki alkotó egyéniségekben is bővelkedtünk. A magyar villamosipar is ekkor zárkózott fel a világ élvonalába. 1861-ben Jedlik Ányos dinamóelvé még kihasználatlan maradt, azt a tőle függetlenül kísérletező Werner Siemens és Charles Wheatstone ismertette meg hasznosított formában a világgal. De a Jedlik-tanítványok, az önálló tudományág, a matematikáról leszakadó fizika képviselői már igen jelentős szakember-nemzedéket alkottak. Amikor Edison bemutatta a sorozatgyártásra alkalmas izzólámpát (1879), a Ganz-gyárban már önálló villamossági osztály működött. 1885-ben Zipernowsky Károly, Bláthy Ottó Titusz és Déri Miksa – szintén a Ganz mérnökei – bemutatták találmányukat, a transzformátort. Hármójuk modelljével egy kisváros áramellátását lehetett biztosítani. Vízierőműveket, távvezetéseket szállítottak a legfejlettebb országokba is. Kandó Kálmán nevéhez fűződik a vasút vil-

⁴³ Hanák Péter: Az alapítások kora. *Magyar Tudomány*, 1989/10–11. 799.

⁴⁴ Idézi Katus László: A gépipar fejlődése. *Magyar Tudomány*, 1989/10–11. 837.

lamosítása a millennium évében. A villamos kifejlesztésével a városi közlekedést is forradalmasította. Kandó 1917-ben, sikeres külföldi pályafutás után tért vissza Magyarországra, s lett a Ganz-gyár műszaki igazgatója, majd vezérigazgatója.

A magyar híradástechnika is a világ élvonalában volt. Budapesten 1881-ben kezdte meg működését az első telefonközpont. (Az első európai berendezéseket 1879-ben Puskás Tivadar helyezte üzembe Párizsban, még mint az Edison Társaság alkalmazottja.) A pécsi Zsolnay-gyár is bekapcsolódott a posta fejlesztésébe, a gyárban készültek a porcelánzigetek. Puskás Tivadartól származik az elektromos tömegkommunikáció gondolata, a telefonhírmondó működtetését (1893) az egész világ csodálta. A századfordulót követően már telefongyár is működött Magyarországon, melyet megvásárolt a svéd Ericsson társaság és a Magyar Általános Hitelbank Rt., tehát Kornfeld Zsigmond bankja.

Hasonló jelentőségű volt a mezőgazdaság modernizációja, többek között a mezőgazdasági üzemtan meghonosodásával és a technikai átalakulással.

Fejlődött a közlekedés is. Megalakult a Magyar Államvasutak. Egy évtized alatt 1000 km-rel bővítette pályarendszerét, az ekkor még párhuzamosan meglévő magánvasutak 2400 km-rel. A bővülést a salgótarjáni szénmedencében fokozódó termelés is ösztönözte. (Ez utóbbi számunkra a Chorin család érdekeltsége miatt kíván külön említést.) Ehhez a fejlesztéshez ugyancsak a megerősödött bankok, köztük Kornfeld Zsigmond bankja adták a pénzügyi háttérrel. Fejlődött a közúti közlekedés, a helyi érdekű és a városi közlekedés is. A helyi érdekű vasutak finanszírozásában rejlő lehetőségek felismerői között ugyancsak ott találjuk Kornfeld Zsigmondot.

Mindezen építéseket, beruházásokat nemcsak a gazdasági érdek működtette, hanem a honfoglalás ezeréves évfordulója, az 1896-os millennium is.

És ez az időszak Weiss Manfréd egyre nagyobb szabású működésének ideje is. Weiss Manfréd családjának és a Kornfeld családnak az élete 1913-ben fonódott össze, amikor Kornfeld Zsigmond második gyermeke, Kornfeld Móric feleségül vette Weiss Marianne-t. A házasságot minden bizonnyal természetesnek tekintették a kívülállók: az egyik legnagyobb magyar nagytőkés és bankrésztvényes lányát az egyik legnagyobb pénzügyi szaktekintély fia veszi feleségül. Indokolt tehát a következőkben a Weiss család időben egybeeső működésének párhuzamos áttekintése.

Weiss Manfréd és a magyar ipar

Weiss Manfréd nagyapja még nem itt született, de már itt élt. A legenda szerint egyszerű falusi pipakészítő volt, vagy talán Morvaországból származó kereskedő. Ami bizonyos, hogy fiai, Weiss B. Adolf és Weiss B. Arnold már Pesten szü-

lettek a 19. sz. elején.⁴⁵ A testvérek cseh szilvalekvárral és terményekkel kereskedtek. Weiss B. Adolf házasságából hat gyermek született. Az 1857-ben született legifjabb gyermek, Weiss Manfréd lett a leghíresebb. Jelentékeny azonban bátyjának, az 1845-ben született Weiss Bertholdnak pályája is.

Weiss Manfréd kereskedelmi akadémiát végzett, majd Hamburgba került egy gyarmatárúkkal foglalkozó külkereskedelmi vállalkozás cégvezetőjeként. 1877-ben, apja betegségének hírére tért vissza Magyarországra, s bekapcsolódott bátyja üzletébe. Új szemléletet hozott az itthoni vállalkozásba. 1878-ban Bosznia-Hercegovina okkupációja kapcsán a testvérek – a Pongrátz és Deutsch családokkal együtt – részt vettek az összes katonai szállítások megszervezésében és lebonyolításában.⁴⁶ Miután az orosz-török háborúban Szerbia független lett és Bosznia-Hercegovina Ausztria-Magyarországé, a boszniai vasútvonal is Ausztria-Magyarországot illette. A családok szerződést kötöttek a hadügyminisztériummal a vasútvonal kereskedelmi hasznosítására. A Weiss család ereje így megdöbbszöröződött, s nemcsak anyagi értelemben, de a kapcsolati tőkéből fakadó lehetőségeket tekintve is. Az agrárválság idején ingatlanokba fektették pénzüket. Többek között a Sugár (Andrássy) úton vásároltak egy jelentős házblokkot,⁴⁷ s terjeszkedni kezdtek a mai Újlipótváros területén. Így lett több mint egy évtized múltán Weiss Manfréd és fivére az ő saját telkükön felépült első fővárosi magánszínház (a mai Vígszínház épületét) működtető gazdasági társaságnak, a Magyar Vígszínház Rt.-nek az igazgatója.⁴⁸

1883-ban – ugyancsak hadügyi háttértámogatással – a Weiss testvérek megalapították az első hazai konzervgyárat.⁴⁹ A cseh szilvalekvár helyett gulyáskonzerveket gyártottak. S néhány év múltán, ismét csak a hadügyminisztérium közreműködésével, a közös hadigazdaság törvénye szellemében megkezdtek a tölténytár, töltényhüvely és tölténydobozok gyártását. Mintáik sikert arattak a Német Birodalom hadi vezetésénél, rövidesen leányvállalatot hozhattak létre Berlinben. Ugyanebben az évben, 1890-ben Tisza István elnökletével megalakult a Magyar Ipari és Kereskedelmi Bank, melynek legnagyobb magyar részvényesei a Weiss testvérek lettek. Az állam kedvezménynyújtásával megalakult a Magyar Fegyver- és Lőszergyár Rt., melynek vezetésébe a bank Weiss Manfrédot delegálta. A bank révén a fivérek részt vettek a Magyar (Danubius) Hajó- és Gépgyár Rt. alapításában is. 1892-ben – a belvárosi telepükön történt kisebb robbanás után – megteremtették a biztonságos távolságban lévő csepeli gyártelepet.

⁴⁵ Varga László: Egy fináncnökés karrier. A Weiss család és Weiss Manfréd. *Történelmi Szemle*, 1983/1. 36–66.

⁴⁶ Varga László: Egy fináncnökés karrier, 39–40.

⁴⁷ Hidvégi Violetta: 53 telek tulajdonosváltozásai. *Budapesti Negyed*, 1993/1. 192–201.

⁴⁸ Varga László: Egy fináncnökés karrier, 55.

⁴⁹ Varga László: Egy fináncnökés karrier, 42.

Weiss Berthold erőteljes közéleti szerepléssel is építette a család kapcsolatait. A Weiss-fivérek működését a hagyományos politikai vezető réteg is jó szemmel nézte, s látványos gesztussal segítette asszimilációjukat. Volt is mit meghálálni: működésükkel a magyar hadianyag beszerzése és gyártása szinte teljes mértékben függetlenedett a külföldtől. A millenáris kiállítást követően Ferenc József – *csepeli* előnévvel – nemességet adományozott Weiss Manfrédnak. A testvérek röviddel ezután formálisan szétváltak. Nem családi viszályban keresendő az ok, hanem egy összeférhetetlenség megszüntetésében. Weiss Bertholdot ugyanis szabadelvű programmal országgyűlési képviselővé választották, s mert cégei közvetlen kapcsolatban voltak a kincstárral, kívánatos volt kiválása a családi vállalkozásból. Weiss Manfréd így lett az Első Magyar Konzerv- és Ércárugyár kizárólagos tulajdonosa. Nemcsak ezen a területen teremtettek jelentőset: meg kell említeni a fivérek és Mauthner Izidor által 1894-ben alapított Magyar Textilpar Rt.-t is.

Nem tudjuk pontosan mikor és hogyan ismerkedett meg egymással Weiss Manfréd és Kornfeld Zsigmond, de azt igen, hogy találkozásuk, kapcsolatuk szinte szükségszerű volt. Egy biztos késői érintkezési pontról tudunk: 1906-ban mindketten tagjai voltak az Ipartanácsnak.⁵⁰ Kettejük pályája lényegesen különbözik azonban. Varga László hívta fel a figyelmet már többször idézett tanulmányában arra, hogy Weiss Manfréd – a Hatvány-Deutschok mellett – „gyakorlatilag az egyetlen Magyarországon, aki (...) az ipari tőke oldaláról hatol be a banktőkébe, azzal a lényeges különbséggel, hogy gyáraiban a banktőke sohasem játszik jelentős szerepet, közös akcióik ellenére sem.”⁵¹ Kornfeld Zsigmond pályája éppen az ellenkező oldalról, a banktőke oldaláról indult. Ez a kétirányú pályáiv megmutatkozott az akkori hozzájuk köthető szervezetek, intézmények különbségében is. Weiss Manfréd egyik alapítója és alelnöke volt a Gyáripárosok Országos Szövetségének. Azok a vállalatok, melyek nem voltak tagjai a GYOSZ-nak, főként a Hitelbank érdekeltségébe tartoztak, s csak Kornfeld Zsigmond halála után lettek a GYOSZ tagjai.⁵²

Úton a magyarság felé

A történelemmel foglalkozó szociológusok az elismerési, kitüntetési formákról mint ún. integrációs szimbólumokról beszélnek. Ezeket az alapító nemzedékből – ide tartozik Weiss Manfréd és Kornfeld Zsigmond is – csak kevesek kapták

⁵⁰ Varga László: Egy fináncnökés karrier, 53.

⁵¹ Varga László uo.

⁵² György Deák: *The Economy and Polity in Early Twentieth Century Hungary*. East European Monographs, No. CCLXXXVIII. 60. New York, Boulder, 1990, valamint Hanák Péter, szerk.: Magyarország története, 1890–1918. I. 396.

meg; becsülendő tevékenységük ellenére csak 28%-uk.⁵³ A Weiss család a világháború lezárását követően, 1918-ban kapott újabb elismerést. Fegyvergyártását és fegyverszállítását ismerték el bárói címmel.⁵⁴ Címerük egyértelműen elárulja, mivel foglalkozott a család: folyóvízből egy fogaskerék emelkedik ki, melyen két hátsó lábán egy oroszlán áll egyenesen, tátott szájjal, kiöltött nyelvel, jobb elülső mancsában fekete bombát tart, a balban egy szövövetélt. A koronás lovagsisakból pedig két fekete sasszárny emelkedik ki. A sokatmondó, kifejező felirat pedig: *Labor omnia vincit*.⁵⁵

Kornfeld Zsigmond kriptáján, a Kozma utcai temetőben a következő felirat olvasható: „Br. Kornfeld Zsigmond – a magyar főrendiház tagja – 1852. III. 27. – 1909. III. 24.” A hangsúly tehát a parlament felsőházában elfoglalt helyen és a bárói címen van, a munka, az életpálya végeredményén. Kornfeld Zsigmond halála előtt kapta és fogadta el a bárói címet. A Kornfeld család díszes címerén „kék pajzsban koronába helyezett fészekben négy fiát vérével tápláló pelikán ül. Sisakdísz: a pelikán. Takarók: ezüst-kék. Pajzstartók: két aranyoroszlán. Jelmondat: *Breve est tempus*”.⁵⁶ A Kornfeld-címer tehát hagyományosabb, nem utal a család főhivatására.



A Kornfeld család címere

Kornfeld Zsigmond felesége, Betty von Frankfurter, aki a magyar nyelvű anyakönyvekben, dokumentumokban már magyar keresztnévet visel, és Frankfurter Borbálaként szerepel, négy fiút és egy leányt szült. (A magyar keresztnév használata is az asszimilációs szándékról beszél.) 1880-ban született György, 1881-ben Mária, 1882-ben Móric, 1883-ban Pál, majd tizenegy év múltán 1894-ben Ferenc. Az elsőszülött sorsa tragikusan alakult: 1901-ben öngyilkos lett. Radnóti József

⁵³ Lengyel György kutatásai hívták fel a figyelmet arra, hogy téves azt hinni, hogy az „integrációs gesztusok” legfőbb címzettje a tőkés polgárság volt. Az „új nemesség” mintegy 60%-a a katonatisztek és a főhivatalnokok közül került ki, s ez a csoport a földbirtokosokkal kiegészülve a vizsgált minta háromnegyedét képviselte. A gazdasági elit (tágabban a nagypolgárság) tehát viszonylag kis arányt képviselt. Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest, Magvető, 1989. 59–60.

⁵⁴ Gerő József: *A királyi könyvek*. Budapest, 1940. 231.

⁵⁵ *Labor omnia vincit* (lat.): A munka mindent legyőz. OL Királyi Könyvek LXX. kötet 123–128.

⁵⁶ *Breve est tempus* (lat.): Az idő rövid. *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. II. k.* Összeállította Gudenus János József. Budapest, 1993. 99. (Jelezzük, hogy a Kornfeld Móric leszármazottairól közölt adatok némelyike itt hibásan szerepel.) OL Királyi Könyvek LXXII. kötet 137–140. A család az első zsidótörvény elfogadása után e dokumentumról hiteles fényképmásolatot kért a Magyar Királyi Országos Levéltárból. A dokumentum eredeti jelzete: 384/Eln. 1909.

szerint a fiú már egészen ifjú korában romantikus hajlamokat mutatott, és kevés hajlandóságot árult el a gyakorlati életben való elhelyezkedésre. Jegyben járt egy fiatal, a család körén kívül álló lánnyal, akivel „házasságát zülieim nemcsak, hogy nem elleneztek, hanem atyám kilátásba helyezte, hogy annyi hozományt fog adni a menyasszonyának, mint a nővéremnek. Csak egy feltételt szabott, hogy a jogi tanulmányait előbb be kell fejeznie” – írja Kornfeld Móric.

Kornfeld Zsigmond minden bizonnyal azért volt megértő fiával, mert maga is érdeklődött a bölcészet, a filozófia iránt. Egyszer egy szombaton Rakovicra utazván a vasútifülkében felejtette az olvasott könyvet, Kempis Tamás 15. századi németalföldi latin nyelvű szerzetesíró Krisztus követéséről szóló munkáját. Hétfőn a kalauz átnyújtotta az elveszett olvasmányt, s a csodálkozó kérdésre, honnan tudja, hogy övé a könyv, azt felelte, ezen a vonalon csak méltóságod olvas latinul.⁵⁷ Tudjuk, hogy kedvelt és nemegyszer újraolvasott könyvei közé tartozott a pápaság története, Szent Ferenc élete és a francia vallástörténész, Ernest Renan *Jézus élete* című, akkoriban igen népszerű kötete.⁵⁸ Sokat forgatta Spinoza munkáit is. (Emlékeztetünk arra, hogy Balog Ármin is fordított Spinozát.) Munkássága, mindennapi tevékenysége azonban nagyon is jelenéhez kötötte.

Kornfeld Zsigmond fontosnak tartotta az újságírást, és a „*betedik nagybatalommal való kapcsolatot minden tekintetben sokra értékelte és hasznosnak tartotta.*” Több lapra előfizetett, a Tisza-párti *Budapesti Hírlapra* csakúgy, mint az Általános Munkáspárt lapjaként induló szociáldemokrata *Népszavára*. Barátai között említik Rákosi Jenőt, a korszak nagy újságíróegyéniségét, a BH alapító főszerkesztőjét.⁵⁹ Szerette és becsülte Miklós Andort, a fiatal újságírót.⁶⁰ Kornfeld Zsigmond barátja volt a modern magyar próza egyik előfutára, a „ködlovagok” egyike, Gozdsu Elek.⁶¹ Falk Miksa,⁶² Lederer Béla,⁶³ Kármán Mór,⁶⁴ Alexander Bernát⁶⁵ is közeli

⁵⁷ Radnóti József 106. és 113.

⁵⁸ Ernest Renan: *Vie de Jézus*. A könyv 1863-ban jelent meg, de már abban az évben négy kiadásban látott napvilágot. Kornfeld Móric és veje közös washingtoni könyvtárban nemcsak ez a kötet volt meg Renantól, hanem a nemzetjellemről (*Qu'est ce qu'une nation?* Calman-Lévy, Paris, 1882) írott is. Ld. Kornfeld Móric könyvtárlistája, OSzK Kézirattár.

⁵⁹ Rákosi Jenő (1842–1929) újságíró, író, színházigazgató, akadémikus. Kemény Zsigmond hívására kezdte pályáját a *Pesti Naplónál*. 1869-ben a Deák-párti *Reform* megalapítója és szerkesztője. 1881-ben Csukási Józseffel megalapította a *Budapesti Hírlapot*, aminek 1891 és 1925 között főszerkesztője is volt. 1886-ban kiváló könyvet írt *A tragikum* címmel.

⁶⁰ Miklós Andor (1880–1933) újságíró, újságmágnás.

⁶¹ Gozdsu Elek (1849–1919) író.

⁶² Falk Miksa (1828–1908) publicista, politikai író, akadémikus. 1858–60-ban Széchenyi István egyik bizalmasa és munkatársa. 1867-től a *Pester Lloyd* főszerkesztője, a modern magyar újságírás egyik megeremtője.

⁶³ Lederer Béla (1860–1903) államtudományi író.

⁶⁴ Kármán Mór (1843–1915) pedagógus, művelődéspolitikus, egyetemi tanár. ~ Tödör apja. 1872-től a pesti egyetem tanára, az első gyakorló gimnázium megszervezője.

⁶⁵ Alexander Bernát (1850–1927) a klasszikus polgári liberalizmus és neokantiánus filozófusa, akadémikus.

ismerősei, barátai voltak. Goldziher Ignácot életrajzírója a későbbi időszak egyik barátjának mondja.⁶⁶ Kornfeld Móric érdeklődésének, elhivatottságának kettősége tehát apai örökségként, indíttatásként is értelmezhető.

Tősgyökeres magyarok és hithű zsidók egyformán megtalálhatók tehát az említett baráti, ismerősi körben. Kornfeld Zsigmond maga – a kereszténység iránti élénk kíváncsisága ellenére – még nem váltott vallást, nem volt rá oka. Zsidó volt, s zsidóként az álma a modern zsidó egyház megteremtése. Chorin Áron⁶⁷ és Kornfeld Áron nyomdokain akart haladni.⁶⁸ Életrajzírója szerint már közel két évtizede élt Budapesten, amikor bekapcsolódott a Pesti Izraelita Hitközség életébe. 1896-ban küldöttség kereste fel, hogy vállalja a képviselőtestületi tagságot.

Ebben az időszakban volt legélénkebb a recepciós mozgalom.⁶⁹ Az izraelita vallás egyenjogúsítását kimondó törvénytől,⁷⁰ 1868-tól fogva „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosultnak nyilvánítottak.” Ez volt minden további mozgalom alapja. Az erre épülő újabb jogkiterjesztő elgondolásnak ekkor két irányzata volt: az egyik tágasabban kívánta az egyenjogúsítást, a zsidóság saját „különös érdekeit nagy, általános érdekek szolgálatába bocsátja, s megmutatja ezáltal, hogy különös érdekeinek kielégítését magasabb, egyetemes érdekek követelik.”⁷¹ Vázsonyi Vilmos volt a vezéralakja ennek az irányzatnak.

A másik elképzelés szerint a zsidó felekezetnek saját külön érdekeiért kellett kiállnia és küzdeni a politika porondján. Idővel Vázsonyi is elfogadta ezt az utóbbi álláspontot, hogy ne a teljes egyházi front kerüljön nyílt összeütközésbe a hegemon katolikus egyházzal. 1892-ben létrehozták az ún. recepciós bizottságot. Ennek a – Vázsonyi által inspirált – bizottságnak az alelnöke volt Kornfeld

⁶⁶ Goldziher Ignác (1850–1921) orientalista, egyetemi tanár, akadémikus. A modern kritikai iszlám- és vallástörténet kutatásának megalapítója. Itt jegyezzük meg, hogy a Radnóti József említette barátságok dokumentálása nem elégséges, pl. Goldziher mindössze kétszer említi német nyelvű naplójában. *Tagebuch*. Hrsg. V. Alexander Scheiber. Leiden – E. J. Brill, 1978. 205. és 229. Magyarul hiányosabban ld. Goldziher Ignác naplója. Sajtó alá rendezte Scheiber Sándor. Budapest, Magvető, 1985.

⁶⁷ Chorin Áron (1766–1844) aradi főrabbi, ifj. Chorin Ferenc nagyapja. Tizenhét évesen kereskedői pályára lépett, azonban sikertelen volt, s ez inkább a kívánt tudományos pálya felé terelte. 1786-tól haláláig állt az aradi hitközség élén. Több röpiratot, replikát adott ki, melyben a zsidó tradíciók ellen fordult. Világi és szakiskolák létesítését kívánta, teológiai főiskolát és a zsidóknak a kézműiparban és a földművelésben való foglalkoztatását. Valóságos cionista tanulmányban sürgette a zsidók egyesülését. Nagy része volt az emancipációs mozgalom megindításában.

⁶⁸ Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond*, 110.

⁶⁹ Grossmann Zsigmond: A recepciós mozgalom politikai története. *Egyenlőség*, 1915. okt. 31.

⁷⁰ 1867: XVII. tc. Már 1849-ben született törvényjavaslat a zsidók egyenjogúsítására. Ld. Miskolczy Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1998.

⁷¹ Vázsonyi Vilmos: Viszonság és szervezet. *Egyenlőség*, 1889. febr. 17. In: Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai 1–2. Budapest, Országos Vázsonyi Emlékbizottság, 1927. 1. k. 49.

Zsigmond.⁷² Annak a gondolatnak a képviselője volt tehát, amely azt mondta – ismét csak Vázsonyi szavaival –, hogy a zsidóság „számánál, értelmiségénél és gazdasági jelentőségénél és hazafias érdemeinél fogva” követel egyenjogúságot magának. Kornfeld Zsigmond öntudatosan vállalta zsidóságát és magyarságát. Hosszúnapkor böjtölt, nemcsak szokásból, hanem mert azt vallotta, a böjt erőfeszítésre készíti. A pesti hitközség életének is rövidesen irányítója lett, előljáró, elnökhelyettes, majd de facto elnök. Semmi sem történt tudtán vagy akaratan kívül. Az ő közreműködésével került Budapestre a prágai főrabbi. Reformér hírében állt, ezért esett rá Kornfeld választása. Mégsem lett reformjainak támasza, mert váratlanul mégis konzervatívabb politikát képviselt, mint elődei.

Kornfeld Zsigmondnak halálakor tizenkét javadalommal járó stalluma volt a Hitelbank elnöke tisztjével együtt. Igazgatósági tagja volt a Credit-Anstaltnak, elnöke a Cukoriparnak, a Ganz Villamossági Rt.-nek, a Kőolajfinomítónak, a Fiumei Rizsnek, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.-nek (M.F.T.R.), a Franklin Társulatnak és a Hungária Malomnak, és alelnöke a Ganz-Danubiusnak, a Fegyvergyárnak és a Beocsini Cementgyár Rt.-nek. A tizenkét „állás” nem számított a korszakban rendkívülinek, mégis ellenszenvet váltott ki. A tőke és vagyonkoncentráció kritikájaként jelentkeztek a 19. század utolsó harmadában egyre erősebben az európai szocialisztikus, egalitárius mozgalmak és az antiszemitizmus is.

Lengyel György szociológus a „multipozionális elit” fogalmával írja le ezt a társadalmi csoportot.⁷³ A valóságban ez konfliktusok forrása volt. Érdekes jellemző eset Hatvany-Deutsch Sándoré,⁷⁴ aki Kornfeld Zsigmondot jelölte ki végrendelete végrehajtójául. De amikor a Hatvany-Deutsch család a 90-es években és a század elején anyagi hatalomban és befolyásban a legmagasabbra emelkedett, Kornfeld Zsigmond szóvá tette a család túlzott pozíciófoglalását a bankszektorban. Egyetlen család három tagja négy vezető pénzügyi intézet irányításában vett részt, s Kornfeld Zsigmond szerint ez a családi összefonódás sértette a bankok érdekeit. Ezért Kornfeld a bankjánál dolgozó Hatvany-Deutsch Józsefet lemondásra szólította fel. Válaszul Hatvany-Deutsch Sándor törölte végrendeletéből Kornfeld

⁷² Idézi Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 69–70. A bizottság elnöke Mezei Mór, Lipótváros képviselője volt, másik alelnöke Lőw Tivadar. Jegyzői Halász Frigyes, Márkus Dezső, Mezey Ferenc, Palágyi Menyhért, Szabolcsi Miksa és Vázsonyi Vilmos.

⁷³ Ld. Lengyel György kutatásait a gazdasági elit történelmi alakulatairól a 70-es évek végétől. *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest, Magvető, 1989. A könyvvel és tágabban a korszak személyeinek megnevezését, besorolását illetően vitatkozott a szerzővel Halmos Károly. Ld. *Replika*, 1991/1. 55–63. Lengyel György válasza uo. 64–68.

⁷⁴ Hatvany-Deutsch Sándor (1858–1913) nagytőkés. 1873-ban belépett a nagyapja által alapított cégbe. Korszerűen berendezett cukorgyárai voltak Hatvanban, Sárvárott, Oroszkán és Sarkadon. A malomipar fejlesztése és korszerűsítése kötődik nevéhez. 1903-tól főrendiházi tag, 1908-ban bárói rangot kapott.

Zsigmond megbízását. Nem abszolút erkölcsi mércére hivatkozott Kornfeld Zsigmond, hanem banki érdekre.

A pozíciók nagymértékű koncentrációja, ami természetesen számos keresztény arisztokrata családot is jellemzett, egyre nagyobb tömegekben váltott ki ellenszenvet. A Weiss család egyik későbbi tagja, Kornfeld Móric sógora, ifjabb Chorin Ferenc szorgalmazója volt egy megszigorított összeférhetlenségi törvénynek, aminek elfogadásakor – mint állami megrendelésekkel bíró nagyvállalat vezérigazgatójának – neki magának is le kellett mondani a képviselőségről. Ezt követően azonban kormányzói kinevezéssel azonnal a főrendiház tagja lett. Chorin Ferenc, ha más legitimációval is, de változatlanul megőrizte pozícióját. Nagy irodalma van a tőke- és hatalomkoncentrációnak már az első világháború előtt is, később egyre inkább gyarapodott.⁷⁵ A tágan értelmezett Weiss család, bármelyik vagyonfelmérési statisztikát, összevetést nézzük, a finánciókések első 50 családjá között szerepelt.

Az ifjú Kornfeld Móric

A második nemzedék képviselője, Kornfeld Móric apja halála évében huszonhét esztendősen született. Születési anyakönyvi kivonata szerint a Sugár (Andrássy) út 142. számú házban született, nevét a dokumentum Kornfeld Mórként rögzíti.⁷⁶ Visszaemlékezésében megírja, hogy a házat, amelyben született, apja Weninger Vincétől, a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatójától bérelte. Az emeletes ház előtt előkert, mögötte kis épület, a bank szolgáinak, egyszersmind házmesterének lakása és istálló is volt. A rakovici birtok megvásárlásáig a család a nyarakat a Sváb-hegyen töltötte, egy bérelt nyári lakban, az ún. Wagner-villában. (Adonisz utca 4.)

Az életút állomásai magától értetődőek: jó iskolák, reményteli jövő egy prosperáló és gyorsan fejlődő országban. Az elemi iskola négy osztályát a gyermekek ott-hon végezték, az év végi vizsgákat nyilvános iskolában tették le. Kornfeld Móric

⁷⁵ Különböző műfajú és komolyságú könyvekről, tanulmányokról, brosrúrákról van szó. Feltűnően sok köztük a pamflet. Pl. Aradi Viktor: *Jegyzetek a magyar ipar korrajzához. Huszadik Század*, 1912. aug. – szept. 125–132.; Varga Jenő: *A magyar kartellek. Honnan származnak a milliók?* Budapest, Népszava Könyvkereskedés kiadása, é. n. [Az előszó dátuma: 1912 november.] Megjegyzendő, hogy a kötet a háború után változatlan formában ismét megjelent, s a Közgazdaságtudományi Egyetemen kötelező olvasmány volt; Kozma Nándor: *Hadmilliomosok. Karrierek a háború aranybégén.* Táltos Kiadása, é.n.; Markos György: *50 család és cselédei.* Budapest, Szikra Kiadás, 1947.; Ide tartoznak Zentay Dezső *Beszéltő számok* című, a két világháború alatt megjelent könyvsorozatának megfelelő kötetei is.

⁷⁶ A pesti izraelita hitközség L betűs könyve 325. lap 1960. sz. alatt. Az anyakönyvi kivonat minden bizonnyal tévesen adja meg a házszámot. Kornfeld Móric önéletrajzában a 126. sz. szerepel.

a Deák téri Evangélikus Gimnáziumban érettségizett, majd állam- és jogtudományi doktorátust szerzett, egy évet Lipcsében tanult. Ifjúkorában jelentős társadalmi változások zajlottak egész Európában. A „hosszú” 19. század tragikus befejeződése készülődött. Alulról egyre erősebb kritika fogalmazódott meg, a társadalom felső osztályaiban erős védekezés volt tapasztalható. Az egyetemi hallgatóság összetétele is megváltozott, tudományterületenként, karonként eltérő módon. A műegyetemen és az orvosi fakultáson a zsidó polgári elem vált fokozatosan hangadóvá. A jogi kar viszont társadalmi szempontból határozottan polarizálódott: a dzscentri hallgatóság szemben állt a zsidó hallgatósággal. Ez a tény fontos, mert 1900-ban – ez éppen Kornfeld Móric tanulmányai megkezdésének éve – a jogáshallgatói összlétszám az országban 5556 fő, s ez a szám mintegy fele az ország összes egyetemi és főiskolai hallgatójának.⁷⁷ A politikában is kulcsfontosságú jogi pálya egyre telítettebbé vált ebben az időben. Szabó Miklós ebben az adatban látja a századvégen a jogi karok és a befolyásuk alatt álló egyetemek hangulatának romlását, a diákságon belül meglévő szociális és mentalitásbeli feszültségeket. S ezt az alapkonfliktust, értelmiségi túltermelést tetézte még a felekezeti statisztika módosulása.

Mint Szabó Miklós írja:

„1897-ben a budapesti egyetem központi diákegyesületének, az Egyetemi Körnek az őszi vezetőségválasztásán a polgári színezetű Reformpárt jut többségbe. Vele először nyeri el a vezetést olyan irányzat, amely szorosán összefonódott a budapesti liberális nagytőke politikai mozgalmával. Soraiban a vezető tőkés családok majdan ismertté váló fiataljai tűnnek föl: az 1897-es vezetőségben Wolfner Pál, Chorin Ferenc, az 1900/1901-es évfolyamon Kornfeld Móric. A csoport közvetlen egyetemen kívüli kapcsolata Vázsonyinak az 1901-es választáson először fellépett Demokrata Pártja.”⁷⁸

Az egyetemi „Reformpárt” felszínre hozta a lappangó feszültségeket, és elősorban a dzscentri vonzáskörben álló egyetemisták között látens antiszemita hangulatot szított. (A következő egyetemi választáson a dzscentri társaság vezette Nemzeti Párt szerzi vissza az Egyetemi Körben a vezetést.) Szempontunkból hangsúlyos Kornfeld Móric egyetemi szerepvállalása, noha ő maga sehol nem említi. Egyrészt azt látjuk: a később a Bethlen István konzervatív liberalizmusához közel került és a keresztény kurzust alapvetően elfogadó Kornfeld Móric

⁷⁷ Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1876–1918)*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003. 185–209.

⁷⁸ Szabó Miklós: *Az új konzervativizmus*, 185.

politikai értelemben ekkor még apja barátaihoz – Vázsonyi Vilmoshoz⁷⁹ – állt közel. Szabó Miklós egyenesen a „felnőttek” politikai harca leképezéseként értelmezi az egyetemisták megosztottságát. Másrészt pedig saját közegében kellett megtapasztalnia az ifjú joghallgatónak az antiszemita hangulatot. Az ellenérzést egy soha fel nem derített eset fokozta: 1900 májusában avatták föl az intézmény új központi épületét az Egyetem téren. Az uralkodó által is megtisztelt átadási ünnepség előestéjén a lépcsőházi dekorációk gipszdíszítéséről ismeretlenek állítólag letörték a keresztek. A vád a zsidó hallgatókat tette felelőssé, az ügyben parlamenti interpelláció is született. A korszak a párbajtörténet utolsó felvonása: a Clair Vilmostól való *Magyar párbajok* c. kötet feljegyzi, hogy 1902-ben:

„Sorozatos párbajokat vívnak a budapesti Egyetemi Kör tagjai, akik az egyetem keresztkérdésében hasonulnak meg, s a két párt tagjai lépten-nyomon inzultálják egymást. Tóth Aladár joghallgatónak egyszerre három párbajt is kell vívnia: Krahl Vilmos, Hay Sándor és Kornfeld Mór joghallgatókkal és mind a három ellenfelét megsebzí.”⁸⁰

Következő adataink magától Kornfeld Mórictól valók. Az ő visszaemlékezéseire támaszkodunk szellemi életútja egy szakaszának felrajzolásában. Nincs könnyű dolga a kései olvasónak. Kornfeld Móric alapvető értéknek tartotta a szemérmességet, ha személyes hangon szól is, „álnevet” használ. Már emigrációjában, sőt élete végén született az a visszaemlékezése, melyben képzelte barátja életét kezdte elmesélni. Közéleti emberől szokatlan irodalmias próbálkozás. A jogász és gazdasági szakember leküzdhetetlen vágyát látjuk az irodalmi önkifejezésre.

„Életében legnagyobb, legtartósabb befolyás az atyai életfelfogás maradt. [...] két vezető elvet itt akarok megemlíteni, mert ez nagyban hozzájárult belső gátlásaihoz az önmagáról való írásban. Mindkét elv erkölcsi elv: az egyik a szemérmesség, a másik az igazmondás el nem alkudható kötelessége. [...] A lelki szemérmesség – amely megkövetelte, hogy a lélek le ne vetkőzzék, és hogy az egyik ember tiszteletben tartsa ezt a másiktól –, amely elismerte, hogy az ember belső élete éppen úgy vára az embernek, mint a lakóháza, s hogy abba belépni még kérdéssel sem szabad, ez a lelki szemérmesség ma a nyugati világban már a feledésé. [...] S ez a szemérmesség az öreg Jánosban karakter indelibilisnek⁸¹ megmaradt, még ha a körülötte megváltozott világgal türelmességgel számolnia kellett. S ez volt egyik

⁷⁹ Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, 1917–18-ban két kormányban igazságügy-miniszter, polgári liberális legitimista politikus.

⁸⁰ A Clair-kötet újrakiadása: *Magyar párbaj*. Budapest, Osiris, 2002. 387.

⁸¹ Indelibilis (lat.): eltörölhetetlen, elpusztíthatatlan.

fő akadálya annak, hogy habozott önéletrajzát megírni, mert olyat nem akart írni, amelyben – mint egy szellemes író az önéletrajzokra általában állította – a lényeges benne az, ami kimaradt belőle.”

Noha látszólag nem magáról beszél, megismerjük vívódásait:

„Nincs befejezett művem – mondotta [János] –, hogy is lehetne, mikor magam sem vagyok befejezett. A mai már a tegnapi szemlélet.” Rendkívüli, sokoldalú tudása nem oltotta szomját, egyre újabb és újabb források fakadtak, amint haladt útján, egészen az utolsó évekig vándor lélek volt, mely a nagy ellentétes kérdések szintézisét önmagában nem találta volt meg. Emlékező tehetsége kivételes volt: olvasmányai és hozzájuk fűzött reflexiói állandóan jelenlévőek voltak előtte: mégis néhány, nem nagy számú könyv kopottabb külseje elárulta, hogy János vissza-visszatért hozzájuk az évek folyamán, mint régi barátokhoz ellátogat az ember, mikor messze földről visszatér, hogy csakhamar újra útra keljen. [...] Lassan beszélt, mert mindig azt az árnyalatilag is leghelyesebb kifejezést kereste, mely leghívebben fejezte ki gondolatait: a szavak túlzását minden irányban kerülte. Evvel szemben gondolatait kiélezte, gyakran paradoxálisan: a gondolat nyílhegyével akart behatolni a másik öntudatába, nem a túlzó szavak buzogányával. S ez sikerült is: mert számos epigrammája forgott mindenfelé, legtöbben nem is tudták, kitől származik a mondatba sűrített ítélet, melyet használnak.”



*A Lendvay utcai ház könyvtárszobája,
a polcokon a ma nagyrészt Nyizsnij Novgorodban lévő
Hungarica-gyűjtemény darabjai*

A gondolatok fő forrása a könyvtár:

„A könyvtár elrendezése egészen különös volt. János kora ifjúságától kezdve egészen a búcsúzásáig a könyveket az egyre terjedő polcokon abban a sorrendben helyezte el, amint olvasta őket, az ex libris alján volt feljegyezve az olvasásnak éve és hónapja. Az ex libris a családi címer mása volt: pelikán, mely gyermekeit vérével táplálja. Alatta szalagon a jelmondat: Breve est tempus. Csupa kötött könyv, János túlságosan szerette

a könyvet, semhogy megengedte volna, hogy ívenként széthulljon a gyakori használatban. A kötések különböző színűek, de egy sem rikító: hozzájárulnak ahhoz a nyugalomhoz, mely a könyvtárt eltölti. Minden polcsoport elé függöny húzható, mely, ha egyedül voltunk, félre volt vonva, de ha látogató jött, menten a könyvek elé került. »A könyvtár – mondotta János – vallomás, mégpedig őszinte vallomás: a nyilvános gyónást még a könyvsorokon át is kerülöm.« [...] Valóban, gondolkodásának egész története itt végigkísérhető. Volt év, melyben mély problémák foglalkoztatták túlnyomóan, s az ilyen év volt többségben, de volt olyan is, melyben a regények és detektívtörténetek sora mutatta fáradtságát, elkedvetlenedését vagy habozását. Soknyelvűek voltak, de János férfikorában a német, idős korában az angol volt túlsúlyban, a francia, mely ifjúkorában fő olvasmánya volt, utóbb egyenletesen kísérte. Latin minden évben előfordult, utóbb többnyire kétnyelvű kiadásokban.»⁸²

Kornfeld Móric írásának műfaja félig memoár, félig fikciós próza. Nem ismeretlen a 20. századi magyar irodalomban ez a fajta műfaji elegy. Az önkifejezés vágya végigkísérte életét. Egy másik töredékes írásában felidézi ifjúkori próbálkozásait. Pályakezdő igazgató volt a Ganz-gyárban, amikor Londonba kellett hivatalos ügyben utaznia, s a tárgyalások között maradó időben nekifogott az írásnak. A fő motívum az elégedetlenség volt: „*Nagykorúságom küszöbén álltam akkor, és mint hogy nagyon ambiciózus voltam, Schiller Don Carlos-ával együtt nagy tehernek éreztem, hogy 24 éves lettem és még semmit sem tettem az örökkévalóságért. Ezért egy ilyen sötét napon elhatároztam, hogy az utókor részére megírom 24 évem önéletrajzát.*” Ezt az írását, tudatja, tíz példányban elkészítette, ki is nyomtatta. Sajnos a mű, ha valóban létezett, elveszett. Azért idéztük ilyen hosszasan az írásokat, mert meg akartuk mutatni szenvedélyes bölcsész hajlamát. Nem véletlenül lett mecénás és műgyűjtő.

A Nyugat

1908-ban indult meg a *Nyugat*, a modern magyar irodalom orgánuma. Támogatói között ott találjuk idősebb és ifjabb Chorin Ferencet,⁸³ Kornfeld Móricot és

⁸² Az emlékező próza néhány ténye pontos: a családi címer, a könyvekbe ragasztott ex librisek. Függöny azonban a családtagok elmondása szerint sosem volt a könyvespolcai előtt.

⁸³ Id. Chorin Ferenc (1842–1925) nagytőkés. Nagyapja Chorin Áron aradi főrabbi volt. Jogi tanulmányokat folytatott, azok befejeztével szülővárosában, Aradon, majd a fővárosban folytatott ügyvédi gyakorlatot. 1871-től megszakitásokkal balközép, szabadelvű párti mérsékelt ellenzéki képviselő. 1880-ban kapott megbízást a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. ügyvitelének felülvizsgálatára. 1881-ben tagja lett az igazgatóságnak, 1889-től alelnök, két évvel később már elnök. 1902-ben megalapította a Gyáriparosok Országos Szövetségét, amelynek haláláig elnöke volt. 1903-tól 1918-ig kinevezett főrendiházi tag volt, az ún. Andrassy-csoporthoz tartozott.

Hatvany Lajost. Az anyagi támogatás pontos dokumentálása sokszor ütközik komoly nehézségekbe. A *Nyugat* irategyüttesének jelentős része megsemmisült, sokszor közvetett forrásokra, kortársak leveleire vagy visszaemlékezésekre hivatkozhatunk csak. A Chorin család részvételét a *Nyugat* támogatásában Buda Attila dokumentálta.⁸⁴ A megmaradt iratok szerint a *Nyugat* Kiadó igazgatósági tagjai névsorában ifjabb Chorin Ferenc az egyedüli, aki 1910 és 1916 között – noha tizennyolc alkalommal történt változás a bizottság összetételében – végig az igazgatótanács tagja volt. (A következő legtöbb „ciklust” Goldberger Leó, Ranschburg Viktor és Molnár Imre mondhatta magáénak 17, 16 illetve 14 „időegységnyi” jelenléttel. Hatvany Lajos is megszakításokkal volt jelen a testületben.) 1921 után már nem szerepel a névsorban Chorin Ferenc. A későbbiekben már egyre kevesebb nagytőkést látunk a vezetőségben, majd az utolsó periódusban csak szerkesztőket és írókat. Tóth Árpád 1920-ban kelt levelének összefoglaló jellemzése szerint: „*A Nyugatot Chorin pénzeli, Osi szerkeszti, Gellért kiadóhivatali igazgató.*”⁸⁵ Ha nincs is jelen Chorin Ferenc a továbbiakban, közvetett bizonyítékok utalnak segítségére, közreműködésére. Egy 1936 szeptemberéből való Gellért Oszkár levél Chorin Ferenc „remélt akciójában” bízik a *Nyugat* pénzügyeinek rendbetételében.

Kornfeld Móricot a megmaradt és Buda Attila által filológiailag igen alaposan feldolgozott iratanyag nem említi a támogatók között. Az (irodalom)történeti munkák azonban mégis – igaz forrás nélkül – a támogatók között sorolják fel Kornfeld Móricot. Például *A zsidó Budapest* c. kötet Lipótváros – Új-Lipótváros címet viselő fejezete a Nádor utca 22. – Széchenyi utca 9. szám alatti ún. „Frohner” ház történeténél említi a *Nyugat* támogatóit. A ház először szállodaként működött, s a századvég egyik irodalmi asztaltársaságának, az Ágai Adolf köré szerveződött *Kagálnak* volt otthona. A szálloda 1901-ben változtatott nevet, ettől kezdve Continentalnak nevezték. Itt kezdte szervezni 1907–8-ban Osvát Ernő és Fenyő Miksa a *Nyugatot*. A támogatók között ebben az áttekintésben, forrásmegjelölés nélkül, idősebb és ifjabb Chorin Ferencet, Kornfeld Móricot és Hatvany Lajost szerepeltetik. Ezzel szemben a *Nyugat* induló korszakát illetően írásos dokumentum nem támasztja alá Kornfeld Móric közreműködését.⁸⁶ Fráter Zoltán – forrásmegjelölés és hivatkozás nélkül – azt közli a GyOSz-ból érkező *Nyugat*-mecénásokat áttekintő kis könyvében, hogy „Kornfeld báró két eszten-

⁸⁴ Buda Attila: *A Nyugat Kiadó története*. Budapest, Borda Antikvárium, 2000.

⁸⁵ Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak. Budapest, 1920. március 19. In: *Tóth Árpád levelei*. S. a. r. Kocztur Gizella. Budapest, Akadémiai, 1973. 211.

⁸⁶ Feltehetően támogatta viszont Kornfeld Móric Kiss József hetilapját. *A Hét* 1911-ben ugyanis fényképet közölt a fiatal iparmágnásról. Köztudott, hogy a hetilap rendszeresen közölte azok portréját, olykor egyenesen a címlapon, akik hozzájárultak *A Hét* kiadásához.

deig finanszírozza a Nyugatot”.⁸⁷ A későbbieket illetően is közvetett adataink vannak. Gellért Oszkár ön- és folyóirat-életrajzi visszaemlékezésében homályosan fogalmaz a kapcsolatot illetően. Egy 1917-es banketről szólva megjegyzi, hogy Fenyő és Ignótus Adyt és Babitsot két ismert nagyiparos közé ültette. A két iparmágnást Fenyő unokája Chorin Ferencsel és Kornfeld Mórival azonosítja.⁸⁸ Ezt az állítást részben cáfolja a hiteles visszaemlékező, a jelen levő Fenyő Miksa. Annyiban cáfolja, hogy szó sem lehetett a két nagyiparos közé ültetésről, mert ezen, a *Nyugat* tizedik évfordulója alkalmából rendezett banketten csak Kornfeld Móric volt ott, Chorin nem.⁸⁹ Tudjuk, hogy 1917-ben Kornfeld Móric meghívta magához a *Nyugat* szerkesztőit, köztük Mórincz Zsigmondot is, akit akkor még nem ismert.⁹⁰

Ezt az adatot további tény is alátámasztani látszik: az egyik, hogy a következő évben Kornfeld Móric 20 ezer koronát utaltatott át a nagybeteg Ady Endrének, s ezt kézzel írt levélben tudatta a költővel.⁹¹ Fenyő Miksa írja, hogy Ady erre kedves levéllel elküldte Kornfeld Mórincnének az „Emlékezés egy nyáréjszakára” című versének kéziratát.⁹² (Hatvany féltékenységére vonatkozóan is van utalás: az Ady verseinek kiadót kereső Hatvany azt mondta Adynak, „ő jóbarátja és »leghívebb híve« marad akkor is, ha verseit Löwensteinnek, Kornfeldnek vagy bárki másnak adja. Akárhogyan is dől el a könyvkiadás jogának ügye, holtig tisztelője marad, de sem Kornfeddel, sem Nyugattal konkurrálni nem fog és nem akar.” Ady öccsét kérte, hogy Hatvany „szamárkodása” esetén tárgyaljon Fenyő Miksával, „de Kornfeld irányában. Nyíltan s okosan.”⁹³ Másrészt a Babits-hagyatékban megmaradt Kornfeld-névjegyek és levelek sorának kezdő dátuma is ez az esztendő, 1917.⁹⁴

⁸⁷ Fráter Zoltán: *A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban.* MGYOSZ-KÖNYVEK, Budapest, 1996. 31.

⁸⁸ Fenyő, Mario D.: *A Nyugat hőskora és háttere.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 2001. 75.

⁸⁹ [Fenyő Miksa:] *Feljegyzések és levelek a Nyugatról.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Budapest, Akadémiai, 1975. 212. Fenyő itt azt is megjegyzi, hogy Gellért Oszkár haragudott, amiért a „nagyfókés” jelen volt, és ott is hagyta a bankettet.

⁹⁰ Fráter Zoltán: *A Szövetség szelleme*, 60.

⁹¹ Ady Lajos írja testvéréről szóló könyvében: „Szomorú és szinte szimbolikus dolog: legutolsó névalírása azon a nov. 19-én kelt levelén olvasható, amelyben Kornfeld bárótól 20. 000 koronát – akkori viszonyokhoz mérten igen tekintélyes összeget – kért kölcsön. Kornfeld báró a legnagyobb készséggel küldte el a kért összeget, amelyből Bandi haláláig a háztartás és gyógyítás költségeit fedezni lehetett. Minthogy Bandi hagyatékára Kornfeld báró az összeget követelés gyanánt nem jegyezte fel, de viszont az örökségből ez összeg máig sem fizettetett ki, addig is, míg családunknak módja kerül ez adósság kiegyenlítésére, jól esik ezt az összeget, mely szegény testvérem utolsó heteit tette elviselhetőbbé, e helyen nyugtáznom hálásan.” Ady Lajos: *Ady Endre.* Budapest, Amicus Kiadás, 1923. 235.

⁹² *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, 212.

⁹³ Fráter Zoltán: *A Szövetség szelleme*, 31.

⁹⁴ A legkorábbi névjegyen „Báró Kornfeld Móric és neje kéri, örvendeztesse meg őket kedden vacsorára.” A Kornfeld Mórincné által kézzel írt meghívás dátuma: 10. XI. 917. OSZK Kézirattára, Fond III/2440.

(A Kornfeld család jó kapcsolatot ápolt Babits Mihállyal. Rendszeresen érkeztek dedikált kötetek Babits Mihálytól, Török Sophie-tól is. A Babits-hagyaték több vacsorameghívót őriz Kornfeld Mórictól és feleségétől. A GyOSz-ról szóló kötet tudomása szerint már a tízes évektől segíti Kornfeld Móric Babitsot.⁹⁵ A 30-as évek elejétől már tegező viszony (!) van az iparbáró és a költőfejedelem között. A Babitscsal való levelezést főként Kornfeld Móric felesége intézte.⁹⁶ Ignotus például Babitsékon keresztül is üdvözölte Kornfeldéket – így, többes számban.⁹⁷)

Szoros és meleg barátságra utalnak Ignotus levelei is. Nem tudunk közvetlen levél fennmaradásáról, de a hivatkozott Fenyő Miksa kiadásban vannak rá vonatkozó említések. Amikor 1918-ban Ignotus diplomáciai küldetéssel Bernben járt – sejtve talán már, hogy vissza sem tud térni – a Fenyő mellett megnevezett másik barát, aki után „hazasír a szíve”, s akire „szeretettel és honvágygal” gondol, és akiben a *Nyugat* támogatóját és a nehéz időkben való továbbvitelét biztosító embert látja, az Kornfeld Móric.⁹⁸ Néhány esztendő múltán Ignotus a hosszúra nyúlt emigrációból való visszatérése egyengetésére is Kornfeldet kéri közvetve, aki Miklós Andornál kellene kieszközölje, hogy hazatérte után esetleg átvegye és átalakítsa az Est-konzern kötelékében működő *Magyarországot*, de legalábbis oda írhasssa „vasárnapi krónikái”-t.⁹⁹

A *Nyugat* támogatói közül egyedül Hatvany Lajos volt maga is alkotó, író és kritikus. Hatvany Lajos és Kornfeld Móric rang- és kortársak voltak, de nem voltak barátok. Az édesapja, Kornfeld Zsigmond és a Hatvany család kapcsolatának megromlása is magyarázat lehet a távolságtartásra. Azon túl, hogy 1918/19-et megelőzően együtt szerepeltetik őket a felsorolások a mecénások között, kapcsolatukról keveset tudunk. Hatvany levelezésében több ízben szerepel Kornfeld Móric. Gogolák Lajos visszaemlékezése¹⁰⁰ is szól a Hatvany–Kornfeld viszonyról. Szigorúan a tárgyalt időszaknál, tehát az első világháborút és a forradalmakat megelőző időben maradván csak említést találunk Kornfeld Mórictól a Hatvanyhoz írt levelekben.

⁹⁵ Fráter Zoltán: *A Szövetség szelleme*, 74.

⁹⁶ OSZK Kézirattára, Fond III/767.

⁹⁷ *Babits Mihály levelezése 1918–1919*. Sajtó alá rendezte Sipos Lajos. Budapest, Argumentum, 2011. 282.

⁹⁸ *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, 370. és 371.

⁹⁹ *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, 388.

¹⁰⁰ Gogolák Lajos: Romemlékek. Közzéteszi és a bevezetést írta: Nóvé Béla. *Holmi*, 2001. március 286–310. és 2001. április 498–517. Gogolák Lajos visszaemlékezését annak tárgyi bősége okán használjuk, megállapításait azonban fenntartással kezeljük, vitatjuk.

1908 tavaszán Fenyő Miksa¹⁰¹ arról értesíti Hatvany Lajost, hogy kellemetlenül érintette a Ganz-gyár igazgatóját Hatvany könyvének, a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*¹⁰² megjelenése:

„K. Móczival beszéltem egy félóráig. A magyarok megjelenése Európában bármily nagy csapás legyen Palacký szerint a szlávságra, az ön könyvének megjelenése még nagyobb csapás a derék igazgatóra. A zöld (s nemcsak az irigységtől zöld) ifjú odavolt.”¹⁰³

A levélhez utóbb a következő megjegyzést fűzte Hatvany Lajos:

„Kornfeld Móric 1908-ban még nem mutatta ki a foga fehérét, vagyis még nem mutatkozott zsidó antiszemitának, klerikálisnak s minden rossz ügy mecénásának, mint Trianon után, amikor még a lehangoskodóbb sovinsztával is felvette a versenyt. Hogy miért akadt fönn épp az én könyvemem, nem is sejtem.”¹⁰⁴

Nem tudjuk, mikor született ez a kifejezetten ellenséges kiegészítés.¹⁰⁵ De állítjuk, semmiképpen nem volt sovinszta Kornfeld Móric, nem volt antiszemita, katolizálása, mint erre később kitérünk, belső meggyőződésből történt.

Hatvany könyve, a *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* lázadó, kritikus, sőt német egyetemi szellemi környezetétől egyenesen undorodó kötet volt. Ha olykor értetlenül igazságtalan is: tekintélyrombolóan bátor. Mi lehetett a Fenyő

¹⁰¹ Fenyő Miksa (1877–1972) politikai és közgazdasági író, esszéista, kritikus. Jogi tanulmányai befejezése után ügyvédként dolgozott, majd a GYOSZ titkára lett. A *Nyugat* egyik alapítója, támogatója, majd szerkesztője és főmunkatársa is. Dolgozott továbbá a Magyar Vámpolitikai Központnak, szerkesztette a *Magyar Gépípar* c. lapot. Irodalmi esszéi közül önálló kötetben jelent meg a Casanováról (1912) írott. Politikai esszéi között fontos említeni a Hitlerről (1934) és Bethlen Istvánról (1937) szólót. Álnéven publikált Nagy Lajos *Különvélemény* c. lapjában. A német megszállástól bujkálni kényszerült. A második világháború után jelentek meg kötetben naplójegyzetei, *Az elsodort ország* (Budapest, Révai, 1946) címmel. (Újabb, javított kiadása: Budapest, Magvető 1986.) 1948-ban hagyta el Magyarországot, 1953-ban New Yorkban telepedett le, majd 1970-ben visszatért Európába, haláláig Bécsben élt.

¹⁰² Hatvany Lajos *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten* c. könyve 1908-ban jelent meg Lipcsében. (Magyarul 1968-ban jelent meg Szöllősy Klára fordításában *A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya* címmel. Budapest. Gondolat Kiadó.)

¹⁰³ Fenyő Miksa levele Hatvany Lajoshoz. 1908. május 22. *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Válogatta és szerkesztette Hatvany Lajosné. Budapest, Szépirodalmi, 1967. 37. A kommentár Trianonnal összefüggő megjegyzésére később fogunk visszatérni.

¹⁰⁴ Uo. 614.

¹⁰⁵ Hatvany Lajos a gyűlöletig menően ellenséges volt Kornfeld Móriccal. Ld. pl. *Urak, polgárok, parasztok* c. könyvének (Budapest, Révai, 1947) „A zsidóság szociológiája” című fejezetét, amelyben a fehérterror különítményeseinek pénzelésével vádolta meg ifjúkori barátját.

Miksa által érzékelt irigység oka? Talán az, hogy Kornfeld Móric is dédelgetett magában bölcsészterveket. Ezek megvalósítására valóban nem volt bátorsága, tehetsége. Talán meg is ijedt hajlamaitól, hiszen bátyját éppen romantikus hajlama vitte az öngyilkosságba. És ne feledjük: mindenekelőtt egy igen jelentős, tekintélyes apa árnyékában élt, aki komoly elvárásokat sugallt, s akit ő is igen nagyra becsült. Éppen ezért lehetett izgalmas, kihívó, de ijesztő is a nagyjából hasonló családi indíttatástól elforduló Hatvany Lajos merészsége és egyben sikere. Abban az időszakban járunk, amikor Lukács György, Lesznai Anna, Déry Tibor szakítanak saját nagypolgári családi közegükkel. És éppen a *Nyugat* lett az egyik otthona ezeknek a fiataloknak. Ha konzervatív irányba fordult is Kornfeld Móric, a folyóirat értékeit mindig csodálta. Emigrációban született történelmi esszéjéből idézünk ismét:

„[...] a politikai, társadalmi, gazdasági feszültségben s zűrzavarban hirtelen az elégedetlenségnek oly csodálatos jelensége tűnt fel, amely örök büszkesége lehet a magyarnak. »Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?« – kérdi ennek a költői csoportnak legnagyobb költője, s egy új magyar nyelvnek megteremtője, Ady Endre. Be kellett törniök: hiszen éppen olyan ellenségesen fogadták őket, mint az újítókat más tereken. Ez érthetetlen volt, hiszen egyéb viszonylatokban az új a régi helyére akart lépni, s idővel lépett is, míg ami a költészetben időtálló, egymás mellett békében megélhet. De nem volt tapasztalható az első háborúig más ellentétekben az a gyűlölet, mint a *Nyugat* körének költői s írói ellen, amióta feltűntek. Egységük csak hazafiúi és emberi aggodalom volt a nemzet sorsát illetőleg. Mindegyik más és más hangban dalolt; de ebben akárhogy különböztek is, megszólalt a szépségben az, ami az egyéb már említett megnyilvánulásokban durvábban s artikulátlanabban jelent meg: a nemzet vágyódása egy új, egy emberségében magasabb rendű magyar világ után. Ennek a remélt új világnak az idealizmustól egészen a materializmusig terjedt a skálája. [...] Bámultam s szerettem őket.”¹⁰⁶

A *Nyugattal* – és Hatvanyval – való szorosabb kapcsolat dokumentuma egy Ignotus-levél ugyancsak Hatvanyhoz 1909-ből. A dokumentum azért különösen fontos, mert rávilágít Kornfeld Móricnak az apja által képviselt eszmékkal és a modernséggel szembeni feszült helyzetére. Ignotus lázas és energikus tervezési fázisban, egy modern kiadó megvalósításának lehetőségén medítál:

¹⁰⁶ Töredék. OSZK Kézirattár, Szegedy-Maszák Aladár hagyatékában letéve.

„Még jobb volna azonban – erős hitem szerint üzletnek is Magyarországon egy olyan Moderner Verlag, mint aminő Cassirer¹⁰⁷ vagy Langen,¹⁰⁸ vagy Fischer,¹⁰⁹ csak minden modern dologra: zenére, képre, versre, még félig-meddig tudományra is. Nálunk a meglévő Verlagok annyira a biztos üzletre mennek, vagyis kormánysszubszencióra, tankönyvekre stb., hogy a tulajdonképpeni közszükséget szűzen hagyják – s megfelelő adminisztrációval és újságpolitikával a jó dolgokat éppúgy vásárolná a közönség számárságból, mint ma a szakácskönyveket vagy a Magyar Nemzet Történetét. Nem nevetséges, hogy nekem ma fegyvertelen kézzel kell harcolnom nem kisebb hatalommal, mint (via Akadémia, Franklin és Hitelbank) a Rothschild-csoporttal? Ők az ő Heinrich Gusztávjaikat be tudják dugni a Franklin-igazgatóságokba, mi meg, számár módra, pár keserves garasainkat is az Akácfa utcába adjuk. Ennek nincs értelme, s lelki szemeim előtt már látom valamely nagybank vagy takarékpénztár égisze alatt az új Verлагot, mely lapot ad ki, Tháliát¹¹⁰ tart fenn, munkáselőadásokkal, Kernstock [sic]-kiállítást rendez és Bartók-koncerteket, valamint Nyugat-felolvasásokat, s igazgatója, pl. Ernst,¹¹¹ irodalmi direktora én vagyok, lektorom Osvát, ügyésze Fenyő, s elnöke, pl. Hirsch Albert¹¹² (aki örülten csudálkozna ezen a Zumutungon)¹¹³. Én egy fél év előtt Kornfeld Móricra gondoltam; most szegény, úgy hallom, levert és verzagt.”¹¹⁴

Miért „csüggedt” Kornfeld Móric? Két hete, hogy elvesztette édesapját. Egyáltalán nem biztos, hogy tudott, hallott a személyével kapcsolatos tervről, vagy hogy valaha is megtudta volna. De fontos: a *Nyugat* szervezői, a modernség

¹⁰⁷ 1898-ban alapított német könyvkiadó. Ld. *Paul Cassirer Verlag, Berlin, 1898–1933. Eine kommentierte Bibliographie*. München, K. G. Sauer Verlag, 2002.

¹⁰⁸ Albert Langen által 1893-ban Párizsban alapított könyvkiadó, melyet később Lipscebe illetve Münchenbe telepített. 1896-tól itt jelent meg a *Simplizissimus* c. satírikus hetilap.

¹⁰⁹ A Fischer Verлагot 1886-ban alapította a mindössze 26 éves Samuel Fischer. Kezdetben menetrendeket is kiadott. Itt jelentek meg a századfordulón Ibsen, Dosztojevskij és Zola művei. 1897-ben itt publikált először a 21 éves Thomas Mann. A kiadó történetéhez ld. Knut Beck: *Hundert Jahre S. Fischer Verlag 1886–1986. Eine Bibliographie*. Frankfurt, Verlag S. Fischer, 1986. 1917-ben a kiadónál jelent meg németül Tormay Cécile 1914-es *A régi ház* c. regénye (Cäcilie von Tormay: *Das alte Haus*. Berlin, 1919).

¹¹⁰ Szegedy-Maszák Aladár emlékirata szerint Kornfeld Móric támogatta az 1904-ben Lukács György, Benedek Marcell, Bánóczy László és Hevesi Sándor által a berlini Freie Bühne mintájára alapított Thália Társaságot. Szegedy-Maszák Aladár II. 52.

¹¹¹ Ernst Lajos (1872–1937) műgyűjtő, művészeti író. Az általa 1912-ben alapított Ernst Múzeumban 300-nál több modern kiállítást rendezett beérkezett és fiatal művészek munkáiból. A múzeumban a magyar történelemre és művészetre vonatkozó mintegy 6500 tárgyat gyűjtött össze.

¹¹² Hirsch Albert: feltehetően a hatvani ~-ről van szó, aki az 1920-as években a virilisek között szerepelt. József Attila említi önéletrajzában, a *Curriculum vitae*-ben – Hatvanyék környezetéből – Hirsch Albertné, aki útiköltséggel látta el Párizsba utazásakor.

¹¹³ Zumutung (ném.): elképzelés.

¹¹⁴ Ignotus levele Hatvany Lajoshoz. 1909. április 4. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, 69. Verzagt (ném.): csüggedt.

úttörői ekkor még számítottak rá, számoltak vele. Pedig, ha a tervek komolyabbra fordulnak – a levél ezt pontosan érzékelteti – Kornfeld Móric nehéz helyzetbe is kerülhetett volna. Az Ignotus által említett Hitelbank és a szerinte az újra, a modernre érzéketlen Franklin kiadó az apa, Kornfeld Zsigmond érdekeltsége volt. S mint láttuk, az apa iránti kötődés, az apai örökség tisztelete erős, nem találunk nyomot a lázadásra. Az érett, majd idős Kornfeld Móric ízlése is konzervatív kötődést mutat. Az apa–fiú kapcsolat szoros volt. Ismét egy töredékes, már az emigrációban született szövegre kell hivatkoznunk. Az igen terjedelmes, nyilvánosság elé szánt – de sajnos nem összefüggő – visszatekintés több ízben tesz említést a 19. század utolsó évtizedének és a 20. század elejének tárgyalásánál az apától nyert információkra. Megtudjuk például, hogy a Wekerle-kormány működéséről, megfontolásairól, az előtte álló problémákról ifjan „némileg tájékozódva volt” atyjának „Wekerléhez való közeli viszonya folytán”. Nemcsak a Kornfeld Zsigmond–Wekerle Sándor szál a sokatmondó, hanem az is, hogy az apa megbeszélte politikai, közéleti problémáit a még éppen csak húszéves fiával. Beavatta a „felnőtt” ügyekbe. S a fiú komolysága révén belenőtt az apa kapcsolataiba. Az említett töredékes visszaemlékezésben olvassuk – a választójogi kérdés problémájának áttekintésekor –, hogy 1910-ben vagy a következő évben Kornfeld Móricot kérte fel a szociáldemokrata párt egyik vasmunkása, hogy a párt és a miniszterelnök Lukács László között közvetítsen.

Feladatok vártak rá, gazdaság és művészet érintkezési pontjain, a mecenatúra lehetséges feladatainál is ott látjuk. A tehetséges fiatalember a kijelölt, az elrendelt, az elvárt pályán mozog. A fiatal Kornfeld Móric a Ganz-gyár igazgatója lett. Mint idézett életrajzában láttuk, feladatai közé tartozott, hogy külföldön is képviselje a gyárat. Munkájáról egyelőre keveset tudunk.¹¹⁵

Kornfeld Móric ebben az időben már publikál, mégpedig ipari, gazdasági munkájával összefüggő tanulmányokat. Első általunk ismert írása 1908-ban jelent meg a *Magyar Ipar* című iparegyesületi heti közlönyben. Az írást „újraközölte”, azaz változatlan formában egy hét különbséggel megjelentette a *Gazdasági Mérnök* című műszaki hetilap is.¹¹⁶ Mindkét lap a címdalalon közli az ifjú tanulmányát.

¹¹⁵ 2003 májusában egy árverésen felbukkant egy ezer darabból álló, több mint tíz kilogrammosként meghatározott irategyüttes, mely a „Weiss Manfréd gyáriparos családi és hivatalos levelezéséből” kikiáltási címet viselte. Ld. *A Krisztina Antikvárium könyv és kézirat árverése 2003. május 10. c. katalógus*, 241. tétel. A katalógusban közzétett fotó egy Kornfeld Móric aláírású levélről készült. A köz- és magániratokat, leveleket tartalmazó dokumentumgyűjtemény az Országos Levéltárba került, feldolgozásával forrásértékű anyagot publikálhat annak kutatója. Feltehetően a családi kapcsolatokat is árnyalni fogja a levelekből nyerhető igen bőséges és sokrétű információ. E kötet lezárásáig nem volt kutatható állapotban.

¹¹⁶ *Magyar Ipar*. Az Országos Ipartestület Heti Közlönye. [Felelős szerkesztő: Gelléri Mór] XXIX. kötet 48. szám. Budapest, 1908. november 29. 1369–1372. és *Gazdasági Mérnök*. Műszaki Hetilap. [Alapította Gonda Béla. Fel. szerk. Pirovits Aladár, Bp. Székesfőváros mérnöke], XXXII. évf. 49. sz. Budapest, 1908. december 6. 1–2.

A gesztus talán még az apának szól, de egyben már a remélt jövődöbéli iparvezérnek is.

A tanulmány polemikus hangvételi, arra figyelmeztet, hogy a remélt európai konföderációra tekintve általános törvények meghozatalával „keresve keressük az európai nívót”, s közben elfelejtkezünk a magyar viszonyokról. A magyar viszonyok pedig korántsem olyan fejlettek, mint „azon népeké, melyeknek törvényhozói, vagy gondolkodói és tudósai alapjában véve a mi törvényünknek is tervezői. A ma hozott törvénynek a tegnapi jog alapján kell állania: a tényleges állapotnak vagy a közszükségnek kell törvénnyé megérlelődnie”.¹¹⁷ Mi a tényleges állapot? „Magyarországon a közérdek még – mint minden gazdagodásra szoruló országban – azonos a munkaadók érdekeivel. Szükség van széleskörű és szabadon továbbfejlődő kisiparra, amíg a nagyipar nem tudja kiváltani. Halaszthatatlan a mi sajátságos, ugrásszerű fejlődésben elmaradt, jómódú középosztályunk megteremtése.”¹¹⁸ Kisipar és gyáripar között, írja, nem mennyiségi a különbség. Csak nevében függ össze a két terület, a kisiparból nem lesz mennyiségi sokszorozódással gyáripar. S ennek megfelelően nem is szabályozható azonos paragrafus alatt. A fő ellenvetést a szociálpolitika terén teszi a tanulmány írója. Azt mondja, „a szociálpolitika általában a gazdag országok kötelességszerű luxusa”. Az intézkedések túlságosan sújtják a munkaadókat, márpedig ha azokat nagyon „megsoványítják”, a felszabadult tömeg mégiscsak a „kormányzó és törvényhozó tényezőket fogja megenni”. Elismeri a munkásosztály törvényszerűen növekvő szerepét, de figyelmeztet, hogy a politikai jogok között elsőként követelt sztrájkjog is a munkaadót sebz meg. Magyarországon, mondja, még nincs gazdasági erő a szociálpolitikai adó elviselésére. „A tervezet nem tesz egyebet, mint elviszi a munkásságot oda, ahova csak sok évi küzdelem után juthatott volna...” Kornfeld sokallja a munkásokra nézve kedvező intézkedéseket. A munkásokat védi a „kivándorlás biztonsági szelepe” és az, hogy a „munkásság szervezettsége ma még, ereje pedig mindenkoron nagyobb lesz, mint a munkaadóké”.¹¹⁹

Kemény álláspont, a nagyipar képviselőjének álláspontja. Fontos azonban felhívni a figyelmet arra, hogy jelzi: jelentős középosztályra volna elsősorban szüksége az országnak. Következő publikációja – noha két év választja el egymástól őket, tematikailag az előzőhöz kapcsolódik. Címe: „A munkaadók természetrajzához”. A fórum, amelyben megjelenik új: a Herczeg Ferenc által szerkesztett és Tisza István mint szerkesztőbizottsági elnök által is fémjelzett *Magyar Figyelő* első évfolyamának első száma. Hiába, hogy az irodalomtörténet a *Huszádik Század* és a *Nyugat* ellenében létrehozott folyóiratként jellemzi a *Magyar Figyelőt*, az első

¹¹⁷ *Magyar Ipar*, 1369.

¹¹⁸ *Magyar ipar*, 1370.

¹¹⁹ *Magyar ipar*, 1372.

évfolyam első számánál még nem lehet tökéletes bizonyossággal eldönteni a szerkesztés későbbi irányát. Itt is kitüntetett a szerző pozíciója. Az első évfolyam első számának élén jelenik meg Kornfeld Móric írása. Huszonnyolc éves. A Ganz Danubius Rt. igazgatója, maga is munkaadó. Hármastipológiát szerkeszt: a patriarchális, a szocialista és a kifejezetten kapitalista munkaadó természetrajzát mutatja be. A patriarchális munkaadónál a modern kor elidegenedését ellensúlyozza a „lelkiismeretben az emberszeretet ködös jelszava”. De csak a szavakban, mert a „»humanizmus« tényleges gyakorlása” a „más érdekének csökkenését vonná maga után”. A típus mindent igyekszik megadni munkásainak, épít munkásházakat, fürdő- és étkezőhelyiségeket, gondot fordít művelődésükre, tanfolyamokat szerveznek nekik, hangversenyeket és énekkarokat. De felháborodik, és gyilkosnak tartja a munkást, ha szövetkezik a társával, és béremelést kér. A munkásszakszervezet megjelenésével Istenben való bizodalma is megrendül. A szocialista munkaadó, mondja Kornfeld Móric, egy véleményen van munkásaival, nem atyjuk, hanem párthívük. Abban, amit megad és abban, amit megtagad munkásaitól, hasonlít a patriarchális munkaadóhoz. De a szakszervezettel szövetkezve tagadja meg a követeléseket, ráadásul azzal, hogy támogatja a szakszervezeteket, munkaadó-társait is elárulja. Aki megírja majd a harmadik típus, a kapitalista munkaadó és a kapitalista rendapológiáját, így Kornfeld Móric, meg fogja állapítani, hogy a rend „nem hitt saját erkölcsi alapjában, [...] mértéktelenségével egyszersmind gyarapította önmagában az elítélendőt”. De, mondja Kornfeld Móric, az önmérséklő kapitalista érdek a „kultúra alapja és maga az igazságosság”.

Az új rend mellett foglal állást a huszonnyolc éves Ganz-igazgató. Nyers típusokat jelenít meg, távolságtartóan beszél, nem vall színt, hogy hova sorolja magát. A kapitalizmus feltétlen híve, aki vállalja, hogy az érdek vezérli. Azért érdemel különös figyelmet a korai tanulmány, mert Kornfeld Móric a Horthy-korszakban számos filantróp gesztust tett. Nem vállalkozott a rendszer bírálóitára, de saját világából többször segítségre nyújtotta kezét az elesetteknek, a fiatal kritikus értelmiségieknek. „Önmérséklő érdek”-kel volt a magyar kultúra szolgálatára.

Egyre többet publikált, többek között a *Pester Lloyd*-ban is, aztán nem sokkal később a *Nyugat*-ban.¹²⁰ A folyóiratban megjelent tanulmány címe „Állami beavatkozás”, ebben Kornfeld Móric a tőkeemelést korlátozó új kormányrendeletre fűz megjegyzéseket. Az aktuális mondanivalónál évtizedek múltán lényegesebbek az individuuum és a közösség viszonyáról írottak. A tőke, írja, nem keresheti csupán saját hasznát, a nemzet érdekét is szolgálnia kell. Komoly a kérdés: visszafordítható-e a korszellem. A nép, mely „életének individualista korszakát elérte, visszavezet-

¹²⁰ Kornfeld Móric: Állami beavatkozás. *Nyugat*, 1918. szeptember 16. XI. évf. 18. sz. 383–387.

hető-e az örvény széléről a közérdek szuverén szempontjának államfenntartó talábjára?” Feltámasztandónak mondja a 19. századi „magyar köznemesség” szellemét.

„Nem a vallási különbségek kiélezése, nem nemzetiségi gyűlölet, nem osztályharc, hanem az állami nevelés teljes megváltoztatása, a tudás mennyiségének komoly növelése s a művelődésnek a köz irányába való fejlesztése fogná eredményessé tenni a legjobbak [...] igyekezetét, hogy valamennyien összefogva az ország fenntartására és fejlesztésére a legfelsőbb célon belül, az állam keze mindenki felett őrködjön, s megszűnjék a politikai individualizmussal együtt a gazdasági individualizmus, mely a nemzetek ephemer gazdagságát szolgálhatja, de örök értékek rovására.”¹²¹

Nehéz olvasmányok a Kornfeld-szövegek. Stílusa körülményes, legfőképpen a pontosságra való törekvés és a németes szerkezetek miatt. A közérdek, a köznemesség és a műveltség Kornfeld Móric életének kulcsszavai. Fontosnak tartjuk ezt kiemelni, hogy lássuk, a forradalmak és Trianon után kiteljesedő konzervatív politikai magatartása nem hátraarc, nem gyökeres fordulat. Nem pusztán a félelem szülte reakció.

Házasság Weiss Marianne-nal

Kornfeld Móric 1913 nyarán megnősült, felesége Weiss Manfréd leánya, Weiss Marianne lett. A házasságkötés tanúja Dr. Bárczy István, a főváros polgármestere volt.¹²² Két kiemelkedően jelentős családot kötött össze a házasság, s egyben két, eddig egymástól független, más nagyobb érdekközösségbe tartozó gazdasági vonal kapcsolódott össze.¹²³ Kornfeld Zsigmond pályaképénél már utaltunk arra, hogy a GYOSZ és a Hitelbank érdekeltségi köre nem volt azonos. A házasság közelítette a két kört, s a kiváló üzleti és gyakorlati érzékű Weiss Manfréd számára lehetőséget adott egy addig tőle független gazdasági terület befolyásolására is. Be-

¹²¹ Uo.

¹²² Budapest VI. ker. áll. anyakönyvvezetés 73.428 – 1913 –XI. sz. jegyzőkönyve.

¹²³ Hasonlóképpen értékeli a házasságot az akadémiai történeti monográfia. „A társadalom szerkezete és problémái” c. alfejezet szerzői – Berend T. Iván, Szuhay Miklós és Ránki György – szerint a 20. század elején két vezető tőkéscsoport volt Magyarországon. „A Hitelbank és a Magyar Állami Kőszénbánya Rt. csoportja lényegében három nagy finánciókés család, a Vida–Perényi, Ullmann és Kornfeld családok érdekképviselőit jelentette. [...] A másik gazdasági nagyhatalom a Kereskedelmi Bank – Weiss Manfréd Művek – Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság csoportja volt. Vezetői közé tartoztak a Weiss család mellett a Chorinok, akik évtizedek óta a GYOSZ élén álltak. [...] Ezekben az években a néhány legnagyobb monopolizáló család összeházasodása révén alakult ki a különlegesen kiterjedt érdekeltséggel rendelkező Weiss – Kornfeld – Chorin – Mauthner család. Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. I–II. Budapest, Akadémiai, 1984. II. k. 775–776.

rend T. Iván és Ránki György idézik gazdaságtörténeti monográfiájukban a gyár egyik igazgatójának jubileumi memorandumát: „A Ganz és Társa, Danubius Rt. egyik legnevesebb tagja, báró Weiss Manfréd csepli fém- és lőszergyáros, nagy tudása és gazdag tapasztalatai különösen azóta állnak a Ganz gyár rendelkezésére, amióta báró Kornfeld Móric helyettes vezérigazgató [a]veje lett.”¹²⁴

A fiatal férj számára nem csak vagy nem elsősorban az üzleti kapocs erősítése volt a házasság. Őszintén boldog volt. Cégvezetőjük, a Kornfeld Mórchoz közelálló Bán Richárd¹²⁵ egy a volt főnökéhez írt levelében elősorolja bizalmas és meghitt emlékeit. Itt írja többek között: „Az Ön eljegyzése, melynek rövid ideje alatt, ha menyasszonyának telefonált [...] odakoppantotta jegygyűrűjét a készülékhez, azt megcsókolta.”¹²⁶



Kornfeld Mórincné a gyerekeivel, Tamással, Hannával, Gyurival és Máriával (Puppával) (Széchenyi Agnes tulajdona)

A Kornfeld–Weiss házaspárnak négy gyermeke született. 1914-ben Mária, 1916-ban Hanna, 1918-ban György és 1924-ben Tamás. A feleség vagyona óriási volt. Érdekek és értékek érkeztek vele, azok képviselésére köteleztetett. Még erősebben megszabta az amúgy is kijelölt életforma kereteit, még akkor is, ha Kornfeld Mórincnál alkalmasabb volt a családi ügyek intézésére majd később átvételére Weiss Manfréd másik veje, ifjabb Chorin Ferenc. A házaspár egy bérelt házba költözik a Terézvárosba. A Lendvay

utcai ház¹²⁷ kiválasztásában szerepe volt annak, hogy közel volt a Weiss család tagjainak Sugár úti lakhelyéhez. Kornfeld Móric magyarországi életében megmaradt azon a környéken, abban a miliőben, ahol született, a Sugár út – Bajza utca – Lendvay utca háromszögében, nemcsak földrajzilag, de társadalmilag is.¹²⁸

¹²⁴ Ganz Gyár Jubileumi Anyag, Szablya memorandum, 3. In: Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900–1914.* Budapest, Szikra, 1955. 161.

¹²⁵ Bán Richárd (1885–1971) a Ganz-gyár felsőfokú kereskedelmi végzettségű munkatársa, Kornfeld Móric személyes ügyintézője. Később az Adria Biztosító munkatársa.

¹²⁶ Bán Richárd levele Kornfeld Mórchoz, Budapest, 1962. november 12. Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig*, 436.

¹²⁷ A Lendvay utca 27. sz. házról van szó, mely ma a francia követség épülete.

¹²⁸ Fiatalkorának riválisa, Hatvany Lajos a lipótvárosi Nádor utcában született, 1915-ig élt a nagypapja által 1861-ben vásárolt sarokházban. Első önálló otthona a budai Várban, a Tárnok utcában volt, a palotát Edelsheim-Gyulai gróftól vette. Emigrációjából visszatérve 1932-től lakott Bécsi kapu téri palotájában. A Vár az arisztokrácia és a miniszteriális tisztviselő réteg lakhelye volt. A kétféle életstratégia, világszemlélet ebben is megmutatkozott.

A fiatal pár Weiss családtól kapott nászajándékai közé tartozott a Tolna megyében található felsőiregi kastély is.¹²⁹ Ennek a birtoknak felvirágoztatását tekintette egyik legfontosabb céljának és büszkeségének később Kornfeld Móric, s ez a kastély és birtok lett társadalmi kapcsolatainak egyik fő színtere.

A háború végét a polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság követte. Az 1918-as forradalomban ismerősei, többek között Hatvany is szerepet játszottak. Az őszirózsás forradalmat diktatúra követte. A háború a hadiiparban tevékenykedő Weiss családnak fellendülést jelentett, a roppant vagyon még tovább növekedett. A Tanácsköztársaság diktatúrája viszont soha nem felejtethető traumát okozott.

A korabeli irodalom, sajtó sokat foglalkozott a háborús haszonnal. Előhozták, hogy Anglia már a háború kitörésekor törvénybe iktatta, hogy a hadiszállítók öt százaléknál nagyobb nyereséget nem tehetnek el. Németországban is napirendre tűzte a Reichstag a kérdést. „A többi szálljon vissza az államra és fordíttassék népegészségügyi, népnevelési és más szociális értékű magasztos célokra.”¹³⁰ A parlamentben Huszár Károly szólalt fel a Weiss-vagyon roppant méretű gyarapodása ügyében.¹³¹ Az ország legnagyobb adófizetője ekkor már Weiss Manfréd.¹³² Varga László a következő tényeket ismerteti erről az időszakról: a háború első három éve 55 millió koronás nyereséget hozott, a cég vagyona két év alatt több mint háromszorosára emelkedett, a növekedés értéke kerekén 90 millió korona volt. „A háború első esztendejének végén négyszer annyi munkás és alkalmazott termelte Weiss Manfréd profitját, mint az utolsó békeévben.” Weiss Manfréd jótékonyági vállalásait is idézi Varga László: 3 milliós hadikölcsönt jegyzett, investált a hadi egészségügybe is, lányai is tevékenykedtek az általa alapított kórházban. Tisza István a háború végén a legnagyobb elismeréssel adózott Weiss

¹²⁹ A kastélyhoz földbirtok tartozott. A hivatalos regiszterek szerint a földek Kánya, Majsamiklósvár, Szemcséd és Tengőd határában feküdtek. A település mai hivatalos neve Iregszemcse. A dokumentálható adatok szerint 1925-ben Kornfeld Móric bárónak Kánya községben 434 kat. hold földje (döntően szántója) volt. Szemcséd községben feleségével együtt 4074 kat. holdja. Ebből 3218 hold szántóföld, 26 hold kert, 7 hold szőlő, 230 hold rét, 302 hold legelő, 109 hold erdő, 7 hold nádas és 175 hold földadó alá nem eső terület. A *Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Gazdacímár. A 100 kat. boldas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év alapján*. Összeállította és kiadta a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1925. 341–342. Ugyanezen kiadvány 1935-ös kiadása szerint Kánya községben 486 hold volt Kornfeld Móric nevéen; Szemcséden, most már csak Kornfeld Móric nevéen, 3434 hold. Csökkent a szántó (2793 hold) és a legelő (123) területe. A földbirtok kat. tiszta jövedelme aranykoronában kifejezve 56419. Uo. 315.

¹³⁰ Kozma Nándor: *Hadimilliomosok. Karrierek a háború aranybégén*. Budapest, 1918. 10. A fejezet címe: A lőszergyáros: Weisz Manfréd.

¹³¹ Képviselőházi Napló. A hadikölcsönökhöz ld. Barta Róbert: Magyarország az első világháborúban. In: *Magyarország a XX. században. I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. Hungarológiai Alapkönyvtár. Szekszárd, Babits Kiadó, 1996–2000.

¹³² Varga László: *Egy finánciókés karrier*, 57.

Manfréd érdemeinek.¹³³ A bárói címet is a háború végén, 1918-ban kapta meg.¹³⁴ De a gyár növekedése immár nem a magyar ipar egészének fejlődését szolgálta, attól elszaladt. Tevékenysége a háborús célokat segítette. Bródy Sándor két teljes napot töltött el mellette, riportot akart írni róla. Az „eredmény”: szinte szóra sem tudta bírni.

„Pragmatista ember volt, bizonyos határon túl nem engedte, nem is engedhette meg tudatáig hatolni a kérdés lényegét, vagyis hogy hány ember halálát okozhatják a gyár külsőre békés termékei [...] Naponta 14-16 órát dolgozott, nem volt semmi-féle szenvedélye. Azaz mégis, a Mű. Megszállott volt, saját művének megszállottja, már-már betegesen.”¹³⁵

A háború elvesztése után a román csapatok leszerelték, kifosztották az üzemet. Hiába látott Weiss Manfréd ismét munkához, a Tanácsköztársaság köztulajdonba vette a gyárat. Megtapasztalta a kemény közvetlen ítéletet is. A csepeli gyár munkásai reggelente az üzemi konyha ajtaja elé tették üres éthordóikat, amiket a munka végeztével tele vittek haza családjuknak. A Tanácsköztársaság ideje alatt, mint ezt a család tagjai elmesélték, a konyhások emberi ürülékkel teli éthordókat találtak az ajtó előtt.¹³⁶ Weiss Manfréd, amikor látta gyára összeomlását és kifosztását, majd annak köztulajdonba vételét, öngyilkosságot kísérelt meg. Túlélte, külföldön gyógykezelték, 1920-ban tért csak vissza. A gyár azonban összeomlott: mindössze néhány száz munkás dolgozott ekkoriban a hatalmas üzemekben. Újra munkába lendült a családfő: Csepel mindent gyártott a civil világ számára, amihez gépei voltak: patkószegtől a tejeskannáig, zománcozott főzőedényig. Az új politikai kurzus számított rá. Horthy Miklós a hatalomátvételnél azonnal felkereste Weiss Manfrédot, és megkérdezte, támogatja-e. Ekkor készült a család által is megőrzött közös fénykép a kormányzóról és az iparbáróról. De Weiss Manfréd már nem sokáig élt, 1922-ben meghalt.¹³⁷ A Weiss Manfréd és bátyja alapította

¹³³ Kozma Andor: *Úttörők. A magyar gazdasági élet pionírjai*. Budapest, 1933. 79.

¹³⁴ A minisztertanács a cím díjmentes odaítélését javasolta, Károly király erre nem volt hajlandó, Weiss Manfréd kifizette a díjat. OL Kir. Szem. Kör. Min. 1918 eln. 31. Idézi Varga László: *Egy finánciókés karrier*, 61.

¹³⁵ Bródy Sándor: *Fehér Könyv*, 1918. Idézi: Varga László: *Egy finánciókés karrier*, 62.

¹³⁶ Kornfeld Mária és Szegedy-Maszák Aladárné Kornfeld Hanna közlése, Washington, 2001. szeptember 17. A Tanácsköztársaságról szóló emlékezések közül kiemeljük Esterházy Péter családjának emlékét, azért, mert nagyapja, Esterházy Mór, aki 1917-ben miniszterelnök, a következő év tavaszán népegészségügyi, majd vallás- és közoktatási miniszter volt, közeli kapcsolatban állt Kornfeld Mórival. Többek között együtt szerepeltek a Nyugatnak szóló folyóiratok, a *La Nouvelle Revue de Hongrie* és a *The Hungarian Quarterly* szerkesztőbizottságaiban. Esterházy Péter: *Harmonia Caelestis*. Budapest, Magvető, 2001. 395–418.

¹³⁷ Munkásságát és emlékét nagyra becsülték. 1928-ban Weiss Manfréd iparteremtő munkásságát posztumusz Wahrmann-jutalommal ismerték el. A magánalapítványból működő Wahrmann-jutalmat a Magyar Tudományos Akadémia kezelte és ítélte meg, 2003-ban az Akadémia újraalapította. Ld. Frank Tibor szerk.: *Honszeretet és felekezeti bűség. Wahrmann Mór 1831–1891*. Budapest, Argumentum, 2005.

gyár- és vállalatgyűttest a családfő halála után az agilis és ügyes vő: ifjabb Chorin Ferenc vitte tovább. A Weiss-klán, így emlegették a családot, valóban összetartó volt, igen erős belső ragaszkodással. De ezzel együtt látnunk kell, hogy mennyiben hasonlított és miben különbözött Kornfeld Móric személyisége, életvitele, felfogása a családétól.

A forradalmak okozta megrázkódtatás

Csak közvetett információink vannak arról, miként élte át Kornfeld Móric a történelem hozta megrázkódtatást. Nyilvános életrajzaiban, a korszak almanachjaiban¹³⁸ az áll, hogy 1918-ban visszavonult iregi birtokára. A bécsi Magyar Híradóban megjelent nekrológ azt írja: „Az 1918-as forradalom, majd az 1919-es tanácsköztársaság kínos élményeket jelentett Kornfeld Móricnak – mint a Ganzgyár valóban igen szociális érzékű vezérigazgatóját 1918 őszén erőszakkal távolították el a munkástanácsok és főként azok nagyburzsoá eredetű vezetői!”¹³⁹

Egészen bizonyos, abban, hogy 1925-ben Kornfeld Móric és felesége katolizáltak, szerepe volt a proletárdiktatúrának. A Kornfeld családot ellenérzessel töltötte el mindaz, amit a Tanácsköztársaság jelentett. Az is, hogy a Tanácsköztársaság felső vezetésében túlnyomó volt a zsidók szerepe, meghaladta a 60%-ot. Alsóbb vezetői szinten is számottevő volt jelenlétük. Többen közülük irritáló túlbuzgósággal jártak el, s ez a közvélemény szinte egyöntetű ellenérzését váltotta ki, még akkor is, ha nem voltak sem megértőbbek, sem kegyetlenebbek a velük politikailag vagy osztályalapon szembenálló zsidók mint a nem zsidók iránt. Jászi Oszkár tevékeny kortársa volt az eseményeknek, ő még magasabbra, 95%-ra teszi a zsidó származásúak jelenlétét a Tanácsköztársaság felső vezetésében.¹⁴⁰ De a következtetést, hogy a kommunizmust „a zsidók” csinálták, Jászi is visszautasította.

Kornfeld Móric maga is vívódott a kor nagy eszméivel. Emigrációja kezdetén, a „Trianontól Trianonig” című történelmi esszéjében megértően nyilatkozik az új

¹³⁸ *Magyar országgyűlési almanach 1927–1932. évre.* Szerk. szemerjai Dr. Deák Imre. Budapest, Springer Gusztáv, é.n.; *Magyar Országgyűlési Almanach. A felsőház és képviselőház tagjainak életrajza és közéleti működése. 1927–1932.* Szerkesztik és kiadják: Kun Andor, Lengyel László és Vidor Gyula. Budapest, Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt., é.n.; *Országgyűlési almanach az 1931–36. évi országgyűlésről.* Sturm féle országgyűlési almanach. Szerkesztette Haeffler István. Kiadja a Magyar Távirati Iroda Rt. h.n., é.n.

¹³⁹ Egy korszak és egy nagy magyar mecénás halálára. *Magyar Híradó* [Bécs] 1967. dec. 1. XI. évf. 12. sz. Az idézetben a nagyburzsoá vezetők fordulat csak Lukács Györgyre vonatkoztatható.

¹⁴⁰ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás.* Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 124–130. Az 1920-ban Bécsben megjelent könyvnek ez volt első itthoni kiadása.

uralkodó eszmékről. Az 1918-as polgári demokratikus fordulat alapvető okát a veszített háborúban látta.

„A forradalom másik oka azonban bizonyára az, hogy [... a feszültséget, mely] a szociális kérdés, vagyis az életviszonyok kiegyenlítésére való vágyakozás folytán állott elő, nem is akarták orvosolni, mert nem ismerték fel, hogy mint a szabadság volt a XIX. század nagy robbantó ereje, a XX. századé az egyenlőség és biztonság. A mozgalmakat csak politikai mozgalmaknak nézték, melyeket nagyravágyó vagy szerepelni éhes emberek indítottak, akik az uralkodó osztályokon kívül állottak; nem látták, hogy a választójogi küzdelem mögött egy új társadalmi kép társadalmi követelései állottak.”

S bár az emigrációban csalódásának adott hangot, az elkeseredés mögött ott a korábbi távlatos remény. 1947 novemberében írta Keresztes-Fischer Ferencnek: „... a parasztság és a higgadt szakszervezeti munkásság *egyelőre* nem mutatkozott oly hordképesnek, mint azt reméltem.”

Az új követelések azonban 1918 őszén és 1919 tavaszán a káosz és a terror formájában jelentkeztek Magyarországon, s éppen ez a forma nehezítette a többé-kevésbé jogosnak elfogadott társadalmi igények tudomásul vételét. Számos jelét tapasztalhatjuk azonban Kornfeld írásos nyomaiban annak, hogy egyre pontosabban érzekelte az igények jogosságát, s a második világháború után már számított a radikális társadalmi változásokra, s ezeket nem ellenszenvvel, s nem is sértetten várta.

A mecénás

A 20-as évek mecénási tevékenységének inkább csak a kezdete még Kornfeld Móric életében. Mintája a kor szokásaiban keresendő, formáit maga alakította ki. Érezte a gazdagság felelősségét. Saját családjának felemelkedése még élő közelmúlt volt számára, nem legenda. Miközben maga is élvezte a háborús hasznot, 1918/1919 fordulóján, mint már említettük, 20 ezer koronát juttat a háborút és a hadikizsákmányolást ellenző, a Radikális Párt alapításában részt vevő Ady Endrének. Előre kell bocsátanunk, hogy Kornfeld Móricot az emlékezet bőkezű mecénásként emlegeti. Mégsem lett a mecénási szerep foglya, nem glorifikálta magát.

1924-ben – apja halálának tizenötödik évfordulóján – 200 millió koronás alapítványt tett a Magyar Tudományos Akadémián.¹⁴¹ Az alapítványtevő kizárólag

¹⁴¹ A korona értékéről és elértéktelenedéséről (a Tanácsköztársaság után kilenc hónappal már csak negyedét érte) ld. Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929*. Budapest, MTA TTI, 1966. 16–56. és 84.

Kornfeld Móric. A kezdeményező levél tanúsága szerint az alapítvány célját illetően még nem volt kiforrott elképzelése, az Akadémia vezetőivel konzultált.¹⁴² A közös döntés eredményeképpen született alapító okirat szerint a „Kornfeld Zsigmond-jutalomdíj”-at bármely tudományterület képviselője elnyerhette. Volt év, hogy pályázatot írt ki az alapítványt kezelő bizottság, volt, hogy előre megnevezte, a következő évben mely területről fognak díjazottat jelölni. A kiírás külön tartalmazta, hogy a díjat nő is elnyerheti. (Erre azonban egyszer sem került sor.) Az alapítvány pénzét a Magyar Nemzeti Bank részvényeire váltották, s annak osztalékjövödelmével jutalmazták a kiválasztottat. A díj összege a pénzreform után 2000 pengő volt, nem véletlen tehát, hogy az Akadémia elnöke „az összeg nagyságára nézve is példátlanul álló nagy alapítvány”-ként köszönte meg a gesztust. Találunk azonban ennél nagyobb, ugyancsak nagytőkésektől származó jutalomösszegeket is. A Weiss Fülöp-jutalommal¹⁴³ 4000 pengő járt a nyertesnek, a Chorin Ferenc-jutalommal 2300 és 4000 pengő közötti összeg. (1941 áprilisában a nagybeteg Babits Mihály kapta meg a Weiss Fülöp-alapítvány díját.¹⁴⁴) A „Kornfeld Zsigmond-jutalomdíj” általában egy-egy igényesen kiállított tudományos mű kiadásának összes költségét fedezte.

Kornfeld Móric az említett alapítványtevőknél kevésbé volt gazdag. Az alapítványt egyedül, felesége nélkül hozta létre. A fiú vállalkozott tehát édesapja emlékének megörökítésére. A Kornfeld Zsigmond-jutalmat első ízben 1925-ben osztották ki, utoljára 1944 februárjában. A bölcsészeti díjazottak között volt többek között Horváth János könyve, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* (1931) és Bárczi Géza munkája, a *Magyar szöveftő szótár* (1944).¹⁴⁵

Amíg az akadémiai alapítvány és jutalom a már nevet és rangot szerzett tudósok elismerését és további pályájának segítségét szolgálta, addig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem támogatása a pályájukra készülő egyetemi hallgatókat és

¹⁴² MTAKK RAL 682/1924. A szándékot bejelentő levél dátuma 1924. március 23.

¹⁴³ Weiss Fülöp (1859–1942) bankár. 1911-től a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatója, 1921 és 1938 között elnöke. Különösen sokat tett a magyar textilipar fejlesztéséért és textilipari vállalatok alapításáért. 1927-től a főrendiház kinevezett tagja.

¹⁴⁴ *Akadémiai Értesítő*, LI. kötet, 1941. január–május, 46.

¹⁴⁵ Az *Akadémiai Értesítő* alapján közöljük a díjazottak névsorát és munkáit. 1925: Károlyi Árpád *Széchenyi István döblingi hagyatékáról* írt munkájáért. 1926: néhai Plósz Árpád összegyűjtött munkáinak kiadási költségeihez járult hozzá a jutalom. 1927-ben pályázatot írt ki az Akadémia Magyarország iparoktatásának története feldolgozására. A nyertes Víg Albert nyugdíjas államtitkár. 1928: *A magyar Alföld* című munkájáért Kaán Károly kapta az elismerést. 1930: Molnár Károly pécsi professzor kapta a Kornfeld Zsigmond-jutalmat *Magyar közjog* című könyvéért. 1934-ben Ybl Ervin kapott megbízást a Lotz Károlyról szóló monográfia elkészítésére. (A *Lotz Károly élete és művészete* c. munka 1938-ban jelent meg.) 1935-ben néhai Concha Győző *Hatvan év tudományos mozgalmái között* című könyvének kiadását támogatta az alapítvány. 1939: Kerékyártó Béla *A geometria alapjairól* c. munkáját ismerték el a jutalommal. 1941-ben Gróh Gyula a vérszerűmmel kapcsolatos kutatásaiért kapott elismerést. 1942-ben Dercsényi Dezső könyve a *Nagy Lajos kora*, 1943-ban Mauritz Béla és Vendl Aladár *Ásványtana* kaptak jutalmat. Ld. a megfelelő évek *Akadémiai Értesítő*iben megjelent bejelentéseket és indoklásokat.

a frissen végzett diplomásokat. Nem tudjuk a pécsi kötődés okát, talán a Tolna megyei birtok közelsége a magyarázat. Többféle módon is támogatta Kornfeld Móric az egyetemistákat, s részben ennek is köszönhetette pécsi egyetemi díszdoktorátusát. A pécsi tudományegyetem orvoskari dékánjának 1927-ben kelt díszdoktori előterjesztéséből idézünk. A kitüntetés megszavazásánál a kart az a körülmény vezette, hogy

„dr. Kornfeld Móric báró igazán óriási áldozatokat hozott azért, hogy csonka országunknak a jövőben egyrészt kitűnően képzett gyakorló orvosai legyenek, másrészt, hogy tudományosan alaposan kiképzett orvosok menjenek a klinikus szakmákra. [...] Immár évek óta több 100 millióval támogatta orvosi fakultásunkat azzal a kikötéssel, miszerint ezen összeg csakis szorgalmas, jó előmenetelű férfi orvostanhallgatók támogatására fordítható, főképen olyanokéra, akik mint vidéki, kisvárosi és falusi fiúk vissza fognak térni szülőföldjükre, jól képzett vidéki orvosok lesznek, és mint ilyenek egész életükön át hozzá fognak járulni ahhoz, hogy Csonka-Magyarországon minden ember, aki orvosilag megmenthető, megmentessék a jövő számára.”

A támogató másik célja az volt, hogy „klinikusi szakmákra” tudományosan jól képzett orvosok menjenek. Ezért olyan „nagy összegű ösztöndíjat létesített, amely mellett fiatal orvosok egész sora évekig gondtalanul foglalkozhatik az elméleti tudományok művelésével.” A fiatal orvosok így nem kényszerültek azonnali kenyérkeresetre, hanem diplomájuk kézhezvétele után „pár évet elméleti intézetben” önmaguk továbbképzésével tölthettek.¹⁴⁶ Az előterjesztést tárgyaló kari ülésen az „évente több száz millió”-s támogatás mellett felsoroltattak egyéb érdemek is, így az, hogy legutóbb a „Mariánumra 230 milliót jegyzett, a pécsi irgalmaskórház rendbehozatalára 150 milliót adott.” (A támogatások 1927. január 1. előtt koronában értendők.) A pécsi Erzsébet Tudományegyetem tanrendjei visszamenőleg közlik az előző tanévben tett támogatások mértékét. Első ízben mint „ismeretlen nagylelkű adományozóról” emlékezik meg egy rektori irat Kornfeld Móricról.¹⁴⁷ Később már rendszeresen és névvel említették meg a tanévnyitó ünnepségeken és az egyetemi iratokban. 1927. december 11-én az egyetem dísztermében *honoris causa* az orvostudományok doktorává avatták.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Reuter Camillo orvoskari dékán előterjesztése, 1926. július 2. M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Kara 419/1925–26-os sz., mely az Erzsébet Tudományegyetem Rektori Iratai 578/1927–1928. sz. iratában összefuttatott csomóban őrzetik.

¹⁴⁷ 1923/24. évi 2066. sz. rektori irat, „Kivonat az egyetemi tanács 1924. május 28-án tartott VII. rendes üléséről”.

¹⁴⁸ Ugyanekkor részesült ebben az elismerésben dr. [Keresztes-]Fischer Ferenc, Pécs város, Baranya és Somogy vármegyék főispánja, a későbbi belügyminiszter. Nendtvich Andort, Pécs város polgármesterét pedig *honoris causa* az államtudományok doktorává fogadta az ünnepi közgyűlés.

Milyen adatokat őriznek a pécsi egyetemi iratok a támogatásról? Az egyetem tanrendjei tartalmazzák a következő tanévre érvényes ellátási költségeket, napi élelmezési összegeket. Az 1925/26-os tanévben ez 15 ezer koronát jelentett naponta. (1927-ben vezették be a pengőt, a menzadíj napi 1 pengőben állapított meg, a havi laborhasználat 30 pengőben.) Az 1926/27-es tanévben azt közli a tanrend, hogy az orvoskar nagy adományának kezelője évente 100 szegény sorsú és jó előmenetelű férfi orvostanhallgató teljes ingyenes ellátását biztosítja. Ugyancsak lehetővé teszi a támogató az ingyenes laborhasználatot.¹⁴⁹ Az évnnyitókon hol száz, hol ötven hallgató, hol ismételten újból száz hallgató teljes és félkedvezményes támogatását köszöni meg a rektor Kornfeld Móricnak. Pengőben kifejezve 50 hallgatóval félingyenes ellátást számolva napi 25 pengőt jelentett a támogatás, évente kb. 6500 pengőt, a laborhasználat havi támogatása további 1500 pengőt. Minimálisan tehát évente 8000 pengővel számolhatunk. A támogatások legkevesebb 19 tanéven keresztül érkeztek, utoljára az 1943/44-es oktatási évben. Húsz év alatt a támogatás, csak a félkedvezményes változattal számolva is mindenképpen meghaladta a 152 ezer pengőt. A bőkezűbb változattal jelentősen meghaladta a negyedmillió pengőt. Az egyetemi dokumentumok itt véget érnek. De a szóbeli emlékezet szerint ezeken túl, a menzátámogatás címén küldött adományokból fedezték az egyetemi orvosi laboratóriumok felszerelését is.¹⁵⁰

Kornfeld Móric két évtizeden át gyakorolt gesztusa nem kapott nagy nyilvánosságot, minden bizonnyal az adományozó akarta így. Amikor Gogolák Lajos emlékiratában ironikusan s cinikusan a „rendszer minden jelentősebb intézményének meggátolhatatlanul tevékeny mecénásáról” szól,¹⁵¹ vagy Hatvany Lajos, mint idéztük, „minden rossz ügy mecénásának” nevezi, bizonyosan nem vették számba Kornfeld Móricnak ezt a tettét. Az egyetemisták és friss diplomások támogatása hosszú távon többnek ígérkezett, mint filantróp adománynak. Egy új értelmiségi elit kialakulásának lehetőségét szolgálta, és a Kornfeld Móricnak oly kedves vidék szociális, egészségügyi ellátását javította. Visszatérő motívum Kornfeld Móric írásaiban az „el nem használt népi erők” kifejezés. Nem tekintette hanyatló nemzetnek a magyart, mert annak csupán egy osztálya „élte túl magát”, az arisztokrácia. A 19. és 20. századi nagy európai társadalmi változások a születési elit felszámolódásának folyamatai. Kornfeld Móric, szemben a sokadik generációs

¹⁴⁹ *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem tanrendje az 1925/26-os tanévre.* 80. *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem tanrendje az 1926/27-es tanévre.* 60. és 94. *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem tanrendje az 1927/28-as tanévre.* 71. és 418.

¹⁵⁰ Dr. Rajczy Péter (1916–2006), az egyetemi levéltár kutatójának korábbi közlése. Az ő emlékezete őrizte meg a következő, Pécssett régebben gyakorta emlegetett összehasonlítást. 1921-ben Apponyi Albert 70 ezer koronát adott az egyetemi könyvtárnak. Akkor ámulatot keltett az összeg nagysága, ám ezt sokszorosan felülmúlta később Kornfeld Móric rendszeresen érkező támogatása.

¹⁵¹ Gogolák Lajos: Romemlék. *Holmi*, 2001/3. 499.

magyar nagybirtokos arisztokráciával, még csak a második nemzedék tagja. Apja is, apósa is, de még sógorának apja is munkájának, tehetségének, a társadalmi lehetőségek gyors felismerésének köszönhető előrejutását. Feltörekvő, életerős családok voltak. A pozíciók, a főrendi, illetve felsőházi tagság „öröklése” viszont elfelejtette a kortársakkal, hogy valójában még csak a második nemzedéket képviselik.

Katolizálás

Az 1925-ös évben jelentős döntést hozott a Kornfeld házaspár: katolizált. 1925. július 6-án a Koronázó-templomban ünnepélyesen áttértek a római katolikus hitre.¹⁵² Nem tették volna meg ezt a lépést, ha nem élték volna át belsőleg a hitet. Vallásukat mélyen átélő és gyakorló katolikusok lettek, Kornfeld Móric ezután az iregi templom kegyúri tisztét is gyakorolta.

Bár az elhatározás elsősorban hitbéli döntés volt, politikai következményei is voltak. Kornfeld Móric a rendszer alapját képező politikai katolicizmusnak is támogatója lett. Társadalmi kapcsolatai, barátai között találjuk a tevékeny Baranyay Jusztint,¹⁵³ az eredendően szociálpolitikus Kovrig Bélát. Ireg visszatérő és gyakori vendégei voltak a modern katolikus, kereszténydemokrata sajtóban dolgozó Katona Jenő,¹⁵⁴ a laptulajdonos és szerkesztő-újságíró Desefffy Gyula.¹⁵⁵ Gyakran bukkan fel Barankovics István¹⁵⁶ neve is az iregi emlékkönyvben és a családi emlékekben. Visszaemlékezések tanúsítják, hogy Kornfeld Móric anya-

¹⁵² Kornfeld Móric és Kornfeld Móricné Weiss Marianne keresztleveleinek száma: Koronázó Főtemplom r. kath. Plébániahivatal 197/1925. Az áttérés dátuma: 1925. július 6.

¹⁵³ Kornfeld Móric hagyatéka őriz egy gépelt másolatot, Baranyay Jusztin nekrológját. A búcsúztató szerzője Thewrewk-Pallaghy Attila, álnevén Historikus. A kevés megőrzött küldemény, levél egyike.

¹⁵⁴ Katona Jenő (1905–1978) Pethő Sándor *Magyarságánál* kezdte pályáját, majd a *Korunk Szava* c. katolikus hetilapot szerkesztette. Miután náciellenessége miatt a lapot betiltották, a *Jelenkor* szerkesztője lett, egyidejűleg a *Magyar Nemzet* publicistája. 1945–46-ban a Kisgazdapárt sajtófőnöke, több lap szerkesztője. Hóman Bálint perében ő volt a népügyész.

¹⁵⁵ Desefffy Gyula (1909–2000) újságíró, laptulajdonos, politikus. 1947-ben emigrált. 1951-től a SZER magyar osztlányának első vezetője volt, 1954-től az amerikai központ egyik vezetője. Kötete: *Tamúvallomás*. Bev. Boross Imre. Agroinform – Országos Eckhardt Tibor Alapítvány, 1997. A függelékben itthon írott publicisztikái. Munkásságáról ld. Frigyk Katalin: „Nagymamának sajnos ez se fogja megmagyarázni az érthetetlen helyzetet” *Árgus*, 1999/2. Argentínában halt meg.

¹⁵⁶ Barankovics István (1906–1974) újságíró, politikus, egy-i képviselő. 1937 és 1944 között szerkesztette a Desefffy Gyulával alapított *Az Ország Útja* című folyóiratot. Segédszerkesztője és politikai rovatvezetője volt a kisgazda lapnak, a *Kis Újságnak* és esti kiadásának, 1943-ban a *Magyar Nemzet* szerkesztője volt. 1945-től ismét képviselő, 1945-től a kereszténydemokrata eszmeiségű Demokrata Néppárt elnöke és lapjának, a *Hazánk*nak felelős szerkesztője. 1949-ben emigrált, az Egyesült Államokban élt, New Yorkban halt meg.

gilag is támogatta lapjaikat. Szegedy-Maszák Aladár visszaemlékezése szerint a *Korunk Szava* és a *Jelenkor* sokat köszönhetnek Kornfeld Móricnak.¹⁵⁷

A keresztény-nemzeti kurzus térhódításával, az antiszemita közhangulat hivatalos gerjesztésével s végül az első zsidótörvény (1938) megalkotásakor úgy érezte Kornfeld Móric, hogy a konvertita zsidók a senkiföldjén állnak. A II. zsidótörvény (1939) a zsidóság meghatározásában elszakadt a felekezeti kritériumtól, nyíltan faji alapra helyezkedett. Vallástól függetlenül zsidónak minősítette azt, akinek legalább egyik szülője vagy két nagyszülője izraelita vallású volt. Kornfeld Móric ekkor Serédi Jusztinián bíbornok, hercegprímáshoz fordult segítségért a zsidó származású katolikus családok érdekében. 1939. szeptember 15-én fogadta a hercegprímás, s a beszélgetést követően Kornfeld írásba foglalta kérését és javaslatát. Az 1939: IV. törvénycikk, mondja, sok zsidó származású katolikust érint.

„Érinti először is lelki kérdésekben, mert zavarban vannak a tekintetben, vajon van-e számunkra hely ama sziklán, melyet az Egyház jelent. Érinti tovább létalapjukban, mert számosan veszítik el kereseti lehetőségüket anélkül, hogy erkölcsi és anyagi támogatás híján külföldön megélhetést találhatnának. A megtért zsidók e tekintetben rosszabb helyzetbe kerültek, mint akár a zsidó vallásúak, akár a protestáns hitűek. A zsidó vallású zsidók ügyeivel az egész világ zsidósága foglalkozik; a protestáns hitű zsidók ügyeit hazánkban a skót misszió karolta fel, s ha eddig nem is ért el említésre méltó eredményt, legalább az elhagyatottság érzését csökkentette híveiben”.

Az egyház elvi állásfoglalását nem vonta kétségbe Kornfeld Móric,¹⁵⁸ de arra kérte a hercegprímást, „éreztesse az Egyház zsidó származású tagjaival, hogy nem állanak egyedül az ellenséges világban, hanem számíthatnak az Egyház vezetőinek és a korszellem által még meg nem fertőzött tagjainak támogatására.” Az erkölcsi védelem eszközéül a Szent Kereszt Egyesület¹⁵⁹ kínálkozott. Az egyesület tag-

¹⁵⁷ H. Balázs Éva közlése 2002. október 23. és Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz*, 2. k. 53.

¹⁵⁸ Szegedy-Maszák Mihálynak a kötet szerkesztőjéhez írott levele (2005. február 26.) szerint: „Nekem [Szegedy-Maszák] Aladár egy igen hosszú beszélgetéskor említette, hogy apósának keserűséget okozott, hogy a második zsidótörvény megfogalmazásakor a katolikus egyház feje elhárította Ravasz László javaslatát, hogy együtt tiltakozzanak Horthynál”.

¹⁵⁹ A Szent Kereszt Egyesület 1939-ben alakult. 1939-ben 11 tagja volt, 1941-ben 1948, megszűnésekor, 1944-ben 730. Az egyesület anyagi alapját gyűjtés és gazdag zsidó magánszemélyek, családok adományai biztosították. Az egyesületnek helyi csoportjai jöttek létre Szegeden, Győrött, Nagykanizsán, Nagyváradon, Kassán és Szombathelyen. Sokoldalúan segített: jogi tanácsokat adott, munkalehetőséget keresett, zsidó munkaszolgálatosok családjait segítette. Több aktivistája, alkalmazottja halt meg a háborúban a németek és a nyilasok kezétől. Az egyesület megalakulásáról visszamenőleges információt ad Chorin Ferenc levele 1944. október 27-én. A levelet Eckhardt Tibornak írta már emigrációból. Ebben azt írja, a Szent Kereszt Szövetség (sic!), melyet „Kornfeld Móric sógorom alapított és Cavalier [József] vezetett Marianne sógornőmmel együtt...” Vida István: *Három Chorin-levél. Századok*, 1977/2.

jai önként jelentkezett konvertiták voltak, elnöke dr. Almásy József, a Központi Papnevelő Intézet vicerektora.¹⁶⁰ A soron következő püspöki értekezleten, október 3-án maga Serédi bíboros terjesztette elő Kornfeld Móric beadványát.¹⁶¹ Zichy Gyula kalocsai érsek vállalta az egyesület munkájának megszervezését, a működés felügyeletét. A Kornfeld család úgy emlékezik, hogy édesapjuk jelentős összegekkel támogatta a Szent Kereszt Egyesületet, s rajta keresztül a katolizált zsidó családokat. S ezzel még nem ért véget a politikai katolicizmussal való szoros kapcsolat. Leányának, Hannának naplója őrzi a bejegyzést 1944. március 7-éről: „Este Kerkai p. [páter], P. [Pallavicini] Gyuri és Barankovics vacsorára. Papi kulisszák mögött nagyban dolgozik katolikus párt összehozásán”.¹⁶² Két héttel voltak a végzetes események előtt. A napló tanúsága szerint ekkor rendszeres vendég a családnál Baranyay Jusztin és a zirci apát, Endrédi Vendel, akinek Chorin Ferenc és Kornfeld Móric elrejtőzésében hamarosan szerep jutott.

Kornfeld Móric katolikus kapcsolatai a háború után is megmaradtak. Ezt bizonyítja Kovrig Bélával való levelezése, aki 1945 után az új rendet minden elemében támadó Mindszenty József hercegprímás egyik bizalmasa volt. Az emigrációs levelezésben az élesen antidemokratikus politikát folytató bíboros megítélése, a katolikus egyház politikai szerepvállalása visszatérő kérdés volt. Kornfeld Móric hagyatéka őrzi egy indigós másolatot a Kalot¹⁶³ felszámolásának körülményeiről és egy remélt új katolikus ifjúsági szervezet megalakításának tervéről, a katolikus püspöki kar ezzel kapcsolatos állásfoglalásáról. Ez utóbbi azért különösen érdekes, mert először foglalt állást a püspöki kar Mindszenty József konfrontatív politikája ellen, a demokráciával *modus vivendit* keresők érdekében. Íróját nem ismerjük, s nem tudjuk, kinek a közvetítésével került Kornfeld Mórichoz a másolat. Kovrig Béla ezzel a dokumentummal ellenkező álláspontot képviselt: a háborút követően Mindszenty József közeli, belső munkatársa volt. Látjuk a megnyilvánulásokból és a kapcsolatrendszerből, hogy Kornfeld Móric többféle irányzat képviselőjével volt összeköttetésben, de maga alapvetően a liberális katolikus állásponthez állt közel.

¹⁶⁰ Almásy József (1898–1944) 1936-tól a Krisztinaváros, 1937-től Esztergom káplánja, 1939-től a Központi Papnevelde vicerektora. Rendszeresen publikált a *Magyar Nemzetben*, a *Jelenkorban*, a *Magyar Szemlében*.

¹⁶¹ *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944.* Budapest, Gondolat, 1984. 265–266.

¹⁶² Kornfeld Hanna naplója, eredetileg H. Balázs Éva, majd a szerző tulajdonában, azonban könyvének írásakor átadta Szegedy-Maszák Marianne-nak.

¹⁶³ Kalot: 1935 szeptembere és 1946. július 4. között működött országos szervezet a földművesek és földmunkások legényegyleteinek vagyoni helyzetre és vallásfelekezetre való tekintet nélküli összefogására. Kerkai Jenő alapította.

A rejtőzködő közszereplő

Visszatérünk a szorosan vett időrendhez, az 1920-as évek derekához. 1925-ben vette elő a parlament a felsőházi törvényjavaslatot, s a következő évben el is fogadta. 1927 január elején a kormányzó által élethossziglan kinevezett felsőházi tagok között találjuk Kornfeld Móricot. Tagja volt a felsőház közgazdasági és közlekedésügyi bizottságának, később a pénzügyi illetve földművelésügyi bizottságának is. Egyetlen parlamenti felszólalásáról nincsen tudomásunk, egyetlen aktív parlamenti szervező gesztusáról nem tudunk, ellentétben sógorával, az ugyancsak 1927-ben felsőházi taggá megválasztott, utóbb kinevezett, igen aktív Chorin Ferencsel.¹⁶⁴ A családban nem ők voltak az első felsőházi tagok. Kornfeld Zsigmond 1901-ben, idősebb Chorin Ferenc 1903-ban, Weiss Manfréd 1915-ben nyert kinevezést a főrendiházba. A pozíció egyszerre a leszármazottak sajátja, s ugyanakkor ha nem is rendelet vagy törvény által meghatározott módon, de mégiscsak öröklött. A felsőházi tagság a legnagyobb elnyerhető társadalmi rang volt. Ugyanebben az évben, 1927-ben ő képviselte Magyarországot a genfi világgazdasági konferencián. Ekkor már tagja volt a Magyar Nemzeti Bank Rt. főtanácsának is, noha már nem volt aktív, vállalatsszervező gazdasági szereplő, hanem földbirtokos. További tisztségei ebből az évből: ügyvivő igazgatósági tag a Gyáriparosok Országos Szövetségében, igazgatósági tag a 8,4 millió pengős alaptőkével rendelkező Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt.-ben, igazgatósági tag a 6,3 milliós alaptőkéjű Ganz Villamossági Rt.-ben és a 9,4 milliós alaptőkével rendelkező Ganz és Társa Villamossági Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt.-ben, valamint a 21 milliós alaptőkével létrehozott Részvénytársaság a Villamos és Közlekedési Vállalatok Számára nevet viselő szervezetnél. Vagyona a kimutatások szerint 5 923 800 pengő.¹⁶⁵

1927 más okból is fontos esztendő: ekkor indult a reformkonzervatív folyóirat, a Kornfeld Móric által is támogatott *Magyar Szemle*.¹⁶⁶ A *Szemle* Bethlen István konszolidációs politikájának bemutatására és támogatására született meg. A folyóirat impresszumában a szerkesztőbizottság elnökeként szerepel a miniszterelnök. A *Magyar Szemle* 20 évfolyamot ért meg, utolsó száma 1944 márciusában jelent

¹⁶⁴ Ld. Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Budapest, Napvilág, 2000.

¹⁶⁵ Lengyel György: *A multipozicionális elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból*. Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1993. 126–127. A kimutatás szerint az 1936/37-es gazdasági évben stallumai között találjuk a fent felsoroltak mellett még a Pesti Lloyd Társulat és a Weiss Manfréd Repülőgép- és Motorgyár Rt. igazgatósági tagságát. Vagyona ekkor megegyezik a tíz évvel azelőtt rögzített adatokkal. Az 1942/43-as gazdasági periódusban már csak felsőházi tag illetve az MNB főtanácsának tagja. Vagyona ekkor a kimutatások szerint 8 625 821 pengő.

¹⁶⁶ A folyóirat történetéhez ld. Saád József: Közelítések a Magyar Szemléhez. *Magyar Szemle*, 1997/1. 23–36, és Zichy Mihály: Adalékok a Magyar Szemle történetéhez. *Magyar Szemle*, 1997/11–12. sz. 37–60.

meg. Mintájául, miként erre Bisztray Gyula visszaemlékezik, a francia *Empire Review*[?] szolgált.¹⁶⁷ A folyóirat háttéregyesülete a Magyar Szemle Társaság volt, ennek vezetői a bethleni konszolidáció notabilitásaiból, az akadémiai tudományosság jeleseiből és mérvadó közéleti személyiségekből kerültek ki. 1933-tól maga Bethlen állt a társaság élén, a folyóirat mindvégig, a miniszterelnök lemondása után is megőrizte a liberális-konzervatív „bethlenista” hangot. Kornfeld Móric baráti ismerősi köre átfedést mutat a Magyar Szemle Társaság tagjaival. A társaság könyvsorozatokát is megjelentetett, a „Magyar Szemle Könyvei”-t és a „Magyar Szemle Kincstárát”-t. Ez utóbbi Gyulai Pál „Olcsó Könyvtárát”-nak hagyományát vitte tovább, közel 150 kötetet adott ki. A 30-as évektől jelent meg a „Magyar Szemle Klasszikusai” sorozat, melyben forráskiadványok és újraközlések láttak napvilágot. 1932-ben határozta el a Társaság a *La Nouvelle Revue de Hongrie*¹⁶⁸ megjelentetését, majd nem sokkal később az angolszász világ tájékoztatását szolgáló *The Hungarian Quarterly*¹⁶⁹ kiadását. A lapokhoz Bethlen Istvánt egészen 1944-ig szoros szálak fűzték, a folyóiratokat mindvégig támogatta Kornfeld Móric. A támogatás mértékét pontosan nem ismerjük. Hubay Miklós visszaemlékezése szerint nem egyszerűen pénzáttalásokról volt szó, hanem szerkesztőségi helyiség biztosításáról, telefonszámla, postaköltség elszámolásáról a Kornfeld érdekeltségű cégeken keresztül.¹⁷⁰

A *Magyar Szemle*, a *La Nouvelle Revue de Hongrie* és a *The Hungarian Quarterly* nagyszabású kultúrpolitikai kezdeményezés, amely személyesen Bethlen István nevéhez és a revíziós kül- és belpolitika célkitűzéseivel köthető.¹⁷¹ Különös, de tény, hogy a Tisza István alapította *Magyar Figyelő* és a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* óta a kormányhatalmat kezében tartó konzervatív irányzat nem rendelkezett saját társadalomtudományi orgánnummal. A *Napkelet*¹⁷² irodalmi folyóirat

¹⁶⁷ Bisztray Gyula: A békés együttélés éve. OSZK Kézirattára MSZT Iratai. Fond 7, 34. doboz.

¹⁶⁸ A *La Nouvelle Revue de Hongrie* megítéléséhez ld. pl. Passuth László értékelő cikkét a folyóirat utolsó tíz évében játszott szerepét illetően: Szélszövegek egy indexhez. *Magyar Csillag*, 1943/16. szám, augusztus 15. 246–247.

¹⁶⁹ A *The Hungarian Quarterly* szerkesztési kérdéseivel, kultúrpolitikai és kultúrdiplomáciai jelentőségével behatóan foglalkozott Frank Tibor. Ld. többek között: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944. *Filológiai Közlemények*, 1978/1. 55–65.; Editing as Politics: József Balogh and *The Hungarian Quarterly*; Luring the English-Speaking World: *Hungarian History Diverted*; Literature Exported: Aspects of *The Hungarian Quarterly*, 1936–1944. In: Tibor Frank: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making. Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 265–319; To Comply with English Taste. The Making of *The Hungarian Quarterly*, 1934–1944. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 44. Autumn, 2003. 67–80.

¹⁷⁰ Hubay Miklós szóbeli közlése, 2004. március 17.

¹⁷¹ Bethlen István levele Jancsó Benedekhez 1927. január 24-én. OSZK Levelestár.

¹⁷² *Napkelet* (1923–1940), konzervatív nacionalista irodalmi és művészeti folyóirat. Első szerkesztője Törmay Cecile volt. Szerkesztésére nagy hatást gyakorolt Horváth János közreműködése. A *Napkelet* főmunkatársa volt Szekfű Gyula is. Indulásának hátteréről ld. Klebelsberg Kuno levelei Zichy Ráfaelnéhez. In: *Magyar Leveleskönyv I–II*. Szerkesztette Balogh József és Tóth László. Kiadja H. Balázs Éva. Budapest, Corvina, 2001. II. 496–502.

volt, a *Protestáns Szemle*¹⁷³ és a *Magyar Kultúra*¹⁷⁴ határozott felekezeti profillal rendelkezett, bár nem csak saját vallásos közönségükhöz szóltak. (Ez utóbbi folyóirat rendszeresen éles antiszemita kirohanásokat rendezett még Babits Mihály és Móricz Zsigmond ellen is. Több ízben azt állították a folyóiratban, hogy a *Nyugat* alapítói, szerkesztői és támogatói „elzsidósították” a magyar irodalmat.)

A *Magyar Szemle* szerkesztőbizottságának tagja volt Kornfeld Móric is. Itthon írott tanulmányainak döntő hányada, tizenkét írása itt jelent meg, szerepelt rögtön az első évfolyam első számában is.¹⁷⁵ A szoros politikai Bethlen István–Kornfeld Móric kapcsolatot szövegelemzéssel Szőke Domokos, a folyóirat monográfusa bizonyította. Kornfeld Móric 1927-es tanulmánya és Bethlen István 1930-ban, az egységes pártban kifejtett álláspontja szó szerinti egyezést mutat.¹⁷⁶

Szőke meglepőnek tartja, hogy a parasztkérdéssel kapcsolatos társadalompolitikai mondanivalót a magyar nagytőke prominens képviselője mondja ki. Szőke Domokos meglepetése is jelzi, hogy Kornfeld Móricot a köztudat, már amennyiben egyáltalán említik, csak és kizárólag iparbáróként tartja számon, noha több mint 4000 holdas birtokos volt, s szerette magát gazdálkodóként, földközeli emberként meghatározni. Erre utal egy róla megjelent portré is, amelyben, a kor szokásainak megfelelően, maga a modell üzent az olvasóknak.¹⁷⁷ Cincinnátushoz hasonlítja a rajz, aki

„... az eke szarvához vonult vissza, s nem elégedett meg azzal, hogy mint földbirtokos, csak a földből éljen. Ő a földnek akart élni, a földért igyekezett dolgozni, az agrikultúrába törekedett mennél intenzívebben bekapcsolódni, csakhogy a föld termékeihez való jogát biztosítsa. Ő tehát nem a föld révén, hanem a föld tudományának elsajátítása révén.”

Kornfeld Móric ebben a sugallt portréban felelt meg Hatvany Lajosnak. Kettjük kapcsolatára utal a jellemzés következő részlete is:

¹⁷³ *Protestáns Szemle* (1889–1920, 1924–1944), a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóirata. 1924-től Ravasz László szerkesztette, 1930-ban Áprily Lajos állt az élén, majd Horváth János kedvenc tanítványa, Kerecsényi Dezső szerkesztette.

¹⁷⁴ *Magyar Kultúra* (1913–1944), a modern gondolkodás, a szekularizáció és a materialista világnézet terjedése ellensúlyozására létrehozott folyóirat. Szerkesztői Bangha Béla, Czapik Gyula és Nyisztor Zoltán voltak.

¹⁷⁵ A túlnépesedés problémája. *Magyar Szemle*, 1927/1. 25–32.

¹⁷⁶ Szőke Domokos: A Magyar Szemle története Szekfű Gyula szerkesztésében 1927–1938 között. MTA Kézirattára D/19.235. 40. és 69.

¹⁷⁷ Kügyi Virágh László: *A City urai*. Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1930. 103–108. Ugyanebben a kötetben olvasható két sógorának, Chorin Ferencnek és Domony Móricnak portréja, fivérének, Kornfeld Pálnak arcképe. A portrékban megfigyelhető, hogy azokat a modellek is befolyásolták.

„... nem érezte szükségét annak, hogy magyar költőket és írókat valósággal kisajátítson, s hogy azok barátságát aztán a maga javára kamatoztassa, de olvassa, élvezi és támogatja is az új magyar irodalmat, anélkül természetesen, hogy a támogatás rekompenzációjaképpen maga-magát író, költő vagy esztétikus gyanánt kívánná elismertetni”.¹⁷⁸

A Hatvany Lajossal való rejtett polémia a *Magyar Szemle* körül is érezhető. 1930-ban, az imént idézett portréval egy évben jelent meg József Attila támadása a folyóirat egy tanulmánya, de lényegében a folyóiratot fenntartó társadalmi elit ellen. Feltételezhetjük, hogy Hatvany is sugallta a *Magyar Szemlének* címzett kritikát. József Attila gúnyosan *Kornfeld Móric Szemlének*, *Milliomosok Szemléjének*, aztán *Mobó Szemlének*, *Méltóságos Szemlének*, *Mélységes*, majd *Művelt*, s végül *Mértvan Szemlének* nevezi a folyóiratot.¹⁷⁹ Győri János, a *Magyar Szemle* tanulmányírója, akivel József Attila vitatkozik, azt írja, a Bartha Miklós Társaság idealizált parasztképet rajzol. Ezzel szemben József Attila abban bíz, hogy mire ennek a képnek kimerevítése sikerülne, megérkezik a magyar faluba a „termelés-technika nyugati mechanizálódása és racionalizálása segítségével a magyar paraszt is a dán és német paraszt műveltségének megfelelő európai fokra...” Tekintsünk el a konkrét kérdéstől, attól, kié volt az igazság a mezőgazdaság modernizálását illetően, akár a *Magyar Szemle* szerzőjéé, akár a Bartha Miklós Társaságba tömörülteké, meglátjuk, miről szólt a vita. Két társadalomfelfogás, két mentalitás és két nemzedék ütközött össze. Az úri rend egyik képviselőjével ütközött a nincstelen fiatal költő. Egyikük – majdnem végleg méltatlanul elfeledve ugyan – eltűnt a történelem színpadáról, másikuk, igaz utólag, költőként a legnagyobbak közé emelkedett. Pár évvel később Szekfű Gyulától az uralkodó elit elfogadta, hogy merevnek és formalistának nevezze a társadalmat, neobarokknak, tekintélyelvűnek az úri gondolkodást, hogy felrója a társadalom reformok nélküli konzerválását.¹⁸⁰ De a valóság ennél jóval árnyaltabb volt.

Az iregi – nagyjából 3400 holdas – földbirtokon Kornfeld Móric és felesége mintagazdaságot épített ki. A tervező, dirigens Kornfeld Móric kulcsszavai a szakszerűség, a korszerű üzemszervezés volt. Tavasztól késő őszig, amikor csak tehet, lehetőség szerint Iregen volt a birtok tulajdonosa. Hétféteken szinte mindig. Emlékiratában a vő, Szegedy-Maszák Aladár hosszan szól az iregi mintagazdaság

¹⁷⁸ Uo. 104.

¹⁷⁹ József Attila: *Magyar Mű és Labanc Szemle. Új Magyar Föld* (A Bartha Miklós Társaság röpirata) III. 1930. január – február – március. In: *József Attila Összes Művei. III.* Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Budapest, Akadémiai, 1958. 61–71. és 304–313.

¹⁸⁰ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. 402–415.

értékeiről: a magnemesítés sikereiről, a komlótermesztésről, a halastavakról. Híresek voltak Ireg mezőgazdasági kisüzemei, angóryanúl-tenyészet, a kazein- és gombgyára, az olajprése és keményítőüzeme.

Utólagos forrásunk a helyiek visszaemlékezése.¹⁸¹ Meglehet, hogy a 70-es évek elején a helytörténeti munkák számára ismereteiket megőrkítők, még ha részesei is voltak egykoron a birtok működtetésének, pontatlanul emlékeznek. Ennek ellenére a termelés dimenzióiról, az ügymenetről és a jótékonyági akciókról szóló beszámolók érdekesek és döntően fedésben vannak az írott forrásokkal és a más társadalmi közegekből való visszaemlékezők által mondottakkal. És tegyük hozzá, ezek a visszaemlékezések a Kádár-korszakban születtek, abban a rendszerben, amely méltán volt büszke mezőgazdasági eredményeire, és amelyben a legkevésbé sem lehetett nosztalgiával beszélni a Horthy-korszakról. Kaplonyi Zoltán 1917 és 1936 között mázsáló és cséplő ellenőr volt. Tőle tudjuk, hogy a gazdaságnak 800 gyapjút és tejet adó birkája volt; a gazdaság minden részlegének 25 pár lova volt, rendszeres szaporulattal. Kezdetben részlegenként 20-25 négyes ökörfogat dolgozott a földeken, ezeket később 7 traktor és 2 gőzeke váltotta ki. Meglehetősen korán, a 20-as évek elején 76 cm nyomtávú kisvasutat építettek ki a birtokon, a Kornfeld és az Esterházy gazdaság és a cukorgyár, tehát három intézmény. Ezen szállították a termést a vasútvonalig. A mezőgazdasági ipar meghonosítása a birtok nyereségessé tételét szolgálta. Ennek volt része az olajütő, az országos hírnévre szert tett, itt előállított vaj. A növénytermesztés mellett a növénynemesítés is nevezetessé tette a gazdaságot, különösen a szója és komló volt kedves növényük. Fejlett iparosgárda is működött Iregen, elismert volt a birtok a jó fizetések és a nyugdíj miatt is, tódultak ide a szakemberek, emlékszik Gerlicza József, egykori lakatos és gépjavitó. A kegyúri teendőket is komolyan vette Kornfeld Móric, új plébániát építtetett, majd egészségházat és községházat. Ez utóbbit 20 ezer pengővel támogatta a család. Ezenfelül óvodát is szerveztek; amikor a visszaemlékező pedagógus, Ivatskó Ilona 1943-ban ideérkezett, meglepődve tapasztalta, hogy még a városi óvodákban is szenzációszámba menő fejlesztőjátékok vannak a község intézményében. A lakásviszonyokról egy olyan idős ember emlékezett meg 1972-ben, aki már 1911 óta az uradalom lakója volt. Akkor egy szobában 20-22 személy, három család lakott, a Kornfeldék ideérkezése után megszüntették a tömeges lakásokat, úgy, hogy két család részére építettek egy-egy új házat. Különösen szép emlékként maradt meg az öregekben a föld eltartó képességéhez képest túlszűfolt Jászságból érkezett telepítettek ügye. A kormányzat engedélyezte a telepítést, de nem gondoskodott az elhelyezésükről. Czettler Jenő – szintén

¹⁸¹ A Községtörténeti Klub 1972. január 10-i összejövelele. Gépelet. Ezúton köszönöm meg, hogy az iregi születésű Gazdáné Szcaurski Ágnes révén birtokolhatom egy másolatát.

felsőházi tag, a műegyetem mezőgazdasági és állatorvosi karának tanára, illetve utóbb rektora – kérte Kornfeld Móric segítségét a probléma megoldásában. Három évig laktak a jászok a Kornfeld-birtokon, míg állami támogatással elkészültek a végleges házak.

Kornfeld Móric rendszeresen járta a majorságot, egymaga vagy érdeklődő vendégei társaságában. A napi ügyek vitelében jelentős szerepe volt feleségének is. Minden nyáron turnusokban több száz csepeli lányt nyaraltattak itt, akik másként nem jutottak volna szabad levegőre.¹⁸² Köztudomású volt, írja Szegedy-Maszák Aladár, „noha nem beszéltek róla, hogy Ireg, Tiborszállás, Károlyi Gyula birtoka, Hunyady Ferenc és a ciszterek kisszállási uradalma [...] fizették a legjobb béreket, építették a legnagyobb béresházakat.”¹⁸³

Társadalmi és magánélet Iregen

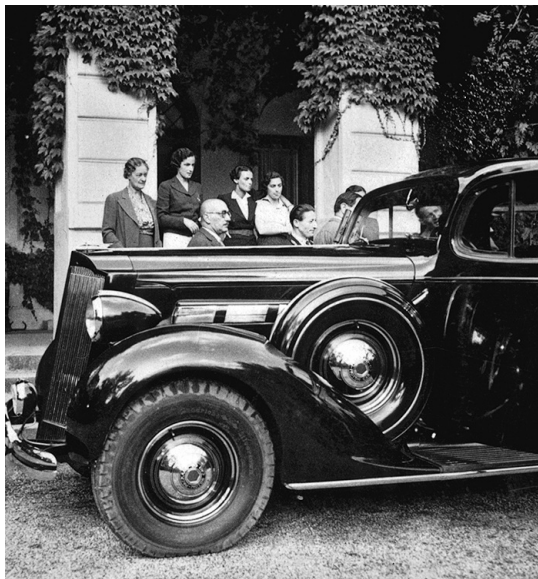
A család megőrizte az iregi emlékkönyv egy kötetét, amely az 1925 és 1941 közötti időszakot öleli fel. A köszönetet mondó aláírók a magyar politikai, gazdasági és kulturális élet jeles képviselői, fiatal miniszteriálisok és érdekes külföldiek. Az első bejegyző Krobotin tábornok, a Monarchia egykori hadügyminisztere. Az utolsó ifj. Pallavicini György őrgyőr,¹⁸⁴ az ismert legitimista család tagja, aki a háború alatti ellenállás egyik résztvevője volt, s aki Dachaut megjárva egy szovjet lágerben fejezte be életét. A 200 oldal átszíneződést mutat, láttatja, miként válik egyre nyilvánvalóbbá a diszkrét és burkolt ellenzékiességből a francia, de még inkább az angol vonzódás. Kornfeld lassan távolabb került attól az osztálytól, amelybe beleszületett. Ireg a szellemi-emberi érintkezés már-már reneszánsz fel-

¹⁸² Tengőd község elöljárósága az 1888/1947. [1948. január 2.] számon igazolta, hogy Hékkútpusztán Kornfeld Móric és felesége kb. 15 éven keresztül, 1944-ig minden nyáron két és fél hónapon át 50 budapesti gyári dolgozó leánynak biztosított nyaralást. A The Save the Children Found alapítvány igazgatónöje, Dózsa Margit hasonló levelet írt, kiegészítve azzal, hogy utóbb évente már négy 50 fős turnusban nyaraltak ott a lányok, akiket elláttak ruhaneművel. A Dózsa Margit által vezetett, Ecséri út 4/a szám alatt működő leányintézetet a Kornfeld házaspár évente bőségesen ellátta ruhaneművel, zománccédnyvel és egyéb felszerelési tárgyakkal. Az iregszemcei általános iskola vezető tanítója igazolása szerint a Kornfeld házaspár kb. 17 éven keresztül minden évben 40 iskolás gyermeket látott el cipővel, télikabattal és felszereléssel. A tanító hozzáteszi, ezeknek a gyerekeknek a szülei nem a család alkalmazottai voltak. A levelek eredetije a szerző birtokában.

¹⁸³ Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz...* 1-2. Extra Hungaricum c. sorozat. Budapest, Európa Könyvkiadó – História, 1996. A memoár jól mutatja a 30-as évek közepén pályáját kezdő fiatal miniszteriális értelmiségi réteg szellemi útját és kapcsolatrendszerét. Ennek a fiatal társaságnak tagjai sokat vendégeskedtek Iregen is.

¹⁸⁴ Pallavicini György, ifj. (1912–1948) jogász. A Hazai Fésűsfonó igazgatója. Részt vett az ellenállásban, ezért Dachauba hurcolták a németek. Királypárti tevékenységéért a szovjetek letartóztatták, majd kémkedésért tízévi kényszermunkára ítélték. Lágerben halt meg.

tételeit adta a jelenlevőknek, nem utolsósorban a házigazda neoplatonikus, finom szellemisége révén. Ő maga a 60-as években, nosztalgikus túlzással visszatekintve erre az időszakra, Ireget neoplatonista helyszínnek tekintette.¹⁸⁵ A kastély arisztokratikus hangulatú, mély katolikus közeg volt. Külsejében volt inkább arisztokratikus, a tartalom nagyon igényes és értelmiségi volt. A családfőt erkölcsi komolyság és ironikus derű jellemezte. A ház egyik ékessége egy Greco-festmény volt, mely egyébként nem a család, hanem a Herzog-rokonság tulajdona volt, 1945 után rövid ideig ez a kép támasztotta egy disznóól hátát.¹⁸⁶



Kornfeld Móric autója mögött szemüvegben a tulajdonos, a kép bal szélén felesége, Weiss Marianne, mellette Kornfeld Hanna, Balázs Éva és rokonok

Az 1820-ban épített egykori Viczay-kastély¹⁸⁷ körül körülbelül ötven holdas angol park volt, mely még a múlt század közepén is őrizte a 19. század elejének ízlését: faóriások, fenyők díszítették. Fényes Elek is megemlékezett már róla 1851-ben megjelent geográfiai szótárában. „Roppant háromszögletű kastélyról” és „szép kertről” szól, de nem említi, hogy ez egyike volt a Dunántúl legszebb parkjainak. Az emlékkönyv fényképei megörökítik a jeles eseményeket. A Tolna és Somogy megyei gazdanapok alkalmából száz főre terítettek asztalokat a kertben. Látunk vadászó társaságot induláskor és visszatérőben a zsákmánnyal,¹⁸⁸ ugrató lovasokat, a főispán beiktatásakor rendezett ünnepség képeit, szüretre indulókat és fáradtan megtérőket. Képeket az aratásról és az utána tartott ünnepségről. Látjuk a gazdasági tanintézetből tanulmányútra érkező fiatalokat és a nyaralásra érkezett fővárosi lányokat, amint kihajolnak az autóbusz ablakán.

¹⁸⁵ H. Balázs Éva közlése. 2005. február 14.

¹⁸⁶ Ld. Géber Antal műgyűjtő levelét Kornfeld Móricnéhoz, 1947. július 15. *Triantonól Trianonig*, 361–365.

¹⁸⁷ Viczay Ádám 1691-ben kezdett telepítéseket Iregen. A család munkálkodásának köszönhetően nyerte el a település 1787-ben a mezővárosi rangot. 1766-ban a család építette a katolikus templomot, majd 1820 táján a kastélyt. 1862-ben a birtokot eladták a családdal házasság révén rokonságban álló Esterházyknak, akik rövidesen továbbadták.

¹⁸⁸ A család elmondása szerint Kornfeld Móric maga soha nem vadászott, a vadászat körüli vendégség csak társasági esemény volt a számára.

Őriz képet az emlékkönyv a Zöldkeresztes házról¹⁸⁹ és nővéréről. A hékúti kápolnáról és a Balatonra nyíló síófoki és balatonújlaki weekendházról. A Meisnitzer házaspárról, a kastély és a család öreg inasáról és szakácsnőjéről. A képalírás is: „A ház oszlopai, a drága Meisnitzerék”. Maradtak képek, melyek a kert mélyén megbújó, a 30-as évek közepén épített bazent és a vetkőzőházakat ábrázolják, és a medence környékén üldögélő, diszkrétan napozó vendégeket. Látunk képet, amint a ház asszonya körbejár a gazdatiszttal. És látjuk az ünnepi pillanatot, amint a legifjabb Kornfeld-fiú befejezi az Iliász olvasását. A vendégek olykor szinte művészi színvonalú és amatőr rajzait, akvarelljeit.

Az emlékkönyv kitűnő történeti forrás, a Kornfeld család kapcsolatainak jól használható tükré, külön tanulmányt érdemelne.¹⁹⁰ Az iregi kastély vendégei a család különböző tagjaihoz jöttek, más-más okból, eltérő szerepkörben.

Külön kör a rokonok elmaradhatatlan társasága: a Chorin, a Weiss, a Mauthner, a Domony és Zwack családok tagjai.¹⁹¹ Rendszeres vendégek, évente többször megfordultak Iregen, de a családi vendégség színtere inkább mégis Derekegyháza, a Mauthner és Chorin családok birtoka volt.

Kornfeld Móric személyes baráti köréhez tartozott Fabinyi Tihamér jogász, aki egy időben a Ganz-gyár jogügyi igazgatója is volt, majd kereskedelmi illetve pénzügyminiszter. Fabinyi Bethlen István egyik bizalmasa volt, s akár Kornfeld Móric, ő is Lipcsében tanult. Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank elnöke és vezérigazgatója is a közeli barátok egyike, és mint a Kornfeld-dokumentumokat közlő kötetből is látható, az emigrációban is tartották Kornfeld Móriccal a kapcsolatot.

König Jenő is ide sorolandó, ő a Magyar Földhitelbanknál volt igazgatóhelyettes. Rendszeres vendég volt „King bácsi”, Hadik János gróf, földbirtokos, akivel 1927-ben Kornfeld Móric együtt képviselte hazánkat a genfi világgazdasági konferencián. Gyakran fordul elő Teleszky János neve, ő pénzügyminiszter, majd a Pénzügyminisztérium Központ létrehozója volt, a Bethlen-korszakban a törvényelőkészítés egyik háttérembere. Szerepel még idősebb és ifjabb báró Radvánszky Antal, az apa a főrendiház tagja volt, a fiú az ifjúság egyik bridzspartnere.

¹⁸⁹ Az 1925-ben alapított Zöldkereszt Egyesület a védőnői, a gondozónői és a szociális munkás szakma ötvözésére létrehozott szervezet volt. Célja az volt, hogy minden faluba jusson egy-egy szakképzett nővér, aki orvos hiányában is képes volt dönteni egy-egy beteg további sorsa felől. A család és H. Balázs Éva közlése szerint a Zöldkereszt Egyesületet is jelentékeny módon támogatta Kornfeld Móric.

¹⁹⁰ Az emlékkönyvet Washingtonban Kornfeld Mária őrizte. Egy másolatot kaptam tőle, amiért ezúton is köszönetet mondok. Értékeléséhez elsősorban H. Balázs Éva professzortól kaptam igen nagy segítséget. Szegedy-Maszák Aladár a kedves és gyakori, neki is sokat jelentő vendégek között Zwack Jánosékat, a Korányi testvéreket, Perczel Tamást, Baranyay Jusztint, König Jenőt, ifjabb Pallavicini Györgyöt, Balázs Évát és Rudán Lászlót említi.

¹⁹¹ A Kornfeld rokoncsaládokhoz ld. Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. 3. kötet. Budapest, Makkabi, 1999.

Családostól szerepel több ízben Bakonyi Pál vasúti ügyekkel és biztosításokkal foglalkozó ügyvéd. A báró Korányi család tagjai nemzedékek szerint kötődtek a családtagokhoz. Korányi Sándor belgyógyászprofesszor másfél évtizeddel volt idősebb Kornfeld Móricnál, fiai, mint fiatal férfiak, a Kornfeld lányok társaságához tartoztak. Ugyancsak gyakori vendég Tihamér Lajos, Quandt Richárd, a Nemzeti Bank igazgatója családjával (fia a princetoni egyetemen futott be jelentős pályát). A Fellner család tagjai is többször vendégeskedtek Iregen. Fellner Henrik kábelgyáros nagyiparos volt. Fia, Fellner Alfréd az Operabarátok Egyesületének vezetője volt, többek között a Kornfeld családdal rokonságban álló Zwack Jánossal együtt alapította az egyesületet. A másik fiú, Fellner Vilmos a Leipziger Vilmos Szesz és Cukorgyár Rt. társelnöke volt, emigrációját követően, 1947-től a Berkeley és a Yale közgazdászprofesszora lett, az amerikai elnök egyik közgazdász tanácsadója, végül a közgazdasági egyetem díszdoktora. Gyakorta megfordult Iregen Fellner Pál is. Sokszor megjelent az osztrák Doblhoff bárói család, Doblhoff Lily az Est-lapok külpolitikai szerkesztője, több külföldi lap tudósítója volt, Horthy Miklós életrajzírója. Családi vendég volt ifjabb Vuk Alajos.

Minden bizonnyal a legöregebb vendég Ormody Vilmos volt, aki, mint bejegyezte, már 1858-ban, 72 évvel korábban a kastély régi tulajdonosai, a Viczayak vendége volt Iregen. Az 1932-ben 94 évesen meghalt Ormody Vilmos közgazdasági író volt, az Első Magyar Általános Biztosító vezérigazgatója, több szanatórium alapítója, biztosítási technikák és jog szakértője. De volt ott több ízben a nyolcvan felett járó báró Hazai Samu is, volt honvédelmi miniszter. Az idősebbekhez tartozott még Gömör-Hain László¹⁹² és Tánzos Gábor lovassági tábornok, 1919-ben néhány napig a külügyminisztérium vezetője.

Egy ízben írta alá a vendégkönyvet Imrédy Béla, 1929 nyarán járt Iregen. Imrédy iránt a közvélemény hangulata – nem túlzás talán még rokonszenvről sem beszélni – hírhedt kaposvári beszéde után fordult meg, 1938-ban. 1929-ben a Nemzeti Bank közgazdasági osztályát vezette, a közgazdasági élet egyik reménysége volt. 1932-ben vendégeskedett Iregen a később ugyancsak szélsőjobboldalivá lett, de korábban a népi írók *Válasz* című folyóirata köréhez tartozó Matolcsy Mátyás is.

A gyakori vendégek között találjuk Baranyay Jusztint, az egyházi jog tanárát, a katolikus közéleti mozgalmak tevékeny szereplőjét. Találkozunk Dőry László pécsi papnevelő tanár, szentszéki bíró nevével is többször, és Heim Pál pécsi gyermekgyógyász egyetemi tanárral és feleségével. Látjuk, a pécsi kötődés a vendégek körében is számottevő. Az orvosok sorába tartozik a nagyváradi orvosdinasztia

¹⁹² Gömör-Hain László tanította franciára a külügyminisztérium fiatal munkatársait. Kornfeld Mária levele a tanulmány írójához, Washington D.C.-ből, 2005. március 1.

tagja, Grósz Emil szemészprofesszor, a budapesti szemklinika igazgatója, később fia, az ugyancsak szemész Grósz István, aztán Preisich Kornél gyerekgyógyász, aki szintén családjával együtt vendégeskedett a kastélyban, s aki a csepeli gyár vezető orvosa is volt.

Jelen voltak a szellem, különösen a humán tudományok emberei, köztük igen sok akadémikus. Mindössze egy ízben írta alá a vendégkönyvet Szekfű Gyula, akivel a házigazda kapcsolata szoros és gyakori volt, csak éppen, mert Szekfű Gyula nem könnyen mozdult, érintkezésük Budapesten zajlott. Többször látjuk Petrovics Eleknek, a Szépművészeti Múzeum igazgatójának és Fitz Józsefnek, a Széchényi Könyvtár igazgatójának nevét. Találkozunk a korszak jelentős művészettörténészeivel, Gerevich Tiborral és Genthon Istvánnal; Pukánszky Bélával, a német irodalom professzorával és Deér József középkortörténésszel. Olvassuk Babits András pécsi történészprofesszor nevét is. A fiatalabb vendégek közé tartozott Moravek Endre könyvtáros, bibliográfus, többek között a *Magyar Szemle* egyik munkatársa, aki nemzetiségi ügyekkel foglalkozott a kultuszminisztériumban, s az elsők között volt, aki a német veszély ellen írt. Többször volt Iregen a volt Eötvös kollégista Bassola Zoltán, aki az 1934-es gimnáziumi tantervek egyik kidolgozója volt, támogatta a lengyel menekültek balatonboglári középiskoláját, mentesítő levéllel látott el zsidó tanítókat és tanárokat, s aki 1945 után kényszernyugdíjazásáig a VKM egyik újjászervezője volt. Ide soroljuk a magyar és idegen nyelvű sajtóban dolgozó idősebbeket, a felsőházi tag Ottlik Györgyöt, többek között a *La Nouvelle Revue de Hongrie*, a *The Hungarian Quarterly* és a *Pester Lloyd* főszerkesztőjét, a *Magyar Nemzet* külpolitikusát. E nemzedék tagja volt az alig ötvenévesen meghalt Széchényi György, a Központi Sajtóvállalat egyik alapítója és igazgatója, a demokratikus színezetű, haladó katolikus folyóirat, a *Korunk Szava* kiadója. A fiatalabb nemzedék publikáló tagjait is itt említhetjük, akiknek fórumai főként a Kornfeld Móric által fenntartott vagy támogatott lapok – elsősorban a *Magyar Nemzet* – voltak, Frey Andrást, Katona Jenőt és Wesselényi Miklóst. A ház asszonyának, Kornfeld Móricnének gyermekkori barátnője volt Waldbauer Ilona, a Waldbauer-vonósnégyes alapítójának testvére, Antal Frigyes művészettörténész felesége.

A házigazda érdeklődése és elhivatott gazdasági tevékenysége okán többször megfordultak Iregen olyan jeles vendégek, akik a mezőgazdaság és az állattenyésztés kiválóságai voltak. Így olvashatjuk Konkoly Thege Sándor nevét, aki az állategészségügy, a törzskönyvezés és az állattenyésztés minőségi fejlesztésének volt nagytekintélyű magántanára. Vagy kiemelhetjük Rapaics Rajmundot, aki a magyar kertek, virágok és gyümölcsök ismerője volt, több botanikai munka szerzője.

Külön kell szólni a külföldi vendégekről. Meglátogatta Iregét Arnold Toynbee, rendszeres, szinte évente visszatérő, huzamosabb időt is ott töltő vendég volt az

utóbb jelentős történésszé és magyarszakértővé lett Carlile Aylmer Macartney bolgár feleségével. 1940-től a BBC magyar adásainak közönsége Macartney Elemérként hallotta viszont rekedtes hangját és idegen akcentusát, egészen 1943 nyaráig, amikor műsorát az ország háborúban való részvétele okán megszüntették.¹⁹³ (A külföldi vendégek útját rendszerint Balogh József szervezte.) Weiss Edith vitte Iregre az irodalmi Nobel-díjas Rabindranath Tagore fiát és annak feleségét. Több Magyarországon tartózkodó diplomata aláírását is őrzi az emlékkönyv.

A Kornfeld lányok, Mária és Hanna baráti köréhez tartozott Balázs Éva, a később nemzetközi hírnevet szerzett történészprofesszor, aki Kornfeld Mária évfolyamtársnője volt az egyetemen, s aki minden évben visszatérő vendég volt. A lányokhoz kötődött Sztehló Márta, a gyermekmentő Sztehló Gábor lelkész testvére.

A szellemileg igényes lányok baráti köréhez tartoztak az ifjú miniszteriális emberek, főként németellenes külügyi tisztviselők.¹⁹⁴ Ide sorolhatjuk elsősorban Perczel Tamást, a külügy kulturális osztályának munkatársát, aki a vatikáni követség titkára volt a német megszállásig, Vladár Ervint, aki több ízben állt a genfi konzulátus élén, Kálnoky Bedőt, Bede Istvánt, aki 1946-tól 1948-as lemondásáig londoni magyar követ volt, később a Szabad Európa Rádió munkatársa lett. S itt kell említenünk Szegedy-Maszák Aladárt, aki 1945-ben feleségül vette Kornfeld Hannát, s aki 1947-es lemondásáig washingtoni magyar követ volt. A fiatalabb vendégek köréhez tartoztak még Jankovich Gyula (ő a Széchényi Ferenc mellett könyvtárat alapító műgyűjtő és történész, Jankovich Miklós leszármazottja volt) és a már említett Korányi Sándor belgyógyászprofesszor fiai, Korányi János és a mérnök László. A Biró család¹⁹⁵ ifjai, Miklós és Dolly. Félig vendégként, félig házitanárként Faragó László matematikus, a fiatalon meghalt zongoraművész, Faragó György testvére. (Faragó az Unesco megbízottjaként futott be nemzetközi karriert.) A Kornfeld fiúk osztálytársaiként került Iregre Terták Elemér, a későbbi műkorcsolyabajnok és Jónás Ernő, aki közgazdászként ugyancsak a tengeren túl futott be karriert.

A huszoneves fiatalok rendszeresen hallgattak zenét, Kornfeld Mária jól énekelte, igaz, soha nem a vendégek előtt; igen sok Schubert-dalt tudott. Beethoven, Mozart, Chopin, Csajkovszkij és Brahms muzsikáját hallgatták legtöbbször és sok

¹⁹³ Pál Monika: „Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”. C. A. Macartney és a BBC magyar adása. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest, Gondolat, 2004. 340–356.

¹⁹⁴ Számos névről többet közöl Szegedy-Maszák Aladár idézett visszaemlékezése, illetve annak Csorba László által készített jegyzetanyaga.

¹⁹⁵ Biró Pál, hámosi (1881–1948) az I. vh. alatt a közös hadügyminisztérium nyolctagú „Eisenwirtschaftsrat” tagja, 1917-től a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. elnöke, Bethlen István politikájának támogatója. 1940-ben emigrált.

operát. A kastély alsó szárnya tele volt könyvvel és zenével, esténként gramofonszóra táncoltak a fiatalok.

Balogh József¹⁹⁶ több vendéget vitt Kornfeld Móríchóhoz. Az iregi emlékkönyvben a rokonság tagjain kívül az ő neve fordul elő legtöbbször. Kornfeld Zsigmond tanárának, Balog Árminnak a fia volt. Balogh József klasszika-filológus volt, a középkori latinság, a patrisztika egyik legjobb, nemzetközileg ismert magyar tudósa a 20. század első felében. Berlinben tanult. Munkássága egyelőre alig van feldolgozva, noha úttörő kutatásai iránt ma nemzetközi érdeklődés figyelhető meg.¹⁹⁷ Akadémiai karriert nem futott be, de a *Magyar Szemle* nagy és kis könyvsorozatai – Hubay Miklós kifejezésével – már-már a tudományos minősítő bizottság hatalmával ruházták fel: ezeken a publikációkon át lépdeltek előre a magántanárok professzorokká. Közel száz tanulmányt írt, megérdemelné, hogy ezek halála után hatvan évre végre egy kötetben jelenhessenek meg. Lefordította Szent Ágoston vallomásait, F. Dornseiffel közösen kiadta Dante *De vulgari eloquentia* című munkáját németül, bőséges filológiai magyarázattal. Babits könyvei közül három – *Dante, Amor Sanctus, Oidipus Kolonosban* – kifejezetten az ő inspirációjának és minden bizonnyal az általa közvetített anyagi háttérnek köszönheti létrejöttét.¹⁹⁸ 1927 és 1935 között a Magyar Szemle Társaság főtítkára volt, mindvégig felelős szerkesztője a francia és angol nyelvű hazai folyóiratoknak. (A *La Nouvelle Revue de Hongrie*-t Ottlik Györggyel együtt szerkesztette.) Katolizált zsidó ő is, az ókor és középkor vizsgálata, a katolikus dogmatika, egyháztörténet természetesen kapcsolódott össze benne. Apját, a rabbiképző egykori tanárát buzgó katolikus fia az „anima naturaliter Christiana”, azaz „a lélek természettől fogva keresztény” elvére és jogcímére hivatkozva katolikus szertartással temettette el, sokakban keltve megütközést.¹⁹⁹ Érdeklődését nemcsak családi indíttatása magyarázza, hanem az azonosságkeresés, a vallások, elsősorban a katolicizmus jegyében remélt szellemi-lelki megújulás, s nem utolsósorban az antiszemita áramlatokkal szemben egyfajta menedékkeresés. Hubay Miklós, aki fiatalon közeli munkatársa volt Balogh Józsefnek a *La Nouvelle Revue de Hongrie* szerkesztőjeként, „geológiai feszültséggel terhes lélek”-nek mondja. Dinamikus személyiség volt, de nem

¹⁹⁶ Balogh Józsefről ld. Szegedy-Maszák Aladár 2. k. 304–309. A Hubay Miklós-interjú forrása: Kabdebó Lóránt: *A háborúnak vége lett*. Kozmosz Könyvek. Budapest, Móra, 1983. 9–33. Ugyancsak személyes emlékekből rajzolja meg Balogh József portréját H. Balázs Éva. *Leveleskönyv*, 5–7.

¹⁹⁷ Frank Tibor: A patrisztikától a politikáig: Balogh József (1893–1944). *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerkesztette Erdei György és Nagy Balázs. Monumenta Historica Budapestinensia XIV. Budapest, BTM – ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2004. 391–404.

¹⁹⁸ Babits Mihállyal való kapcsolatának történetét ld. Balogh József: „Ámor Sánctus” – Babits, a himnuszfordító. *Magyar Csillag*, 1943/1. 15–24.

¹⁹⁹ Szegedy-Maszák Aladár írja le magát a tényt. *Az ember ősszel visszanéz*, 2. k. 304. A temetés minősítése Hubay Miklós szóbeli közlése.

harmonikus. Szerkesztői, szervezői aktivitása, páratlan kultúrdiplomáciai munkája mindinkább nélkülözhetetlenné tették őt politikai körökben, elsősorban Bethlen és Klebelsberg környezetében. Szegedy-Maszák Aladár szerint a „legjobb értelemben vett köszönőember szerepét töltötte be”.²⁰⁰ A *Magyar Szemle* teáinak fő szervezője volt. Ezek a társasági összejövetelek nemcsak a már befutott, egyetemi, akadémiai karriert építő intellektuelek, de a jobboldali haladó fiatal magyar értelmiség és a baloldaliak összekovácsolását is segítették.²⁰¹ Hiszen a folyóiratot vezető egyik legfontosabb cél a generációs és politikai távolság leküzdése volt, az establishment és az ifjabb értelmiség közti úr áthidalása, a szintézis megalkotása.

Az Országos Széchényi Könyvtárba került Balogh József hagyatéka, mintegy 30 ezer levél. Ebből a roppant mennyiségből néhány tucatnyi levél kapcsolatos Kornfeld Móriccal. Tanúságuk szerint Balogh József Kornfeld Móric külföldi útjai előtt is felhívta barátja figyelmét arra, kikkel találkozzon, azoknak mi a státusza, tudományos rangja, érdeklődési köre, milyen a hírük. A forrásértékű levelek a vacsoravendégek köréről is beszélnek. Balogh József többek között javasolta, hogy Iregre illetve téli időszakban a Lendvay utcában lássa vendégül Horsfall Cartert, Sir John Marriott Hodson, az angliai *Round Table* felelős szerkesztőjét, Sir Ronald Storrest, Arnold Toynbee-t és feleségét, Jacques de Lacretelle-t,²⁰² Pere Gillet-t, Walter Consuelo Langsam professzort. Mindig ajánlott vacsora-partnereket is. A levelek szerint többször, sőt rendszeresen Kornfeld Móricnál vacsorázott Bethlen István és felesége, Teleki Pál és felesége, Hóman Bálint és felesége, Esterházy Móric és felesége, Ottlik György, a *Pester Lloyd* főszerkesztője, Kornis Gyula, Apor Gábor, idősebb Pallavicini György és felesége, Voinovich Géza, Eckhardt Sándor és felesége. Balogh József rendszeresen küldött angol, francia, német nyelvű sajtókivágatokat is Kornfeld Móricnak, hogy azokat Kornfeld felhasználhassa tanulmányai megírásához.

Nem tudjuk, hogy az emlékkönyv utáni években, 1941 és 1944 között hány-szor kereste fel Iregre Balogh József, nem tudjuk, szélesedett vagy szűkebb lett a vendégek társadalmi és politikai palettája. Visszaemlékezés-töredékek azt sejtetik, hogy az egyre súlyosabb politikai veszélyben – a német veszély és az orosz veszély kettős szorításában – az iregi élet érzelmileg gazdagodott, és nem a protokoll dominált.

²⁰⁰ Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember őszel...*, uo.

²⁰¹ Az összejöveteleken a fiatalok közül több-kevesebb rendszerességgel megfordult Boldizsár Iván, Frey András, Gogolák Lajos, Granasztói Pál, Katona Jenő, Kosáry Domokos, Kovács Imre, Ortutay Gyula, Sötér István, Szabó Zoltán, Tolnay Gábor és egyetlen lányként Balázs Éva.

²⁰² Jacques de Lacretelle (1888–1895) regényíró, a francia akadémia tagja. Különösen második regényét, az *Egy zsidó gyermek történetét* (1922) ítélték kortársai az időt túlélő remekműnek. A kötet 1925-ben Hatvany Lajos fordításában magyarul is megjelent.

A Magyar Nemzet születése

Már Gömbös Gyula színrelépésével elkezdődött az ország véglegesnek bizonyult jobbratolódása. A tendencia utólag még inkább nyilvánvaló, de az volt már a bethlenista erők számára akkor is. A magyar sajtó körül is egyre fogyott a levegő. Az első zsidótörvény létrehozta a fasiszta sajtókamara intézményét. 1938 második félévében 430 sajtótermék tűnt el a sajtópiacról.

A valódi magyar érdekeket szolgáló és a német befolyással szembehelyezkedő *Magyar Nemzet* megalapítása 1938-ban komoly politikai lépés volt. Általános meglepetést keltett megjelenése, hiszen éppen az ellenkező tendencia megerősödése hónapjaiban indult útjára. Napilaphoz jutott a nyilas mozgalom, mégpedig úgy, hogy a konzervatív, ellenzéki újságként számon tartott, Pethő Sándor által szerkesztett *Magyarság* egyik napról a másikra, május 20-áról 21-ére irányt váltott. Az eddigi felelős kiadó, ifjabb virtsologi Rupprecht Olivér átvette a hatalmat a lapnál, elnök-vezérigazgatóként, főszerkesztőként és felelős kiadóként jelent meg a címlapon, s ő írta a sokatmondó című vezércikket is. „Jobbra” – ez állt az első oldalon a publicisztika élén. Pethő Sándor azonnal távozott, követte Hegedűs Gyula és a munkatársak nagyobb hányada is. Az átállásban benne volt a kormány, a hivatalos sajtópolitika keze is.²⁰³

Pethő, aki nemcsak szerkesztő, de képviselő is volt, rövidesen Kft-t alapított egy új napilap, a *Magyar Nemzet* finanszírozására. A lap hivatalosan jegyzett alapítókéje 10 ezer pengő volt, megindításához azonban ennek többszöröse kellett. Vásárhelyi Miklós tanulmánya Chorin Ferenc levéltári irataira és kortanúkra hivatkozva azt mondja, hogy a nagytőkés család egymillió pengő körüli összeggel alapozta meg a *Magyar Nemzet* indulását.

Kiknek szólt a 20 ezer példányban megjelenő új napilap? „A lapnak elsősorban a két évtizedes ellenforradalmi propaganda által fertőzött, félrevezetett, de alapvetően becsületes szándékú, nemzeti érzelmű értelmiségiek és középosztálybeliek soraiból kellett tábort alakítani.”²⁰⁴ Az uralkodó elit legintelligensebb képviselői már a 30-as évek elején kezdték felismerni, hogy az ideológiailag determinált, irracionálisan elkötelezett külpolitika létében is fenyegetheti az országot. Kornfeld Móric is ehhez az értelmiséghez tartozott. Több ízben publikált a *La Nouvelle Revue de Hongrie*-ban. 1933 decemberében jelent meg „Les deux routes” című írása, amire a következő év márciusában ugyancsak a NRH-ban megérkezett a

²⁰³ Vásárhelyi Miklós: „Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!” (1938–1944). Vásárhelyi Miklós: *A bilincshez vert beszéd. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai*. Sajtó alá rendezte Murányi Gábor. Budapest, Élet és Irodalom, 2002.

²⁰⁴ Vásárhelyi Miklós: *A bilincshez vert beszéd*, 162.

német „válasz”, Franz von Papen²⁰⁵ alkancellár írása.²⁰⁶ Frank Tibor, a magyar külpropaganda kutatója fedezte fel németországi levéltári kutatásai során azt a dokumentumot, amely szerint a berlini külügyminisztériumban is felfigyeltek Kornfeld Móric írására, s Papen elég fontosnak tartotta, hogy nyomtatásban válaszoljon rá.²⁰⁷ A cikk Papen alkancellár magyarországi látogatásakor jelent meg. A figyelem nemcsak a magyar felsőház egy tagja megnyilatkozásának szólt, hanem a bethleni politika potenciális és valóságos anyagi támogatójának is.

A történettudomány egyetlen fémjelzéssel, Horthy-korszakként írja le az 1920 és 1944 közötti időszakot. Természetesen érthető a kontinuitás hangsúlyozása, de elfedi, hogy a végig regnáló kormányzó, Horthy környezetében, a jobboldalon belül milyen belső ideológiai hangsúlykülönbségek voltak, milyen viták, harcok zajlottak.

Már emigrációban született tanulmányaiban Kornfeld Móric éles határvonalat húz a bethleni és a szegedi gondolat, politikai hangsúlyok közé. Kornfeld mindvégig Bethlen István támogatója maradt, majd azt a – Kállay Miklós nevéhez köthető – külpolitikai irányzatot támogatta, mely a nyugati, angolszász kapcsolatokat kereste, azt remélve, hogy a segítségükkel biztosítani lehet Magyarország kedvezőbb háború utáni megítélését. A „kiugrás” külpolitikai előkészítése mellett a fordulat belpolitikai feltételeinek megteremtése is előtérbe került.²⁰⁸ Így alakult meg 1943 végén a Nemzeti Társaskör kibővítéséből a Demokratikus Polgári Szövetségnek nevezett szervezet. A szövetség konzervatív és liberális vezető magja 1944 február elején, mint ezt Bethlen István kiváló monográfusa, Romsics Ignác is leírja, külön tanácskozássra gyűlt össze a Weiss–Chorin család derekegyházi

²⁰⁵ Franz von Papen (1879–1969) német politikus, 1932-ben német kancellár, 1933-ban csatlakozott Hitlerhez, 1933-ban alkancellár lett. A német Centrum Párt egyik vezetője. A nürnbergi perben felmentették, később mégis 8 évi kényszermunkára ítélték. Papenről Szegedy-Maszák Aladár rajzolt portrét emlékiratának „Német jellemek” címet viselő fejezetében. I. k. 147–155. Arcképéhez és Magyarországhoz való viszonyát illetően Kárász Artúr is fontos megfigyeléseket tesz. 1944-ben von Papen német nagykövet volt Ankarában, ahol mindent megtett, hogy Törökországot a semlegesség útján tartsa, és nagyrészt neki volt köszönhető, hogy az ország nem is lépett be a világháborúba. Amikor Kárász Artúr – egy gazdasági delegáció tagjaként – nála ebédelt, az asztalon feltűnő helyre volt kitéve Churchill angol nyelvű könyve. Von Papen mondása széles körben ismert volt ankarai diplomáciai körökben: „Kár a magyarokért, ez az utolsó úri nemzet [das letzte Herrenvolk]!” Kárász Artúr: *80 év a Föld körül*. Budapest – Párizs, Bethlen Gábor Könyvkiadó – Irodalmi Újság, 1990. 58.

²⁰⁶ „Les deux routes” de la Hongrie. Par Franz v. Papen. *La Nouvelle Revue de Hongrie*, XXVIIe (IIIe) année, Mars 1934. 219–223. Mielőtt a NRH márciusi számában megjelent volna Papen alkancellár válasza, a *Pester Lloyd* február 28-i számában másfél hasábos összefoglalás jelent meg a Kornfeld–Papen vitáról.

²⁰⁷ Auswärtiges Amt, Abteilung II. R 74147 Band 4/ E673240-673241.

²⁰⁸ Ld. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest, Osiris, 1999. 425. Visszaemlékezésében Chorin Ferenc a találkozót 1943 december végére teszi. Chorin Ferenc feljegyzése a vele és családjával 1944. március 19. után történekről. Strasserné Chorin Daisy – Bán D. András: *Az Andrássy úttól a Park Avenue-ig*. Budapest, Osiris, 1999. 146.

kastélyában.²⁰⁹ A találkozón Bethlen Istvánon és a házigazda Chorin Ferencen kívül jelen volt Kornfeld Móric, valamint a kormány két tagja, Keresztes-Fischer Ferenc és Bornemisza Géza.²¹⁰ Kornfeld Mórictól tehát közel látjuk a nagypolitika műhelyeihez. Téves azonban Thomas Sakmyster könyvének állítása, mely szerint 1944 márciusában Horthy Miklósnál járt volna akkor, amikor az Klessheimből hazajött, s üdvözölte volna döntését, hogy továbbra is betölti kormányzói hivatalát, mert különben a magyarországi zsidóságra biztos halál várna.²¹¹

Menekülés

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. A kitűnően működő német hírszerzés részletes információkkal rendelkezett az ország nyugati kapcsolatairól, kiútkereséseiről. Már 1943 szeptemberétől készen álltak a megszállásra vonatkozó német tervek. A Gestapo az első 72 órában maga hajtotta végre a letartóztatásokat, majd a magyar hatóságok közreműködésével folytatta. Közel 3000 személyt vett őrizetbe, nemcsak az angolszászokkal rokonszenvező politikusokat, hanem a pénzügyi és gazdasági befolyással rendelkezőket is, köztük a zsidó származásúakat, képviselőházi és felsőházi tagokat.

Kornfeld Mórictól otthon érte a megszállás híre. Sógorával, Chorin Ferencel együtt menekült, noha a tervet, hogy Zircre menjenek, nem tartotta jónak. Nem lehet onnan továbbmenni sehova, gondolta, s igaza lett. Már régen becsomagolt táskával várta az eseményeket. De sem a Chorin, sem a Kornfeld család nem menekült el Magyarországról. Kornfeld Móric szerint maradásukat egyszerre magyarázza tehetetlenségük és szilárd elhatározásuk. Elutasították az ideiglenes kivándorlás gondolatát, hiúságból is, félve a szűkös és névtelen külföldi élettől.

²⁰⁹ Chorin Ferenc írja keltezetlen visszaemlékezésében, hogy kifelé csökkentek hivatalos állásai, kidobták a GYOSZ elnökségéből, kitessekeltek a 42-es bizottságból és lemondatták bankalelnöki pozíciójából, „mégis befolyásom alig csökkent”. Chorin Ferenc feljegyzése a vele és családjával 1944. március 19. után történekről. Strasserné Chorin Daisy – Bán D. András: *Az Andrássy úttól*, 145.

²¹⁰ A találkozóról a német titkosszolgálat informatív összefoglalója maradt fenn. Eszerint a résztvevők felismerték, hogy az angolszász erőkől nem fognak garanciákat kapni a háború utáni magyar határokról, s hogy a térséget átengedték vagy át fogják engedni keleti szövetségesüknek, így a kommunizmus ismét uralomra fog jutni Magyarországon. A kérdés csak az, mennyi időre. Az ezt követő jövőről úgy vélekedtek, hogy a szovjet–nyugati konfliktus angol győzelemmel fog végződni, következésképpen a háború végétől számított két-három éven belül mégiscsak az angolszász érdekszférába kerülünk, és mód lesz a polgári-parlamentáris restaurációra. Idézi: Romsics Ignác: *Bethlen István*, 427.

²¹¹ Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon*. Budapest, Helikon, 2001. 310. Sakmyster egy anonim memorandumra – „A zsidókérdés Magyarországon” – hivatkozik, melynek feltételezhető szerzője, mondja, Kornfeld Móric, és amely dokumentum a Macartney-hagyatékban van. A Macartney-hagyatékban őrzött dokumentum megegyezik a Kornfeld Móric hagyatékában találttal. Kornfeld Móric tanulmánya azonban minden bizonnyal későbbi, már emigrációs keltezésű.

De azért is, mert nem akarták cserbenhagyni a barátokat, akikkel azért küzdöttek, hogy a háború végén Magyarországot ne azonosíthassák teljes mértékben Németországgal. Chorin Ferenc és Kornfeld Móric útja Székesfehérváron, Zircen át visszavezetett Budapestre, majd onnan Oberlanzendorfon át Mauthausenba. A család tagjai a fővárosban bujkáltak, eredményesen, mindenki megmenekült. Amikor a háború folyamán látni lehetett, hogy a háború végeztével nagyobb társadalmi változások közelednek, Kornfeld Móric jónak látta felkészíteni családját a kenyérkeresetre. Egy ízben felkereste a parlamenti gyors- és gépírók főnökét, Márky-Zay Lajost, dr. Gyarmati Dezső utódját, ajánljon valakit, aki feleségét és lányait gyors- és gépírni taníttaná. A tanárnő az egykori iskolavezető lánya, Gyarmati Fanni, azaz Radnóti Miklósné lett. Egészen a német megszállásig tartottak az órák, Radnóti Miklósné a német megszállást követő második napon, a korábban megbeszéltek értelmében megjelent a Lendvay utcában, de csak az üres házat találta.²¹²

Kornfeld Móric tíz héttel a német megszállás után szabadult meg a táborból. Sógorát, Chorin Ferencet már hamarabb visszahozták a magyar fővárosba.²¹³ Chorin nélkülözhetetlen volt. A németek akkor szállták meg Magyarországot, amikor a Vörös Hadsereg előretörésével veszélybe kerültek azok az iparvidékek, amelyek az üzemanyag-ellátást, az utánpótlást biztosították. Magyarország megszállása után rivalizálás kezdődött a német tőkés és hatalmi csoportok, az SS-t képviselő Himmler, illetve Hermann Göring között. A Weiss Manfréd-konzern igen fontos célpontja lett a németeknek, döntő befolyást akartak szerezni a legnagyobb magyar hadiipari vállalatcsoportban. Chorin Ferencet személyesen az SS-vezető, Kurt Becher látogatta meg április 17-én a mauthauseni táborban. Azt mondták Chorinnak, azért hallgatják ki, mert úgy értesültek, gazdaságilag ő a leginformáltabb ember Magyarországon. Néhány nap múlva elindították Magyarországra. Saját lakásába kísérték, ami ekkor a Gestapo gazdasági kirendeltségének főhadiszállása volt. Rögtön a kihallgatások elején felmerült a család megmenekítésének lehetősége, de elsősorban a gazdasági érdekeltségek viszonyrendszerét akarták megtudni a németek. Az információk és üzleti tárgyalások eredményesek voltak,

²¹² Radnóti Miklósné közlése, 2002. május 30. Az órák végeztével rendszeresen talált kabátja zsebében valami ajándékot: csokoládét, déligyümölcsöt, teát. Emlékezete szerint azonban soha nem esett szó a háziakkal arról, hogy ki a férje. Szegedy-Maszák Mihály nagybátyjától, Szegedy-Maszák Aladártól úgy tudja, hogy a család pontosan tudta, hogy a tanárnő Radnóti Miklós költő felesége. Szegedy-Maszák Mihály közlése 2005. február 26. A közelmúltban megjelent Radnóti Miklósné naplója. Ebben olvasható 1944. március 21-i keltezéssel: „Megyek rendszeren Korfeldékhez. Feldúlt arcú szakácsnő fogad, mondja: elmenekültek, még vasárnap reggel, és utána már keresték őket, feldúlták a lakást.” Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946*. Sajtó alá rendezte Ferenc Győző és Nagy Zsejke. Budapest, Jaffa, 2014. II. k.282, 285.

²¹³ Strasszerné Chorin Daisy-Bán András: *Az Andrássy úttól*, 157.

1944. május 17-én a „rokoni csoport” és Kurt Becher SS Obersturmbannführer aláírták a szerződést. Annak fejében, hogy Chorin Ferenc 25 évre átadta a Weiss Manfréd Művek vagyongazdálkodási jogát a németeknek, a család tagjai elhagyhatták az országot.²¹⁴ Budapestről való elutazása előtt Chorin Ferenc levélben tájékoztatta a szerződés körülményeiről és indokairól a kormányzót. Ebben többek között azt írja, évtizedek alatt végzett munkájával talán kiérdemelte a család, hogy „egy része” legalább visszanyerje szabadságát.²¹⁵

Kornfeld Móric nem sejtette, miért vitték el szinte egyik pillanatról a másikra mellőle a mauthauseni barakk másik ágyáról sógorát. Néhány hét múlva meglepő hirtelenséggel maga is kiszabadult. Bécsbe kísérték, a Gestapo főhadiszállásán, a Metropol szállodában találkozhatott családtagjaival, és pótlólag ő is aláírta a németekkel való megállapodást. A „rokoni csoport” 32 tagja távozhatott, magukkal vitték a család két ügyvédjét is, akik részt vettek a szerződés elkészítésében. Bécsből vonaton Stuttgartba utaztak, onnan két részletben a Lufthansa különrepülőgépe vitte őket Madridon keresztül Lisszabonba. 1944. június 25-én érkeztek meg. A Német Birodalom területén, Ausztriában kilenc családtag és az egyik ügyvéd maradt túszként, német őrizetben. A fogságot a németek azért tartották szükségesnek, hogy a menekültek ne nyissák ki a szájukat, ne beszéljenek arról, ami elutazásukat megelőzte. A háború utáni kihallgatásokon Kurt Becher nem emlékezett már pontosan, mikor állapodtak meg arról, mekkora összeget vihet magával a család. Csak az összegről emlékezett: 600 ezer dollár volt és 250 ezer birodalmi márka.

Hamar híre ment az üzletnek és a csodálatos megmenekülésnek. Márai Sándor csöndes felháborodással írja naplójában, hogy annak a családnak, amelynek tagjai mindent megkaptak az élettől, amit csak lehetett, eszébe sem jutott, hogy „ötszáz nyomorult, szegény zsidó gyermek életét kérje, ha már pénzzel egyáltalán el lehet intézni valamit”.²¹⁶

²¹⁴ A szerződés megkötésének részletes történetét ld. Karsai Elek–Szinai Miklós: A Weiss Manfréd-vagyongazdálkodási jogát német kézbe kerülésének története. *Századok*, 1961/4–5. 680–719.

²¹⁵ A levelet közli Karsai–Szinai 700–701. Ld. még George Hoff: The Manfred Weiss–SS Deal of 1944. Excerpt from the Memoirs of George Hoff, Legal Counsel. *Hungarian Studies* 7/1-2. 1991/92. 23–34. Hoff György készített egy kézzel írott kiegészítést is e cikkéhez, melyben azt írja, a menekülés után, a gyerekek betegsége alkalmával Mautherné ingerülten megjegyezte, hogy miért Hoff György édesapját hozta magával a család, aki egyébként fogorvos volt, és miért nem a gyerekorvost. Hoff György kiegészítésében megjegyzi, hogy ugyan nagyon is hálás volt, amiért a Weiss család egyezsége folytán eljöhettek ők is, de magáért az egyezség részleteiért ő, mint a család ügyvédje küzdött meg a németekkel, a család a továbbiakban nem tett semmit, s az édesapjáról szóló egyezség végső soron William Belltiz nagylelkűségének és Kurt Bechernek volt köszönhető. Frank Tibor tulajdonában.

²¹⁶ Márai – valószínűleg alaptalanul – hozzáteszi, bizonyos benne, hogy ráadásként saját megmeneküléseikre, még ezt is megkapta volna a család. Márai Sándor: *Napló 1943–1944*. Budapest, Helikon, 1998. 166.

A lisszaboni magyar követség nem tudott a nagytőkés család tagjainak érkezéséről, rövidesen vegyesen hamis és igaz hírek kerengtek a megérkezettekről.²¹⁷ A legjobb lisszaboni hotelban kaptak először szállást. „Tegnap érkezett zsidókat angolszász és portugál újságírók állandóan rohamozzák. Eddig nem sikerült interjút kapni. Téma Lisszabon főszenzációja.” – írta Budapestre küldött számjeltáviratában 1944. június 27-én Újpeéry Elemér, a lisszaboni magyar királyi követség ügyvivője.²¹⁸

Néhány nap múltán a Közép-Portugáliában fekvő Curia nevű divatos fürdőhelyre telepítette át a családot a portugál nemzetközi rendőrség. Lényegében internálásról volt szó, a németek által kiállított vízumok ugyanis hamisak voltak. A családtagok hónapokig maradtak. Heti egy kijárási napot kaptak, de módjukban volt kapcsolatot teremteni azzal, akivel akartak. A követség semmitmondó információt kapott Budapestről. „... a kikergetettek legnagyobb részét még Budapestről társadalmilag ismertem; néhányukat, mint Kornfeld Móricot és családját – többször meg voltam híva hozzájuk – elég jól ahhoz, hogy tehetségüket, műveltségüket elismerjem. Mint ember, örültem annak, hogy legalább ők megmenekültek. Mint magyar ideiglenes ügyvivőben, ez az eset véglegesen megrendítette bennem a hitet, hogy létezik még szabad magyar kormány, hatóság vagy közeg” – írja visszaemlékezésében Újpeéry Elemér.²¹⁹

A Curiába száműzöttek október 15-ét követően visszakerültek a Lisszabon melletti Estoril fürdőhely egyik szállodájába.²²⁰ Néhányan a távolabbi családtagok közül oroszul kezdtek tanulni, abban a reményben, hogy visszatérhetnek Magyarországra. Minden bizonytalan volt.

Kornfeld Móric néhány írása végén Estoril áll. Nem tudjuk, kinek a felkérésére születtek a tanulmányvázlatok. Feltételezhetjük, hogy néhány nyugati diplomata és újságíró érdeklődött az aktuális magyar helyzetről, erre utal a tanulmányok témája, a néhány gépelt oldal terjedelmű írások a magyar politikai pártok erőviszonyaival és a zsidókérdéssel foglalkoztak.

²¹⁷ Ld. Bán Éva: A Weiss Manfréd Művek német kézre kerülésének utótörténetéhez. Dokumentumok a lisszaboni külügyminisztérium archívumából. *Kritika*, 1972/1. 34–36.

²¹⁸ Újpeéry Elemér: *Végállomás Lisszabon*. Tények és tanúk. Budapest, Magvető, 1987. 449.

²¹⁹ Könyvében Chorin Daisy megjegyzést fűz Újpeéry Elemér könyvéhez. Egyrészt vitatja a visszaemlékezés időrendjét. Másrészt, s ez a megjegyzése fontosabb, azt mondja: „A szerző azt állítja könyvében, hogy ismerte Kornfeld Móricot még Pestről, s régen többször meg volt híva a házába. Ez részben igaz. Hozzá kell azonban tenni, hogy miután Újpeéry személyi titkára lett Imrédynek, mindenféle összeköttetés megszűnt közte és Kornfeldék között.” *Az Andrássy úttól*, 50. Ez utóbbi megjegyzésre azért hívjuk fel az olvasó figyelmét, mert Gogolák Lajos visszaemlékezésében igen nagy erővel sugallja, hogy Kornfeld Móric mindvégig feltétlen és ájult híve volt Imrédy Bélának. Gogolák Lajos: *Romemlékek II. Holmi*, 2001/4. 502–513.

²²⁰ Estorilban élt később Horthy Miklós és családja, Mihály román exkirály és kedvese, Madame Lupescu és számos más emigráns politikus. Ld. Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona memoárját: *Becsület és kötelesség 1–2*. Budapest, Európa, 2000–2001.

Az Európa nyugati határvidékére szorult magyar menekült család nem volt tétlen. Hosszú levelet írtak többek között a lisszaboni angol követnek, Sir Owen O'Malley-nek, aki korábban Budapesten teljesített szolgálatot, és úgy hivatalos mint magánérintkezés (vadászatok Derekegyházán, vacsorák a Lendvay utcában) is volt a családok között. Tudósították a németekkel kötött kényszerüzletről, emlékeztették angolbarátságukra, és kérték közbenjárását a róluk kialakult kedvezőtlen kép eloszlatásában. O'Malley biztosította feletteseit, hogy a két férfiú mindig is az ő – az angolok – oldalán állt, de hozzátette, azért nem ártana, ha néhány ügynök kifaggatná őket. A levél eljutott Londonba, s a levelet archiváló külügyi tisztviselő azt javasolta, nyissanak „nekik egy aktát, mert úgy vélem, nem most hallottunk ezekről az emberekről utoljára”. Egy másik miniszteriális ember azonban nem talált okot arra, hogy baráti gesztust tegyen a menekültek felé.²²¹

1945. augusztus 16-án kelt levelében Chorin Ferenc azt írja barátjának, Marosy Ferencnek, a madridi „m. kir. követség” vezetőjének, hogy a magyar kormány hatálytalanította a németekkel kötött szerződést, visszaadta a család vagyonát, amit újból saját vagyonkezelő részvénytársaságuk, a Labor kezel.²²² Chorin Ferenc aktívan gondolkozott a magyar ipar újjáépítésének lehetőségein és saját vagyonuk visszaszerzésének esélyein. Tisztában volt az átmenet nehéz problémáival, érzekelte, hogy Magyarország gazdasági és politikai értelemben is függő helyzetbe került a Szovjetuniótól. De az a remény is megfogalmazódott, hogy a demokratizálás nem azonos az ország bolsevizálásával. Minden bizonnyal ismerte a család a februári jaltai nyilatkozatot, amely a közhiedelemmel ellentétben nem azt tartalmazta, hogy a Szovjetunióknak szabad keze van Kelet- és Közép-Európában, hanem azt, hogy az itt élő népeknek joguk van szabad és demokratikus választások keretében dönteniük állam- és kormányformájukról, országuk politikájáról.

Chorin Ferenc leveléhez egy memorandumot csatolt, melyet átadtak a portugáliai amerikai követségnek. Ebben az aláírás nélküli memorandumban felvetik, hogy a külföldön tartózkodó gyárosok és bankárok, akik mindig is németellenesek voltak, szívesen alakítanának egy amerikai, és ha lehetséges brit részvétellel működő részvénytársaságot, s erre ruháznák át vállalataik részvényét.²²³

Itthon 1945 nyarán a kormány érvénytelenítette a családnak a németekkel kötött szerződését, és a tulajdonjogot visszaadta annak a részvénytársaságnak, amely a háború előtt birtokolta. Csepelen új igazgatótanács alakult, benne azokkal, akik túszként itthon maradtak, és más bizalmi emberekkel. A közhangulat

²²¹ A British Public Records Office-ban található levelet idézi Szegedy-Maszák Marianne: *Csókolom a kezét*, 253.

²²² *Az Andrássy úttól*, 206.

²²³ *Az Andrássy úttól*, 207–209. A memorandum szerzőségéről a Chorin-kötetet kiadó Chorin Daisy sem tud bizonyosat.

azonban másként alakult. Nemcsak a nagypolitikai és társadalmi fordulatokra gondolunk, hanem arra, miként merült fel a család neve a nyilvánosság előtt. 1945. november 24-én Zsolt Béla egész oldalas vezércikket közölt lapja, a *Haladás* első oldalán „A Weiss Manfréd-ügy” címmel. Az írás apropója az Imrédy Béla elleni főtárgyalás. Ezen a politikai ügyész a szociáldemokrata Horváth Zoltán volt, Zsolt Béla barátja. A tárgyalást megelőző kihallgatáson Imrédy Béla, akit 1944. május 23-án nevezett ki a kormányzó tárca nélküli gazdasági miniszterré, hosszasan vallott a Weiss Manfréd Művek és a németek megegyezéséről. Ezt a megállapodást a magyar érdekek ellen valónak tartotta, és nem tudta elfogadni, s véleményét összefüggésbe hozta augusztusi lemondásával is.²²⁴

Nem az a bűne a családnak, írta Zsolt, hogy 1944-ben a „Gestapo puskájával a bordáikon üzleti kapcsolatba kerültek a német fasizmussal, hanem hogy már évekkel előbb, amikor még viszonylagosan szabadon rendelkezhetek volna nemcsak az életükkel, de a pénzükkel is, önkéntes munkatársaivá és haszonélvezőivé szegődtek a német hadigépezetnek.” Zsolt Béla azt állítja írásában, hogy Chorin Ferenc, liberális meggyőződésére hivatkozva ellentmondhatott volna a németeknek, és szabadon elhagyhatta volna az országot. Ezzel szemben 1942-ben megszerezte a Messerschmidt 106-os repülőgépek gyártási szabadalmát. „Óvatos, célzatos, jelbeszédés antiszemitizmusra” jutott a pénzből, csurrant-cseppent ellenzéki célokra, naiv külpolitikai orientációra. Az ellenpélda Zsolt Béla szerint a náciizmust 1930-ban még segítő, de aztán vagyonát, rangját és kastélyait odahagyó Thyssen báró. Az ítélet nyers: „Ha Krupp von Bohlen háborús bűnös, akkor az aradi főrabbi unokája is az.” A pénznek vérszaga van, a fizikai életet meg lehetett vásárolni, de „nincs az a pénz, amelynek árán a tisztességes emberek demokráciájában az erkölcsi halottnak meg lehet vásárolni az erkölcsi feltámadást”.²²⁵

A vádra egy hét múltán Fenyő Miksa reagált. A majd csak a koalíciós korszak végén emigráló Fenyő Miksa ekkor a GYOSZ elnöke volt. Halálos népbíróági ítéletnek mondja Fenyő Zsolt Béla írását. Válaszában megfordítja a tényeket. A család negyven tagjának élete volt Chorin Ferenc kezében: s ez készítette az üzlet megkötésére. Ráadásul, mondja, ekkor már évek óta a németek kezében volt a gyár, a magyar gazdaság. Az előbb már idézett fő vádponttal, hogy már évek óta együttműködtek a németekkel, Fenyő Miksa a szemtanú jogán száll vitába. Cáfolja, hogy 1938, az Anschluss után, de különösen 1939-től valódi rendelkezési joga lehetett volna a gyár tulajdonosainak és ügyvezetőjének. Tagadja, hogy könnyedén

²²⁴ Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999. 205–206.

²²⁵ *Haladás*, 1945. november 24. 1.

elhagyhatta volna a család az országot, s erre nem is voltak hajlandóak, annak ellenére, hogy ő is ezt javasolta. „»Meglátod, az angolok szétbombázzák az egész Weiss Manfréd-gyárat«, mondtam neki, amikor a Messerschmidt alapításról értesültem. »Bár már látnám!«, volt Chorin válasza” – idézi vissza a beszélgetést Fenyő Miksa. A Thyssen-párhuzamot is tévesnek mondja, Thyssen az életét mentette, a Krupp család ellen a vád pedig nem pusztán a nácizmus anyagi segítése, hanem a háború kitervelése.²²⁶ Zsolt Béla igazságtalan volt, írja, mégpedig azért, mert a kiinduló tényei voltak tévesek. Komoly erkölcsi vívódás előzte meg a védőirat elkészültét. Fenyő Miksa pozíciója már a kívülmaradottaké volt, tudta, hogy a szenvedélyes és ellenséges közvélemény megfordítására az ő írása kevés.

Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a család nem térhet haza. 1946. június 26-án megszületik az 1946: XIII. tc. a szénbányák államosításáról, majd 1946. november 28-án egy miniszterelnöki rendelet a legnagyobb nehézipari üzemek államosításáról. Az összefoglaló néven Weiss családnak nevezett nagyiparos-dinasztia anyagi létalapja ezzel Magyarországon megszűnt. A hatalom és befolyás két szilárd oszlopa kidőlt. A család létállapotát és közérzetét Kornfeld Móric így fejezte ki egy levelében: „Néha úgy érzem, nemcsak a múltunkat kell eltemetnünk, hanem a jövőnket is.”²²⁷

1946 decemberében, éppen egy évvel a Zsolt Béla–Fenyő Miksa vita után közölt háromrészes „riportot” az *Ítélet* című „bűnügyi és társadalmi hetilap” Kádár László tollából.²²⁸ A riportsorozat három része azt célozta, hogy minél hosszabban essen szó az ügyről. A cím is részletező: a „Weiss, Chorin és Kornfeld családok”-at említi, így könnyebb volt személyes ellenszenvet kelteni. A leírtak igen sok szempontból nem fedik a valóságot, az összefoglalás inkább indulatos szóbeszéd és előítéletek alapján született. Apropióját az adta, hogy Mauthner János a népbíróság előtt próbált meg igazolást szerezni önmagának, és tájékozódni arról, miként kaphatnék meg az emigrációban élő családtagok is.

A veszteség

A veszteséglisták is tudósítanak az egykor a család tulajdonában volt értékekről, a tulajdonosok értékrendjéről, életformájáról. Tudomásunk van róla, hogy 1902-ben már Kornfeld Zsigmond képei is szerepeltek a budapesti orvosszövetség

²²⁶ Fenyő Miksa: A Chorin–Weiss Manfréd-ügy. *Haladás*, 1945. december 1.

²²⁷ Szegedy-Maszák Marianne: *Csókolom a kezét*, 362.

²²⁸ Kádár László: riportja: Az első hiteles adatok a csepeli Weiss, Chorin és Kornfeld-családok és a Gestapo nagy üzletéről. *Ítélet*, II. évf. 47. sz., 1946. dec. 5. 5–7.; II. évf. 48. sz. 1946. dec. 13. 3–5. és II. évf. 49. sz. 1946. dec. 22. 13–14.

védnöksége alatt megrendezett kéпкиállításon. Mindazonáltal nem sokat tudunk az apa gyűjtőköréről, motivációjáról.²²⁹ Kornfeld Móric gyűjteményét több visszaemlékező tanú látta. Megmaradt néhány levél, melyet az amatőr műgyűjtő Géber Antal²³⁰ írt a már emigrációba szorult családnak. Géber a háború befejezése után a család kérésére nyomozott a műtárgyak után. A levelekből tudjuk, hogy a biztonság reményében a család, s ez esetben helyesebb a Weiss családról beszélni, több helyre is vitt értékeket. A Hitelbankba hat láda festmény és szobor került, valamint két láda ezüst. A Kereskedelmi Bankba hat láda kép, ezüst, porcelán és üvegtárgy, valamint további két láda hungarica és korai német nyomtatvány. A Budakeszi úti, a család tulajdonában lévő villában²³¹ lakó kertészhez, Etlhez vittek hét ladányi képet, szobrot, meissenai porcelánt és négy láda régi magyar könyvet. A festmények nagy része is középkori kép volt, a 14–16. századból valók, volt azonban néhány 19. századi kép is. Pár festményt Berlinben, aukción vásárolt Kornfeld Móric. A letétbe helyezett tárgyak ladáit 1944 májusában felnyitották, s azokról hiteles leltárt vettek fel, de ekkor már a család tagjai nem tartózkodtak Magyarországon. Ezek a leltárok ma a Magyar Országos Levéltárban vannak.²³² A ládák nagyobbik fele Nyugatra került, volt, amit a németek vittek magukkal, volt, amit a Szépművészeti Múzeum igazgatója vett ki a letétből, s kísérté a „műkincsvonaton” Nyugatra, félvén a szovjetek érkezésétől. S volt is mitől félni. A hungarica- és incunabulum-gyűjtemény²³³ egyértelműen a szovjetek kezébe került, s ma is várja hazatértét az elhurcolt sárospataki könyvtár anyagával egyetemben. (Néhány gótikus szobrot a moszkvai és nyizsnij-novgorodi Grabar

²²⁹ Mravik László művészettörténész tanulmánya szerint Kornfeld Móric gyűjteményét a Kornfeld Zsigmondtól örökölt itáliai faliképek, régi nagy holland táblák alapozták meg. Ld. „...hercegek, grófok, naplopók, burzsoák...” Száz év magyar képgyűjtés. In: *Modern magyar festészet 1892–1919*. Budapest, Kiesebach Aukciósház és Galéria, 2003. 21.

²³⁰ Géber Antal (1879–1962) már a 30-as években kvalitásos művekkel, köztük egy 15. századi márvány Madonnával tűnt fel az egyházművészeti kiállításon. A magyar gyűjtéstörténet területén végzett kutatásai eredményei kéziratban maradtak. Sinkó Katalin: A magyar műgyűjtés 1850 után – a magángyűjteményi kiállítás tükrében. In: *Válogatás magyar magángyűjteményekből*. Budapest, MNG, 1981 október–november. Géber Antal a 60-as évek elején halt meg. Életéről keveset tudunk. Miniszteriális ember volt. Jelentős volt saját képzőművészeti gyűjteménye. Igen sokat tudott mások gyűjteményeiről, mert mindent, amit látott, feljegyzett. Tóth Melinda művészettörténész, aki egyetemista korában családi szálon került kapcsolatba Géberrel, halála után rendezte és legépelte feljegyzéseit. A Szépművészeti Múzeum könyvtárában elhelyezett gépirat címe: *Magyar gyűjtők A–Z-ig*. Többek között ezt a munkát használta forrásul a magángyűjtemények háború utáni sorsát kutató Mravik László.

²³¹ Kornfeld Máriaának a szerzőhöz írt levelében (2005. március 1.) érdekes megjegyzést fűz a villa történetéhez. A család a háború után Sztéhlo Gábor rendelkezésére bocsátotta az eredetileg Weiss Manfred tulajdonában volt villát. Itt, a Budakeszi út 48-ban rendezte be gyerekvárosát Sztéhlo a megmenetett fiatalok számára. Később Tildy Zoltán kapta meg a házat, 1948-tól hat éven át, 1956 májusáig itt tartották háziőrizetben a koalíciós időszak köztársasági elnökét.

²³² MOL, XIX–I–13–202/1944; illetve MOL, XIX–I–12–280/1949.

²³³ Incunabulum (lat.): 1501 előtt, már szedett betűkkel megjelent ősnymtatvány.

Restaurációs Intézetben az 1990-es évek közepén azonosított a magyar műkincsek nyomát kutató művészettörténész, Mravik László.²³⁴ Néhány, a Szépművészeti Múzeumban őrzött gótikus faszoborról a régi muzeológusok nem hivatalos, de a múzeumban készített feljegyzései bizonyítják, hogy egykor Kornfeld Móric birtokában voltak. A kétséget kizáróan dokumentált Kornfeld-képeket tartalmazza az Országos Szépművészeti Múzeum 1954-ben, Pigler Andor által készített és közreadott „Régi képtár katalógusa”)²³⁵

1948-ban Géber Antal egy listát juttatott ki a családnak, 50 könyvcím szerepel rajta, közel 100 kötet menekült meg, bukkant elő innen-onnan, köztük ritkaságok is. A legkorábbi megkerült kötet az 1522-es firenzei kiadású, i. sz. 125-ben született római író, karthagói főpap, Apuleius munkáit tartalmazó könyv. Menyiségben, értékben is csak töredéke került meg a könyvtárnak. A teljes könyvgyűjtemény több mint 10 ezer kötetből állt.²³⁶

Néhány kép és szobor még a háború alatt és után felbukkant Budapesten, műkereskedőknek megvételre kínálták őket, ők azonban nem voltak hajlandók megvásárolni a gyanús eredetű tárgyakat. Amit a háború után fedezett fel Géber Antal, hivatalosan lefoglaltatta. A tulajdont bizonyító dokumentumként korábbi kiállítások katalógusát használta fel. Egy Filippino Lippi-festményt sikerült kimenekítenie Kornfeld Móricnak. Bernard Berensontól, a régi itáliai művészet egyik legnagyobb tekintélyétől, akit személyesen is ismert, levélben a kép eredetének megvizsgálását kérte.

A magyarországi élet tárgyi keretei, a Lendvay utcát és az iregi kastélyt is figyelembe véve, több mint 30 szobányi barokk és biedermeier bútor, szőnyeg, függöny, terítők, több tucat étkészlet, rengeteg nagy értékű családi címeres ezüstenemű, porcelán, dísztárgy eltűnt, megsemmisült.

Magyarország mind teljesebb szovjetizálásával a visszatérés reménye megszűnt. Kornfeld Móric és családja Portugália után huzamosabb időt töltött Zürichben, Párizsban és Lisszabonban, majd 1947-ben megkapta a beutazási vízumot az Amerikai Egyesült Államokba. (A Chorin család tagjai is ekkor kapták

²³⁴ Mravik László: *The „Sacco di Budapest” and Depredation of Hungary 1938–1949. Works of Art Missing from Hungary as a Result of the Second World War.* Published by the Hungarian National Gallery for the Joint Restitution Committee at the Hungarian Ministry of Culture and Education, Budapest, 1988. A Kornfeld Móric tulajdonában lévő művek jegyzékét ld. 353–361. Uő.: *Őrzők a strázsán. Közgyűjtemények, jogszabályok, esetek. Mozgó Világ*, 2001/6. 49–72.

²³⁵ *Országos Szépművészeti Múzeum. A Régi Képtár katalógusa.* Készítette Pigler Andor. Szövegrész. Budapest, Akadémiai, 1954.

²³⁶ A kezdetben 217 tételből álló gyűjteményről Balogh József 1913-ban készített katalógust: *Index Librorum Hungaricorum. Bibliotheca Mauritií Baronis Kornfeld.* Budapestini MCMXIII. Ezt követően nagy ütemben gyarapodott a gyűjtemény, de ennek teljes anyagáról már nem maradt fenn leltár.

meg a bevándorlói vízumot.) Az egyetlen valódi örömet és perspektívát, ha nem is személyeset, az jelentette számukra, hogy Szegedy-Maszák Aladár és Kornfeld Hanna még 1945 karácsonyán megesküdtök, s másnap repülőre ülve indultak az Egyesült Államokba, ahol Szegedy-Maszák az új, demokratikus rend követeként kapott megbízást, állásáról 1947 tavaszán mondott le, miután nyilvánvalóvá vált számára, hogy Magyarországon beteljesedik a szovjet megszállás, az ország elveszíti szuverenitását, és nem volt hajlandó elismerni az országra kényszerített új, 1947. május 31-én hivatalba lépő Dinnyés-kormányt.

A néhány európai év igen termékeny esztendő volt Kornfeld Móric életében. Társadalmi kötelezettségei alig voltak, szabad idejét munkával töltötte. Visszaemlékezéseket írt, köztük a legterjedelmesebb az, amit a régi ismerős, Macartney brit történész is felhasznált híres könyve, az *October Fifteenth*²³⁷ megírásához. Kiterjedt levelezőkörre volt, az elvesztett-elsodort barátok és ismerősök közül többel felvette a kapcsolatot. Élénken foglalkoztatta, mi történik itthon, s még bízott benne, hogy hazatérhet egyszer.

A tágabb családhoz tartozó Chorin Ferenc, Kornfeld Móric sógora negyedmagával támogatta az emigrációban élő kormányzót, Horthy Miklóst. A sors úgy hozta, hogy Horthy 1948-tól haláláig Portugáliában, Estorilban élt, ugyanott, ahol, mint említettük, rövid ideig a Weiss, Chorin, Mauthner és Kornfeld családok. Horthy soha nem menekített át pénzt külföldi bankszámlára, gyakorlatilag nincstelenné vált a család. A szűkös életfeltételeken a „Horthy-alap” javított. Ezt a „szervezetet” John F. Montgomery, egykori budapesti amerikai követ hozta létre, s kérte a kormányzóval baráti kapcsolatot tartó Chorin Ferencet²³⁸ és Páthy Ernőt és Sándort, illetve az amerikai származású Apponyi Madelaine grófnét, hogy ők is vegyék ki részüket a támogatásból.²³⁹

1947-ben az Egyesült Államokban Varga Béla megszervezte a Nemzeti Bizottmányt, hogy az „elnyomott magyar népet a szabad világban képviselje”.²⁴⁰ Varga Béla a magyar alkotmány szerint, mint a Magyar Köztársaság ideiglenes elnöke lépett fel, és az 1945-ös – nemzetközileg elismert – szabad választásokon

²³⁷ C. A. Macartney: *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945. Vols. I-II.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1956–1957.

²³⁸ Chorin Daisy visszaemlékezése szerint édesapja gazdaságilag sikeres volt Amerikában is: „Tökecsoportokat hozott létre, többek között egy gyógyszergyár, egy hajózási vállalat és magyar vegyszerek segítségével egy brazil vegyészeti gyár alakult meg ezek nyomán.” Strasszerné Chorin Daisy–Bán D. András: *Az Andrássy úttól*, 52.

²³⁹ Frank Tibor: Egy amerikai követ magyar világa. In: *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941.* Kiadja Frank Tibor. Budapest, Corvina, 2002. 40.; Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon.* Budapest, Helikon, 2001. 352.

²⁴⁰ Az amerikai magyar emigrációról ld. Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985.* Budapest, Európa, 1989.

mandátumot kapott képviselőkből állította össze a bizottmány testületét. A szervezet ugyan az 1945-ös választás alapján jött létre, de a bizottmányba behívták az 1939-es és 1947-es parlament számos emigrációban élő, és semmilyen szélsőség irányában nem kompromittálódott tagját is. Így került a tagok sorába Kornfeld Móric és Chorin Ferenc is. A szervezet közjogi alapja meglehetősen gyenge volt, mégis élvezte az amerikai kormány jóindulatú támogatását. A bizottmányt azonban – noha volt saját vezető testülete, több országban saját menekültügyi irodája, elkészült ügyrendje, volt könyvmatos sajtója, s elindítottak egy könyvsorozatot is – egyszer sem hívták össze. A bizottmány több mint 20 országgal létesített diplomáciai kapcsolatot, de egyre több belső vita, vád, feljelentés, rágalmozás szabdalta csoportokra, egyénekre az emigrációnak ezt a szeletét is. A Kornfeld Mórichoz írott levelekben többen, több ízben is beszámolnak egymás háború alatti itthoni nyilatkozatairól, még otthoni parlamenti felszólalásai hangneméről, kéri kiállításra, elhatárolódásra, igazságtevésre.²⁴¹ Kornfeld Móric elhárította az ilyen felkéréseket, mindössze egy ízben foglalt állást, kelt Varga Béla védelmére. Véleménye, magatartásának filozófiája azonban nem maradt rejtve.

1950-ben írt egy verses drámát, a „Száműzöttek”-et. A színmű az i. e. 5. században, egy attikai városban játszódik, de természetesen az 1940-es évek második felét idézi meg, saját élethelyzetét, a nyugati emigráció belső világát és azt, miként viszonyulnak a biztonságba jutottak az otthoniak életstratégiáihoz. Az öreg, s ezért már „vagyitalan” király, Klearchos szerepében önmagát, saját vívódásait és felismeréseit írja meg Kornfeld Móric. A vihar, írja, letépte róla gögje köntösét, „mely oly sokáig hitette el velem, / hogy mert a sorsnak kedvezettje voltam, / az élet többel tartozik nekem: / s megértő lettem és alázatos.” A jövő érdekében az egymással versengő csoportok bírálul kéri a királyt, s ő azt mondja: „Hazát sokféleképp lehet szeretni, / hazánk üdvéhez nem egyetlen út vezet, / és még kevésbé egyetlen vezér.” A drámai szereplők a „népet” és a „nemzetet” képviselik. A nép, mondják a régi rend hívei, a nemzet letéteményesei, alakatlan tömeg, melyet elragad indulata. A hivatástudatot a nemzet ideája adja, mely több, mint az érdekek társulása. A konzervativizmus kiválasztódás tana jelentkezik irodalmi formában: származás és élethivatás emel egy-egy embert a tömeg fölé. Nem tekinti azonban zárt körnek a kiválasztottakat: a felső rétegekből is aláhullanak, s helyükre „mélyből új elem tolul”, mely „jellemmel, értelemmel vagy könyökkel” hozzásimul a nemzeteszmény hordozóinak kiválasztott rétegéhez. Klearchos-Kornfeld igazságtevő mondata így hangzik: „*Én úgy hiszem, a nép és nemzet egy.*” Nagy utat tett meg Kornfeld Móric, hogy ezt az igazságot hangosan kimondja. A *Voice of*

²⁴¹ Ld. pl. Sulyok Dezsőnek 1950. március 23-án Kornfeld Mórichoz írott levelét. *Triantonól Trianonig*, 415–423.

America jóvoltából szélesebb közönséghez is eljutott a mű, ugyanis Szabó Sándor és Szörényi Éva közreműködésével az 50-es évek első felében sugározta a rádióadó.

A Nemzeti Bizottmány tagjai csak magyar állampolgárok lehetek. Az emigránsok közül azonban egyre többen kértek és kaptak állampolgárságot a befogadó országtól, hiszen mindenki biztonságra, kiszámítható egzisztenciára, véglegességre vágyott. Ez automatikusan kilépést jelentett a Nemzeti Bizottmányból. Kornfeld Móric 1955-ben, amikor megkapta az amerikai állampolgárságot, Varga Bélához írott kilépőlevélben mondtott le tagságáról.²⁴²

Kevés szerepe volt az emigrációban. Veje, Szegedy-Maszák Aladár 1946–47-ben magyar követként tizenhét hónapig képviselte hazáját az Egyesült Államokban. Lemondása után rövid ideig a *Szabad Európa Rádió* munkatársa volt, majd a *Voice of America* magyar részlegének lett a vezetője. Haláláig az amerikai magyar emigráció mértékadó személyisége maradt. A Kornfeld és a Szegedy-Maszák család együtt élt Washington szép diplomatanegyedében, így Kornfeld Móric élete hátralevő részében nemcsak saját jogán, de veje kapcsolatai révén is szoros összeköttetésben maradt fontos emberekkel. A nyelvi beilleszkedés nem volt akadály. De az emigrációban már nem báró Kornfeld Móric volt, hanem Maurice de Kornfeld.

Minden bizonnyal Szegedy-Maszák Aladár kezdeményezésére és biztatására írta meg előadássorozatot a *Voice of America* magyar nyelvű rádióadója számára. Sokat írt, a Szegedy-Maszák Aladár irataival és memoárjával hazatért hagyatéka igen sok töredékes feljegyzést, vázlatot tartalmaz. Néhányszor még visszalátogatott Európába, de Bécsnél közelebb nem jött, nem jöhetett szülőházájához. Felépített egy új könyvtárat, ismét hódolt szenvedélyének, a régi könyveknek. De a legkorábbi kötet már csak másfélszáz éves, 1792-ből való. Újból összegyűjtötte a világirodalom alapműveit, a fontos jogtörténeti munkákat. Könyveit egy 62 oldalas sűrűn teleírt kézíratos listába szedte. A könyvek között sok a magyar, de van ógörögül írott, latin, német, angol, francia és olasz nyelvű is. A megmaradt



*Kornfeld Móric a washingtoni ház kertjében
a 60-as évek közepén*

²⁴² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Szegedy-Maszák hagyatéka, feldolgozatlan.

könyvjegyzék²⁴³ szerint figyelemmel kísérte a kortárs világirodalmat, filozófiát, a történettudomány, a pszichológia újonnan született munkáit. Különös figyelemmel fordult az orosz és a szovjet történelem felé. Gyűjtötte a régi Magyarország művészeti értékeiről szóló munkákat, a magyar klasszikusokat, főként verseket, és olvasta a magyar irodalom legújabb műveit is, Déry Tibor *Befejezetlen mondatát*, igaz németül, Lukács György munkáját a történelmi regényről angolul, és az őt megtámadó József Attila összes verseit is birtokolta, ahogy a kortárs Pilinszky Jánost is olvasta. Megvolt könyvtárában Kosáry Domokos és Mérei Gyula 1945-ben kiadott gimnáziumi történelemlétkönyve, Boldizsár Iván 1946-ban kiadott *A másik Magyarországa*. És több Márai Sándor-kötet.

1967-ben halt meg Washingtonban. Egyetlen leszármazottja sem él Magyarországon. Unokái már nem beszélnek magyarul. Egy vázlatokat tartalmazó doszsié borítójára ezt írta: „Jövendő Magyarország”.

[A Kornfeld Móric: *Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok* c. kötet – Budapest, Corvina, 2006 – bevezető tanulmányának jelentősen bővített változata.]

²⁴³ A szerző birtokában.

Booklore-ista Párizsból és a Don-kanyarból

SZEGI PÁL (1902–1958)

„...nagyon másra teremtem, mint amivégre learattak.”

[Szegei Pál: *Egy könyvkötő éneke*]

„...sommásan megrólak. Te, Pali, hány éve ígéred azt a bizonyos tanulmányt? *Több!* Tíz! Tizenkettő! Vagy még több óta? Itt a baj. S ott, hogy olyan sok a jegyzeted! Eltemetkezel a tervekbe és a részletekbe, elzsongítja akarodat, kitartásodat az elképzelés játéka s közben tulajdonképpen szöksz a megvalósítás elől. No de most össze kell szedned magadat, ha itthon leszel, úgy értem, ha végleg itthon leszel, öreg fiú, és én be fogom hajtani rajtad minden adósságodat! Nagyon rá szorulok, rád szorulok; most már tán kevésbé, mint még a közelmúltban is, de azért még mindig; azért kevésbé, mert a nagy népi-egyoldalú-közéleti irodalmi lelkendezésben mintha egy kis józanodás is jelentkeznék: kezdik a dolgokat függetlenebbül, önmagukért nézni. Akárhogy lesz is, meg kell kezdened komoly irodalmi karrieredet...” –

írta egy Szegei Pálnak címzett levélben 1942. augusztus 30-án Szabó Lőrinc.¹ Szegei Pál, a címzett, ekkor éppen sokat vegzált karpaszományos örvezető, a levelet tábori postával kapta meg, szeptember 10-én, az orosz fronton, valószínűleg Sztarij Oszkolban, közel a 2. magyar hadsereg számára rövidesen végzetes Don-kanyarhoz.² Szabó Lőrinc sorai és a többi tábori postával küldött és szerencsésen megmaradt levél bizalmas szakmai és baráti kapcsolatra utal. A biztató szemrehányás még egy levélben megismétlődik, igaz, ezt nem a költő barát, hanem annak felesége, Nagyklára írja:

„Olyan érdekes, hogy maga milyen szorgalommal olvassa ott kint is a verseket! Nekem ez nagyon tetszik. Egyik levelében kimerítő tanulmányt írt Lőrinc költészetéről. Az is nagyon tetszett. Látja, talán most, ha majd már itthon lesz, jobban fog tudni írni. Nagyon nagy kár, hogy oly sok minden magában rekedt. Megcsinálja a vázlatokat, az előtanulmányokat s mikor rákerülne a sor, nem írja meg. Nagyon, nagyon sajnálom, és sehogyan sem akarózik nekem abba beletörődnöm, hogy maga nem váltja be azt a sok mindent, amit vártunk magától. Nem hiszem, hogy olyan nagyon tévedhettem volna valakiben. Ugye, Pali, fog még írni, s komolyan

¹ A levél a Szegei család, illetve Kiss Ferenc kéziratgyűjtő és antikvárius birtokában van. Közölve: Szegei Pál: *Játék és lelkiismeret. Válogatott írások*. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Széchenyi Ágnes. Budapest, Argumentum – Philobiblon, 2001. 363.

² Sztarij Oszkol: város Voronyezstől, illetve a Don folyótól kb. 100 km-re.

dolgozni, amint Pesten lesz újra. Annyi mindent kellene megírni már valakinek. Olyan sok probléma nincsen elintézve, de még csak elkezdve is alig. Annyira mindent csak népi alapon néznek ma az ún. esztétikusok, hogy az kimondottan elszomorítja az embert. Kellene valaki, aki az igaz művészetet nézi csak, és ért is hozzá, és ki is tudja magát rendesen fejezni. Legyen szíves, ráérő idejében írjon most is, ott is. Minden percért kár, hiszen maga, Pali sokat mulasztott. Látja, látja Palikám, nem tudok leszokni régi rossz tulajdonságomról s még ilyen messzeségből is tudom szidni magát. Szeretetből történik, azt maga úgyis tudja!”³

Azért idéztük a művészi kérdésekben aligha autentikus feleséget is hosszán, mert bár Szabó Lőrinc gondolatait „ismétli”, talán fordulatait is, de szenvedélye ketszerezi a gondolat, az értékelés súlyát.

De ki is a címzett? Ki Szegi Pál, a be nem váltott reményekért dorgált-bírált, becsült barát? Szabó Lőrinc azt is tudatja róla naplójában, hogy 1945 kora nyarán, az üldöztetések kezdetén munkássága összegzését mint „ítélet-végrehajtóra” – Kardos László és Illyés Gyula mellett – Szegire akarta bízni, mert „olyan sokat tud, olyan kitűnő tehetség és barát”⁴ Szabó Lőrincné is sokszor említi szeretettel férjével váltott leveleiben és saját önéletrajzában, mint aki mindig jó volt mindkettőjükhez.⁵ Hosszán megemlékezik róla a *Minden versek titkaiban* Ascher Oszkár is, mint olyan barátról, akivel együtt eszmélt ifjúkorában, a 20-as évek derekán.⁶ Hivatkozik Szegire számos irodalomtörténész, Szabó Lőrinc monográfusa, Kabdebó Lóránt, a monumentális József Attila életrajz közismert kötetében Szabolcsi Miklós,⁷ az avantgárdról író újvidéki Bori Imre,⁸ a Kassák-kutató Csaplár Ferenc⁹ és viszonylag újabban például a költő monográfusa, Aczél Géza,¹⁰ M. Pásztor József,¹¹ Tasi József,¹² és néhány művészettörténész, többek között Pataki Gábor

³ Szabó Lőrincné levele Szegi Pálhoz, 1942. szeptember eleje. *Játék és lelkiismeret*, 363.

⁴ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz. Napló és védőbeszéd 1945-ből*. Budapest, Magvető, 1990. 45

⁵ *Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*. Budapest, Magvető, 1989; *Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1945–1957)*. Budapest, Magvető, 1993. (Mindkét kötetet Kabdebó Lóránt rendezte sajtó alá, írt hozzájuk bevezető tanulmányt és jegyzeteket.)

⁶ Ascher Oszkár: *Minden versek titkai: életrajzi regény*. Budapest, Szépirodalmi, 1964. 98–112.

⁷ Szabolcsi Miklós: *Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése*. Budapest, Akadémiai, 1963. 560. (Szabolcsi Miklós itt a *Magyar Írás*-beli publikációi alapján „finom formaművész”-nek nevezi Szegit.) Uő: *Érik a fény. József Attila élete és pályája 1923–1927*. Budapest, Akadémiai, 1977. 148, 149, 721. (Ugyancsak színvonalas publikációit említi a *Jel* és a *Magyar Írás* c. folyóiratokban.)

⁸ Bori Imre: Hozzászólások a magyar avantgarde kérdéseihez. In: Bori Imre huszonöt tanulmánya. Újvidék, Fórum, 1984. 74, 332.

⁹ Csaplár Ferenc: *Kassák körei*. Budapest, Szépirodalmi, 1987. 35., 82., 113., 116., 121., 127–128.

¹⁰ Aczél Géza: *Kassák Lajos*. Irodalomtörténeti Könyvtár 42. Budapest, Akadémiai, 1999. 122, 320.

¹¹ M. Pásztor József: *József Attila műhelyei. Lapok, szellemi és irodalmi csoportosulások*. Budapest, Kossuth, 1975. 144, 176, 239, 258.

¹² Tasi József: *József Attila könyvtára és más tanulmányok*. Budapest, Ecriture Kiadó, 1996. 76.

és György Péter az Európai Iskoláról írt monográfiájában,¹³ vagy a karikatúra történetével foglalkozó ismeretterjesztők. Tasi József egyenesen azt mondja, József Attila a *Nyugaton* az első teljes értékű pozitív elismerést Szegi Páltól kapta a *Nagyon fáj* megjelenésekor.¹⁴

S vajon jogos volt-e Szabó Lőrinc biztató-felszólító szemrehányása tizenöt év múltán, 1958-ban Szegi élete lezárulása pillanatában is? Félben maradt pálya volna – a gyakori hivatkozások ellenére – Szegi Pálé? Mi a teljesség mércéje? Az önálló, a könyvespolcon megálló, onnan bármikor levehető saját kötet, akár szépirodalomról, akár irodalomkritikáról van szó? Írt Szegi több tucat, ma is hivatkozott tanulmányt és kritikákat irodalomról és képzőművészetről. Való igaz, kötete a 2001-ben megjelent *Játék és lelkiismeret* című gyűjteményes összeállításig nem volt. Ugyanakkor jelentékeny szerkesztői életművet mondhatott magáénak. Szerkesztette a *Pesti Hírlap (Képes) Vasárnapját*, a *Fényszórót*, a *Magyar Reklámot*, a *Szabad Művészetet*, a *Kisdobost* – ez a három évtizedes érték-összeterelő, érték-előhívó munka és újságírói-kritikusi jelenlét vajon nem elég teljességnek? Miért nem tette méltóvá ez a mennyiségében sem elhanyagolható életmű Szegit korábban arra, hogy legalább posztumusz köteté legyen? De nem akarunk az egyébként is orvosolt hiány miatti szemrehányással kitérni a teljesség és eredményesség kérdése elől, csak éppen korai lenne még válaszolni rá. Kövessük végig Szegi pályáját, s majd utána vonjuk meg a mérleget.

A lexikonok az alapinformációkat közlik csak Szegi Pálról. Született 1902-ben Budapesten, meghalt ugyanott, 1958-ban. Van olyan lexikonbeli kiséletrajza, amelyben a születésnapja is hibás, ezért rögzítsük pontosan – saját kezével írt önéletrajzi beadványai alapján –, hogy 1902. március 11-én született, s mint gyászjelentőjén áll, 1958. január 2-án halt meg. Tevékenységi köre az egyik lexikonban költő, kritikus, szerkesztő, a másikban „csak” kritikus és költő. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* tényként rögzíti, hogy 1937-ben *Svábhegyi elégiák* címmel verseskötete jelent meg. A korábbi kiadású *Magyar Életrajzi Lexikon* szerint a kötet kéziratban maradt csak meg. S valóban, a nagy könyvtárak (OSzK, MTA, Központi Szabó Ervin Könyvtár) katalógusai nem tartanak nyilván ilyen című versgyűjteményt, de semmilyen más műfajú, életében megjelent önálló kötetet sem. A verseskötet a család tudomása szerint sem létezik, a tévedés forrása azonban maga Szegi. 1937-ben *Az Est* egyik számában megjelent verse fölött pár soros életrajz, s ebben befejezett tényként ez áll: „verseskönyvének címe: Svábhegyi

¹³ György Péter–Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az elvont művészek csoportja*. Budapest, Corvina, 1970. 144–148. Részleteket közölnek Szegi *Vita az absztrakt festészetéről* c., eredetileg az *Embernevelés* című lapban 1947 nyarán megjelent írásából, s felsorolnak jó néhány bibliográfiai tételt Szeginek a kötet tárgyával kapcsolatban írott tanulmányaiból, kritikáiból.

¹⁴ M. Pásztor József: *József Attila műhelyei*, 239.

elégiák”. Szabó Lőrinc hagyatékában van egy datálatlan Szegi-levél, amelyben arra kéri az ekkoriban az Est-konzern kötelékében dolgozó Szabó Lőrincet, hogy „[h]a lehet javítani a leadott kurta »bibliográfián«, »Szavak 1938« helyett írd be ezt: »Svábhegyi elégiák 1937«. Ezt a kis gyűjteményt ugyanis valóban decemberben, 25 példányban (különlenyomat) el fogom készíttetni. Mért ne legyünk egészen pontosak?!”¹⁵ S aztán a gyerekeknek szóló karácsonyi ajándékok mellé tett kísérőlevélben újabb utalás Szegitől: „Sajnos az én Jézuskám kissé elkésett és a könyv nem készült el egészen. (Majd vissza fogod adni 2-3 napra és befejezik.)” Az információ sejtetni engedi, hogy a kötet fizikai valójában, s már nem is kézirat, hanem talán korrektúra formájában elkészült. Néhány barát talán meg is kapta, ha fűzetlenül, ha levonatban is. Szabó Lőrinc hagyatékából ez idáig nem került elő. (Négy Szegi-versnek igen egyértelműen megállapítható tisztázata van az Akadémiai Könyvtár kéziratárában elhelyezett Szabó Lőrinc-anyagban.)¹⁶ De talán mégis létezik, lappang valahol, valakinél a versfüzet.

Folyóiratok, heti- és napilapok böngészésével, repertóriumok átlapozásával, a névmutatók és hagyatékok mutatói kínálta szálakon haladva állítottam össze a Szegi-pályarajz tényeit, s próbáltam meg rekonstruálni azt az irodalmi közeget, köröket, baráti együtteseket, amelyekbe Szegi beletartozott. A tanulmány nem írásainak elemzése elsősorban, hanem szinte egy szociometriai rajzolat a magyar irodalom és újságírás területéről.¹⁷ Különösen a forradalmak, az érettségi és az azt követő emigráció-választás és a nálunk különösen gyorsan lefutó, sokszor jellegzetesen nemzedéki avantgárd-összeállások időszaka alkalmas arra, hogy „megtaláljuk a valóságnak azt a sajátos, elemezhető szintjét, ahol az egyén rásimul a társadalmi tendenciára”, azaz egymásra vonatkoztathatjuk a „társadalmi tényezőre mutató statisztikai adatokat és az egyénlélektani determinációra utaló tapasztalatokat”.¹⁸ Nyomtatásban megjelent vagy kéziratban maradt művei, levelezése, a még élő ismerősök, pályatársak visszaemlékezései alapján és a család kifaggatása után rajzolom meg Szegi portréját. A „nagyok” kézíratait, nyomtatott publikációit még sokan fogják kézbe és lajstromba venni. A tévedések kiigazíthatók. De Szegi

¹⁵ Keltezetlen levél. *Játék és lelkiismeret*, i.m. 353.

¹⁶ MTA KK Ms 4692/130–133. [Pandora-anyag; ugyanítt tanulmányok tisztázatai is megtalálhatók.]

¹⁷ A szociometria a szociológiának az emberi kapcsolatok kvalifikálásával, „mérésével” foglalkozó ága, amelyet Jacob L. Moreno (1889–1974) pszichoterapeuta dolgozott ki a társadalmi szerkezetek és a pszichológiai jóllét összefüggéseinek vizsgálatára. Magyarországon Mérei Ferenc tette ismertté a módszert: *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. Az ún. kapcsolatháló-elemzés bonyolultabb, időben változó és nagyobb méretű közösségi relációk vizsgálatára is alkalmas. A hálózatelemzés képes pl. kulturális viszonyrendszerek feltárására is. Lazega, E., Bruna, M. G., et Eloire, F. (eds.): *Recherches récentes sur les réseaux sociaux et organisationnels*. Cahier de l'ORIO. Paris, Université Daphine, 2011.

¹⁸ Mérei Ferenc: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Budapest, Akadémiai, 1989. 113.

esetében minden bizonnyal a *Játék és lelkiismeret* című kötet összeállítója, e sorok írója eddig az egyetlen, aki közel minden írását elolvasta, jegyzeteit átnézte. Mint egy sűrű hálóval dolgozó halász, kiemeltem majdnem minden „halat” a vízből. De mert Szegi teljesítményének legjavát akartam felmutatni, nem titkolt késői „elégíteladás”, főhajtás szándékával, és mert a kiadók anyagi lehetősége sem végtelen, vissza kell engedni a vízbe sok „kis halat” – valószínűleg örökre. Annál is inkább, mert a Szegi-kéziratok, a hozzá írt levelek magántulajdonban vannak, nincsenek katalogizálva, lajstromba véve, a hozzáférés a birtokostól, Kiss Ferenc kéziratgyűjtőtől függ, sőt, feltehetően mozog, nem marad egyben.¹⁹

A hagyatékek kincseket rejt. Elsősorban is Illyés Gyula korai emigrációjáról ad információt, tartalmazza a Szegi és Illyés által közösen tervezett kortárs francia költői antológiai egy példányban létező kéziratos, (nem egészen?) teljes anyagát, tele Apollinaire, André Breton, Blaise Cendrars, Yvan [sic] Goll, Vincente Huidobro, Max Jacob, Marcel Sauvage, Valéry Larbaud, Tzara és mások verseinek fordításával vagy fordítástöredékeivel.²⁰ A sajtótörténeszeket is megmozgathatja Szegi pályája, mert ráirányítja a figyelmet azokra a rövid életű folyóiratokra, amelyekben Szegi, Illyés és társaik indulásukkor helyüket keresve szerkesztettek vagy ott publikáltak (*Jel, Láthatár, Magyar Írás, Lantos Magazin*, a Genthon Istvánnal és Molnár Antallal indítani szándékozott *Modern Szemle*, stb.). Az 1919 utáni magyar irodalmi emigráció természetrajza iránt érdeklődők is találnak az életműben adalékot. Ugyanígy a művészettörténeszek, aki az 50-es évek kritikátörténetére kíváncsiak.

Kassák Lajos – Illyés Gyula

Az első kör, amelybe Szegi beletartozott, az a baloldali és avantgárd vonzásában élő ifjú, valamiképpen világjavító szándékú és irodalmi vonzalmú közösség volt, amelybe az akkor Szegihez mérten szerényebb, saját tájékozódásának, elhivatásának irányáról, hevületéről még bizonytalan körvonalakat sejtő Illyés Gyula is beletartozott.

¹⁹ A pályakép szerzője még látott egy jelentős méretű fotógyűjteményt, amely minden bizonnyal az 1944-ben megszűnt (1945-ben rövid időre újraindított) *Pesti Hírlap* szerkesztőségéből való volt, benne megannyi unikális hírügynökségi fotóval. És kapott is ajándékba két Szeginek dedikált Zelk Zoltán-kötetet.

²⁰ Az antológia a *Játék és lelkiismeret* című Szegi-kötet megjelenése után került elő a hagyatékból, ott így erről nem mondhattam sokat. Azóta láttam az anyagot, fénymásolatban birtokolom is. Részleteket közltem belőle: A modern francia irodalom korai recepciója – Illyés Gyula és Szegi Pál mindmáig ismeretlen modern lírai antológiájának rekonstrukciós kísérlete elé címmel. In: *Revue d'Études Françaises* N° hors série – 2013. Tanulmányok a francia irodalom köréből Karafíath Judit 70. születésnapjára, 117–128.

A pályakép megrajzolása persze nem könnyű. Szegi viszonylag fiatalon meghalt, anélkül, hogy áttekintette, elrendezte volna papírjait, reflektált volna saját munkáira. Irodalmi pályarajzot nem írt, csak terjedelmes hivatalos életrajzokat. Megírta viszont önéletrajzi regényeit, esszéit Illyés Gyula, mégpedig nem is időrendi sorrendben, először a forradalmakról számot adó, a szereplőket nem a saját nevükön említő *Kora tavaszt* (1941), azután jelent meg a *Humok Párizsban* (folyóiratközlés 1943-tól, kötetben 1946-ban), majd a mi szempontunkból fontos, sokszor idézendő *Beatrice apródjai* 1979-ben. A *Szentlélek karavánja* címet viselő Illyés-regény, benne több szövegszerű egyezéssel a korábbi szövegekkel, de újabb kontextust is rajzolva már posztumusz jelent meg, a szöveggondozás sem az író munkája.²¹ A „regények” mindegyikének szereplője Szegi Pál, aki Illyés egykori életének meghatározó alakja volt. Idézőjelben használtuk a „regény” műfajjelölést. Illyés szövege különleges ötvözete dokumentumnak és esszének, az akkor, ott és úgy történt bizonyosságának és az összegző, rajzos emlékezet igazságainak.²²

Előzékenyen segített a feltárásban a fél évszázada halott Szegi Pál is. Megmaradt ugyanis néhány hivatalos célra szánt, de terjedelmes önéletrajza, amit vezérfonalként használhattunk. Induljunk el ezek alapján.

„Apám kisiparos volt, cipésmester. A VI. kerület egyik kis mellékutcájában volt a műhelye, melyben egy vagy két segéddel, inassal dolgozott. Anyám is a műhelyben dolgozott, ő végezte az ún. »tűzőnői« munkákat. Hárman voltunk gyerekek. Váltakozva nehéz, vagy kevésbé nehéz viszonyok között éltünk. Szüleim a gyerekeket taníttatni akarták. Az első világháború éveiben apám teljesen tönkrement, feladta cipészségét és elment az egykori Párisi Áruházba, ahol teherlift-kezelőként dolgozott. Nővérem elvégezte a kereskedelmi iskolát és leérettségizett. Engem, hogy hamarabb »kész legyek«, szintén az akkor még három éves kereskedelmi iskolába írtak. Húgom már csak három polgárit tudott elvégezni. Apám összeomlott és éveken át súlyos lelki beteg volt, hosszú ideig intézeti kezelésben. Munkaképességét többé nem is nyerte vissza, 52 éves korában, 1922 elején meghalt. Nekem házi-tanítóskodással sikerült valami kevés keresethez jutnom. Megtanultam olvasni a héber ábécét is, mert legjobban fizető tanítványomnak, egy elemistának ezt is tanítanom kellett. Közben kitanultam a cipőfelsőrész készítést és az anyám által újra megkezdett kis cipészetben dolgoztam, délután, este, sokszor éjszaka. Így is, magántanulóként leérettségiztem 1920-ban kereskedelmiből, 1921-ben – gimnáziumi különbözeti után – gimnáziumból. A »magántanulóságra« az is rákényszerí-

²¹ Illyés Gyula: *A Szentlélek karavánja*. A szöveggondozás, szerkesztés, előszó és a függelék összeállítása Száraz György munkája. Budapest, Szépirodalmi, 1987.

²² Illyést is foglalkoztatta a műfaj megtalálása, megnevezése és értékelése, ld. Domokos Mátyás: A pályatárs szemével. Válaszol Illyés Gyula. Válság, de merre? *Kortárs*, 1979/4. 611–620.

tett, hogy 1919-ben a Kommün bukása után »politikai magatartásomért« kizártak az iskolából, amelybe rendes tanulóként jártam. (Osztyáltársam volt három éven át Sándor Kálmán.)²³ A kizárási határozat megengedte, hogy más intézetben érettségit tehessek.”

Tett is. Az Izabella utcai kereskedelmi iskolában.²⁴ Híresebb tanulótársa is volt, mint az említett Sándor Kálmán. Az új helyen ugyanis a közelben lakó Illyés Gyulával együtt érettségizett. Átadjuk a szót Illyésnek, aki az 1979-ben megjelent *Beatrice apródjaiban* mutatta be – részletezően és megértéssel – ifjúkori barátját.

„Szegi is átment a maga iskolájában »diktatúrás fegyelmin«, de engedélyt kapott, hogy magántanulóként leérettségizzen. A mi iskolánkat választotta. [...] Lenézett minden iskolás tanulást. Anyja kedvéért s anyjával dacolva vállalta mégis, hogy továbbtanul. Különben jól menő cipészet vezetését kellett volna megözvegyült anyjától átvennie. [Illyés emlékezését ezen a ponton kiigazíthatjuk: édesanyja még nem volt özvegy, Szegi édesapja még élt, de beteg volt, a családfenntartás tehát valóságosan az édesanyjára hárult. – Sz. Á.] Assisi Szent Ferenc himnuszát írta újra úgy, hogy maga Kassák csak javítást ajánlott rajta. Bámultam műveltségét. Kosztolányi rábízta könyvtára katalogizálását.²⁵ A *Pardon-rovat* után ő szakított a költővel.”²⁶

A Pardon-rovat 1919 őszétől jelent meg a Milotay hetilapjából éppen ekkor – szeptember 28-án – napilappá lett katolikus *Új Nemzedékben*, Szegi tehát 17(!) évesen vagy rövidebb idő után került kapcsolatba Kosztolányival. Sőt, öntudatos ifjúként volt részese a költőnek bármilyen pusztán technikai segítséget adó kapcsolatnak, mert a szakításnak – legalábbis így sejteti Illyés a Pardon-sorozat felemelésével – világnézeti okai voltak. A Kosztolányi-szakirodalomban nem találjuk a fiatal, még majdnem gyerek Szegi felbukkanását, okunk még sincs kételkedni benne, hiszen Illyés is utal rá. Szegi koraérettségét több tény is alátámasztja. A jellemzéshez azt is hozzáilleszti Illyés, hogy Szeginek már akkor „kiadásra kész versgyűjteménye” volt. E kötet összeállítójához eljutott kéziratok illetve varián-

²³ Sándor Kálmán (1903–1962) író, újságíró. Diákként galileista volt, 1920-ban rövid időre Bécsbe emigrált. Itthon illegális szocialista tanulókört szervezett. 1926-ban a párizsi École des Hautes Études Sociales hallgatója volt. A *Nyugat*, a *Pesti Napló* és a *Népszava* közölte írásait. Felesége Thury Zsuzsa volt. 1953-ban Kossuth-díjat kapott.

²⁴ Az Izabella u. 46-os szám alatt működő, 1916-ban alapított Báró Wesselényi Miklós Fiú Felsőkereskedelmi Iskola. Nevesebb tanulói voltak Beregi Oszkár, Radnóti Miklós, Fenyő László, Maleczky Oszkár. Ma az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kara foglalja el az épületet.

²⁵ Bak Gyula vitte el Szegit Kosztolányihoz. Bak a megidézett fiatalokból álló csapat egyik tagja volt, „Nagyravágyó MA-ista és kellemetlen vegyészhallgató a bécsi egyetemen”, költő akart lenni, Szegi is felnézett rá. Illyés Gyula: *A Szentlélek karavánja*, 347, 134.

²⁶ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*. Budapest, Szépirodalmi, 1979. 134. és 136.

sok, piszkozatok, firkantások, cetlik, vázlatok megerősítik, hogy a 20-as években sok vers születhetett Szegi műhelyében. Műhely? Nem tudom. Hogy íróasztala nem volt, az bizonyos. A fiatal Szegi élet és irodalom összefüggését vallotta. Életanyagot számára szállított bőven a valóság. Méghozzá olyat, ami a Kosztolányival való „szakítást” is magyarázza.

„Már 1918-ban, az »őszirózsás« események idején bekapcsolódtam a munkásmozgalomba. A bőrösöknél működő ifjúmunkás csoportnak voltam tagja. A Kommün elején írnok lettem a Vasas szakszervezetben. Rövid ideig segéd munkásként dolgoztam a Fegyvergyárban. A baloldali »forradalmi« művészettel, azaz a Kassák *Ma* c. lapja körül csoportosult művészekkel kerültem szorosabb kapcsolatba és 1919-ben néhány fiatalemberrel megalakítottuk az »aktivista ifjúmunkások csoportját«. A csoport mindössze nyolc tagból állott, de volt pecsénymórnok és hivatalos helyiséget is kaptunk, a Műegyetem egyik szobáját. Mikor a Lengyel József, Révai József csoport szakított Kassákékkal, mi is Révaiék mellett »foglaltunk állást« és elszakadtunk a *Má*-tól.

A Műegyetem akkor a fehér jobboldaliak frissen kitisztított fészke volt. Az egyik teremben két szekrényben nagy halom elrejtett Frommer pisztolyt találtunk. Ezeket zsákba raktuk és bevittem az egész rakományt a Visegrádi utcai KMP helyiségbe. Ez április első napjaiban lehetett. Egy Frommert megtartottam és állandóan a zsebemben hordtam. A KMP-be ettől kezdve rendszeresen bejártam. Alkalmi apró munkákat végeztem, röpirat-kötegek szállításánál segédkeztem. Még május elseje előtt tagjává lettem a KMP-nek, megkaptam a tagsági igazolványt [tizenhét évesen! – Sz. Á.]. Érdemleges munkát nem végeztem. Előadásokra jártam. Megelőző évben, az »őszirózsás« időben a Galilei Kör tagja voltam és később tagja lettem a rövid életű »Márciusi Körnek«, melyet Illés Béla alapított.²⁷

A Kommün bukása után »külföldre menekültem« – bár erre semmi közvetlen komoly okom nem volt. Szántó Gyulával (Hidas Antal) és a későbbi József Attilánéval, Szántó Judittal hagytam el az országot. Gyalog nekivágtunk a Felvidéknek, s a rózsashegyi gyárban próbáltam munkát vállalni. De ott, az oda is magammal vitt KMP igazolványt egy házkutatás alkalmával a rózsashegyi rendőrség megtalálta a holmim között és Szántó Gyulával, öccsével és Szántó Judittal együtt lefoglaltak s pár napig a rózsashegyi katonai fogházban tartottak, ahonnan Pozsonyba vittek és kiutasítottak az országból. Mégse hagytuk el Szlovákiát. Pozsonyból a Szepességbe mentünk, ahol egy fatelepen dolgoztunk pár hónapig. 1920 tavaszán visszajöttem

²⁷ A Galilei kör teljes tagságáról nincs képünk, csak egy esztendőről maradt meg teljes, lakcímmel is ellátott névsor, méghozzá Csécsy Imre hagyatékában. Varga F. János [közreadó]: A Galilei kör névsora 1912-ből. *Történelmi Szemle*, 1976/1-2. 211–233. A szervezet létrejöttéről, első, háború előtti korszakáról és törzsgárdájáról ld. Kende Zsigmond: *A Galilei kör megalakulása*. Budapest, Akadémiai, 1974.

gyalog Magyarországra. (Ekkor érettségiztem le magántanulóként.) Közben bekapcsolódtam az ifjúmunkás mozgalomba: az Almássy téri szakszervezeti házban folytattuk összejeveteleinket.”

Az érettségiző időkről részletesebben ír Illyés emlékező esszéregényében. Az iskolában és a körülötte kialakuló csoportban találkozik Illyés először művészi ambíciókkal. Szeginek, mint írja, „kiadásra kész versgyűjteménye volt”, ő volt a csoport akkortájt legtöbbet emlegetett tagja, társaságát „ultramodern vitakörnek” nevezi.²⁸ „Szegi udvari szobájában”, annak „elnyűtt díványán” olvassák és értelmezik Kassák új, Tzaránál „talajközelibben korszerű” verseit.

Szeginek saját kis könyvtára is volt az eredetileg cselédszobának készült helyiségben, Illyés elbeszélése szerint.

„Szegi úgy is szerette a könyveket, hogy örömet vett tőlük már a tapintgató ujjai-
val, a távoli pillantásaival. Mennyezetig nyúló, frissen gyalult polcokon gyönyörű
rendben sorakoztak. Abban a keskeny kis udvari szobájában. Örömet sugároztak
azok a könyvek és füzetek azzal is, hogy: csupa ritkaság. Az avantgarde legújabb
művei. Németek, svájciak, főleg a Sturm kiadványai közül. Nem volt illendő köl-
csönkérni, elcipelni őket ebből a *szentélyből*, arról az *oltárról* [kiemelés – Sz. Á.].
[...] »Jött valami k i n t r ó l?« – megvolt az ürügy is a bekopogtatásra. [...] Faltuk
az emigráns lapokat. Azokban volt a színarany igazság, minden kis hírükben. Csö-
pögvén, fröcskölvén a hazaiak minden szavából annyi tudatos tömény hazugság és
kongó alpáriasság.”²⁹

A külföldi könyvek a jegyzetekben már említett Bak Gyulától érkeztek, akinek apja magas rangú tisztviselő volt, ki sem nyittatták a családdal a bőröndöket.

„A csalódás (a becsapottság), az úttalanság (már eszménytelenség) lelkiállapotát, a szellemiség káoszát (a röhögni való tragédiát) emberibb (melegebb, gyermekibb hangon fejezte ki; szélesebb körű hatással.”³⁰ Szegi, írja Illyés, „már a *Tett* első számától fogva várta Kassákéktól ezt a művészetten túli kifejeznivalóját a művészetnek. A csoport legígéretesebb tagja akkor Kassák mellett [...] Rozványi Vilmos volt.³¹ Ajkainak húsával is izlelte Szegi, ahogy még utcai kószálásunk közben bele-bele-

²⁸ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 136. és 570.

²⁹ Illyés Gyula: *A Szentlélek karaványa*, 134.

³⁰ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 320-322.

³¹ Rozványi Vilmos (1892–1954) író, újságíró. A *Nyugat*, *A Tett* és a *MA* közölte verseit. Egyetlen verseskötete *Virrasztó* címmel 1920-ban jelent meg a Táltos kiadásában, a könyvről a *Nyugat* is közölt kritikát. Az *Új Nemzedék* és a *Képes Krónika* munkatársa, szerkesztője volt, utóbb kommersz regényeket írt.

szavalt a szélbe, a csapó esőbe: *Rozványi, a Tompa utcában / Nem fog butykoson tönkremenni. / Rozványi a Tompa utcában / Szent írás-patak akar lenni!* Mint minden költő. Olyan pályakezdő fogadkozás volt ez, mint a *Mesteremberek* vagy a „mégiscsak száll új szárnyakon a dal. Tele voltunk mi magunk ifjonti fogadkozással; kívánczozott ki belőlünk a pályakezdő hittevés.”³²

Illyés szövege az önirónia és a megmosolygott, mégis komolyan vett pátosz elegye. Magát le is választja Szegitől és részben az avantgárdról, abban az értelemben okkal, hogy neki magának még kísérletei sem voltak. „Kishitűségemre ismét csak azt a magyarázatot – és vigaszt – találtam, hogy lassan bomló virág nálam a szellem” – írja akkori magáról.³³ Felnézett Szegire, akinek „abban az időben már – mert olyan koraérett lett szellemileg – nem barátság kellett, hanem közönség.” De észreveszi, – persze inkább utólag – hogy versei utánzatok, német dadaistáktól a franciákig terjedő skálán. „Az avantgarde akkor lett közhasználatú. Nem volt olyan előcsapat, amelytől ne reméltünk volna térnyerést. Szegődött nyomukba maga Szegi is, újabb és újabb, tehát más és más verseivel.”³⁴

Nemcsak az ifjúmunkás mozgalomba kapcsolódott be a költő Szegi, mint írja idézett önéletrajzában, a művészeti élet szervezésének ambíciója is fűtötte. A Magyarországi Magántisztviselők Szövetségének Eskü [Március 15-e] téri nagytermében rendezett előadóestet „az új művészet propagálására” 1921. szeptember 6-án. Nem túlzás azt állítani, hogy Szegi volt az est motorja, mert a megmaradt műsorlapon hatszor szerepel a neve. (A bevezető kiselőadást ő tartotta, Ivan Goll versének, „Az isteni orgoná”-nak fordítójaként, Kurt Heynicke és Sigbjørn Obsfelder két-két művének tolmácsolójaként mint fordító és felolvasó is, Urzidil énekének fordítójaként is látjuk a nevét. A műsorlapon szerepel Assisi Szent Ferenc himnusza is, amit Németh Antal, a Nemzeti Színház későbbi igazgatója szavalt. Ezt a műsorinformációt és Illyés esszéregényének idézett részletét összevetve azt gyanítjuk, hogy ez az előadott himnusz is az ő, Kassáktól is dicsért „újrairása” lehetett. A kis plakáton mint fordító szerepel Raith Tivadar, aki ebben az évben, 1921-ben alapította meg a *Magyar Írás* című folyóiratot.³⁵ Ebben Szegi is publikált, többek között éppen Heynickéről, megemlítve írásában Obsfelder nevét is. Raith kilenc évvel volt idősebb Szeginél, két kötetet már megjelentetett

³² Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 323.

³³ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 382.

³⁴ Uo.

³⁵ Raith Tivadar (1893–1958) közgazdász, író. Egyetemi tanulmányait Párizsban végezte, 1921-től 1927-ig szerkesztette az avantgárd *Magyar Írást*, annak megszűnte után eredeti végzettsége területén dolgozott. Erdély visszacsatolása után egészen 1948-ig a kolozsvári tudományegyetem ny. r. tanára volt, az irodalomtól megcsömörlötten Rajty Tivadar néven működött. Informatív nekrológját ld. *Magyar Nemzet*, 1958. február 27.

(*Alkonyi szimfónia*, 1914 – versek, *Páris–Liége–Trencsénteplicz*, 1917 – novellák). Szegi hagyatékában szerepel a *Saint Merry muzsikusa* című Apollinaire-vers két fordítása. Az egyik azonosíthatóan Szegi kézírása, a másik kézírásos fordítás Raithé, legalábbis az ő neve alatt jelent meg a vers a *Magyar Írásban*.

Irodalom és élet szorosan összefonódik ebben a társaságban is, a Raith köré csatlakozó fiatalok is azt akarták, hogy a líra az emberi közösség kollektív megnyilatkozásává váljék. Eszme és megvalósulás persze nem fedték egymást, a tételt a művészet nem igazolta. De a kor tele válaszkísérlettel, kiáltvánnyal, manifesztummal, szándéknyilatkozattal, itthon és külföldön. Mert a válságfilozófiák keletkezésének korát éljük. A háború nyomán végleg eltűnik a világból a biztonság. A két magyarországi forradalom – bár nem egyedülálló, volt ilyen Bécsben, Berlinben is – csak a ráadás. A „gyerekek” ez utóbbiakról tudnak inkább, erről van saját tapasztalatuk. 1917-ben Spengler megjelenteti *A Napnyugat alkonyát*. A hanyatlás folyamatát az érettségizők még kevésbé érzékelik, a végállapotot annál inkább. Illyés szavával az ugar inkább ingovány, „a történelemnek egyik legszomorúbb posványa”. A veszélyérzet valós a számukra. De tele vannak romantikával is. Illyés a vörös segélyt hordja szét, a tanárát, Varjas Sándort próbálja Vácról megszöktetni. Szegi pisztolyt szerez, aztán szökik. A kockázat kéje tüzeli őket, a „végzetmegvető és sorskihívó bátorság”. Erkölcsi törvényük az „érzelmi lovagiasság”, ahogy Illyés jellemzi magukat több mint fél évszázad múltán.³⁶

Azt írja Illyés, „vitaszokratátusul” szót ejtett – az ő utólagos szavával – „szalma-ceséplésünkben” arról, hol van a művész helye a társadalomban. A beszélgetésben ő, Szegi és Markos György vettek részt. (Az ugyancsak 1902-es születésű Markos Györgyről, a híres 1941-es antifasiszta *Népszava*-szám egyik szervezőjéről, a Sopronkőhidát megjárt ellenállóról, egyetemi tanárról lesz még szó, Szegi az ekkoriban már e társaság tagjaként is gyakorta emlegetett nővérét, Markos Erzsébetet vette el feleségül.) Szegi és Markos felszólította Illyést, foglalja össze nézeteit az általa felvetettekről. Az összefoglalás a nyilvánosság előtt történt, két szokásos közéleti színhelyük, a szabómunkások szakszervezeti helyisége az Almássy téren vagy a magántisztviselők Eskü (Március 15.) téri terme jöhetett szóba. A problémától „már a futuristák óta [zúgott] az egész kelet-európai szellemi világ”, írja Illyés. Az individualista és kollektivista futuristák mentén oszlott ketté a művészi közeg, az egyik vezérlőpálcát Marinetti, a másikat Majakovszkij tartotta. Kassák „még tétovázott, de remek szeizmográf idegzetének sugallatára már kalapálgatta-kerekítette a korszak szép faanyagából a maga vaskarikáját, a kollektív individuomot”.³⁷ Normai Ernő – ez is jellemző volt nemcsak a személyre, a korra

³⁶ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 26, 20.

³⁷ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 332.

is – állásfoglalást követelt. Az előadásról – és korabeli (vagy utólagos?) nézeteiről, a Petőfivel operáló belső monológáról az emlékező esszében olvasni, csak jelezzük, hogy ez is a képviseleti irodalomról szóló vita egyik parányi epizódja, s talán Illyés alakulásához is fontos ceruzavonás.

Illyésnek erős láttató, átélést segítő képessége van: meggyőzően tudja sugallni, hogy amit hatvan év távlatából ír, az akkor és ott, úgy volt. Egyszerre naplószerű leíró és analitikus értekező próza, amit csinál. Ahogy saját munkája szándékáról mondja: „föladatomul érezvén, hogy egy korszaknak, egy korosztálynyi időnek valamiféle lényegét sajtoljam ki.”³⁸ Lenyűgözi az olvasót, ahogy megismeri ennek a társaságnak az életkörülményei, kispolgári-proletár környezete és elhivatottság-tudata közötti óriási ellentétet. A sors szűkössége az egyik oldalon, nemcsak a történelem lehetőségeit nézve, de saját egzisztenciájukat illetően is. A másik pólus az egyetemes tájékozódás égboltja. Egy időben három baráti kör felé vihetett a vonzalom. Weszely társasága volt az egyik, a Terézváros és Erzsébetváros középjövedelmű kereskedő- és hivatalnok családjainak gyerekei tartoztak ide. „Részt vettek a diktatúra diákmozgalmaiban (figyeljünk, Illyés milyen finoman szövi az egyidejűnek szánt szövegbe az utólagos minősítést, a kritikát – Sz. A.), sőt néhányan már a Galilei körben jutottak némi szerepléshez. A szocializmus tudományos, a mozgalom mélyreható történelmét ekkor kezdték – már titkos irodalomként – megismerni és megvitatni. Szülői tanács és fegyelem visszaultette őket az iskolapadba. Készültek valamennyien »polgári« pályára, de még szakmájuk buzgó elsajátítói sem polgári társadalomban akartak pályafutást, hanem hűségesen az eszmélődésük szerinti eszményiben.”

Ebben az eszményi világban Szegi körének tagjai művészi pályán kívántak a köz javára lenni. Forradalmian akarták segíteni a közjót: a művészet minden forradalmi kísérletével. Akár Weszelyék körében, nagy hitele és kereslete volt a tiltott – a külföldről becsempészett – kiadványoknak.³⁹ Weszely Lászlóval a Galilei-körben ismerkedett össze Illyés, az októberi forradalom előestéjén. (Itt találkozott egyébként az igen fiatal Ignótus Pállal is.)

A harmadik csoportféle Lusztig Imrééknél találkozott.⁴⁰ Őket, beszélgetéseiket „nem a tudásszomj, hanem a tettvágy pezsgette.” Rivális, de baráti iskolatársi kör volt ez a három, s mindnyájan bejáratosak Varjas Sándorék „mindig nyílt” lakásába. Varjas 1918–19-ben fontos szerepet vitt. A Károlyi-kormányban az Országos Ismeretterjesztő Bizottság tagja, a Tanácsköztársaság alatt a Közokta-

³⁸ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 224.

³⁹ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 138–139.

⁴⁰ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 139. Lusztig Imre egy napon született Illyés Gyulával, 1994-ben halt meg New Yorkban, ahol az *Amerikai Magyar Szó* szerkesztője volt. Egy rövid írással szerepel az 1984-ben megjelent, Illyés özvegye szerkesztette *Illyés Gyula emlékkönyv*ben is.

tásügyi Népbiztosság tudományos propagandaosztályának vezetője és egyetemi tanár. A fiatalok mágnese, aki már 1911-ben könyvecskét írt Freud álomfejtéséről, az értéktöbblet és a profitrátáról, kiadta Marx és Engels életrajzát.⁴¹ Varjast emigrációja előtt a fiatalok – *Beatrice apródjai* közül néhányan, Illyés vezetésével – próbálták meg kimenteni Vácról, valahogy úgy, mint egykor Török Bálintot gyereke és barátai. Az akció nem sikerült, Varjas végül a Szovjetunióba került, s ott is halt meg.

A baráti társaságok indítéka és célja közös volt. Nem Illyésé az egyetlen visszaemlékező beszámoló. Adjuk át a szót Beatrice egy másik apródjának, Normai Ernőnek, aki ezzel az Illyésre utaló címmel írta meg – egyébként Fejtő Ferenc inspirációjára – emlékezését. „Mindannyian a humanista szocializmus valamilyen, bár egymástól különböző elméletét vallottuk magunkénak [...] A rendszer gyűlölete, megvetése reméltük, lehetővé teszi a közös akciót.”⁴² Arról, hogy mi legyen a közös akció, egyéniségük, vérmérsékletük, intellektuális beállítottságuk alapján sokat vitáztak. Művészeti föllépés, esztétikai vita vagy politikai megmozdulás? Ez utóbbit szinte lehetetlenné tette a politikai reakció. Baloldali erőszak, megfélemlítések, különítményesek, terrorcselekmények, internálások, politikai gyilkosságok – ezek a köz- és magánélet kulcsszavai. Kassák – akinek szerkesztősége osztozott a párttá alakuló kommunistákkal a Visegrádi utca 17. egyik lakásán – már két évvel a Tanácsköztársaság hatalomátvétele után megírta a *Ma* nevezetes vezércikkét az első percétől a sírba tartó forradalomról.⁴³ A közismert regény, az *Édes Anna* – évekkel később, 1926-ban – szintén érzékletesen és érzékenyen mutatja a kommün és a következmények arcát. A Szellemi Termékek Országos Tanácsa a Közoktatásügyi Népbiztosság döntése alapján a *Nyugatot* és a *Mát* jelölte ki hivatalos szépirodalmi folyóiratnak. De a Tanácsköztársaság végül megtagadta a *Nyugatot* is. Amit Tisza István (és Lukács György) nem tett meg, megtette Pogány József „drámaírói vérszomj”, feltehetően személyes sértettsége okán.⁴⁴

⁴¹ Varjas Sándor (1885–1939) filozófus, tanár. 1918-ban nevezték ki egyetemi tanárnak. Szociáldemokrata volt, sokszor vádolták hazafiatlansággal. A magyaron kívül nyolc nyelven beszélt. 1918-ban az Országos Ismeretterjesztő Bizottság tagja. 1919-ben átlépett a kommunista pártba, dolgozott a Közoktatásügyi Népbiztóságon. A forradalmak után letartóztatták, tíz évnyi fegyházbüntetésre ítélték. 1920-ban került fogolycserre keretében a Szovjetunióba, ahol egyetemi tanár volt. A szovjet tisztogatások áldozata lett. Az Illyés által idézett művek adatai: *Az álomról. Freud álomelmélete*. Budapest, Atheneum, 1913; *Marx és Engels életrajza a XIX. század szocialista mozgalmainak történetével kapcsolatban*. Budapest, Közoktatási Népbiztosság, 1919;

⁴² Normai Ernő: *Beatrice egyik apródja*. Budapest, Magvető, 1987. 38.

⁴³ A magyarországi aktivisták: 1919. március 21. *Ma*, VI. évf. 5. sz. [1921. március 15.] 54.

⁴⁴ Gál István: Babits legtevékenyebb korszaka. Babits a 133 nap alatt. Tények és adatok. In uő.: *Babits Mihály. Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*. Budapest, Argumentum – Országos Széchenyi Könyvtár, 2003. 277.

Szegi ekkor már egy – érettebb – másik körbe, Kassák körébe is tartozott. „Előbbre” járt a pályán, mint aki verseit még magában hordozta, nem osztotta meg másokkal kezdeményeit.⁴⁵ Szegit már költőként tartotta számon a kis csapat. „...született fölényéhez tartozott, hogy érdeklődésem első szavaira [...] megmutatta a verseit. Szép írása volt. A kékkockás nagy ív papiroson már a szemet is megnyerték a lila tintával gondosan letisztázott ódák.”⁴⁶ Koraérett fiú volt, s volt, akiben ez a koraérettség visszatetszést keltett. Normai Ernő ellenszenvesre festi a 70–80-as években papírra vetett Szegi-portróját (Tegyük azonban hozzá, soha többet nem találkozott a későbbiekben a két együtt lázadó fiú, tehát csak az ifjúkori emlékek motiválták Normait).

„... az Adonis mindenki előtt elárulta önimádatát. Hitt önmagában, sokkal jobban és másként, mint a többiek. Mindenki elhitette tehetségét. Költőnek deklarálta magát, és ezt akkor már Illyéssel is elfogadtatta. Éles eszű fiú volt [...] Önzésének, egocentrizmusának nagyságát csak nagy néha ismételtetett mottójával lehet jellemezni: »Ami jó Szegi Pálnak, az nem lehet rossz; és ami rossz Szegi Pálnak, az önmagában véve is rossz kell, hogy legyen.« Talán mottójának ez a második fele hozta közénk, hisz az ellenforradalmi időszak a keresetét házmesterkedéssel kiegészítő szegény suszter fiának sem igen nyújtott lehetőségeket.”⁴⁷

Normai nem volt művészlélek, nem vehető zokon tőle, ha a pályakezdés lélektanához nincsen kulcsa. Illyésnek azonban van. Illyés tudja is, utólag persze, hogy az induló nyegle és kirekesztő. Hittel, túl nagy önhittel leszólja a megelőző korszak értékeit, hogy aztán a könyörtelen kinyilatkoztatásokkal teli indulást általában mindenki levetkőzze. Normai emlékezését kiegészíti Illyésé, egyúttal „emlékeztetve” is Normait saját akkori vélekedésére. Illyést idézzük, a jelenetnek Szegi és Normai a szereplői:

„Esti kószálásra összeverődött társaságunk el-elkanyarodott az írók és művészek látogatta nagy kávéházak elé. Elálldogáltunk [...] dadaista fölényünkből ugyancsak lefitymálva még a föl-fölsimert hírességeket is. Szegi és Normai (aki szociológusnak volt átpártolóban) áporodott akváriumot látott, nem díszhalakkal vagy ritkaságokkal, hanem morzsáért tátogó, egymást lökdöső, szomorú és nyálkás mocsári pontyokat.”⁴⁸

⁴⁵ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 266.

⁴⁶ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 263.

⁴⁷ Normai Ernő: *Beatrice egyik apródja*, 43.

⁴⁸ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 328.

Illyés nem azért megértő a tizennyolc éves Szegivel, mert kettejük viszonyát az idő megfordította, mert az esztétikai teljesítményt tekintve sokszorosan túlnőtt Szegi Pálon, hanem mert tudja, miről van szó. Verseit is értette.

„Az elbukott ügy mellett tettek hitet, a Menschheitsdämmerung költőinek embersírató lendületével. De Ady átkozó-áldó ragaszkodásával a magyar földhöz. A költészetben nincs hálás tanítvány. Legkevésbé fiatalkorú. A mester kirívó vonásait veszi át, s így akaratlanul torzképet nyújt arról a maga olvasóinak. A fiatal Szegi verseiben szakaszonként megjelentek a vitorlások, a hajók, a bárkák, a folyók, erek, lápok, a tenger: Ady kedvenc képei. Hatásosan, de túlzottan. Magyarország vízrendszere nyugtalanítóan fjordszerűvé vált. A lírai szenvedély éppily túlfokozottan lobogott bennük, akár az istenkeresés (az istenhiány), akár a hazasíratás (hazahiány) élesztette. Egyik hosszú versében többször refrénként jelent meg ez a sor, mindig elevenre tapintva, főleg, mikor élőszóval hallottuk: *Uram, Uram én itt akarok maradni, / a szent magyar vízen!* Szegi sóvárogva vágyott Bécsbe, s onnan minél előbb Berlinbe. Azt tartotta a modern szellem európai fókuszának. A Malik Verlag kiadványaiból – főleg Kurt Schwitters versfüzeteiből – tanult németül. Egyikőnknek sem jutott eszébe, hogy a fenti sorok – s a hozzá hasonlók – ezzel bármi ellentétben vannak. A virtuális Magyarországról szólt a vers.”⁴⁹

Szegi fogalom volt. Tekintély.

„... mindenütt megelőzte a híre, a hírneve. Művelt és tehetséges. Tájékozott és máris sikeres. Folyóiratokkal, írókkal volt kapcsolata. Szerencsésen támogatta mindezt külseje. Ovális, barnás arc, magas, domború homlok, hullámosan hátravetett fekete haj: mint Byron és Shelley az idealizált lírikusok arcásain. Nyúlánk, magas termetét magányos útjain egy kicsit kacsáza vitte. De nála ez is a rendkívüliség jegye volt, a lángelméjűség egyéni jegye.”

Ami a külsőségeket illeti – már amennyire ez külsőség – fennmaradt egy fotó kettejükről, Illyésről és Szegiről. Az *Illyés Gyula élete képekben* című kötet publikálta, a könyv szerint 1918 táján készült.⁵⁰ (Megítélésünk szerint, a fenti életrajzi tények ismeretében inkább később, a 20-as évek elején.) Két ifjú félprofil. Mindkettejüknek dús a haja, okos a tekintete. Illyésé még talán dacos is. A viselet

⁴⁹ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 264.

⁵⁰ *Illyés Gyula élete képekben*. Budapest, Gondolat, 1982. 62.



*Illyés Gyula és Szegi Pál mint Kassák követői
(Szegi András tulajdona)*

Kassákot, a példaképet utánnozza: magas nyakú, fekete, oroszos ing. Ascher Oszkár első felidézett emlékképe is ez.⁵¹ Szegi mint Kassák „feketeingese”. Bár Illyés ellép a Kassák-bálványtól, esszéeregényében azt mondja, „Szegi társasága láthatatlanban így tekintette őt az újító Ady korszerűen újító folytatójának.” Az „így” szó az emigrációból hazaküldött himnuszra utal, amit az ifjómunkások júniusi kongresszusára írt Kassák,

s amely vers – legalábbis Illyés szerint – megint robusztussá tette alakját. A kemény – a mindenkivel dacoló – forradalmár lett, aki „szembeszállt Kun Bélával, mint igazibb proletár.” Kassák számára óriás volt, a magyarázatot – azt hiszem legalábbis – nem lenne szabad csak irodalmi síkon keresni. Kassák a hiányzó („értelmiségi”) apafigura Szegi – és a nemzedék néhány tagja – számára.

Dokumentálható egy nem másodlagos, nem hivatkozási szálon is a Kassák–Szegi-kapcsolat. Elsőként is Szegi publikált a *Ma*-ban. Szegi hagyatékában megmaradt egy 1925-ös Kassák-levél. A levél hangja gyakori érintkezésre utal. „Napi” ügyben született, teendőkről esik benne szó. Kassák kéri Szegit, hogy Párizsból küldjön „figyelőket”, s szeretné, ha a *Ma* ügyeit a francia fővárosban a kezébe venné. Tudjuk, ugyancsak az emlékezésekből, hogy Szegi mint „könyvtáros” is működött kortársai között. Saját kötésében megvoltak neki *A Tett* és a *Ma* régi évfolyamai, s Kassák emigrációjából is érkeztek a piros betűs újabb példányok. Mindezek tudatában meglepő, hogy Szegi Pált hiába keressük a Kassák 60. születésnapjára megjelentetett, Nádass József szerkesztette – rossz magyar kifejezéssel, mert még élő alkotóról van szó, emlékkönyvnek nevezett – kiadványban.⁵² A nehezen, talán csak személyes ellenérzésekkel magyarázható hiánynak azonban van „hozadéka”. A még kaposvári gimnazista, ám ambiciózus Fodor András (akkor még Fodor Andor), az önképzőkör ifjúsági elnöke kör-

⁵¹ Ascher Oszkár: *Minden versek titkai*, 99.

⁵² *Kassák hatvanadik születésnapjára. Ezerkilencszáznegyvenbét március buszonegy*. Szerk. Nádass József. Budapest, Világosság Ny., 1947. A kötet hat emlékezőt – Bálint Endre, Déry Tibor, Lukács György, Schöpflin Aladár, Veres Péter, Zelk Zoltán – tartalmaz, akiknek nem mindegyike egyformán jogosult a közvetlen méltatásra.

kérdést intézett azokhoz, akik kimaradtak a kötetből, de akikről – joggal – úgy vélte, van mondanivalójuk Kassákról és az általa „művelt”, nevéhez is fűződő szabad versről. Fodor figyelmét Szegi Pálra Szabó Lőrinc hívta fel, az érdem, hogy a megnyilatkozásra készítő levél megszületett, Fodor Andrásé. Jól jellemzi Szegit, hogy a gimnazistának is kimerítő levélben válaszol. Alig valószínű, hogy önszántából maradt távol a köszöntő-kötettől, hiszen egyetlen Kassákot bíráló mondat nincs benne, igaz, laudáció sem. A levelet Simon Gy. Ferenc és Fodor András publikálta.⁵³

Egyelőre azonban majdnem harminc évvel vagyunk visszább. Az érettségire készülő fiatalok szavalták, értelmezték az új Kassák-verseket. S próbálgatták is a hangot. Ahogyan Illyés írja, „mi sem volt könnyebb, mint Kassák verseit utánozni. S mi sem lett nehezebb, mint folytatni. Csábítottak, de a hozzájuk simulókat megnyomorították.”⁵⁴ Séták közben pózokat öltöttek magukra. Fogadkoztak, deklaráltak tehát, a költő „szent írás-patak akar lenni!” Már idéztük a verset bővebben, de ideidézzük még egyszer a kinyilatkoztatás első felét „Rozványi a Tompa utcában / Szent írás-patak akar lenni.”⁵⁵ Rozványi Vilmost az irodalmi kánon ugyan már nem jegyzi, de akkor Kassák társa és – legalábbis mennyiség tekintetében – versenytársa volt. Cseréljük ki a vers „szereplőit”: írjunk a Tompa utca helyébe Eötvös utcát. A Terézváros sem kínált több lehetőséget, a fizikailag és idegileg összeomlott apával, mint a Ferencváros. A Csoszogi-apától és attól a világtól el akart szakadni Szegi. Miért ne hordta volna fönn a fejét?

* * *

Szegi nagyon korai verseiből, azokból, amikre az iskolás Illyés utal, csak kettő maradt fenn.⁵⁶ Az 1919-es „Ringyók kórusa” – ne feledjük, Szegi ekkor 17 éves – jelzés értékű empátiával idézi meg az utcalány-érzést. A közvetlen élmény felidézése is hiteles. De az is feltételezhető, hogy 1918–19 élménye is ott bujkál a sorok mögött. Kihívó a témaválasztás, Adytól „lopott” bátorsága, az ő felszabadító szókimondása nélkül nehéz volna elképzelni a verset. Veríték: a munkáslét fogalomköre, pénz: a társadalom mozzogója. A vers egy lendület, egy levegő, egy nagy panaszfolyam, széles és szentimentális gesztus a lezáró két sorban: „S két csillaggal a homlokunk alatt! kócos szívünk belebontjuk a szélbe.” A következő évben született a „Zsoltár”. Sokkal inkább magán viseli a kamasz élménykör jegeit, mint

⁵³ Simon Gy. Ferenc: Kassák-körkérdés egy kaposvári gimnazistától. *Somogy*, 1982/január-február, 1. sz. 5–11.

⁵⁴ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 322.

⁵⁵ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 323.

⁵⁶ Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret*, 43–44.

az előző vers. Formailag is letisztultatlan. Zsúfolt, még egy jókora képzavar is van benne („Poharamban Jézus vére tántorog”). Ady hatása ismét szembetűnő, a romantikával ellentétben álló szerelemkép forrása-előképe ő lehet. Rokon az előzővel a vers, a szerelem nem a szívek kapcsolódása, csak érzéki kívánás. Az aszfalt és a kő jobb, mint a lány, a földre bukó költőt „hús csókokkal vigasztalja”. A természet hívja, az erdők, a szaladó vizek, s – itt jelenik meg a valóság, a „gyerek” érzés. Az „Apám, Anyám eressz!” kérés a valódi, a saját élmény. A lelkiismeret, a tékozló fiú motívuma jelenik meg. Gondoljunk csak Illyés jellemzésére, hogy anyja kedvéért s ugyanakkor vele dacolva vállalta Szegi az iskolát. A tanulás jelentette az egéruat.

A kommün bukása után elmenekült, írja a már idézett életrajzi részletben. Nagyon őszinte, rokonszenves hangú verset ír: a „Kis batyuval hátamon” címet adtam neki a Szegi-kötetben, az első sort a vers élére emelve.⁵⁷ A regényes élményből született versben sok a leíró, az értelmezéshez kulcsot adó elem. Epikus bőséggel informál a körülményekről. „Útlevel nélkül, belegázoltunk cipővel az Ipolyba.” A kenyér elázott, valóságos és mesei rekvizitumok keverednek, s megjelenik a politikai vallomás is: „hitem piros rongyait elrejtettem a pogácsák közé”. A vers írója nem hős: nagyon is keserves a tapasztalat, apró szalámicsonk a hátizsákban, vacogás a könyörületes sötétben, vizes gatyák. Az égen úszó felhő formájában képzik fel a Haza – politikai – útravalója vagy inkább üzenete: egy vérbefagyott, orr nélküli és fületlen hulla úszik az égen. A vérszagú mocsár képében – gondoljunk arra, Illyés emlékeiben hangsúlyosan emlegeti a korai Szegi-versek vízrajzi motívumait – jelenik meg az otthon. Keserűen ironikus a „Szózat” üzenete: „amelyen kívül nincs számodra hely”. A kulturális és érzelmi úti csomag, ami minden magyart kísért és kíséri a két énekelt nemzeti vers képében, itt érvényét veszti. Aztán hangot vált, egy újabb műveltségi réteget emel a versvilágba, a zsoldárok hangját. Egy „híves patakban” itatják meg szívüket a „kalandorok”. Valóban azok voltak? Utóbb úgy emlékszik Szegi, hogy akkor nem is volt komoly oka a menekülésre. A vers élményének hitelén ez azonban nem változtat. És talán ez a szökés volt – hogy előregorjunk a történetben – egy későbbi irodalomtörténeti jelentőségű kapcsolat megteremtődésének előfeltétele. Szántó Judit visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Szegi Pál mutatta be őt József Attilának, miután Attila visszatért Franciaországból, 1926-ban.⁵⁸

Szegi Pál gondos, rendszerező ember volt. Egész életét végigjegyzetelte, az egy-egy íróra vonatkozó papírokat borítékokba, dossziékba osztotta. Verseit azonban nem mindig látta el keltezéssel. Tájékozási pontjaink ezért másodlagosak.

⁵⁷ Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret*, 44–45.

⁵⁸ Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket készítette Murányi Gábor. Harmadik javított és bővített kiadás. Budapest, Noran, 2005. 103.

Fennmaradt egy kötetterv 1926–27-ből, *Szavak* címmel. (S láttuk, hogy 1937–38-ban is él még benne a hasonló című kötetterv.) Az a 29 vers tehát, amelyet ezen a papíron felsorol, s amelyek közül néhánynak a kézírata megmaradt, ennél az évnél korábbi keltezésű.

De 1920 és 1926/27 között még tartogatott fordulatokat az élet.

Egy hun Párizsban

Szegi beszél ismét:

„Érettségi után beiratkoztam az egyetemre. Az egyetemen kísérletet tettünk egy legális haladó diák-csoport megszervezésére. El is készítettük a szükséges hivatalos beadványt, de a tervezetet az egyetemi hatóság (Kornis Gyula aláírásával ellátott döntésben) visszautasította [...] Ekkor egyetemen kívül alapítottuk meg a »Progresszív Diákok« csoportját és kávéházi különtermekben, majd a Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezetében tartottuk összejöveteleinket. A csoport tagja volt Markos György és Illyés Gyula is. 1921-ben, egyébként egészen jelentéktelen, súlytalan politikai munkája miatt elfogató parancsot adtak ki a csoport tagjai ellen, köztük ellenem is. (Ez volt az ún. Menczer-ügy [...]) Ekkor hamis útlevéllal külföldre mentem. Először Bécsben töltöttem kilenc hónapot, aztán kimentem Párizsba, ahol Illyés Gyula már szállást csinált számomra is. Beiratkoztam a francia KP-ba. Battignolesban dolgoztunk: »kultúrmunkát végeztünk« – az persze csak később volt megállapítható – erősen »proletkult« jelleggel. Vad expresszionista, sőt dadaista színjelölőadásokat rendeztünk stb.»

Sok új és értelmezendő információ. Először is Menczer Béla neve.⁵⁹ Egyidős Szegivel, utóbb nemzetközi híri jogtudós, történész, publicista, akinek írásait a chicagói *Modern Age* éppúgy közölte, mint a bécsi *Österreichische Akademische Blätter* vagy a párizsi *Table Ronde*. A huszonéves joghallgató, miután elhagyta Magyarországot, Illyéssel lakott egy házban sőt, egy évig egy szobában is a 9, rue Budé alatt. Az 1922-ben vád alá helyezett pesti diákok azokra hárították a rájuk olvasott vádakát, akiknek sikerült külföldre szökniük. Így lett a valóságosnál na-

⁵⁹ Menczer Béla (1902–1983) joghallgató volt, 1922-ben letartóztatták, másfél évi fegyházbüntetésre ítélték. Tíz hónap után szabadult és elmenekült az országból. Párizsban befejezte egyetemi tanulmányait. Illyésék lakótársa volt, kapcsolatba került Károlyi Mihállyal is. 1930-tól Berlinben élt, többek között Ossietzky lapjának, a *Weltbühne*nek, a *Welt am Montag*nak volt munkatársa. 1934-től Angliában élt, 1939-ben csatlakozott de Gaulle hadseregéhez, a francia felszabadító mozgalomhoz. 1946-ban immár végleg Angliában telepedett le, rangos folyóiratok állandó munkatársa lett. Az *Encyclopaedia Britannica* magyar tárgyú cikkeinek szerzője. Halálakor a *Times* is megemlékezett róla.

gyobb „hős” Illyés Gyula, Markos György és Szegi Pál. Nem legendaosztás ez az állítás, Illyés is megírta a *Hunok Párizsban* oldalain. Menczer rendőri felügyelet alatt állt, a per még folyt, de álnéven elhagyta Magyarországot.⁶⁰ Az első állomása – mint Szegie nem sokkal korábban – Bécs volt. Bécs ideiglenes állomás volt csak ebben az időben. Ott ugyanis le lehetett vetni az álnevet, menedékjogot lehetett kérni, mert létezett egy hivatalosan elismert magyar bizottság. A Polizei-Praesidium elfogadta, ha ez a szervezet igazolta valaki személyazonosságát. Ez életmentő volt ugyan, de sokkal több lehetőséget Bécs nem adott a fiatal emigránsoknak. Bécs és Ausztria ebben az időben – Kassák levele is hivatkozik erre – rendkívül szegény volt.⁶¹ Nagy volt az értelmiségi munkanélküliség, a középosztály is elég rosszul élt. Az egyetemek nem vettek fel szívesen külföldi hallgatót, félvén attól, hogy ott akarnának maradni. Menczer ott időzött egy ideig, de hamarosan világnézeti okok készítették a továbbutazásra. Az egyetem légköre és szelleme taszította. „Az egyetemen a sok Reichsdeutsch német és nacionalista érzelmű osztrák diák között 1923 táján már terjedt a Ludendorff-Hitler mozgalom” – emlékezett 1975-ben Fodor Ilonának.⁶² A vágyott úti cél ebben az időben Berlin vagy Párizs volt. Szegi Pál is az utóbbit választotta.

„Öt évig éltem Párizsban. Könyvkötő voltam először egy kis műhelyben, majd utána a »Les Petits Bonhommes« c. gyerekklap még kisebb könyvkötészetébe kerültem, melynek már én voltam a „vezetője” (összesen hárman dolgoztunk itt). A lap a francia KP által is támogatott haladó gyermekújság volt, a patronusok nevei közt nagy betűkkel díszelgett Barbusse és Anatole France neve is. Ebbe a lapba néhány magyar népmese francia fordítását csináltuk meg többen – részt vett a munkában Illyés Gyula és a később hősi halált halt Georges Politzer⁶³ is. A gyerekklap-vállalkozás tönkrement, s utána más üzemekbe álltam be könyvkötőmunkásnak. Négy évig dolgoztam megszakitás nélkül egy kismesternél, ahol minőségi munka készült és olyan megállapodást lehetett kötni a mesterrel, hogy csak délután dolgozzam. Így beiratkoztam a Sorbonne-ra és művészettörténetet, filozófiát hallgattam. Négy év

⁶⁰ A kegyetlen kihallgatásokról az egyik elszenvadó, Normai Ernő is beszámol. Ld. *Beatrice egyik apródja*, 52–65.

⁶¹ Kassák Lajos levele Szegi Pálhoz, Bécs, 1923. ápr. 19. *Játék és lelkiismeret*, 351–352.

⁶² Fodor Ilona: Menczer Béla Párizsban. *Valóság*, 1975/10. Kötetben: Fodor Ilona: *Csillagokból kopjafa*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2000. 311–341.

⁶³ Politzer György [Georges Politzer] (1903–Párizs, 1942) franciává lett magyar származású marxista filozófus. 1921-ben Bécsben találkozott Freuddal, onnan jutott ki Párizsba. A Sorbonne-on szerzett diplomát. A *L'Esprit* köréhez tartozott, igen jó barátja volt Aragon. Korai korszakában meglehetősen dogmatikusan gondolkodott. 1930-tól a Henri Barbusse és Romain Rolland által létrehozott munkás-egyetem nagy hatású oktatója volt. A francia ellenállás tagja volt, briliáns leleplező cikket írt a fasiszta ideológus, Alfred Rosenberg Párizsban tartott előadásáról. A francia rendőrség átadta a Gestapónak, kivégezték. De Gaulle őt is említette 1943. október 31-i híres algéri beszédében.

múlva megszereztem a francia nyelvtanári diplomát. Közben kapcsolatba kerültünk az akkor még »dadaista« francia költők csoportjával, Aragonnal és Eluard-ral.”

Az önéletrajz inkább a külső történésekkel foglalkozik. Vannak azonban ezen kívül is forrásaink – Illyés *Hunok Párizsban* című esszéregényének ismeretét, noha Szegi nem saját nevén szerepel benne, evidenciának tekintjük –, amelyek közelebb segítenek a személyiség éréseinek folyamatához.⁶⁴ A források Illyés visszaemlékezései, Menczer és mások visszatekintései, interjúi és elsősorban levelek. Szegi és Illyés levélváltása (persze csak akkortól fogva, amikor Szegi már itthon volt, Illyés még Párizsban), és Szegi és Frankl Sándor oda-vissza levelezése ebből a korszakból. (Frankl Sándor könyvkötő, könyvrestaurátor említésénél vissza kell térnünk az életrajz kezdeti állomásaira. Szegi nem említi korábbi iskoláját, a Lónyay utcai kereskedelmit. Frankl Sándor özvegyének visszaemlékezéséből tudjuk, férje és Szegi barátsága innen ered.⁶⁵ E szerint az információ szerint innen kellett távoznia Szeginek politikai okokból, a „diktatúrás fegyelmi” miatt. Ugyancsak az özvegytől tudjuk, hogy Frankl Sándorral együtt tanulta ki Szegi a könyvkötést, az iparművészeti iskola esti tanfolyamán, azzal a szándékkal, hogy külföldre menjenek, s hogy megélhetési forrásuk legyen.)⁶⁶ A levelezésekből két, a Szegi által röviden közölt tényeket érintő módosítást kell tennünk. Szegi párizsi tartózkodásának pontos végét nem ismerjük. Illyés döntően 1925-ös keltezésű leveleinek borítékjai már Budapestre szólnak, s bár kiderül belőlük, hogy ez ideiglenes hazatérés volt, alkalmi, noha hosszúnak bizonyul – irodalmi célú – bécsi megállóval, a *Ma* ügyeinek intézésével (Illyés versének továbbítását kérte például Barta Sándorhoz). Az 1925-ös keltezésű levelek lázasan beszélnek az irodalomról. Lázasan, mint akik élete már csak ebben az összefüggésben, regiszterben érvényes. Az sem véletlen, ki milyen alkalmi munkát vállal. Ők mindketten könyvkötésből éltek. Ez is kapcsolat az irodalommal, akármennyire közvetett is. A könyv mint tárgy is fontos, erről árulkodik az épen-érintetlenül maradt Szegi-könyvtár is. Méreteiben és tartalmában impozáns gyűjtemény volt, jelentősége Szabó Lőrinc és Szentkuthy könyvtárával mérhető.⁶⁷ (Szabó Lőrinc is fontosnak tartja feljegyezni 1945 júniusában naplójában:

⁶⁴ Utalunk itt az olyan emlékekre, mint a *Hunok Párizsban* nyitójelenete, az 1923-as Petőfi-centenárium. Az ünnepséggel kapcsolatban az ott jelenlévő magyar vezérszónok, Pekár Gyula „négy-öt kommunista siheder” az ünnepséget megzavaró ágálásáról ír naplójában. Sas Ede (szerk.): *A Petőfi Társaság ötven esztendeje 1876–1926*. Petőfi társaság, Budapest, 1926. 111.

⁶⁵ Frankl Sándorné visszaemlékezéseit fia, dr. Fraknoi Péter mutatta meg nekem 1999 szeptemberében.

⁶⁶ Megerősíti ezt a forrást Illyés is, felidézve Frankl alakját és Szegi könyvkötészeti tanulmányait. Ld. Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 475–476.

⁶⁷ Kiss Ferenc József Attila nyomait keresve jutott el a Szegi családhoz. Tasi József írta, hogy Szegi halála után egy bizonyos József Attila által olvasott és ceruzával megjegyzetelt könyv – Pintér Jenő irodalomtörténete, amiről a költő írt is – lappang. Kiss Ferenc a budapesti telefonkönyv adatai alapján találta meg a családot, annak egykori lakóhelyén.

„A legigazibb *booklore-ista* 24 órája jött meg arról a szörnyű helyről, negyedórája ült nálam, s már fel-felkelt, levett egy-egy kötetet a könyvesállványokról, megnézte, visszatette, s úgy beszélt tovább.”⁶⁸ Bocsássuk előre: a szörnyű hely a temesvári fogolytábor, ahova egy feljelentés után hurcolták el Szegit 1945 elején.)

Az 1925-ös levelekben Illyés beszámol barátjának arról, mit olvasott, kikkel találkozott, min dolgozott vagy mit tervez fordítani. Kapcsolatuk egyenrangú, erős érzelmi és szakmai azonosulással, szenvedéllyel és feltétlen emberi bizalommal. (Illyés kéri például Szegit, látogassa rendszeresen édesanyját.)⁶⁹ Mindketten őszintén kíváncsiak a másik véleményére. Szegi verseket is küld Illyésnek, az pedig levélben írja meg véleményét. És tervek, tenni akarás – minden mennyiségben. Az emigráció keserves volt. Ez nem Ady utazása volt, mögöttük nem volt küldő fél, nem volt anyagi hátterük, támogatójuk. Nem a „vad pézsmaszagok” űzték őket oda. És a hun királyért, Attiláért sem hálás nekik senki. Épp ellenkezőleg. Nem divat és nem sznobéria hajtotta őket. Nem a bohém Párizst látták, nem ismerték a szalonéletet. Nem Justh Zsigmond, nem Munkácsy, még csak nem is Rippl-Rónai vagy Vaszary Párizsa jutott nekik. Otthoni apanázból, mecénatúrával lett volna jó utazni. A kemény élet jutott Illyésnek, Szeginek és a többi „hunoknak”. Párizsba érkezésekor Illyést a magyar munkások tömegszállása fogadta be. A létfenntartásért küzdöttek. Mégsem ölték meg az irodalmi-művészeti ambíciót a mindennapok. Folyamatos volt a tanulni akarás. Illyés 1925-ben arról ír a hazatért Szeginek, hogy azért akar megszabadulni a munkától, hogy rendesen átvegye a francia irodalmat. Ha megpróbálunk az egykori viszonyokba belegondolni, hihetetlen, milyen jó érzékkel, ítélettel válogatták meg a párizsi tájékoztató pontokat: nemcsak a már „idős” Reverdy (született 1889!), hanem Marcel Sauvage, Max Jacob, a dadaizmus apostola Tzara, Cocteau, Goll, Breton, Eluard, Aragon érdeklő őket. És mellettük persze, akit a legnagyobbak láttak – ahogyan az utókor is – Apollinaire. És rögtön közvetíteni akartak a két kultúra között: fordítottak, antológiát terveztek. Szegi egész műfordítói szemináriumot tart Illyésnek egyik levelében. S bár kis túlzással egész életében fordított és jelentek is meg idegen költők Szegi fordításában, a „nagy” antológiák nem hoznak tőle átültetéseket. Nem lévén franciás, nem tudom megmondani, van-e s mi a „hiba” fordításaiban, de azt állíthatom, hogy értette a műfordítás titkát. Nem vonható ez kétségbe, különösen nem az 1957-es kiadású és tucatnyi kiadást megért teljes magyar Villon ismeretében. Ezt a kötetet – melyet Gyergyai Albert látott el bevezetővel – Szegi szerkesztette és jegyzetelte.⁷⁰ Jegyzetanyaga tudásának és

⁶⁸ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 80.

⁶⁹ Illyés Gyula levele Szegi Pálhoz, [1921.] december 11. Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret*, 334. Illyés Gyula levele Szegi Pálhoz, 1925. III. 23. Uo. 338.

⁷⁰ *Villon összes versei*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta Szegi Pál. Budapest, Európa, 1957.

egy egész élet kitartó figyelmének összegzése. Nem véletlenül idézi Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájában, ill. a kritikai kiadásban Szegi észrevételeit a költő Villon-fordításairól. (Szegi egyébként olyan jól tudott franciául, hogy a 20-as évek végén Szabó Lőrinc még vele fordította leveleit, s később is kikérte véleményét a fordításokkal kapcsolatban.) Az 1957-es kötetben Illyés fordította az „édesanyja kérésére készített...” ajánlású Villon-balladát, melynek gépirata Szegi hagyatékában megmaradt. Ezen is látni Szegi javításait, melyeket Illyés átvezetett a tisztázatba (szintén a hagyatékban). Ebben a sok újrakiadást megért gyűjteményes Villonban Szegi végigvezeti a Villon-fordítások történetét Szász Károly 108 verssorától kezdve Tóth Árpádon, József Attilán, Szabó Lőrincen, Vas Istvánon, Mészöly Dezsőn át Illyésig és Kálnoky Lászlóig. De még Faludy átköltéseit is figyelembe veszi és értékeli a jegyzetek között, noha Faludyt nem szerepelteti a válogatásban.

Mit mutat ez az 1957-es kötet? Hogy az életműnek, annak ellenére, hogy Szegi az egzisztenciális körülmények hatalma okán többször váltott hivatást, feladatot, műfajt, vannak folyamatos, évtizedeken átívelő szálai. Az egyik éppen ez, a francia érdeklődés.

És közben születnek a versek. A levelek tanúsága szerint már nem csak Szegi verseiről esik szó kettejük között. Illyés is beszámol születő verséről, a fordításairól. Feltűnő szomjúsággal várják egymás véleményét, miután Szegi hazajön Párizsból. Illyést érdekli, ami idehaza történik. Fenyő László és különösen Szántó Gyula (Hidas Antal) versei iránt tudakozódik, „érezvén magam is elég hajlandóságot szociális lírára”. Sikere van már Illyésnek is: 1925. március 21-ére, az emigráció belső ünnepére egy „Majakovszkij-költeményt” csinált, ahogy megnevezi, „Ódát Magyarhonhoz”, „melynek elszavalása után Tihanyi könnyek között jelentette ki, hogy sose hallott még ilyen nagyszerű forradalmi alkotmányt”.⁷¹

A Periszkop

Az „öreg” Tihanyi Lajos, a Szeginél és Illyésnél másfél évtizeddel idősebb süket festő is párizsi lakos volt velük egy időben.⁷² Tihanyi a *Periszkop* párizsi szerkesztője is volt. Mint Illyés leveleiből kitűnik, Szegiről „roppant jó véleménnyel van”. A *Periszkop*ban megjelent írások még inkább ismertté tették Szegi nevét, emelték ázsióját. A fizikai valójában Aradon megjelenő *Periszkop*, bár mindössze

⁷¹ Illyés Gyula levele Szegi Pálhoz, [Párizs] 1925. III. 23. *Játék és lelkiismeret*, 337.

⁷² Tihanyi Lajos (1885–1938), festőművész, a MIÉNK, majd a Nyolcak, utóbb Kassák avantgárd körének is tagja. Bejáratos volt Tristan Tzarához, akiről 1926-ban portrét is festett. A forradalmak után Párizsban élt, ott is halt meg, Károlyi Mihály búcsúztatta.

öt száma látott napvilágot, kiemelkedik a tiszavirág életű folyóiratok sokaságából. Az avantgárd vonzásában indult prózaíró, Szántó György az erdélyi magyar városban telepedett meg, már teljesen vakon, felcserélve a palettát az írógéppel, onnan indította útjára a „havi szemle új típusát”, belevonva a szerkesztésbe az ekkor Budapesten élő Szélpál Árpádot, a párizsi-budapesti Szegi Pált és Fábry Zoltánt, utóbbit a Felvidékről. A cél – mint Szélpálnak megírta – egy olyan folyóirat, amely átfogó és sokoldalú szinkron képet ad a modern *európai kulturális* törekvésekről.⁷³ Félrevezető, amit az Új Magyar Irodalmi Lexikon szócikke mond a *Periszkopról*, hogy „az erdélyi avantgárd jelentős teljesítménye” volna. Nem az értékelés jelzője téves, mert igenis komoly teljesítmény volt, hanem a helyhez kötése. Szántó György utóbb elfogadta Kádár Imre kritikáját – „Té Periszkopot szerkesztettél Aradon, ez a Periszkop mindenfelé forgott, csak felénk nem, minden képet tükrözött csak a mi Erdélyünk képét nem” – s átlépett az erdélyi mozgalom a Helikon-táborba.⁷⁴ A *Periszkop* örökségét részben a *Korunk* vette át, csak éppen már Szántó nélkül. De amit csinált, erdélyi teljesítmény így is. Legalábbis magatartásában mindenképpen, a nagyvilág úttörő gondolatainak hazahordása a peregrináció mintájára, Bölöni Farkas Sándor, Misztótfalusi Kis Miklós és Apáczai Csere János példája nyomán. A *Periszkop* nagy érdeme a kortárs értékek szemlélésében, a közvetítésben van. Párizsból éppúgy tudósított, mint Berlinből. Az egyetemes képzőművészet értékei közül megjelennek oldalain Cézanne, Van Gogh, Dürer, Holbein, Modigliani, Picasso, Kandinszkij, Archipenko, Brancusi, Klee művei. Bortnyik Sándor (itt közlik a *Zöld számár* című „mechanikus balett” szövegkönyvét és színpadképeit!), Tihanyi Lajos, Elek Artúr, Szántó György, Dienes László, Déry Tibor, Perlrott Csaba Vilmos, Kassák (Marinettiről), Kmetty János, Moholy-Nagy László, Uitz Béla, Nemes Lampérth József, Kádár Béla, Ferenczy Béni, Csorba Géza, Rippl Rónai, Szőnyi István voltak magyar „szerzői” (az idézőjelet a festők szereplése indokolja, hiszen tőlük reprodukciók és grafikáik jelentek meg a folyóiratban). Major Henrik a weimari Bauhaus-mozgalomról írt. Szegi közölt benne egy Cocteau-ról szóló tanulmányt, fordított bele Apollinaire-verset. Szélpál Árpád szervezte be Szegit a *Periszkop*-hoz. Szélpál Kassák közvetlen munkatársa volt a háború alatt és az azt követő két forradalom idején, 1918-ban a *Ma* adta ki *Tüntetés* című verseskötetét. Szegi Kassák körében ismerkedett meg vele. A Horthy-korszakban lehetetlenné tett, mert európai kapcsolataitól elvágott magyar avantgárd száalai – mint ez az érintkezés is dokumentálja – bővebben átfonták az irodalmat, mint azt még az irodalmi

⁷³ Szélpál Árpád levele Kovács Jánosnak. In: *Periszkop 1925–1926. Antológia*. Összeállította Kovács János. Bukarest, Kriterion, 1980. 445.

⁷⁴ Kovács János: Aradi kék lovasok. In: *Periszkop 1925–1926. Antológia*. 55–56.

köztudat is számon tartja. Szélpál Árpádot Kassák ajánlotta Szántó György figyelmébe. Az irodalmat forradalmasító Kassák sokkal inkább befolyásolta a magyar irodalom alakulását, mint az a felszínen látszik. Nem volt persze könnyű dolga a *Periszkop* szerkesztőinek. A lapcsinálás sem ment könnyen, már csak azért sem, mert a *Periszkop* nem tudott honoráriumot fizetni, de még nehezebb feladat volt a terjesztés. Budapesten Szélpál házalt a megjelent számokkal, és könyörgött, hogy tegyék ki a példányokat a kirakatba. Meglepő módon a Singer és Wolfner könyvkereskedés üvegablakába is sikerült kivetetni a lapot. Hiába kért kéziratot Karinthytól és Szomory Dezsőtől, sikerrel járt viszont Bartóknál, akitől így kottát is közöltek. Kodály sem utasította el a közreműködést, csak közben a *Periszkop* megszűnt. Az 1925-ben itthon tartózkodó Szegi Pált szervezte be maga helyett budapesti szerkesztőnek Szélpál, amikor ő Párizsba utazott, azzal az akkor be nem vallott céllal, hogy ott ragadjon. Egy 1978-ban írt levelében, amelyet a Kriterion kiadásában megjelent *Periszkop*-antológia szerkesztőjének írt, úgy emlékezett, hogy szerepel is az impresszumban Szegi neve mint budapesti szerkesztőé. Ezt a lapszámok átnézése nem igazolja. Tény viszont, hogy a munkát elvégezte, ha nem is túl nagy lelkesedéssel a lap iránt. Publikációs gondjaik voltak, vállalta a közreműködést: „itthon olyan siralmasak a viszonyok, hogy meg kell ragadni mindent, ahol a legkisebb lehetősége van a rendes munkának”. Alapos elemzésben számol be a még Párizsban lévő Illyésnek 1925. április 3-án az új lapról.

„Az első szám teljesen a német *Querschnitt* kópiája. A cikkek és a képek fele onnan is vétetett át. A lap nekem nem tetszik. Szélpál valami romantikus végtelen áhítattal megírt Nietzschés és Barta Sándoros prózával szerepel benne, s a *Má*-ban már megjelent néhány versfordítást vettem át Gáspártól és Tamás Aladártól (Cendrars Tornytát például). Különbösen igen gazdag kiállítású lap. Épp olyan mint a „*Querschnitt*”. Száz kép is van benne. Picasso, Dürer, Tihanyi, Pechstein, A boxolás világbajnoka, egy-két szép táncosnő fotográfiája, Jacky Coogan etc. Szélpállal beszéltem már, s megkért arra, hogy adjak néki az újabb franciákból pár fordítást. Apollinaire-t, Reverdy-t, Eluard-ot és Tzarát ajánlottam neki, úgy, hogy minden számban a jelzett uraktól 1-2 reprezentáns verset hozzon. Esetleg Apollinairerrel kezdené. Említettem néki Tzara hosszú versét, amit te fordítasz. Ez is nagyszerű lesz. Fejezd be, amilyen gyorsan csak lehet és küldd el. [...] Nem tudom, hogy érdemes é Szélpálékkal kezdeni, de itthon olyan siralmasak a viszonyok [...] Ez a *Periszkop* igen szépen nyomott, előkelő formájú lap. Meg kell próbálni vele.”⁷⁵

⁷⁵ Szegi Pál levele Illyés Gyulához, [Budapest, 1925.] ápr. 3. *Játék és lelkiismeret*, 339.

Megpróbálták. Illyés is szerepet vállalt benne, legalábbis az antológia (?)-l el neki tulajdonítja Apollinaire „A törrel leszúrt galamb és a szökőkút” című képversének fordítását. Biztos a szerzőség Tzara „Guillaume Apollinaire halálára” írt verse, Ivan Gall „Londoni tavasz”-a, Vincent Huidobro „Haj” című verse és Marcel Sauvage „Utolsó palack”-jának fordítása esetében. Saját verssel is jelen van Illyés a folyóiratban, a „Kronstadti pályaudvar” már teljesen a francia szürrealisták modorában íródott, sőt a témája is erre a „rokonságra” utal.

A Cocteau-tanulmány Szegit teljes vértetben mutatja. Huszonkét éves a tanulmányíró, s az is csak huszonhat, akiről szól. (Meg kell jegyezni, hogy a magyar Cocteau-recepció nem tartja számon Szegi írását. *Világirodalmi Lexikon*unk Cocteau-szócikke az 1914-es *A Toll*-beli fordításokat, az 1924-es bécsi *2x2*-ben megjelent négy versfordítást említi, s utána csak azt jegyzi meg, itthon főként a neokatolikus irányzat – Rónay György tolmácsolásai 1938–39-ben – tette ismertté. A Cocteau-ról szóló irodalmak között nem említik a nagyon korán született Szegi-portrét.) Krivátsy Miklós szobrainak párizsi bemutatásáról szóló írásában Szegi magától értetődően használja a nemzetközi összefüggéseket. Az expresszionizmus valódi szenzáció. Oskar Kokoschka, Marc Chagall (1924-ban van első retrospektív tárlata Párizsban), Wilhelm Lehmbruck és Pablo Picasso a mérce. Európa és Magyarország, Párizs és Budapest között természetesnek tartotta (volna) az azonos elemző értékrendszert. Fel sem merült benne, hogy a honi művészetkritikusnak más lehet a mércéje, mint a párizsinak.

Idézzük vissza még egyszer Szegi *Periszkop*-jellemezését az Illyésnek írt levélből. Szegi pályájának ismeretében sokkal fontosabb a levélrészlet, mint azt, időrendben haladva és 1925-ben megállva gondolnánk. Mások is észreveszik a *Periszkop-Querschnitt* rokonságot. Sinkó Ervin ír erről a *Periszkop* megjelenése alkalmából.⁷⁶ Új európai lap-műfajról van szó.

„A magazin, a folyóiratnak ez az amerikai típusa a német Querschnitt, Uhu, Magazin, Kokain című reprezentánsai után eljutott a magyar nyelvterületre is. [...] A magazin ma már az európai nagyvárosokban hozzátartozik az újságárus bódék, sőt a nagyvárosi utcák képéhez. A mai nagyváros a kontemplatív, a befelé forduló irodalomnak nem kegyelmez, mint ahogy az intenzív élet is ellenkezik tempójával, mert az intenzív életnek az a fontos, ami az indulás és a cél között van [...] bizonyos lassúságot, ráérést, türelmet, állhatatosságot igényel, csupa olyan kvalitást, mely a magányosság elől klubokba, gyűlésekbe, felvonulásokba, látványosságokba menekülő és mindenünnen máshova siető, napilapok között élő embernek nem

⁷⁶ Sinkó Ervin: *Periszkop*, a havi szemle új típusa. *Testvér*; II. évf. 1925. 6. sz. [június 15.]

kvalitása. [...] mi a jelentősége ennek a folyóirattípusnak? Kétféleképpen lehet látni: vagy azt mondani, hogy az irodalmat kiszorító zsurnalizmussal való harc az irodalomért a zsurnalizmus minden eszközével, vagy pedig: a zsurnalizmus eluralkodása a jelenkori irodalmon, mely – ha publikumhoz akar jutni – ezt a zsurnalizmus eszközeivel kísérli meg. [...] A magazin versenyre kel a konkurensekkel, és pedig úgy, hogy a konkurenseknek udvarol: a filmdíváknak, a sportnak és napisajtó csinálta érdekességeknek. Itt van például a Periszkop egy száma. Jackie Coogannak, a kis movizsinésznek fényképe és Jack Dempsey bokszbajnoknak egyszerre két fényképe és egy cikke is arról, hogy Tommy Gibbonst, akivel mérkőzött nem tartja gyors gondolkodásúnak, egy Mme Fernand Léger nevű hölgy fürdőkádban, és a walesi herceg egy párizsi kórházban, amint beteget látogat [...] Ez volna a csalátek, a kompromisszum a nagyobbért [...] A baj csak az, hogy itt Van Gogh és Cézanne mégse a maga szférájában jelenik meg [...] akármelyik német vagy angol magazint veszi kézbe az ember, ugyanez a sajtóságos anarchia, sokféleség, melyet nem köt össze semmi, csak a jelen, csak érdekességük a »publikum« számára. A Periszkop igen érdekes dokumentuma egy, a maga tárgyi gazdagságában, technikai tökéletességében is minden vezérlő ideától elhagyott társadalomnak...⁷⁷

Ez a jellemzés nem csak fontos sajtótörténeti dokumentum. Segíteni fog Szegi későbbi szerkesztői pályájának értelmezésében is. Ráadásul írója – Sinkó Ervin – ugyanabból a szellemi és politikai tájékozódási körből jön, mint Szegi. S előreugorva az időben, nem érdektelen már itt jelezni, hogy tőle is kapunk majd a későbbiekben Szegire is érvényes erkölcsi és lélektani magyarázatot kultúrpolitikai szerepválalása, a messianizmus motívumaihoz. De egyelőre még csak 1925-ben járunk, Szegi hazatérőben Párizsból. Még visszamegy ugyan, 1926-ban a Sorbonne-on megszerzi a tanári diplomát. Sikerült volna tanári állást is kapnia, ha kérelmezi az állampolgárságot és leszolgálja a kötelező katonai évet, azonban inkább hazajött.

A „hova tartozom?” vívódása

Végleges hazatérte után feleségül veszi az 1900 áprilisában született, azaz nála két évvel idősebb Markos Erzsébetet. Kettejük kapcsolata régi és különleges, olyannyira hogy Illyés a *Beatrice apródjaiban* külön meg is örökíti. Természetesnek hatott, írja, hogy Szeginek már élettársa volt.

⁷⁷ Uo.

„Ezt a kifejezést a köznyelv még nem használta. Fogalmát mi akkor tanultuk meg – rögtön nagy tisztelettel –, Szegi és a fiatal iparművészeti hallgató, Markos Erzsébet példájából. Hívhatták volna jegyességnek is a kapcsolatukat. Viselkedésük egymás társaságában nem a jegyeseké, hanem azoké, akik már egy életre összetartoznak, s érzelmi életük csak az ő ügyük, mert hisz már problémátlan. Magázták egymást, de úgy, mint akik között ez a meghittség melegebb foka.”⁷⁸

Markos Erzsébet ott volt Párizsban is, ha nem is öt éven át. Testvérét, Markos Györgyöt már említettük. A Markos testvérek édesapja, az otthon is reverendát viselő, az egyházat gyermekei születése után sem elhagyó⁷⁹ Markos Gyula, a *Herkó Péter* című „szatirikus társadalmi és politikai lap” alapítója, tulajdonosa, kiadója, szerkesztője volt.⁸⁰ Egy időben országgyűlési képviselő is volt. 1928-ban megszületett Szegi Pál és Markos Erzsébet lánya: Szegi Anna, aki televíziós operatőr és rendező lett. A házaspár műteremlakásban lakott a Szinyei Merse utcában, ahol rendszeresen nagy társaság gyűlt össze. 1959-ben Markos Erzsébet a rádió számára írt egy visszaemlékezést Szabó Lőrincről. Ebből, a Szabó Lőrinc családjánál megőrződött gépiratból idézünk most, hogy valamennyire jellemezzük a baráti kört és a találkozások hangulatát.

„Műtermünk [...] abban az időben a fiatal magyar irodalom, ifjú költők és ifjú kommunisták találkozóhelye, központja volt. Palit író-barátai úgy keresték fel, mint művelt, széles látókörű, biztos ítéletű kritikust, önzetlen segítőtársat. Estéknént költők olvasták fel nálunk legújabbban elkészült, vagy még be nem fejezett műveiket, verseket, fordításokat, egy-egy kifejezésen órákon át vitázva. Máskor az irodalom és politika nagy kérdésein hajnalig tartó beszélgetésekbe mélyedve. Néha borozgatva, énekelve. Egyik-másik jó barát ilyenkor ott is aludt. Leggyakrabban József Attila. Kikből is állt ez a baráti kör? Néhány név, fiatal éveim társaságának nevei felidézhetik a régi esték ízét, hangulatát: Gelléri, József Attila, Fenyő László, Illyés Gyula, Sárközi György, Lukács Lászlóék, Ascher Oszkár, Fodor József, Zelk Zoltán, Szerb Antal,⁸¹ Erdélyi József, Genthon István, Tóth Aladár, Szántó Judit, Grünwald László és Lili, Markos György, Kardos Lajos és József, Kulcsár István, Fazekas Anna, Tersánszky, Öhlmacher Anna. S ma is előttem van a kép, ahogy az ifjú Szabó Lőrinc belép, feleségével, Nagyklarával.”

⁷⁸ Illyés Gyula: *Beatrice apródjai*, 341.

⁷⁹ Illyés Gyula: *A Szentlélek karavánja*, 98.

⁸⁰ Voít Krisztina: *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*. Budapest, Argumentum, 2000. 213. Markos [Markovich] Gyuláról írja Normai Ernő, hogy „jól ismert konzervatív jobboldali újságíró” volt, akinek nézeteit gyerekei mélyen elítélték. Normai Ernő: *Beatrice egyik apródja*, 44.

⁸¹ Szerb Antallal minden bizonnyal még Párizsban ismerkedett meg Szegi, mert Szerb éppen akkor járt ki nyaranta az időközben odatelepült szüleihez.

Lenyűgöző névsor, pusztán ez is igazolja, hogy Szegit és törekvéseit rokonszenv vette körül. De fordított irányból nézve is beszédes a felsorolás: Szegi vonzalmait, minőségérzékét is mutatja. Ascher Oszkár is megörökíti önéletrajzában a Szinyei Merse utcai műteremlakást és azt a légkört, amiben a kis baráti kör élt. Szegi Apollinaire-fordítása, a „Menet” volt az első „külföldi” vers, melyet „alig sejtve lényegét, mondanivalóját, kényszerűen” megtanult Ascher Oszkár.⁸² Mert a versek körül forgott beszélgetésük, Ascher épp Szegi révén fedezett fel magának újabb és újabb költőket. Bosszantotta, hogy a harcias fiatalok gögös-gúnyosan jelentették ki róla, hogy csak Adyt tud szavalni. Szabó Lőrinc, a közös barát, belevonja Aschert is a „konzervatívva konzerválódott” *Nyugat* ellen szervezkedő írói együttesbe.⁸³ A *Pandora* „csoport” tagjai Ascher emlékei szerint a vezéren, Szabó Lőrincen kívül Sárközi György, Komlós Aladár, Pap Károly, Marconnay Tibor, Illés Endre, Kodolányi János, Szerb Antal, Molnár Ákos, Erdélyi József, Gulyás Pál, Hevesi András, Szegi, és a fiatal Ignotus Pál. Együtt találták ki a folyóirat címét is, gondosan ügyelve, nehogy gúnyt úzhessenek belőle a rosszakarók. Ascher emlékezésének lényeges momentuma a társasága tarkasága láttán magának feltett kérdés: „a kietlen Lipót körüti lakásban kínlódva-töprengve, álmatlanul kerestem magamat: hova tartozom?”⁸⁴ Bár Szegiről alkotott képünk határozott karakterre enged következtetni, minden bizonnyal – a francia átmenettel együtt is – végig kellett gondolnia neki magának is, miként vezetett az út Kassáktól, Párizson át, a *Nyugatig*. Mert az ő útja is a *Nyugat*ba fut részben, ahogyan Illyésé is. A nagy tehetséggyűjtő medencébe. Kétségtelen, hogy a *Nyugat* az irodalom vízgyűjtő rendszerének Dunája. Az íróvá avatás fóruma, ha otthon nem is ad. Otthonra máshol lelnek majd a fiatalok, ki a *Válaszban* (elsősorban is a főszerkesztővé előlépő Sárközi György, vagy például maga Szabó Lőrinc, Illyés Gyula – aki Párizsban még csak késztetést érez, hogy szociális lírával foglalkozzon, Gulyás Pál, Kodolányi, Erdélyi vagy a nem velük egy körből induló, de „valahogy” Kassákkal is kapcsolatban álló Vas István vagy éppen a mi szerzőnk, Szegi Pál, aki mindkét *Válasznak* szerzője), ki *Szép Szóban* (a közös barát, József Attila és a fiatal Ignotus). A távolság a fent említettekkel és azokkal, akikhez Ascher még tartozott, a *Nyugat* óriásai (Karinthy és asztala, az oda látogató Nagy Lajos, Fenyő László, Kosztolányi, Tóth Árpád, vagy néha Babits) között egyszerre óriási és semmi. Van köztük kommunista, mert ekkor Szabó Lőrinc annak vallotta magát, és Illyés sem volt messze még a „tizenhatéves ifjú kommunista” vallomásától, szellemtörténész, mint Szerb

⁸² Ascher Oszkár: *Minden versek titkai*, 100.

⁸³ Ascher Oszkár: *Minden versek titkai*, 101–102.

⁸⁴ Ascher Oszkár: *Minden versek titkai*, 105.

Antal, polgári humanista. A „konstruktív” közép-jobboldali hírlapíró, Surányi Miklós, aki egyben komor regényíró is volt.⁸⁵ Egzisztenciális síkon: nyomorgók mint Nagy Lajos és József Attila, akik között vándorolt a kölcsön egypengős oda és vissza, míg egyszer Attila azt kérdezte: „Lajos, kinél is van most a pengő?”⁸⁶ A dagadt aktatáskájából köteteivel házaló Fenyő László. Keresők és költekezők, egyikük épp Karinthy. Színes, pezsgő társaság. Ebből „vállik ki” majd Szegi, amikor politikai napilaphoz kerül szerkesztői stallummal és rendszeres, tisztos fizetéshez jut, Ascher, amikor tiszteletet parancsolóan hangzó mérnöki beosztásával – üvegbeton szerkezetek olykor botcsinálta szakértője volt – mellékesen a Nagy Endre-kabaré sikeres előadója Karinthy *Tanár úr kéremjéből* a *Két dolgozattal* és a *Harun al Rasid* című novelláskötetből a *Barack* című írással.

A Bethlen-konzolidáció kora ez, baloldali defenzívával. A zavaros helykeresés időszaka, Ascher leírásai azért különösen érdekesek, mert az irodalomtörténet által szálakra, csoportokra, irányzatokra bontott nemzedékek itt még alkalmanként együtt vannak. Babitsnak még nincs akkora hatalma, mint néhány év múltán lesz, József Attila is ott ül nála, Illyés Gyula is. Ekkor indulnak a *Nyugat*-estek a Zeneakadémián. Leírásából jól érzékelhető a liberális-konzervatív oldallal való találkozások, beágyazódások természetes szövete. És ez a *Nyugat* második nemzedékének összekovácsolódása is. Ebbe Szegi azonban nem tartozik bele, noha születési dátuma ide invitálná. Kiválik, eltávolodik az irodalom közvetlen közeléből. Nem adja még fel, de költői tehetséggel sem bírja, nemzedéki kritikusként megmarad, egzisztenciális helytalálása azonban lassan másfelé viszi.

Nézzünk bele a Szegi-bibliográfiába. Sokasodnak a publikációk 1925: *Ma, Nyugat, Jel*⁸⁷ és *Periszkop*: fordítások és szemlék. 1926: *Nyugat*: könyvkritika és beszámoló Ascher Oszkár szavalóestjéről. 1927: terjedelmes tanulmánya a *Pandorában* Kodolányi Jánosról, könyvkritika ugyanott, a *Láthatárban* és a *Nyugatban*, versek a *Dokumentumban* és a *Láthatárban*. Megkezdí szereplését a *Népszavában* is. 1928: Öt publikáció a *Nyugatban*. Egy nagyobb tanulmány Tersánszky Józsi Jenőről és – a szakirodalomban gyakran hivatkozott írás – Déry verseiről. 1929-ben közös bemutatkozás a *Lantos Magazinban*: József Attila, Berda József, Illyés Gyula, Komor András és Fenyő László társaságában. A Petőfi Irodalmi Múzeum kérésére magnóba mondott visszaemlékezése szerint Szegi e közlés után írt József Attilának, így találkozott személyesen, s lett ezután gyakori vendége József Attila is a műteremlakásnak. És amint már említettük, Szegi Pál lakásában ismerkedett meg József Attila Szántó Judittal.

⁸⁵ Ascher Oszkár: *Minden versek titkai*, 106.

⁸⁶ Ascher Oszkár: *Minden versek titkai*, 107.

⁸⁷ *Jel*: az „új művészek szabad egyesülése” egy számot megért szépirodalmi revüje 1925 májusában, szerkesztője Vértés Lengyel István volt. A számban József Attila és Szegi Pál is megjelentek.

1928-ban Illyés így jellemzi az itthoni helyzetet a külhonba menekült Dérynek: „honunkban enyhe döglötthal-szag s mélabú”.⁸⁸ Azon kesereg még, hogy nem tud dolgozni, 150 pengőből segíti özvegy sógornőjét és unokaöccsét, menekülne külföldre, ha nem lennének kötelezettségei. Szegi és felesége élete sem könnyű, de minőségi változást hozott a következő év, 1929. Ekkor került Szegi a *Pesti Hírlap Vasárnapjához* segédszerkesztőnek. A *Pesti Hírlap* – közreműködője mondja – a kor legnagyobb és legkonzervatívabb magyar napilapja volt.⁸⁹ Egy év múlva átveszi a szerkesztést, s tizenkét éven át, egészen a lap megszűnéséig ez a kenyérkereső foglalkozása. Itt meg kell állnunk, mert ha nem rajzoljuk meg, ha csak vázlatosan is, a *Pesti Hírlap Vasárnapja* portréját, ha nem vizsgáljuk meg, miből állt itt Szegi Pál munkája, nemigen fogjuk tudni megfejteni pályájának a bevezetőben már jelzett talányát. Nem fogunk tudni válaszolni arra a kérdésre, hol van a „nagy mű”. Ennek elmaradása részben talán a *Pesti Hírlap*nál végzett munkával is magyarázható.⁹⁰

A vasárnaponta megjelenő önálló újság műfaját kell először tisztázni. Egyfelől a múlt század derekán született *Vasárnapi Újsággal* induló és a századfordulón erősödő „családi lapok” (*A Hét*, *Új Idők*) leszármazottja. Mindenkinek kínál hétvégi olvasnivalót, a polgári és középosztályi életszínvonalon élő férfinak, asszonynak, gyerekeknek. Revü, magazin – ezek a definíciók is pontosak. Másrészt a nyugati, amerikai minta is hat rá, és a már említett *Querschnitt* is. És az a hetilap is, amelyben közösen mutatkoztak be a fiatalok: a *Lantos Magazin*. Nem Szegi Pál találta ki a hétvégi mellékletet, de ő formálta azzá, ami a 30-as évek első felében lett. (Meg kell jegyeznünk, hogy a mellékletnek általában nincs önálló impresszuma, ezért nehéz a feladatköröket hat-hét évtized távlatából szétbontani.) A kezdeti két-három évfolyamhoz képest Szegi szerkesztése idején – Lenkey Gusztávtól⁹¹ vette át a munkát – lényeges a változás. Igényes irodalmi-művészeti hetilapot teremtett Szegi. Elmaradtak a tőzsde, az árupiac hírei, az aranykoronában, papírkoronában és pengőben megadott lakbértáblázatok, megmaradt és bővült az olvasmányos anyag, és feltűnően megerősödött a kultúrtörténeti mondanivaló. Szegi szerkesztésének kezdeti idején 50 oldalon jelent meg a *Pesti*

⁸⁸ Illyés Gyula levele Déry Tibornak, 1928. augusztus 6. *Déry Tibor levelezése 1927–1935*. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Déry Archívum. Budapest, Balassi – PIM, 2007. 59.

⁸⁹ Fóthy János: Szegi Pál halálának 10. évfordulóján. *Művészet*, IX. évf. 1968/2. 54.

⁹⁰ Ellentmond ennek persze például – pusztán technikai értelemben, az elfoglaltság mennyiségére, az időbeosztásra gondolunk – Szabó Lőrinc pályája, aki az Est-konzern lapjának, az este megjelenő *Magyarországnak* volt második embere, és ez semmiben nem fogta vissza alkotói pályáját. Ld. Horányi Károly: Szabó Lőrinc mint a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front. *ItK*, 2009. CXIII. szám 273–336.

⁹¹ Lenkey Gusztáv (1870–1936) függetlenségi szellemben indult újságíró, a párt vezetőinek bizalmasa is volt. Dolgozott többek között a *Hírcsarnok* című könyvmatosnak, a *Friss Újságnak*, a *Neues Pester Journalnak*, 1914-től haláláig a *Pesti Hírlap* szerkesztője, felelős szerkesztője.

Hirlap Vasárnapja. Borítójának külső oldalai színesek voltak. Ezt a lehetőséget használja ki a szerkesztés, és hosszú éveken át a hátsó belső borítón a festészet történetének híres (és kevésbé híres) képeinek elemzését adják. A szándék „szolgáltatás”, mondhatnánk felvilágosításnak, magas szintű ismeretterjesztésnek is. (Nem véletlenül, hiszen a második világháború után végül is ez lesz Szegi munkásságának legerősebb szála. A Szegi-kötetben közölt *Fényszóró*-beköszöntő ennek a hivatástudatnak, feladatvállalásnak a korszellem által is erősített példája.) A képelemzések anonim művek, de feltételezhetjük – stílusjegyek, hasonló műfajú, névvel jegyzett írásai alapján –, hogy számos közülük Szegi Pál munkája. A terjedelmes melléklet – habár a papír minősége az évek folyamán egyre romlott – a korabeli nyomdatechnika csúcsteljesítménye. Kétségtelen vonzerőt adott az önálló lapnak Kosztolányi heti jelentkezése. *Vasárnap* című – haláláig tartó – rovatában jelent meg az *Alakok* sorozata, angol, kínai, japán, német fordításai jelentős hányada, irodalmi tárgyú írásai közül a *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz*, szövegmagyarázatai (a „Szeptember végén” és az „Anyám nevére” c. versek elemzése), és jó néhány nyelvészeti cikke.

A rendszeresen, sőt folytatásokkal jelentkező honi prózaírók – a novellista Kosztolányit természetesen kiemelve közülük – a kor közízlésének színvonala: Harsányi Zsolt, Surányi Miklós, Erdős Renée, Babay József neve fémjelzi ezt a gyakran publikált, a középosztályi ízlést kiszolgáló kommersz vonulatot. Mellettük azonban sok maradandóbb prózai érték is megjelenik, ha nem is kap a szerkesztésben kitüntetett helyet. Szép Ernő, Márai Sándor, Pap Károly, Tersánszky Józsi Jenő, Schöpflin Aladár, Nagy Lajos, Molnár Ákos, Nyíró József művei erősítik a szépirodalmi arculatot. De a világirodalom friss értékei is itt vannak. Közli a *Pesti Hirlap Vasárnapja* Franz Kafka novelláját, „A koplalóművész”-t (Fenyő László fordította), vagy Maupassant, Huxley, Klaus Mann, Csehov, Maugham, Woodehouse, Philippe Soupault egy-egy kisprózáját, Lewis Carroll meséit (ez utóbbiakat Kosztolányi tolmácsolásában). A költők között is vannak – természetesen, mint minden lapnál – „kötelező” vagy „kegyeleti” penzumok. E mellé, sőt ez elé jönnek a magyar irodalom néha még csak készülő kiválóságai. A teljesség igénye nélkül írjuk ide Szép Ernő, Zelk Zoltán, Vas István, Fodor József, Berda József, Somlyó Zoltán, Marconnay Tibor, Komlós Aladár, Hajnal Anna, Erdélyi József, Dutka Ákos, Karinthy Gábor, Keszthelyi Zoltán nevét. Fordításokkal van jelen Sárközi György és Képes Géza. A kultúrhistoria „rovat” szerzői – ismét csak válogatva a névsorból – Germanus Gyula, Rapaics Rajmund, Csűrös Zoltán, Almásy László gróf, Palasovszky Ödön. Megszólalnak színészek is, a pályakezdésükről szólnak Bajor Gizi, Kabos Gyula, Páger Antal. Jelen vannak a magazinban a karikaturisták is. A klasszikusok közül Daumier több tucatnyi rajzzal, rengeteg képpel Erich Kästner közismert, elmaradhatatlan illusztrátora, Walter Trier is.

Hétről hétre jelentkezik Gáspár Antal, a fiatal Kassowitz Félix, és az ekkor még fiatalabb Szűr Szabó József. Rendszeres rajzoló, hol mint karikaturista, hol mint illusztrátor Markos Erzsébet is. És persze Szegi Pál – majdnem minden műfajban. Fóthy János, egykori szerkesztőtársa írta Szegi nekrológjában:

„ezt a rosszul csinált, jellegtelen »vasárnapi mellékletet« rövid idő alatt országos népszerűségű, színvonalas hetilappá fejlesztette. Olyan hetilappá, amelynek oldalaira – még ma is mosolyognom kell, ha arra gondolok, hogy székely góbé őseinek mennyi körmönfonságával – becsempészte az akkori évek elnyomott költőit, íróit: József Attilát, Pap Károlyt, Radnóti Miklóst, és a szélsőségekig konzervatív és művészi érzékben erősen szűkölködő laptulajdonosnak kisebb kényszerű engedményeket téve, a művészettörténet és a haladó festészet kiemelkedő mestereinek képeit, rajzait. Katalizátor egyéniség [...] ha talán találó is ez a jellemzés, annyiban mégsem teljes, hogy nem fejezi ki eléggé: Szegi Pál egyéniségének lényege tulajdonképpen az értelem kormányozta szív és a szív gazdagította értelem volt. Ez a ritka és szerencsés kettősség vezette lapszerkesztői minőségében, amelyben igaz humánusát engedte igen sokszor felülkerekedni, amikor a *Képes Vasárnap*ban honoráriumhoz juttatott olyan írókat, költőket, rajzolókat is, akikről tudta: pillanatnyi pénzgondjaikat enyhíti ezzel. Viszont könyörtelenül csak tiszta értelmére, világos ítéletére, felelősségtudatára hallgatott, ha a művészeti kritikus tollát vette kezébe...”⁹²

(S emlékezzünk meg emberi oldaláról is. Fencsik Flóra mesélte el, gyerekkora mitikus alakja volt Szegi Pál. A szerkesztőség munkatársai, köztük ott dolgozó apjával ő is, rendszeresen kirándultak a hétvégeken, s ezeknek az alkalmaknak egyik lelke-motorja a jókedvű és mindig népdalokat éneklő Szegi Pál volt. A 30-as, 40-es években az urbánus újságíró társaságban még nem volt szokás a népdaléneklés.⁹³)

1930-ban jegyzi első írását Szegi a magazinban, a címe „Torzó”. Művészettörténeti és kicsit filozofikus írás a szépség és a teljesség összefüggéseiről. Nagy műveltségi anyagot mozgat és képekkel illusztrál. A műfaj jellemző marad Szegire a későbbiekben is. Szintetizáló írások ezek, összehasonlító kitekintések. Tárgyai változatosak, a művészettörténeten kívül Szent Ágoston, Reinhardt színháza, Lenau, Tolsztoj, a bábjáték, a népművészet, a tánc, a *commedia dell’arte*, a szónok történeti alakja. A szerző ekkor még csak 28 éves. Általában még a felkészülés időszakában van egy-egy alkotó vagy történész. A feladat ezekben az írásokban azonban már ennél több, az összegzés. Ha nem is önálló munka születik, hanem egy-egy cikken belül is az összeszerkesztés, a forráskezelés a hangsúlyos, a fel-

⁹² Fóthy János: Szegi Pál halálának 10. évfordulóján. *Művészet*, IX. évf. 1968/2. 54.

⁹³ Fencsik Flóra közlése 2000. októberében.

adat nehéz. A figyelmet, az időt leköti. A családfenntartó hivatása ez, teljes belső szenvedéllyel. A szerkesztés rangot ad, új kapcsolatokat teremt. Nemcsak hogy nincsenek már publikációs gondjai, de hatalma van. Értékeket juttat napvilághoz, segít a szerzők egzisztenciális nehézségein. Szabolcsi Miklós idézi a négykötetes József Attila kritikái kiadásában Szegi szóbeli emlékezését, amikor is elmondta, hogy József Attilával rendszeresen íratott névtelen „színes” cikkeket, tárcákat, hírfejeket a vasárnapi mellékletbe.⁹⁴ Vessük össze a műteremlakás látogatóinak és a baráti körnek a névsorát és a *Pesti Hírlap Vasárnapja* értékeit. Sárközi György fordításokkal és verssel, Fodor József, Nagy Lajos, Szabó Lőrinc és felesége (Szabó Lőrincné éveken át ír divatleveleket a mellékletbe), Gulyás Pál. És Pap Károly – egészen 1940-ig, két évvel a zsidótörvény után, a sajtókamara megalakulása után. 1939-ben öt Pap-novella jelenik meg: „A pesztonka”, a „Mese és valóság”, az „Ametisztgyűrű”, „A szemüveg” és a „Vasárnap”. Említettük már, hogy Fenyő László fordításában jelent meg Kafka novellája, „A koplalóművész”. Annak, hogy most megismételjük ezt az információt, az az oka, hogy a szerkesztés során megerősödő barátság dokumentumaként is számba vesszük. Fenyő kézírásával találtunk ugyanis a Szegi-hagyatékban egy névjegyet, amelyen arra kéri Szegit, hogy keresse fel, mert rá akarja bízni írói örökségét, kézíratait, leveleit.

A szerkesztés szervezés is, olvasás is. Az átlag ötvenoldalas heti lapszám legalább háromszor annyi kéziratoldalt jelent hetente. És hozzá rendszeresen ír is Szegi. Ám mindössze egy-két verse és fordítása jelenik meg saját lapjában (a legérdekesebb „saját” lapjában közölt versének címe „Most óperenciás mezőkre gondolok” – 1931/8. sz.), hogy szerénységből-e, nem tudjuk eldönteni. A mellékletben közölt saját írásai továbbra is magas szintű ismeretterjesztő funkciót töltenek be. Számuk azonban csökkenőben. Két olyan témája van, ami élete végéig elkíséri: Villon és a karikatúra. 1937-ben új műfajjal gazdagodik a publikációs lista: egyre többször jelentkezik a *Színház és Mozi* rovatban. Csöndes pályamódosulás kezdődik: a színházi kritikus lép elénk: ettől az időtől rendszeresen publikál színi-kritikákat a *Pesti Hírlap* kulturális oldalain.

Szétszórja magát? Igen. Csak éppen mégis, ebben az évben kevésbé igazságos ennek felvetése. Öt írás a *Nyugatban*, nem is akármilyenek. Pap Károly novelláinak, József Attila *Nagyon fáj* című kötetének elemzése. (Pap Károlyról írt már 1934-ben is, szintén a *Nyugatban*.) Tanulmány „Kassák, a költő” címmel. Terjedelmes kritika Illyésről, a *Rend a romokban* című kötetéről. S közben nagy változás a magánéletében. Elválik Markos Erzsébettől, és 1938-ban újra megnősül. Második felesége dr. Schreiber Lívia, művészeti író, fordító, újságíró, aki – jó családi háttérrel rendelkezvén – a bécsi egyetemen tanult és szerzett nemcsak diplomát,

⁹⁴ Szabolcsi Miklós: *Érik a fény*, 720.

de 1935-ben pszichológiai doktorátust is. Francia és angol nyelvből nyelvtanári diplomával rendelkezett. Az egyetem után Pesten az Indorg Pszichotechnikai Intézetbe került dolgozni.⁹⁵ Szegi életében a házasság nemcsak érzelmi megújulást jelent, nagy egzisztenciális fordulatot is hoz. A terézvárosi belső udvarban dolgozó, korán meghalt cipész világlátott, de inkább nélkülözéshez szokott, házassága alatt is mérsékelt egzisztenciát szerző fia a Pasarétre költözik. Apósa fakereskedő volt, később vállalati igazgató, aki meg tudja adni lányának, amit adni szeretne, s ami akkor is igen sokat jelentett: egy önálló (Bauhaus stílusú) villát a Branyiszko utcában.⁹⁶

A *Pesti Hirlap* felőrli az energiát, különösen mert olyan nagy lelkesedéssel csinálta. 1926-ban szeretett volna megjelentetni egy kötetet – nem lett belőle semmi. (A *Szavak* címmel tervezett kötet „tartalomjegyzéke” vagy inkább csak vázlata megmaradt a hagyatékban.) 1937-ben tervezte kiadni a *Svábhegyi elégiákat* – nem lett belőle semmi. 1938, 1939, 1940 és 1941: csendes évek. Keveset szólal meg, publikációs fóruma szinte kizárólag pénzkereső munkahelye, a *Pesti Hirlap*. 1941 karácsonyán jelenik meg a *Költészet 1941 karácsonyára* című verseskötet,⁹⁷ amelynek előszavát Szegi jegyzi. A kötet összeállítója Kovalovszky Miklós. A szereplőket – egy-két kivétellel – az utókor is számon tartja. Betűrendben – ahogy a címlapon is szerepelnek: Berda József, Devecseri Gábor, Erdélyi József, Fodor József, Hegedűs Zoltán, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Jékely Zoltán, Keszthelyi Zoltán, K. Kiss Márton, Lukács László, Mátyás Ferenc, Pásztor Béla, Radnóti Miklós, Rónay György, Sárközi György, Somlyó Zoltán, Szabó Lőrinc, Takáts Gyula, Toldalaghy Pál, Vas István, Végh György, Vészi Endre, Weöres Sándor és Zelk Zoltán. A *Pesti Hirlap* mellékletének stábjá. Ha költőként nem is lép előtérbe Szegi, ahogy a versekről ír, az formakultúráról, belülről fakadó érzékenységről árulkodik.

Nem bevezetőt ír, hanem önálló esszét a verset író emberről, a költőről. Saját verse egyre ritkábban születik. S ha születnek is, egyre kevésbé feszegetik a forma határait, egyre klasszikusabb, „hagyományörző” eszményt követnek. Az új versek merengőek, elégikusak. Mintha egy idős ember írná őket. Pedig csak negyvenéves. Van oka tervezni. Új ház, új egzisztencia öleli körül. Anyagi biztonságban van, olyanban, amiben eddig nem volt része.

A *Pesti Hirlap* szerkesztőségén belül is új beosztást kap: a színházi rovat vezetője és rendszeres színikritikusa lesz. Nem tudjuk már a mából értékelni ezt a

⁹⁵ Az Indorg Pszichotechnikai Intézetet 1933-ban hozták létre. Feladata a szülők felvilágosítása, a pályaválasztók képességeinek felmérése, orientálásuk volt.

⁹⁶ A Branyiszko utca 11/c szám alatti, Kósa Zoltán és Bálint Károly tervezte épület ma a védett építészeti örökség része.

⁹⁷ *Költészet 1941 karácsonyára*. Összeállította Kovalovszky Miklós. Bevezető Szegi Pál. Budapest, Bokor és Vajna, 1942.

feladatkör-váltást. Mindenesetre gyanakodhatunk, ez is „alkalom”, ürügy a saját, a személyre szabott feladatok előli menekülésre. Megint nem azzal foglalkozik, amire – gondoljuk magabiztosan – hitelesítve van. Rendszeres színházba járó volt eddig is, ám most szinte hetente ír a látott előadásokról. Mit jelent ez: elmélyült találkozást egy „új” érdeklődési körrel, új kapcsolatokat s mindenképpen sok-sok időt, amit a rendszeres, saját alkotói pályája kiteljesedéséig rabol el. Szavalóestekre régóta járt, írt is róluk rövid beszámolókat. Már 1937-től rendszeresek a színházi előadásokról szóló *Pesti Hírlap*-beli tudósítások. (Alapos tárgyi és történeti tudását e területről „A díszlet” című terjedelmes tanulmányával bizonyítja 1947-ben.)

Ha az időrendet követjük Szegi pályáján, ide kell iktatni egy kínos-kétes epizódot. Ha elfogadtuk kalauzul és tanúként Illyést a korai évek történéseit illetően, nem hallgathatjuk el azt a nagyon hosszú, leszámoló és megvető bejegyzést sem, amit Illyés 1939-es naplójában olvasunk Szegi Pállal kapcsolatban. Előrebocsátjuk, hogy nem tudjuk, mi az igaz belőle, a kis dráma szereplői közül csak az egyik fél, Illyés hangját halljuk a történetben. Monogramot használ Illyés, de Sz. életrajzi adatai, illetve „Sz.” és a költő kapcsolatának leírása egyértelműsíti az alak kilétét. Valaki azt mondja Illyésnek, Szegi azt állította róla, tehetséges, „de embernek aljas”. Ez indítja el Illyés és informátora beszélgetését, illetve Illyés belső, a naplóban is rögzített reflexióit. Felidézi ifjúkorukat, kapcsolatukat.

„... Sz. iránt ifjúságomban rokonszenvet éreztem – viszonzás nélkül, ezt is éreztem. [...] Hopp, hisz pénzt is adtam neki! Én hívtam ki Párizsba, megérkezésekor én fizettem közös lakásunkat, elirányítottam, hogy megélhetést találjon. Egymás után öt-hat kép is élém ugrik, ahogy felkeres – egyszer éjszaka – és segítségemet kéri. Boldogan tettem meg mindent [...] Nem vagyok jó számoló, de a munkára pezsdülő lélek egy villanás alatt élém dobja, hogy kamatokkal, sőt kamatos kamatokkal együtt öt-hatszáz pengőre rúghat most az az összeg, melyet részletekben akkor adtam neki. Ez nem csekélység. [...] Párizsból előbb tért haza, mint én. Attól fogva igen ritkán láttam, utaink úgy elváltak, hogy ártalmára készakarva sem lehettem volna. Külön világban éltünk. Közben ő gazdag lett (igen vagyonos nőt vett el), soha egy fillért nem adott vissza.”⁹⁸

Az Illyés-naplók kiadását az özvegy végezte. A részletnek – tovább is fogjuk idézni – keltezése nincs, illetve egy előtte álló szövegrésznél annyi: 1939. április 30. Az eddig idézettek a pénzre vannak kiélezve, Illyés később és utólag, 1939 után,

⁹⁸ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Budapest, Szépirodalmi, 1986. 183–139.

nem feltétlen rokonszenvvel rajzolta meg Szegi ifjúkori portréját. Az egykori pénzt láthatóan kölcsönnek tekintette Illyés, lehet hogy az is volt, és a visszaadás elmaradását sérelmezi. Schreiber Líviára áll, hogy édesapja igen vagyonos volt, de Illyés is egy, akkor szinte magányosan álló, nagy rózsadombi házba költözött be új házasságával. A civil élet tényei nem tartoznának ide, de Illyés beemeli a megítélés szempontjai közé. S aztán áttér Illyés az igazi bosszúra, Szegi írói kvalitásainak megsemmisítésére.

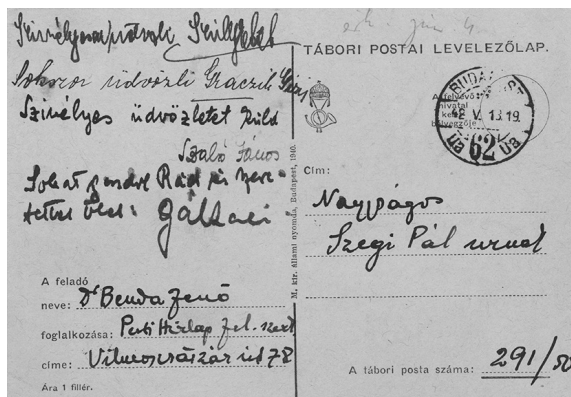
„Mikor Sz.-szel, még egészen zöldfülű korunkban összeismerkedtünk, ő [...] lángelmének ígérkezett. A süvölvény írócsoportban messze ő volt a legkülönb; valóban az volt. Minden képessége megvolt, hogy nemzedékünknek költő vezére ő legyen. Csak... csak épp az írással volt baj. Mindig azt éreztem, valahol egy izomszalacskát kellene elvágni a fejében, s ömlene belőle a remekmű. [...] Sz.-nek igaza van: igazságtalanság érte; csak éppen nem az én részemről. Iszonyúbb büntetést nem tudok elképzelni, annál, midőn isten valakibe belejuttatja egy hivatás minden kellékét, költő esetében [...] a merészséget, az öndicsőülést, a már-már szemérmetlen kérkedést, mindazt, amire egy lángelmének a próba után joga lehetne, csak épp a képességet feleli ki.”⁹⁹

Az Illyés által egyoldalúan felmondott korai barátság megszakításának okáról csak találgathatunk. Vajon mi válthatta ki Szegiből – ha csakugyan elhangzott – az „aljas” megbélyegzést? A zsidótörvény elleni tiltakozás aláírásának elmaradása? A *Nyugat*-ban 1938 májusában megjelentetett Illyés-naplójegyzet büszkén vállalt szuverenitása, az állampolgári jogegyenlőség megszüntetésekor?¹⁰⁰ Annak az ugyancsak 1938-as (esetleg 1939-es?) Imrédynél tett, a naplókötetben (tévesen!) 1938 januárjára datált tapogatózásnak a híre, hogy elfoglalja-e a *Pesti Napló* neki felkínált szerkesztői székét?¹⁰¹ Illyés sajtóságos ravasz mozgásának híre készíthetne volna Szegit a megjegyzésre? Nem tudjuk. Csak arról van dokumentumunk,

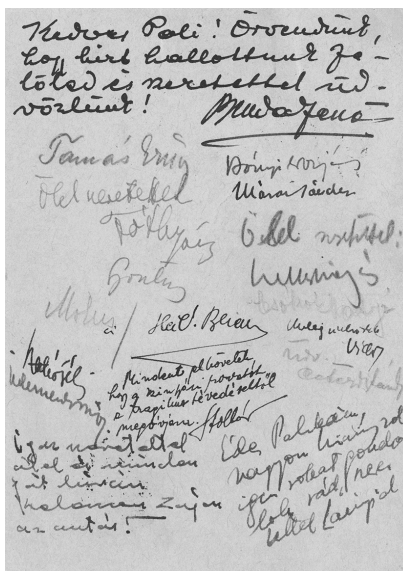
⁹⁹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*, 140.

¹⁰⁰ „A lakáj-drámaíró, a limonádé szerző, a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő »zughírlapíró« s unokatestvére, aki a közgazdasági pauszából él, a posvány-zsurnaliszta, a ponyva-kiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akikre már nincs is jelző, a görli-menedzser, sőt a lánykereskedő, mind-mind kultúrajait bömbölnek és minket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabad sajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik elvárják tőlünk, hogy mi, akik eddig ő ellenükben kényszerültünk védeni a kultúrát (sajnos, eredmény nélkül), most őket védjük. [...] Vigyázzunk magunkra; nehogy új ellenségeink előtt szövetségesül kínálkozó régi ellenségeink veszejtsenek el bennünket. Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökével.” *Nyugat*, 1938/május, 333–334.

¹⁰¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*, 121–132. Imrédy 1938 januárjában nem volt miniszterelnök, a jegyzet besorolása tehát téves. A hibát bizonyítja továbbá, hogy a beszélgetésben szó esik a németellenes *Magyar Nemzet*ről, de a *Nemzet* csak 1938. augusztus 25-én indult meg.



A Pesti Hírlap szerkesztőségének biztató társas lapja
a Don-kanyarban szolgáló Szegei Pálnak



hogy 1934-ben a *Nyugat* társszerkesztőjeként még úgy ír neki, hogy „én szomjasan várom, a szerkesztők alázatosan várják írásaidat”.¹⁰²

1942-ben pedig – a Szeginél megőrzött tábori lapokon – végig a „szeretettel öllelek” fordulat áll.¹⁰³ De aztán Szegi hazatérte után nem sokkal egy a *Hunok Párizsban* ötletéről szóló naplójegyzetben ismét említődik Szegi. „A forradalmár itthon újságíró lesz, polgárrá válik, »lezüllik« (Szegi?)”.¹⁰⁴ A barátság Illyés részéről felmondott, nem is szerepel Szegi a *Hunok Párizsban* oldalain felismerhető módon. Kírta Illyés a múltból is.¹⁰⁵

Visszatérünk a szigorúbb időrendhez. 1942-ben hívták be katonának Szegit, rendfokozata őrzető volt. Ukrajna felé viszik. Szegi, akit irodai munkára fognak, s eközben naplót vezet. Kettős naplót méghozzá. Az egyik kislakú füzetben a katonalétről emlékezik meg, a másikba irodalmi jegyzeteket rögzít. Néhány név, témakijelölő fejezetcím a kockás füzetből: egyoldalas feljegyzés „zu: A költő és a halál”, címmel, aztán tizenöt oldalnyi, igencsak elmélyült vázlat, majdhogynem tisztázat Szabó Lőrinc költészetéről. Emlékezzünk csak, a bevezetőben Szabó Lőrinc dorgáló leveléből idéztünk, az ígért róla szóló tanulmány elmaradását reklamáta a frontra küldött nyári levelében. Tízoldalnyi jegyzetre lapozhatunk

¹⁰² Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret*, 348.

¹⁰³ Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret*, 349–350.

¹⁰⁴ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*, 256.

¹⁰⁵ „Megtehette”, a *Hunok Párizsban* elbeszélője azt mondja, háromnegyed év történéseit meséli el, ez tekinthető úgy, hogy Szegi még nincs is Párizsban. A valóságban Illyés sűrítette a történéseket, több év eseményeit meséli el. A történetek regényesítése, „átírása” is nagyobb fokú, mint az önéletrajzi prózában, Weszely László és Politzer György is új nevet kapnak, Venczelként illetve Pulcherként szerepelnek a „regényesített analitikus elbeszélésben”. Az utóbbi elnevezést Tamás Attila használja: *Illyés Gyula*. Kortársaink. Budapest, Akadémiai, 1989. 176.

Babits Mihályról, aztán rövidebb észrevételek, bejegyzések József Attiláról, Dsida Jenőről, Berda Józsefről, Fodor Józsefről, Vas Istvánról, Képes Gézáról, Weöresről, Illyésről, Takáts Gyuláról, Kassákról. Egy Musset-vers franciául lejegyezve, vázlatpontok egy „világtörténelem” címmel jelzett tanulmányhoz, novellatöredék, verssorkezdemények. Ezek a feljegyzések többnyire friss olvasmányélményekből születtek, volt vele könyv, kis ponyva-klasszikus kiadásban „majdnem a teljes magyar irodalom”. (Szabó Lőrincné írta férjének egy későbbi levelében, hogy Szegi a bevonuláskor magával vitte Goethe *Faustját* is, háromszor is elolvasta, sőt, megfordult a fejében az is, hogy lefordítja.)¹⁰⁶ Igen, az irodalomban élt továbbra is. Csak éppen a halálfélelelmről és az undorról is gondolkodott, meg arról is, hogy tehetetlennek és gyávának érzi magát a Don-kanyartól alig száz kilométerre, a hátszágban. Érdeemes katonaelete naplójából néhány mondatot idézni.¹⁰⁷

„Mit ér egy katonanapló? Útirajznak semmit. A katona, ha több ezer kilométeres utat jár is be, mégse nézhet körül. Útjának célja és terve előtte ismeretlen. Amit lát, csupán töredék. Ami érdekes volt, s aminek utánajárna, esetleg végleg folytatás nélkül marad, mert másfelé kell mennie. [...] A katonanapló csupán véletlen lázgörbéje egy útnak. Csak egy dolog állandó benne. Egy ember jelenléte. Befelé néz az ember. Valami mindig fáj, valaminek mindig örül. [...] Ezt a naplót én emlékeztetőnek szánom. A fáradt lélek mindent megbocsát, megért, elfeled. A napló a feledés elleni küzdelem műfaja.”

Szegi tehát figyel. A bevonulás aktusát is „kívülről” nézte már.

„Mindenképpen van egy kis civil fölény. De már a trágár kaszárnya-nyelven. Még nem fáradtak..., állanak, csellengenek, leülnek. Nincs mit tenniük, egyszerűen csak jelen kell lenniük. Ez különben a katonaelet legfőbb parancsa. Fárad el a lélek. A türelmetlenség megölése, a személyiség kiirtása már ezzel a hosszú és tétlen várakozással megkezdődik. Vég nélküli ácsorgás a folyosókon. Ha a falnak dülést már megunt az ember, leülhet éppen egy szabad kofferre vagy a földre. Züllött, sehova se tartozó nyáj az ilyen tömeg. Még nem katona, de már nem civil. Nem állat egészen még, de már nem is egészen ember. [...] Felszerelés. Az ember örül a katonaruhának. Ez is valami változás. Szeretne csupa új darabot összeszedni. Játszik a holmikkal. Furcsa szomorú komédia. Lassan sajátjává lesz az emberen az idegen holmi. A piszkos kenyérszákban rendet csinál és már a magáénak érzi.”

¹⁰⁶ Szabó Lőrincné levele férjéhez, 1944. november 16. *Szabó Lőrinc és felesége levelezése 1921–1944*, 609.

¹⁰⁷ Kéziratból idézzük. A szöveg Kiss Ferenc birtokában van.

Lógyakorlatra mennek:

„Egy egész tárat kilőttem sorozatban. Olyan az ember, ha egy puska van a kezében, mint egy gyerek. Szeretne mindent eltalálni. A katonás viselkedésben magának a puskának is van valami döntő öntevékenysége. Éppúgy, mint az egyenruhának. A katona áll egy egyenruhából, puskából és egy emberből. A három tényező közül az utolsó a legkevésbé fontos.”

Arról, hogy ember volt, a túlélők és hozzátartozók beszámolóí szólnak. Zelk özvegyétől, Sinka Erzsébettől tudtuk meg, a régi barát, a szomszédos század kötelékébe beosztott munkaszolgálatos Zelk úgy tudta meglehetősen gyakorisággal értesíteni a feleségét, hogy Szegi kölcsönadott neve alatt levelezett, és a Zelknek szóló levelek is Szegi nevére érkeztek. Azt is emlegette utóbb Zelk, hogy a Szegitől kapott lódenkabáttal húzta ki a telet a Don-közeli Sztarij Oszkolban. Zelk emlékező prózája jó néhányszor említi Szegit, mindig nagy szeretettel. Szegi után kutakodva ezért érdemes fellapozni a *Reménykedem és rettegek, az Egyszeri ember* című köteteket. Az 1946-ban újrainduló *Válaszban Szegi fog írni majd Örkény Lágerek népe* című kötetéről. A párosítás telitalálat: Szegi valóban hivatott volt a közeli Voronyezst megjárta Örkény könyvéről szóló ismertetés megírására.

Hiába reménykedik, hogy hamar hazajut. Az olvasás és a levelek tartják benne a lelket. Szabó Lőrincsel, Ascher Oszkárral, Frankl Sándorral és Szerb Antalékkal és a családjával van folyamatos kapcsolatban, rendszeresen írja nekik az engedélyezett nyílt levelezőlapot, tőlük nemegyszer kimerítő levelek jönnek.¹⁰⁸ Frankl Sándor, Szabó Lőrinc és Ascher Oszkár a legbelsőbb kör tagjai. Szegi hűséges barát, s barátai is hűségesek hozzá. Évtizedeken át ívelnek a kapcsolatok.¹⁰⁹ S ugyanúgy tartalmaznak érdekességeket az irodalomtörténet számára Szerb Antalék küldeményei is.

1942 karácsonya után jöhetett csak haza szabadságra. Századparancsnoka ugyanis hajszát indított ellene, azt állítván, hogy Szegi kommunista, sőt, orosz kém is. (Tegyük hozzá: nem politizált nyilvánosan, de határozottan baloldali érzelmű ember volt, a letartóztatott kommunisták családját segítette.) A századnál „valami hiányos okmányfeljegyzés miatt” különben sem ismerték el szakaszvezetői

¹⁰⁸ Az eredeti levelek Kiss Ferenc birtokában.

¹⁰⁹ A *Játék és lelkiismeret* érdekességei Szabó Lőrinc eddig publikálatlan levelei, köztük pl. a weimari *Vereinigung Europäischer Schriftsteller* kongresszus résztvevőinek (P. Drieu la Rochelle, az 1945-ben öngyilkosságot elkövető, a németekkel kollaboráló regényíró, a finn Tito Colliander, Carl Rothe író és kultúrfunkcionárius, a PEN ellenében alakított náci írószervezet vezetője, John Knittel és Nyíró József) aláírásával 1942 októberéből. (Nyíró nem sokkal ezelőtt Goebbelst dicsőítette az általa szerkesztett *Keleti Újságban*, és nem sokkal később a parlamentben „levitézlett liberális zsidó hagyaték”-ról beszélt.) 319–371.

„rangját”, s ezért szolgált örvezetőként kilenc hónapot a front mögött, s ezt utóbb önéletrajzában – minden viszonylagos szerencséje ellenére – büntetésnek érzi. Ez volt azonban végül a szerencséje, mert miközben itthon pihent, a front összeomlott, már nem kellett visszamennie csapatához, leszerelhetett. A szétszórt század tagjai csak fél év múlva jutottak haza, de sokan oda is veszték közülük.

A háború maradék éveit már itthon töltötte. (A háború tartogatott még tragédiát, felesége édesapja a felrobbantott Margit-hídon halt meg 1944-ben.) Szegi visszatér munkahelyére, a *Pesti Hírlap* szerkesztőségébe. 1943-ban négy publikációval jelentkezett a *Magyar Csillagban*, és egy verset és egy kiállítási beszámolót adott közre. Írt egy esszét Krúdy Gyuláról.¹¹⁰ Az írás címe árulkodó: „Ceruzasorok”-nak nevezi Szegi, s valóban, a katonaság alatt született az írás magva, és valóban ceruzával jegyezte le gondolatait. S készen van a sokat ígért, várt, reklamált tanulmány is Szabó Lőrinc költészetéről.¹¹¹ A filozófia és alkotáslélektan tétele, mely szerint az egzisztenciális veszélyhelyzet összerántja a személyiséget, komolyabbá tesz, munkára ösztönöz, ez esetben pontosan működött. (Ebben az évben születik meg fia is. Szegi András mérnök lett, a műszaki egyetem docenseként ment nyugdíjba.)

Szabó Lőrincék számonkérő levelére válaszolva azt ígérte, egy új, szorgalmas Szegi Pál fog hazaérkezni. Nem a klasszikus értelemben vett szorgalom hiányzott belőle eddig sem. A rengeteg jegyzet nem arra vall, hogy a szorgalmával lett volna baj. Valami más hiányzott. Azt írta Szabó Lőrincének a katonaságból:

„Én magam is vádoló magamat eleget. Tudom, hogy könnyelműen elhagytam futni az éveket. Nem is az évekért kár, hanem a munka gyakorlatának minden elmékedésnél és ábrándozásnál jobb nevelőerejéért. De meg vagyok győződve arról, hogy nem kell a veszteséglistán elkönyvelni még magam. Túl sokat akartam és talán túl gőgösen akartam mindent. Ez a hibáim alapja. Az igazság most viszont az, hogy már régóta nem magamban telik örömem, hanem a munkában, mely sokkal érdekesebb az embernél is! Hiszen benne van az ember is és még valami. Ezért a „még valami”-ért érdemes élni csak. Tudom, hogy szorgalmasnak lenni a legnagyobb erény. Nagyobb, mint tehetségesnek. Most erre az erényre nevelem magam. A munkát pedig úgy kell szeretni, mint ahogyan a nikotin, vagy az ópium kábulatát is szereti az ember. A munka fáradtságában is van valami gyönyörű izgalom. Legalábbis a mi munkánkban. [...] Egész sereg munkát készítettem elő itt. Nagy szorgalom kell majd hozzá otthon, hogy mind végig is csináljam. Valami türelmetlen munkakedv zakatol most bennem. Azt hiszem nem fog nyugton hagy-

¹¹⁰ Szegi Pál: Ceruzasorok Krúdy Gyuláról. *Magyar Csillag*, 1943. I. 691–693.

¹¹¹ Szegi Pál: Szabó Lőrinc. Teremtő nyugtalanság és klasszicizmus. *Magyar Csillag*, 1943. II. 57–65.

ni otthon se. A magam világában tudtam élni itt is. Szépen körülzártam magam. És lassan építgetni kezdtem egy rendszeres munka kereteit.”¹¹²

A formálisan rendszeres, pontosabban kenyérkereső-családfenntartó munka keretei változatlanok maradtak a háború éveiben: a *Pesti Hírlap* munkatársa a lap megszűntéig. 1944-ben Szegi a támasza a közeli Volkmann utcában lakó költő barát, Szabó Lőrinc családjának. Szerzett lisztet, gyakorlati tanácsokat adott, hogyan lehet elviselni az egyre nagyobb nélkülözést.¹¹³ 1944-ben, a nyilas hatalomátvétel után hozzájuk költözik félzsidó újszülött fiával Dész Magda, Szegiek könnyedén vállalják a veszélyt.¹¹⁴ Ide iktatjuk Illyés Gyulának egy az ifjúkorban tett észrevételét: az egyetemi antiszemita akció során, a forradalmak után a fakultás ajtájában igazoltatók „Szegit elő pillantásra a [...] szép zsidó fiúk kategóriájába sorozták. [...] Szegi nem volt zsidó.”¹¹⁵ Azt írja Illyés, szabadgondolkodásban túltett rajta is Szegi, „főleg annak akkor legjellemvizsgáztatóbb ágában, a születési és származási jogok tagadásában”. Szegit a „támadó filozofia” jellemezte.¹¹⁶ A zsidótörvényekkel szemben is ellenálló maradt, az üldözöttekkel aktívan szolidáris. És másik oldalról: segítette Szabó Lőrincet az 1945-ös számonkérések idején, Szabó neki is adott védőbeszédének kéziratából, az ő véleményét is kérte a költő.¹¹⁷

1945. január 3-án lakásáról vitték el. A Pasaréti úton sorban állás közben valaki dühös lett rá, s az igazoltatók nem találták megfelelőnek papírjait. Fél évet töltött a temesvári fogolytáborban. Kiszabadítására íróbarátai szerveztek akciót. Súlyos betegen hagyta el a fogolytábort, ahová felesége, Schreiber Lívia utazott le érte az íróársak és kommunista miniszterek aláírásával.¹¹⁸

Júniustól van ismét itthon, felveszi az elszakadt szálakat, s alig gyógyul, ismét beleveti magát a munkába. Július 27-én jelenik meg a *Fényszóró* első száma.¹¹⁹ Az impresszumon az áll, szerkeszti Balázs Béla és Szegi Pál. Mindössze a II. évfolyam 6. számáig, 1946 márciusáig jutott a kulturális hetilap, s Szegi szerkesztőként

¹¹² MTA KK, Ms 4686/260–268.

¹¹³ „Szegi Pál majdnem mindennap fent volt eddig. Mára szerzett 10 kg lisztet. Ez a hiány izgatott legjobban, mert egy deka sem volt a házbán” – írta Szabó Lőrincnek felesége 1944. november 14-én. *Szabó Lőrinc és felesége levelezése 1921–1944*, 605.

¹¹⁴ Dész Mihály: *77 pesti recept. Gasztronómiai anyaregény*. Budapest, Corvina, 2014. 72–74. Ott búj el a katonaszökevény Fodor József is.

¹¹⁵ Illyés Gyula: *A Szentlélek karavánja*, 155–156. Szegi az egyetemen latin-német szakos volt. Ld. Szegi Pál levele Frankl Sándorhoz, 1921. szeptember 20. *Játék és lelkiismeret*, 322.

¹¹⁶ Illyés Gyula: *A Szentlélek karavánja*, 156.

¹¹⁷ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 87, 99–100.

¹¹⁸ Szegi András közlése 2001 őszén.

¹¹⁹ A *Fényszóró* nem szerepel Voit Krisztina *A budapesti sajtó adattára 1873–1950* című levéltári, a cég-bíróági iratok kutatásán alapuló munkájában. Ez azt mutatja, hogy a 1945 után a lapalapítások nem futottak végig a korábbi szabályos cégbíróági úton, létrehozásuk (párt)politikai akaraton múlt.

az első évfolyam 14. számában szerepel utoljára. Rövid közreműködésének betegsége vetett véget. A Temesvárról hozott szívbetegség élete végéig elkíserte, több ízben feküdt kórházban. Nem tudott teljes erőbedobással dolgozni, jelenléte így is hangsúlyos volt, s még azután is nyoma maradt, hogy megvált a szerkesztéstől. Időzzünk egy kicsit a sajtótörténet figyelmére méltó *Fényszórónál*. A címe kettősen is értelmezhető. Jelenti a filmkészítéskor és a színházban nélkülözhetetlen tárgyat, a fényforrást. S minden erőlködés nélkül tulajdoníthatunk neki szimbolikus jelentést is: a fontosra, a hangsúlyosra irányítja a figyelmet: a fényszóró a kiválasztás eszköze, az irányítás, a hangsúlyozás segítője.

Változatos tematikájú és jól szerkesztett populáris hetilap volt. Beköszöntőjét Szegi írta. Címet is adott a programcikkeknek: „Játék és lelkiismeret”. „Hetilapunk [...] a magyar művészeti kultúra ügyét kívánja szolgálni. A színház, film, irodalom képzőművészet és zene világának eseményeivel és problémái foglalkozik. Az egyetemes magyar művészeti kultúra krónikása és lelkiismerete kíván lenni.” Érdekes a mondatok és a művészeti ágak felsorolásának sorrendje. Színházművészetünk színvonala kétségbevonhatatlan, de azt, hogy a film második helyre lép elő, a filmesztétika nemzetközi híré nagyságának, Balázs Bélának személye indokolhatta, és talán még a papírhiány nyomán a könyvkiadás átmeneti visszaesése. (Ne téveszszük meg magunkat a régi magyar filmek *szereplői* iránti nosztalgikus érzelmeink miatt.) Mindenesetre nem a hagyományosan megszokott fontossági sorrendben következnek a területek. Magyarázhatja ezt az a közvetítői funkció is, amit a lap programjában magukra vállalnak a szerkesztők.

„A Fényszóró mindenkihez szól, mert a művészetek ügye nem a szakemberek ügye, hanem az egyetemes kultúra, tehát mindenki ügye. A művészet a lélek anyanyelve. Egy nemzet, egy nép, művészi alkotásaiban mutatja meg legközvetlenebbül lelke teremtő gazdagságát. A művészet látni, hallani, érezni tanít, tehát önismeretnek és a világ ismeretének egyik legcsodálatosabb varázseszköze.”

Aztán egy meglepő, tőle mindenesetre nem várt fordulattal fegyvernek nevezi a művészetet.

„Egy haladó társadalom teremtő erejének ösztönös, tehát legtermészetesebb megnyilatkozása, a szellemi önvédelem legbiztosabb és legtisztább fegyvere. Ez a hivatás ad a művészetnek történelmi és politikai szerepet is. A művészetet nem a politika irányítja, de a művészi teremtésnek is épp oly nagy élményei közé tartozik a politika, mint az életnek. [...] Azt mondják, propaganda? Ettől sem ijed meg a művészet. Szépet, jót és igazat propagál, az örök feladatot teljesíti.”

Ezek a mondatok utólag – és kiemelve persze a kontextusból – mintha mást jelentenének. A művészetet egy-két év alatt a szolgálólány szerepébe szorította a politika. Szegi ízlése, művészetfelfogása ezzel – minden általa tett „engedmény” ellenére – nem egyezett. Szabó Lőrinc írja 1945-ös naplójában, hogy egyszer benézett hozzá Szegi, s beszélgettek többek között Balázs Béláról, s az új lapról. Ekkor mondta Szegi azt a mondatot, amelyet az űzött Szabó Lőrinc – teljes joggal – mindjárt magára is vonatkoztat: „megbecsülő közlés felém: »az irodalomban csak arisztokraták lehetünk«.¹²⁰ Ez már egy művészetpolitikai szerephez jutott ember kijelentése. S rögzítsük: Szegit soha, később – amikor közelebb kerül a kor hivatalos művészetkritikai szellemiségéhez – sem találjuk az üldözök között. Személyes indulat kritikáiban nem vezet, levegőt mástól el nem akar venni. Áldozat lesz belőle is – minden funkciója ellenére. Tudjuk jól, papírhoz a háború utáni időben szinte kizárólag valamely párt kontingense terhére lehetett jutni. Balázs Béla Moszkvából tér haza. Hívó, meggyőződéses ember. Akik még ismerték, szerették. Akik hallgatták filmes előadásait, úgy emlékeznek rá, mint aki csöndes iróniával kezelte Zsdanov irányelveit, amit akkor itthon sokan már szentségnek tartottak. A *Fényszóró* megjelenésének hónapjában Illyés „A hazafiságról” cím alatt naplójában róla is ír. Balázs Béla hazatérése előítéleteiben ingatja meg: „Ezeketől a hazatérő íróktól az ember valami nemzetköziséget vagy nemzetfölöttiséget várt. A legváratlanabbat hozták a nagyvilágból: a hazafiság valami új formáját.”¹²¹ (Balázs Bélát Sötér István is szerepeltette a *Négy nemzedék* c. antológiájában 1948-ban.) Balázs Béla is kétlelkű volt, mint sokan. Amikor testvéréről, Bauer Ervinről, Kaffka Margit második férjének sorsáról kérdezték, aki a Gulágon halt meg, felelet helyett messze kinézett csak az ablakon.¹²²

Szegi soha nem kérkedett baloldali, illegális kapcsolataival. Önéletrajzában ezeket inkább csak sejteti még akkor is, amikor érdem lett volna. Mindenesetre nem lenne magától értetődő, hogy hazatérte után rögtön lapot indít, mégpedig Balázs Bélával, ha nem állna valaki a háta mögött.

A korszak jellemzése önálló tanulmányt, történeti munkát kívánna. Bibó egy passzusát idézzük, amely kifejezi Szegi reményeit és későbbi megcsalását is.

„Magyarország számára *életkérdés*, hogy a régi világ összeomlása *felszabadulás* maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen, s a beteg magyar társadalomszerkezetnek azok a nyomasztó tényezői, melyek a szovjet hadsereg megjelenésére tűntek el: a vadászó urak, a zárt kasztban élő tisztek és hivatalviselők, a csendőrök és a sváb

¹²⁰ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 137.

¹²¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1929–1945*, 373.

¹²² Baránszky László közlése, 1998. május.

lelkű nemzetnevelők vissza ne térhessenek. [...] Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy [...] unokáink számára a felszabadítás emelkedjek tiszta, történeti realitássá azok által az eredmények, következmények és kedvező fejlődés által, melyeket hosszú lejártra megnyitott.”¹²³

A *Fényszóró* az új szellemi honfoglalás hitével indul.

Az első számában Illyés „Hősökről beszélek” című 1931-es verséből hoz részleteket. Publikál verseket a hetilap Weörestől, Zelktől, Kassáktól, Vas Istvántól, Hajnal Annától, Berda Józseftől, Máraitól és Lesznai Annától. A Balázs Béla személyes baráti köréhez tartozott Lesznai Anna verséhez jegyzetet is csatol alap: „A Fényszóró hazahívó üzenetét küldi az Amerikába bujdosott nagy magyar költőnőnek”. Pap Károly-novellát is közölnek, kiadatlan Móricz-írást, a Ludas Matyi-játék befejezését, prózát Nagy Lajostól, Palotai Boristól. Itt jelenik meg Vas István friss fordításának egy jeles darabja: III. Richárd monológja. Beszélgetést közölnek Mezey Máriával, Illés Endre Csontos Gyuláról ír, Kodály és Szabolcsi Bence Bartókról, Rabinovszky Máriusz a táncművészetről, Szegi Márai Sándorral készít interjút, vitatkozik barátjával, Ascher Oszkárral a kabaréről, ír Hont Ferenc első rádiós rendezéséről, bemutatja a színházigazgató Both Bélát. Ír Jakovits József, Nádass József és Lossonczy Tamás¹²⁴ kiállításáról és színházi premierekről. Lázasan dolgozik, amíg egészsége bírja. Gyógyulása után újabb lapok munkájába kapcsolódik be. A Szász Béla szerkesztésében megjelenő *Képes Hét*ben, a „házbizalmik lapja”-ban publikál.¹²⁵ A *Fényszóró*ban nem találunk rosszízű politikai felhangokat a mából visszatekintve sem, nincs kiátkozás, nincs felelősségre vonás. Türelmes, értéktisztelő lap. Ennek a lapnak még van hitele, elhisszük, hogy a műveltség kiterjesztésével a dolgozó népet akarja arra a fokra eljuttatni, hogy maga döntse el, a múlt és a jelen művészetéből mire van szüksége. A *Fényszóró* tud még – emlékezzünk a Szegi használta szóra – játszani. Játszani komoly dolog.

„Mutasd meg a játékaidat és megmondom ki vagy! Mit játszottál a vasárnapi kiránduláson? Ismeretséget kötöttél a széllel, mely csodálatos játékot játszott táncoló füvekkel, virágokkal, vagy figyelted-e a napfényt. [...] Mit játszottál önmagaddal, a magányosság édes vagy keserű csöndjében? Mit játszottál a lövészárkokban,

¹²³ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. In: uő.: *Válogatott tanulmányok 1945–1949*. Budapest, Magvető, 1986. Második kötet, 19.

¹²⁴ Terjedelmesebben, analitikusan ld. Szegi Pál: Lossonczy Tamás. *Szabad Művészet*, 1947. július 1.

¹²⁵ Szász Béla (1910–1999) író, újságíró. A háború alatt Argentínában élt, 1946-os hazajövetele után a *Képes Hét* és a *Jövendő* szerkesztője volt. 1949 és 1954 között bebörtönözték. 1956-ban Rajk László temetésén ő tartotta az egyik beszédet. 1957-ben emigrált.

a robbanó aknák pokoli zsvijában? [...] A játék a lélek kenyere. A játékuktól megfosztott lelkek éhínsége halált is hoz. A lélek halálát” –

írta még a Fényszóró beköszöntőjében Szegi. 1941-ben Illyés a Kora tavaszban ugyancsak a játék komolyságát használja egy hasonlítás elemének: „Nekünk, az én nemzedékemnek barátom, megadatott, hogy kiábrándultság nélkül nyúljunk az élet dolgaihoz, oly odaadással, mint játékainkhoz.”¹²⁶

De ennek az érzésnek az ellenkezőjét is rögzíti, igaz, magát kiemelve azok sorából, akikre vonatkoztatja. „Gyermektestükben szellemük fejlődése oly ijesztő hirtelen volt, mint a mesterségesen növesztett virágoké; ha az életnek van célja, e cél felé ők gyorsvontatebességgel közeledtek.”¹²⁷ Nem tudjuk, beleértette-e Illyés Szegit ebbe a társaságba. Emlékeztetünk azonban arra, Szegit koravénnek látták a kortársai. S valóban. Nemigen voltak „inasévei”, mindjárt a sűrűjében volt az irodalmi és politikai eseményeknek. Sűrűjében az életnek. Volt-e az életüknek célja, amikor összetalálkoztak a munkásmozgalommal, vagyis 1918–19-ben? Illyéssel felelünk ismét: „Forradalmi átalakulásomat sokáig tőmondatosan egyszerűnek gondoltam [...] az igazságot kerestem, de az igazságot tapinthatónak akartam, vagyis e földön valónak, társadalminak.”¹²⁸ Ennek jött most el az ideje, gondolta az 1945 utáni hónapokban, első években nem is egy nemzedék.

A *Fényszóró* pozitív programmal indult, nem kirekesztéssel, még egy önkritikarovatot is indít, amelyben korrigálja hibáit. Ennek az önkritika címnek, szónak semmi pejoratív értelme nincs. Nincs köze a későbbi, politika motiválta nyilvános önkínzó vallomáshoz, pláne önfeljelentéshez. Ez nem mazochizmus. A *Képes Hét-*ből azonban már az ellenségkereső hang is kihallatszik. Nem olyan tiszta a profilja sem, mint a *Fényszóró*é. Nemegyszer a feljelentés, bűnösök vagy vélt bűnösök megtorló megbüntetése a vezető hang. A rendszeres vezércikkíró Rónai Mihály András lesz, aki egy ízben – 1946 telének végén – Molnár Ferencet szólítja meg nyílt levélben, bizonygatván, Magyarország épül, itt demokrácia van. (Az „összeesküvés-per” kapcsán íródott Erdős Péter-riport címe: „Disszidált diplomaták, fasiszták, reakciósook hadjárata Svájcban Magyarország ellen”.¹²⁹ Egy másik cikk címe: „Vérdíj az áramlopók fejére.”) A bulvár-ízléstelenség is megjelenik; József

¹²⁶ Illyés Gyula: *Kora tavasz – Mint a darvak*. Budapest, Szépirodalmi, 1972. 17.

¹²⁷ Illyés Gyula: *Kora tavasz*, 14.

¹²⁸ Illyés Gyula: *Kora tavasz*, 397.

¹²⁹ Erdős Péter (1925–1990) jogász, újságíró, a Kádár rendszerben a magyar popzene-élet teljhatalmú irányítója. 1946-ban jött haza Buchenwaldból, egy évi svájci szanatóriumi kezelés után. Újságíróskodott, 1949-ben szerkesztette az ebben az évben meg is szűnő, addig Bodó Béla szerkesztésében megjelenő bulvárlapot, a *Magyar Napot*. Tanított a Színművészeti Főiskolán, többek között Szinétár Miklós és Psota Irén is tanítványa volt. 1950 és 1953 között börtönben volt, kiszabadulása után a pártellenzékhez csatlakozott. Pályájának későbbi alakulása kívül esik témakörünkön.

Attila öngyilkossági főpróbája címmel jelenik meg egy írás. Szegi ebben az időszakban már nincs jelen a *Képes Hétben*. Csak a kezdeteknél. Karikatúratörténeti cikkeket ír, többek között Th. Th. Heinérről, Thomas Rowlandsonról, Daumier-ről, Wilhelm Busch-ról. (A volt feleség, Markos Erzsébet is publikál a lapban, divattörténeti illusztrációi jelennek meg, kedves, ízléses szövegképei, mesekönyvekhez készített rajzai. Ő ekkor az MNDSZ aktivistája, sok jó szóval emlékezik meg róla Szabó Lőrinc is, mint aki szíve vagy esze sugására, mindig segített mindenkin, ha tudott, s nem nézte a politikát, a taktikát.)

A bizalom Szegi iránt több oldalról jelentkezik. Már 1945 őszén átadja neki Pap Károly özvegye, a szintén író Pap Hedvig a hóval belepett szemétdombon megtalált Pap Károly-anyagokat. 1948-ban Szegi szervezi majd meg a rövid életű Pap Károly Társaságot.¹³⁰ Többször írt Szegi Pap Károlyról, a háború után közzétett gyűjteményes novelláskötetéről is, ismerte minden sorát, szerette és értette, közelről ismerte, hivatott lett volna akár egy Pap Károly-monográfia megírására is.¹³¹

Publikációs fórumainak azonban még nem értünk a végére. Rendszeresen szerepel a Kassák szerkesztette *Alkotásban*, a Magyar Művészeti Tanács folyóiratában, néhányszor a *Jövendő*, a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság Lapja oldalain. Képzőművészeti rovatvezetője lett rövid időre a *Tér és Forma* című építészeti folyóiratnak. Publikál a *Válaszban*, a *Továbbban*, a *Jövendőben*, a *Világosságban*, az *Embernevelésben*, a *Szabadságban*. Nagyon erősen jellemzőek a korra ezek a címek. A célbiztonságot, a hitet sugallják. Az akaratot, amivel minőségileg megváltoztatható az élet. Az ifjúkor vallása éled újjá, de Szegiben most már nincsen romantika. Két gyereke van, felelőssége, szívbetegséggel küszködik, és tudjuk most már, mélyen elégedetlen magával. Hiszen amit Szabó Lőrincéknek ígért, most sem teljesült. Szétforgácsolja magát, s csalódások is érik. 1948 nyarán a *Színház és Mozi* című képes hetilap szerkesztőségének munkatársa lett. 1952-es keltezésű önéletrajzából idézünk:

„Az volt a megbízatásom, hogy a szerkesztőség munkáját szervezzem át, s küszöböljük ki a sok kifogás alá eső addigi munka hiányosságait. Komolyan láttam hozzá a munkához. De a szerkesztőség tagjai részéről nem találtam kellő támogatást. Elszigetelődtem, a rám bízott feladatot nem tudtam teljesíteni. Hibákat követtem el, mint színikritikus is. Ezeket a hibákat súlyos, de meggyőződés szerint nem mindig igazságos kritikával illette a Népművelési Minisztériumban tartott

¹³⁰ A Pap Károly Társaság Szegi Pál hagyatékában megjelent dokumentumait a *Múlt és Jövő* 1999/3. számában (107–112.) tettem közzé.

¹³¹ Szegi Pál: A szűziesség fátylai. Pap Károly összegyűjtött novelláinak első kötete. *Válasz*, 1947/8. 170–172.

értekezlet előadója, Horvai István. Horvai kritikáját követően nem írtam többet színikritikát.¹³² Kiléptem a szerkesztőségéből. A szerkesztőségben belül volt munkatársaim akciót indítottak ellenem: egy sok aláírással beadvánnyal pártfegyelmet kértek ellenem, mint a »munkásosztály árulója« ellen.”

Az önéletrajz születésének dátuma nem mellékes. A hivatalosság által használt és egyben elvárt nyelven íródott, önkritikát is tartalmaz éppen ezért. Írója egyértelműen védekezésre kényszerült ember. Horvai Istvánnak az említett bírálata megjelent nyomtatásban is a *Színház és Filmművészet* 1950. 1–2. számában. Szegi a leningrádi színházi intézetből hazatért fiatalember igazságtalan, lekezelő mozdulatának elszenvedője. Azt írja Horvai, Szegi tévesen értelmezte megbízatását, ahelyett, hogy a munkás és paraszt rétegekkel kedveltetné meg új színházi kultúránkat, hagyományainkat és új eredményeinket, a szovjet irodalmat és színházművészetet, a kispolgári olvasóközönség ízlését szolgálja ki, a régi *Színházi Élet* maradványainak megőrzésével akarja „elfogadhatóvá” tenni a kultúrpolitikát. Szegi „gyakorlati munkája a legsötétebb burzsoá *impresszionizmus*”. Amit kritikáiban csinál, az „egyrésről impresszionizmus – másrésről *gerinctelen állásfoglalás nélküliség*”. Horvai mondatai a mából már-már dicséretnek értékelhetők, a szuverenitás és meg nem alkuvás bizonyítékának, ám akkor ez a bíráló az egzisztenciát veszélyeztető, komoly fenyegetés volt. Ebben az időszakban többször is állástalan Szegi, ha csak rövidebb időre is.

Aztán mégis vezető pozícióba kerül, igaz, nem az irodalom területén, hanem a képzőművészetén, 1950-ben ő lesz a *Szabad Művészet* főszerkesztője. (Ezt az évet megelőzően az Állami Hirdető *Magyar Reklám* című grafikus művészeti szakfolyóirata élén áll.) Látni fogjuk, intenzív pályafordulatot tett meg, az egyre dogmatikusabb elvárásokkal szembesülő és egyre durvábban cenzúrázott, öncenzúrázott irodalomtól elfordulva érdeklődése középpontjába a képzőművészet kerül. A pálya széttartását erősítő fejlemény menekülés is volt, nemcsak a kezdetektől őt jellemző érdeklődés előtérbe törése.¹³³ A magyar képzőművészet más ütemben váltott irányt, mint az irodalom. Amikor Szegi a reprezentatív képzőművészeti folyóirat élére kerül – 1949 végén visszavonják az elődlap, a *Magyar Művészet*

¹³² Horvai István (1922–2004) azonos a későbbi korszakos rendezővel. 1948/49-ben a leningrádi színházi intézet aspiránsa volt. 1951 és 1957 között a Madách Színház igazgatója volt, életének ebben a korszakában neofita kommunista, 1951-ben és 1953-ban is Kossuth-díjat kapott. 1962-től haláláig a Vígszínház kötelékébe tartozott. Nagy színészpedagógusként lett elismert.

¹³³ Érdeklődésének speciális bizonyítéka a Don-kanyarból 1942-ben Frankl Sándorral folytatott levelezése. *Játék és lelkiismeret*, i.m. 319–333. Frankl egyik levelében azt kérdezi Szegitől, „Körösfőit vagy Czóbelt” vegyen neki, beszámol egy Berény Róbert kép megszerzéséről is. A gyűjtőszendély tehát korábban megvolt, s csaknem olyan fokú volt – Frankl Sándorban is – mint a könyvek iránti vonzalom.



Csók István és Szegi Pál (Szegi András tulajdona)

lapengedélyét – még a „szocreál” felé való átmenet viszonylag hosszú periódusában vagyunk.¹³⁴ Magyarországon éppen 1945 után szervezkedhetett a baloldali „avant-gárd”, amely viszonylag – legalábbis a környező országokhoz képest – sokáig állhatott a centrumban. Szegi többször írt, igen elismerően az

Európai Iskola művészeiről, már akkor, amikor „kisebbségi” helyzetben voltak, s azután is, hogy kiiktatásuk elkezdődött. 1949-ben a hivatalos kultúrpolitika taktikai szövetséget köt a nemes konzervativizmust képviselő Gresham-körrel, Bernáth Auréllal, Pátzay Pállal. Ők feltétlenül más minőséget képviselnek, mint a Szovjetunió érdekszférájába került országok ekkori reprezentatív festői. Ők nem új realisták, s ha vannak is vitáik a modern művészettel, nem ők jelentik a veszélyt, hanem a beszükülő baloldali dogmatizmus képviselői, többek között Pogány Ö. Gábor. S bár Szegit is az új irány teoretikusai (P. Ö. G., Rabinovszky Máriusz, Bortnyik) között találjuk, ő soha nem képviselte azt, amivel például Bernáth Aurél vádolta – jogosan – a Fővárosi Képtár igazgatóját.¹³⁵ Szegi a szocialista realizmus fogalmát nem vetítette vissza a magyar művészettörténet elmúlt két évszázadába, nem gondolta, hogy Markó Károly realistának nyilvánított visegrádi tája a haladó művészet kiindulópontja, nem írt olyat, hogy végre be kell fejezni az ideológiai tévelygést, Rippl-Rónai soha nem vált nála a szétesés példájává. Igaz ugyan, hogy

¹³⁴ *Magyar Művészet* (Art Hongrois alcímmel) 1925 és 1949 között működött folyóirat, főszerkesztője Beráth Aurél volt. A cégbírószági iratok szerint a *Szabad Művészet* lapengedélye 1947-ben megvolt. A cégbírószági bejegyzés szerint a lap kiadója a Magyar Képzőművészetek Szabadszakszervezete volt. Ld. *A budapesti sajtó adattára 1873–1950*, 545.

¹³⁵ A Fővárosi Képtárat 1947-től Pogány Ö. Gábor vezette, előbb mint képtárigazgató, majd mint megbízott központi múzeumigazgató. Az ő regnálása alatt alakult át a 20. század elején létrejött képtár. Ún. „nem történeti gyűjteményt” csinált belőle, anyagát vegyítették a Szépművészeti Múzeum kortárs anyagával és a moszkvai Tretyakov Képtár mintájára megcsinálták a Magyar Nemzeti Galériát. Földes Emília áttekintése a BTM honlapján: www.btmfk.iif.hu/ftkort.html, letöltés 2014. július 19. Pogány Ö. Gábor (1916–1998) Baumgarten-díjas (1947) művészettörténész, 1947 és 1950 között a Fővárosi Képtár igazgatója, majd a Múzeumi Központ elnökhelyettese, a szocialista képzőművészet intézményi keretének kialakítója, 1957-től 1980-ig az MNG főigazgatója.

a társadalmi és művészeti forradalom összekapcsolódott gondolkodásában, igaz az is, hogy Munkácsy Mihály festészetének értéke megemelődik a szemében, hogy leírja azt a mondatot, hogy „a kritikának kötelessége rámutatni a hiányosságokra és a hibákra”, de nem lett soha elvakult-elvadult apológétája a rendszernek, az egységes, minden véleményt maga alá gyűrő központi kultúrpolitikai akaratnak. Nem akar sem fejeket, sem vért. 1948-ban a *Tér és Forma*ban még azt írja Rippl-Rónai kapcsán: „Sohase azt kell keresnünk egy művészből, ami épp nincsen meg benne. Az ilyen irányú fölünyes kritikai szenvedélynél többet ér a tárgyban való analitikus elmélyedés okos szerénysége: közelebb visz a megismeréshez.”¹³⁶ A következő fél évtizedben valóban nemegyszer ítéssz lesz az analitikusból. Ítéssz a főszerkesztő is, pusztán pozíciójánál fogva is, hiszen folyton döntési helyzetben van, mit enged közölni a lap hasábjain, kivel dolgoztat. Leginkább azonban tematikájában érhető tetten a változás. Kötelező vagy azoknak gondolt témákról ír, penzumokat teljesít, a reprezentatív kiállítások krónikása.¹³⁷ A korszak borzalmas nyelvi fordulatait is használja, legtöbbször persze azért, hogy valódi értékekről is szólhasson. Közreműködik a nagyon nem szeretett és kevésbé becsült Ék Sándor kötetének megjelenésében is.¹³⁸ Képzőművészeti kritikusként, művészeti íróként – ez is jellemzi a kort is – életműve legértékesebb részét azelőtt írta, mielőtt a főszerkesztői székbe kerül. Lebilincselő képelemző. Itt, ekkor is közvetít. Felvilágosító, pedagógus alkat.

1953-ban egy kis koncepciós perrel elmozdítják a *Szabad Művészet* éléről.

A *Kisdobos* nyújt menedéket számára.¹³⁹ Zelk Zoltánnal dolgozik együtt mint kép- és olvasószerkesztő. Zelk a *Reménykedem és rettegek* című kötetében így emlékszik rá: „Szegi nagyon értett a képzőművészethez, festészetéhez. Ő válogatta ki a képeket, rajzokat. [...] A legnagyobb magyar szobrász, a világ egyik legnagyobb szobrásza Ferenczy Béni volt. Ő sem áttallott rajzolni nekünk.” Rajzolt a lapba Szántó Piroska, Reich Károly, Bálint Endre, Ország Lili is, jó néhány mesét írt

¹³⁶ Szegi Pál: Rippl-Rónai József. *Tér és Forma*, 1948. 21–26. Kötetben: *Játék és lelkiismeret*, 298–304.

¹³⁷ Egyik legérdekesebb beszámolója és értékelése a Népstadion metrómegálló képzőművészeti díszítéséről szóló írása. *Magyar Építőművészet*, 1953/3–4. 103–109. Kötetben: *Játék és lelkiismeret*, 263–268. 1952-ben kezdődött a Népstadion metrómegálló építése, akkor ez lett volna a vonal végállomása. Az előreszaladt végállomás építés kb. 70%-os készültségi fokú volt, amikor az építkezést leállították, mert a fúrópajzsok nem érkeztek meg Moszkvából. 5000 bányász pedig naponta mindössze 1 métert tudott haladni csákányokkal és robbantással. A kétkupolás épületet visszabontották. Az ide tervezett szobrok némelyike a stadion edzőpályája köré került.

¹³⁸ Ék Sándor: *A realizmus zászlaja alatt. A festő világnézete. Összegyűjtött cikkek és tanulmányok Pogány Ö. Gábor bevezetésével*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1954. [A kötet szerkesztője volt Szegi Pál.]

¹³⁹ A *Kisdobos* 1952 tavasza és 1989 decembere között működött lap, a 6–10 évesek számára készült, az 1956-os forradalom előtt a Dolgozó Ifjúság Szövetsége, a DISZ volt a laptulajdonos. Kezdeti korszakában Zelk Zoltán volt a főszerkesztője, képszerkesztőként pedig Nagy László dolgozott mellette, közvetlenül a forradalom előtt már főszerkesztőként.

a lapba Mészöly Miklós, Tersánszky Józsi Jenő, Bátor Irén, Cseres Tibor, Enczi Endre és Bakucz József. Rendszeresen publikált benne Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Kormos István, Szabó Lőrinc, Károlyi Amy, Illyés Gyula, Nagy László, Erdélyi József, Palasovszky Ödön. Menedék volt a gyerekeknek szóló lap neki is, a felsorolásból láthatóan másoknak is. Zelk a 30-as évekből Szegiről így írt: „... élve hatalmával s főképp ízlésével, egy kicsit a mecénásunk is. Ahányszor csak a Pesti Hírlapnál lehetett, közölte a legjobb fiatal költők verseit. Nemcsak mi maradtunk nála kéziratleadás utáni baráti beszélgetésre, de ezt tette minden héten egyszer Kosztolányi is.” Már nem mecénása nemzedékének, egy szerény alakja csupán. Lényegében itt ér véget Szegi élete. 1953-ban keltezett önéletrajzában azt írja, időlegesen abbahagyott nagyobb tanulmányainak befejezésével akar foglalkozni, elsősorban is a több évi előkészítő munkával megalapozott kb. 20 ívre tervezett karikatúratörténettel. Tervezte még egy 10 éves nagy képzőművészeti összefoglaló megírását is a felszabadulás utáni magyar képzőművészet fejlődéstörténetéről. Ezek belefértek volna életébe a *Kisdobos*-nál végzett munka mellett, de nem készültek el. Utolsó, 1957 novemberében született önéletrajzában – hogy milyen célra készült nem tudjuk – írja:

„Több mint egy éve kiújuló betegségem egyre jobban felmorzsolja időmet, az év nagyobb részét kórházban töltöm, kisebb részének is nagyobb hányadát fekvő-betegként otthon. Az orvosok azonban bíznak felgyógyulásomban s gyógyulást ígérnek. Most hosszú hónapok óta munkából kiírt beteg vagyok.”

1957-ben jelenik meg a később tizenegy kiadást megért teljes magyar Villon, életében ez az utolsó nagy munkája. Szerkesztője a kötetnek, fordításokat rendelt hozzá, s a magyar fordítások történetét összefoglaló alapos és bőséges jegyzetanyaggal látta el. A következő év elején meghalt. Nem érte meg az ötvenhatodik születésnapját.

[A Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret* c. kötet – Budapest, Argumentum – Philo-biblon, 2001 – bevezető tanulmányának bővített, jegyzetekkel ellátott változata.]

Névmutató

A névmutatóban a rangokat és címeket korhű módon tüntettük fel. A tanulmányok főszereplői és néhány közvetlen családtagjuk a sokszori előfordulás miatt értelemszerűen nem szerepelnek a névmutatóban.

- Ábrányi Kornél 25
Aczél Géza 310
Aczél György 181, 184
Ádám György 182
Adorján Sándor 25, 132
Ady Endre 17, 25, 26, 32, 37, 39, 46, 48, 52,
56, 58, 63, 71, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 89,
97, 187, 190, 261, 264
Ady Lajos 26, 261
Ágai Adolf 261
Ágai Béla 78, 79
Ágoston Péter 75, 138
Alexander Bernát 252, 253
Almásy József 280, 281
Almásy László, gr. 341
Alscher, Otto 53
Ambrus Zoltán 59, 120, 145
Anderson, Sherwood 220
Andrási Gábor 68
Andrássy Gyula, ifj., gr. 61
Angelusz Róbert 100
Angyal Dávid, 24
Angyalosi Gergely 361
Antal Frigyes 290
Apáczai Csere János 332
Apis, Dragutin Dimitrijevic
Apollinaire, Guillaume 334
Apponyi Albert, gr. 35, 277
Apponyi Sándor, gr. 42
Apponyi, Madelaine grófné 305
Apuleius, Lucius 304
Aradi Viktor 255
Aragon, Louis 328, 329, 330
Arany János 24, 31, 59, 60, 88, 242, 245
Arany László 242
Archipenko, Alexander 332
Argejő Éva 172
Ascher Oszkár 310, 324, 336, 337, 338, 349,
350
Attila, hun király
B. Nagy László 227, 332, 359, 360
Babits András 290
Babits Mihály 8, 60, 120, 130, 131, 143, 165,
167, 204, 206, 262, 275, 283, 321, 346
Bächer Iván 162
Bacsányi János 361
Bajor Gizi 341
Bak Gyula 315
Bakonyi Pál 287
Baksay Sándor 361
Bakucz József 358
Balassa Gyula 361
Balassa József 115
Balázs Béla 44, 58, 130, 351, 353, 354
Bálint Endre 324, 359
Bálint Károly 346

- Bálint Lajos 86,
 Bálint Mihály 21, 195
 Balkányi Béla 53, 55, 195
 Balkányi Géza 31
 Balkányi Judit 19, 195
 Balkányi Kálmán [Balkányi, Koloman] 19, 37,
 53, 55, 195
 Balkányi Sári 19, 195
 Balkányi Zsuzsa 19, 195
 Balla Vilmos 246
 Ballagi Mór 242
 Balog Ármin 244, 245, 252, 292
 Balogh Gyöngyi 362
 Balogh József 41, 240, 245, 282, 291, 292,
 293, 304
 Balogh Sándor 180
 Balzac, Honoré de 25, 195
 Bán Antal 164
 Bán Éva 299
 Bán Richárd 270
 Bánffy [Braun] Zsigmond 24
 Bangha Béla 283
 Bánki Donát 247
 Bánóczy László 256
 Bányai József 174
 Barabás Lóránd 131
 Barankovics István 278
 Baránszky László 353
 Baranyai Zoltán 362
 Baranyay Jusztin 278, 280, 288, 289
 Barbusse, Henri 123, 328
 Barcza Imre 79
 Bárczi Géza 275
 Bárczy István 269
 Bardoly István 68
 Bárdos Artúr 54
 Barlach, Ernst 41
 Barna Izidor 25
 Baron, Frank 26, 304
 Bart István 240
 Barta Lajos 130
 Barta Róbert 271
 Barta Sándor 329, 333
 Bartha Miklós 39, 59, 284
 Bartók Béla 60
 Barzini, Luigi 140
 Baskircsev Mária 362
 Bassola Zoltán 290
 Báthory Erzsébet 243
 Bátori Irén 360
 Batthyány Tivadar, gr. 115
 Bauer Ervin 353
 Bayer József [Bayer, Josef] 54
 Beach, Sylvia 220
 Becher, Kurt 297, 298
 Beck, Knut 265
 Beckmann, Max 41
 Bede István 174, 291
 Bédy-Schwimmer Róza 112, 116
 Beethoven, Ludwig van 291
 Békés Vera 26
 Béládi Miklós 26, 41, 87
 Belia György 48, 79, 206
 Benedek Marcell 75, 135, 204, 265
 Beneš, Edvard 136
 Beniston, Judith 70
 Beöthy László 66, 117
 Beöthy Ottó 174
 Berda József 338, 341, 344, 348, 354
 Beregi Oszkár 31, 32, 47, 58, 315
 Berend T. Iván 269, 270, 274
 Berenson, Bernard 304
 Berény Róbert 194, 357
 Berinkey Dénes 362
 Berkes Róbert 102
 Bernáth Aurél 218, 229, 358
 Bertall [Charles Albert d'Arnoux] 83
 Berzeviczy Albert 35

- Bethlen István gr. 8, 203, 256, 263, 281, 282, 283, 288, 291, 293, 295, 296
Bibó István 139, 140, 215, 222, 227, 229, 230, 231, 232, 354
Bibó István, ifj. 363
Bibó Istvánné, ifj., Lipcsey Judit 232
Bihari Sándor 186
Bíró Dolly 363
Bíró Lajos 7, 17, 19, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 46, 53, 59, 63-156, 189, 190, 194, 209
Bíró Lajosné Vészi Jolán 19, 23, 78, 94, 194
Bíró Mihály 363
Bíró Miklós 363
Bíró Pál, Hámori 363
Bíró Vera 363
Bíró-Balogh Tamás 141, 142
Bismarck, Otto von 51, 52, 105
Bisztray Gyula 282
Bláthy Ottó Titusz 247
Blau, Eugen 69
Blau, Josef 69
Blau, Peter 69
Blaukopf, Kurt 246
Bloch, Ernst 41
Bloch, Libussa 239
Blum Béla 162
Bodnár Zsigmond 88
Bodó Béla 355
Boldizsár Iván 41, 293, 308
Boncza Berta 363
Bono, Francesco 146
Borbándi Gyula 305
Borbás Mária 237
Bori Imre 310
Bornemisza Géza 296
Boronkai Szabolcs 61
Borsányi György 97
Bortnyik Sándor 332
Both Béla 363
Botka Ferenc 138, 340
Bourget, Paul 77
Boyer, Charles 66
Böhm Vilmos 115, 172
Bölöni Farkas Sándor 332
Bölöni György 130, 233
Brachfeld Siegfried 363
Brahms, Johannes 363
Brâncuși, Constantin 363
Brandis, Markus 363
Brankov Lazar 171
Braun Róbert 142
Breton, André 313, 330
Bródy Miksa 118
Bródy Sándor 31, 59, 89, 103, 141, 272
Bruna, M. G. 312
Brühl, Georg 41, 47, 52
Brüll Adél 79, 89
Buda Attila 260
Buda György 69
Burns, Robert 149
Busch, Wilhelm 356
Buzinkay Géza 70, 99
Cappanele, Paolo 146
Carlyle, Thomas 3
Caroll, Lewis 341
Cater, Horsfall 293
Catullus, Caius Valerius 199
Cendars, Blaise 313
Cézanne, Paul 49, 201, 332, 335
Chagall, Marc 41, 334
Chopin, Frédéric 291
Chorin Áron 22, 253, 259
Chorin Daisy, ld. Strasserné Chorin Daisy
Chorin Ferenc, id. 22, 259
Chorin Ferenc, ifj. 253, 255, 256, 260, 261, 261, 270, 273, 275, 279, 280, 281, 283,

- 288, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306
- Churchill, Sir Winston 165, 168, 195, 295
- Cincinnatus, Lucius Quinctius 364
- Clemenceau, Georges 34
- Cocteau, Jean 330, 332, 334
- Colliander, Tito 349
- Concha Győző 275
- Coogan, Jacky 333, 335
- Cooper, James Fenimore 41
- Cooper, Thomas 364
- Corinth, Lovis 41
- Courbet, Gustave
- Czapik Gyula 283
- Czettler Jenő 285
- Czibor János 225
- Czigány Dezső 49, 68
- Czigány György 185
- Czóbel Béla 49, 357
- Cs. Szabó László 206, 212
- Csajkovszkij, Pjotr Iljics 291
- Csák Máté 243
- Csaplár Ferenc 310
- Császárr Elemér 88
- Csáth Géza 27, 97
- Csathó Kálmán 120
- Csécsy Imre 316
- Cseh Gergő Bendegúz 176
- Csehov, Anton Pavlovics 26, 76, 341
- Cseres Tibor 223, 360
- Csernoch János 198
- Cseterki Lajos 182
- Csók István 3, 159
- Csonka János 247
- Csorba Csilla 364
- Csorba Géza 247, 332
- Csorba Győző 223
- Csorba László 291
- Csortos Gyula 364
- Csukási József 252
- Csurka István 166
- Csűrös Zoltán 341
- d'Indy, Vincent 186
- Dabronaki Gyula 364
- Dante Alighieri 364
- Darányi Ignác 139
- Darvas Lili 31, 156, 230, 231, 235
- Daumier, Honoré 201, 341, 356
- Deák Ferenc 99, 107, 240
- Deák György 364
- Deák Imre, dr. 273
- Décsi Gyula 364
- Deér József 290
- Degas, Edgar 364
- Dempsey, Jack 335
- Dénes Iván Zoltán 142
- Dercsényi Dezső 275
- Déri Miksa 247
- Déry Tibor 8, 138, 175, 183, 184, 264, 308, 324, 332, 340
- Dés Magda 351
- Dés Mihály 351
- Desmoulins, Camille 116
- Dettre Pál 164
- Deutsch Ignác 22
- Deutsch Sigmund, ld. Deutsch Zsigmond
- Deutsch Zsigmond 44
- Deutsch-család, hatvani 22, 249, 254
- Devecseri Gábor 344
- Diener-Dénes Zoltán 75
- Dienes László 332
- Dietrich, Marlene 66
- Dinnyés Lajos 364
- Doblhoff Lily bárónő 289
- Dóczy Lajos [Dóczy, Ludwig v. Dux, Ludwig] 60
- Dohnányi Ernő 32
- Domanovszky Sándor 167

- Domokos Mátyás 223, 234, 236, 314
Domony Móric 283
Donáth Ferenc 175, 182
Donizetti, Gaetano 210
Dornseiff, Franz 292
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 41, 64, 67, 265
Dózsa Margit 286
Dőry László 289
Dsida Jenő 348
Durrell, Gerald 210, 236
Dutka Ákos 74, 341
Dürer, Albrecht 52, 332, 333
Dzvonár Sándor 70
Eckhardt Sándor 41, 293
Eckhardt Tibor 278, 279
Eckstein, Wolf-Erich 69
Edelsheim-Gyulai Lipót, gr. 270, 299
Edison, Thomas Alva 247, 248
Egyed Zoltán 138, 150
Ék Sándor 359
Elek Artúr 130, 131, 332
Eliot, Thomas Stearns 220
Elischer Boldizsár 54
Eloire F. 54
Éluard, Paul 365
Emerson, Ralph Waldo 28
Emőd Tamás 39
Enczi Endre 360
Endrédy Vendel 280
Engels, Friedrich 321
Engl Géza 365
Erb Mária 365
Erdei Ferenc 205, 212, 213, 214, 215, 231, 233
Erdei György 292
Erdélyi József 336, 337, 341, 344, 360
Erdődy János 164
Erdős Péter 355
Erényi Tibor 158
Erki Edit 181
Ernst Lajos 265
Erzsébet, magyar királyné 32, 193
Esterházy Móric, gr. 272, 293
Esterházy Péter 272
Ewers, Hans Heins 209
Fabinyi Tihamér 288
Fábry Zoltán 332
Falk Miksa 20, 23, 59, 252
Faludy György 158, 171
Falus Elek 31, 43, 44, 156
Faragó György 291
Faragó László 291
Faragó Sándor 151
Farkas Ferenc 215, 234
Farkas István 202
Farkas Mihály 3
Farkas Zoltán 193
Fata Márta 365
Fazekas Anna 336
Fazekas László 234
Fazekas Mihály 217, 225
Fazekas Tiborc 365
Fedák Sári 232
Feilchenfeld, Rahel E. 41, 57
Féja Endre 205
Féja Géza 205, 229
Fejérváry Géza, br. 365
Fejtő Ferenc 169, 206, 321
Fellner Alfréd 282
Fellner Frigyes [Fellner, Friedrich] 55
Fellner Pál 289
Fellner Vilmos 289
Felvinczi Takács Zoltán 52
Fencsik Flóra 342
Fényes Adolf 49, 202
Fenyő, Mario D. 261

- Fenyő László 315, 331, 336, 337, 338, 341, 343
 Fenyves Miklós 366
 Ferenc Ferdinánd, trónörökös 52, 103
 Ferencz Győző 9, 10, 297
 Ferenczy Béni 220, 227, 229, 231, 232, 359
 Ferenczy Erzsike 366
 Ferenczy Károly 49, 201
 Fischer Annie 138, 150
 Fischer, Ernst 183
 Fischer, Samuel 265
 Fitz József 290
 Fitzgerald, F. Scott 11, 220
 Fleisz János 71
 Flórián László 124, 138
 Foch, Ferdinand 126
 Fodor András 223, 229, 234, 324, 325
 Fodor Ármin [Armin Fodor] 52
 Fodor Ilona 328
 Fodor József 336, 341, 343, 344, 348, 351
 Fodor Mária 47
 Fónyi Gézáné 164
 Fóthy János 340, 342
 Földes Béla 35, 54
 Földes Emília 358
 Földessy Gyula 156, 209
 Földi Mihály 130
 France, Anatole 57, 76, 328
 Frank Tibor 9, 13, 15, 26, 30, 58, 70, 133, 149, 246, 272, 282, 291, 292, 295, 298, 305
 Frankfurter Borbála 251
 Frankfurter, Samuel 366
 Frankfurter, Wilhelm 244
 Frankl Sándor 329, 351, 357
 Frankl Sándorné 329
 Freud, Sigmund 13, 88, 321, 328
 Frey András 290, 293
 Fritzsche, Peter 42, 46
 Frommer Rudolf 246
 Furthman, Jules 151
 Fülep Lajos 215
 Füst Milán 65, 147, 155
 Gabler, Neal 146
 Gábor Andor 119, 130, 141, 145
 Gail, Kinn 67
 Gajári [Gajáry] Ödön 91
 Gál Éva 165, 181
 Gál Gyula 366
 Gál István 321
 Gángó Gábor 108
 Garai Erzsébet 145
 Garami Ernő 115
 Garbai Sándor 115, 116
 Gárdonyi Géza 59
 Gárdos Bálint 149
 Gáspár Antal 342
 Gáspár Endre 366
 Gauguin, Paul 366
 Gaulle, Charles de 327, 328
 Gazdáné Szczaurski Ágnes 285
 Géber Antal 287, 303, 304
 Gedő Lipót 366
 Gellér János 22
 Gelléri Andor Endre 366
 Gelléri Mór 237, 266
 Gellért Oszkár 94, 111, 112, 113, 119, 130, 260, 261
 Genthon István 290, 313, 336
 Gerevich Tibor 290
 Gergely Rezső 119
 Gerlicza József 285
 Germanus Gyula 341
 Gerő Ernő 226
 Gerő József 251
 Gibbons, Tommy 335
 Gide, André 210
 Gille, Pere 293

- Glasz
 Goda Géza
 Goebbels, Joseph
 Goethe, Johann Wolfgang von
 Goldberger Leó
 Goldziher Ignác
 Goll, Yvan
 Gonda Béla
 Gorkij, Makszim
 Goya, Francisco
 Gozdu Elek
 Gömbös Gyula
 Gömöri Jenő
 Gömörö-Hain László
 Göndör Ferenc
 Görgey Artur
 Göring, Hermann
 Gragger Róbert
 Granasztói Pál
 Gratz Gusztáv
 Greco, El [Domenikosz Theotokopoulosz]
 Greguss Ágost
 Greiner, Leo
 Gross Arnold
 Grósz Emil
 Grósz István
 Grósz Julianna
 Grósz Menyhért
 Groszmann Zsigmond
 Grúz János
 Grünwald László
 Grünwald Lili
 Gudenus János József
 Gulyás Pál
 Gunda Béla
 Gunst Péter
 Guttmann Izsák
 Guttmann Jakab
 Guttmann Nanetta (Eszter)
- Gyapay Gábor
 Gyarmati Dezső
 Gyarmati Fanni, ld. Radnóti Miklósné
 Gyergyai Albert
 Györffy Anna
 Györffy István
 Györffy Miklós
 György Péter
 Győri János
 Gyulai Pál
 Gyurgyák János
 H. Balázs Éva
 H. Haraszi Éva
 Habsburg, Otto von
 Hackett, Francis
 Hadik János, gr.
 Haeffler István
 Hajdu Tibor
 Hajnal Anna
 Hajnal István
 Halász Frigyes
 Halász Gábor
 Halász Imre [Emerich von Halász]
 Halda Alíz
 Hamburger Jenő
 Hamsun, Knut
 Hanák Péter
 Hansági Ágnes
 Haraszi Taylor Éva, ld. H. Haraszi Éva
 Harsányi Zsolt
 Hatvani Pál [Paul Hirsch]
 Hatvany Lajos, br.
 Hatvany Lajosné, báróné
 Hatvany-Deutsch József, br.
 Hatvany-Deutsch József, br.
 Hatvany-Deutsch Sándor, br.
 Hauser Arnold
 Hay Sándor
 Hazai Samu, br.

- Healey, Denis
 Hegedűs Géza
 Hegedűs Gyula [író]
 Hegedűs Gyula [színész]
 Heim János
 Heim Pál
 Heine, Thomas Theodor
 Heinrich Gusztáv
 Heisenberg, Werner
 Held Albert
 Heltai Jenő
 Heltai Nándor
 Hemingway, Ernest
 Herczegh Ferenc
 Hevesi András
 Hevesi Sándor
 Hevesi Sándorné
 Hevesy [Lóvy] Lajos [Hevesi, Ludwig]
 Heynicke, Kurt
 Hidas Antal
 Hidvégi Violetta
 Himmler, Heinrich
 Hirsch Albert
 Hirsch Albertné
 Hitler, Adolf
 Hock János
 Hodson, Sir John Marriott
 Hoff, George [Hoff György]
 Hoffmann Tamás
 Holbein, Hans
 Hollósy Simon
 Holmes, Deborah
 Hóman Bálint
 Homérosz
 Hont Ferenc
 Horányi Károly
 Horthy Istvánné
 Edelsheim Gyulai Ilona grófnő
 Horthy Miklós
 Horvai István
 Horváth Ádám
 Horváth Eszter, ld. Lukin Lászlóné
 Horváth Géza
 Horváth Henrik
 Horváth János
 Horváth Zoltán
 Huidobro, Vincente
 Hunyady Ferenc, gr.
 Hunyady Sándor
 Huszár Károly
 Huszár Vilmos
 Huxley, Aldous
 Ibsen, Henrik
 Ignotus
 Ignotus Pál
 Illés Béla
 Illés Endre
 Illyés Gyula
 Illyés Gyuláné
 Imrédy Béla
 Indig Ottó
 Irányi Dániel
 Iványi Grünwald Béla
 Ivatskó Ilona
 Jacob, Max
 Jacobs, Lewis
 Jadlowker, Hermann
 Jakovits József
 Jancsó Benedek
 Jankovich Gyula
 Jankovich Miklós
 Jankovics Ferenc
 Jankovics József
 Jannings, Emil
 Jánossy Zoltán
 Jászai Károly
 Jászi Oszkár
 Jávor Pál

- Jazbinsek, Dietmar
Jedlik Ányos
Jékely Zoltán
Jeles András
Jemnitz János
Jeney Éva
Jenikau, Áron
Jeszenszky Géza
Jób Dániel
Johnson, Julien
Jókai Mór
Jónás Ernő
Józan Ildikó
Juhász Ferenc
Juhász Gyula
Jung, Carl Gustav
Justh Zsigmond
Justus Pál
K. Kiss Márton
Kaán Károly
Kaas Ivor
Kabdebó Lóránt
Kabos Ede
Kabos Gyula
Kádár Béla
Kádár János
Kádár László
Kadić, Ottokar
Kaffka Margit
Kafka, Franz
Káldor György
Kállai Gyula
Kállay Miklós
Kalmár Melinda
Kálnoky Bedő
Kálnoky László
Kammermayer Károly
Kandinszkij, Vaszilij Vasziljevics
Kaplonyi Zoltán
Karádi Éva
Karafiáth Judit
Kárász Artúr [Arthur Karasz]
Kardos József
Kardos Lajos
Karinthy Frigyes
Karinthy Gábor
Kármán Mór
Károly, IV., magyar király
Károlyi Amy
Károlyi Árpád
Károlyi Gyula, gr.
Károlyi Mihály, gr.
Károlyi Mihályné grófnő
Karsai Elek
Kassák Lajos
Kassowitz Félix
Kästner, Erich
Katona Jenő
Katona József
Katus László
Kaufmann Izidor
Kautz Gyula
Kautzky, Karl
Kázmér Ernő
Keéri-Szántó Imre
Kégl, Alexander von [Kégl Sándor]
Kemény Zsigmond
Keményffy Franciska
Keményffy Gábor
Keményffy Giza
Keményffy Jenő
Kempelen Béla
Kempis Tamás
Kende Zsigmond
Kenedi Géza
Kenyeres Zoltán
Képes Géza
Kepes Gyula

- Kepes, Julius
 Kerecsényi Dezső
 Kerekes Amália
 Kerékjártó Béla
 Keresztes-Fischer Ferenc
 Keresztury Dezső
 Kéri Pál
 Kerkai Jenő
 Kerkapoly Károly
 Kernstok Károly
 Kerr, Alfred
 Kertész Mihály
 Keszthelyi Nándor
 Keszthelyi Zoltán
 Kéthly Anna
 Kettler, David
 Király Béla
 Király István
 Kiss Ferenc
 Kiss István
 Kiss József
 Klebelsberg Kuno
 Klee, Paul
 Klinger Endre
 Kmetty János
 Knipf Erzsébet
 Knittel, John
 Kóbor Tamás
 Kocztur Gizella
 Kodály Zoltán
 Kodolányi Gyula
 Kodolányi János
 Kohner Adolf, br.
 Kohner Ida bárónő
 Kokoschka, Oscar
 Kolosváry-Borcsa Mihály
 Komját Aladár
 Komlós András
 Komor András
 Komor Imre
 Komoróczy Géza
 Konkoly Thege Sándor
 Korányi János, br.
 Korányi László, br.
 Korányi Sándor, br.
 Korda Sándor
 Korda Vince
 Korda Zoltán
 Korda, Michael
 Kormos István
 Kormos István
 Kornfeld Áron
 Kornfeld Ferenc
 Kornfeld György
 Kornfeld György, br.
 Kornfeld Hanna bárónő,
 ld. Szegedy-Maszák Aladárné
 Kornfeld Mária, br.
 Kornfeld Móric, br.
 Kornfeld Móricné Weiss Marianne bárónő
 Kornfeld Pál, br.
 Kornfeld Pál, br., ifj.
 Kornfeld Tamás, br.
 Kornfeld Zsigmond, br.
 Kornfeld, Bernhardt
 Kornfeld, Ignatz
 Kornfeld, Joseph
 Kornfeld, Moritz
 Kornfeld, Theresa
 Kornis Gyula
 Koroda Pál
 Kósa Miklós
 Kósa Zoltán
 Kosáry Domokos
 Kossuth Lajos
 Kosutány Tamás [Thomas von Kosutany]
 Kosztolányi Dezső
 Kosztolányi Dezsőné

- Koussewitzky, Serge
Kovách Márta [Gyapay Gáborné]
Kovács Bálint
Kovács Endre
Kovács I. Gábor
Kovács Imre
Kovalovszky Miklós
Kozma Nándor
König György
König Jenő
Köpeczi Béla
Körmendi Ferenc
Körösfői-Kriesch Aladár
Kőrösy József
Kőszeg Ferenc
Kövér György
Kövesházi Kalmár Elza
Krahl Vilmos
Králik Lóránd
Krauter Ferenc [Kräuter, Franz]
Krenn, Günter
Krivátsy Miklós
Krúdy Gyula
Krupp von Bohlen und Halbach, Gustav
Kulcsár István
Kun Andor
Kun Béla
Kuncz Aladár
Kunfi Zsigmond
Kupán Árpád
Kutasi Elemér, dr.
Kügyi Virág László
L. Nagy Zsuzsa
La Rochelle, P. Drieu
Lackó Miklós
Lacretelle, Jacques de
Laczkó Géza
Lajta Andor
Lakatos Éva
Lakatos Imre
Lakatos László
Lakatos Ottó
Lánczi Jenő [Lánczi, Eugen]
Lánczy Leó
Landler Jenő
Láng József
Lang, Fritz
Langen, Albert
Langsam, Walter Consuelo
Lányi Viktor
Larbaud, Valery
Lasker-Schüler, Else
Lassalle, Ferdinand
Laughton, Charles
Lázár Béla, dr.
Lázár Vilmos
Lazare, Bernard
Lazega, Emmanuel
Le Bon, Gustave
Leavis, Quennie Dorothy
Lederer Béla
Léger, Mme Fernand
Légrády család
Lehmbruck, Wilhelm
Leisler, Edda
Lemaître, Jules
Lenau, Nikolaus
Lendvay Ferenc
Lengyel Balázs
Lengyel Géza
Lengyel György
Lengyel József
Lengyel László
Lengyel Menyhért
Lenin, Vlagyimir Iljics
Lenkey Gusztáv
Leopold Julianna
Lessing, Gotthold Ephraim

- Lesznai Anna
 Letzner, Richard, dr.
 Levine, Joseph
 Liebermann, Max
 Liebknecht, Karl
 Lippi, Filippino
 Litván György
 Lóránth László
 Losonczy Tamás
 Loucher, Louis
 Lovászy Márton
 Low, Rachael
 Löffler, Rosine
 Löffler, Samuel
 Lőw Tivadar
 Löwenstein
 Löwy, Regina
 Lubitsch, Ernst
 Lukács György
 Lukács György, dr.
 Lukács Lajos
 Lukács László
 Lukacs, John
 Lukas József
 Lukin Gábor
 Lukin Lászlóné Horváth Eszter
 Lukin Márta
 Lusztig Imre
 Luxemburg, Rosa
 Lyka Károly
 M. Pásztor József
 Maas, Ernest
 Macartney, Carlile Aymler
 [Macartney Elemér]
 MacLaine, Shirley
 Mácsai Pál
 Madarassy-Beck Miksa, br.
 Maeterlinck, Maurice
 Magyar Lajos
 Mahler, Gustav
 Maillol, Aristide
 Majádi Guidó
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics
 Majlát Duci
 Major Ákos
 Major Henrik
 Major Jenő
 Maleczky Oszkár
 Manheim, Jacques
 Mann, Heinrich
 Mann, Klaus
 Mann, Thomas
 Mantica, Paolo, br.
 Márai Sándor
 Marconnay Tibor
 Marinetti, Filippo Tommaso
 Márk Lajos
 Markó Károly
 Markója Csilla
 Markos [Markovich] Gyula
 Markos Erzsébet
 Markos György
 Márkus Andor
 Márkus Andorné Vészi Lenke
 Márkus Anna
 Márkus Dezső
 Márkus Gábor
 Márkus István
 Márkus László [Ladislaus von Márkus]
 Márky-Zay Lajos
 Marosán György
 Marosy Ferenc
 Martin József
 Martin, Dean
 Martini, Ferdinando
 Marx, Karl
 Masaryk, Tomáš Garrigue
 Masin, Draga

- Máthé Pál
Matisse, Henri
Matlekovics Sándor [Alexander Matlekovics]
Matolcsy Mátyás
Mátyás Ferenc
Maugham, William Somerset
Maupassant, Guy de
Mauritz Béla
Mauthner Izidor
McCagg, William
Mechwart András
Mednyánszky Cézár
Meisnitzer házaspár
Meller Simon
Menczer Béla
Mérei Ferenc
Mérei Gyula
Merker, Paul
Mészöly Dezső
Mészöly Miklós
Mezei Lipót
Mezei Ottó
Mezey Ferenc
Mezey Mária
Mihályi Ödön
Mihályi Ödönné Spiegel Magda
Miklós Andor
Mikszáth Kálmán
Mill, John Stuart
Millerand, Alexandre
Mindszenty József
Miskolczy Ambrus
Misztótfalusi Kis Miklós
Mocsáry Lajos
Modigliani, Amedeo
Mohácsi István
Mohácsi János
Mohácsi Jenő [Mohácsi, Eugen]
Moholy-Nagy László
Moldova György
Molnár Ákos
Molnár Ferenc
Molnár Gál Péter [M. G. P.]
Molnár Imre
Molnár Jenő
Molnár Judit
Molnár Károly
Molnár Márta, ld. Sárközi Márta
Molnár Rajec, Elizabeth
Molnos Péter
Monet, Claude
Montesquieu, Charles-Louis
Montgomery, John F.
Mónus Illés
Moravek Endre
Móricz Gyöngyi
Móricz Miklós
Móricz Virág
Móricz Zsigmond
Morton, Frederic
Mozart, Wolfgang Amadeus
Mravik László
Munkácsy Mihály
Murányi Gábor
Musset, Alfred de
Nadányi Emil
Nádass József
Nagy Balázs
Nagy Csaba
Nagy Endre
Nagy Imre
Nagy Lajos
Nagy László
Nagy Miklós
Nagy Péter
Nagy Zoltán
Nagy, George L.
Nagyklára, ld. Szabó Lőrincné Mikes Klára

Negri, Pola	Paál László
Nemes Nagy Ágnes	Páger Antal
Nemeskürty István	Pál Mónika
Nemes-Lampérth József	Palacký, František
Németh Antal	Palágyi Menyhért
Németh László	Palasovszky Ödön
Nendtvich Andor	Pálffy György
Neugeboren Emil Gusztáv = Emil Neugeboren	Pallavicini György, ifj., őgr.
Neuschloss, Elisabeth	Pálóczi-Horváth György
Niederhauser Emil	Palotai Boris
Nietzsche, Friedrich	Pap Károly
Nitsch, Mathes	Papen, Franz von
Noelle-Neumann, Elisabeth	Papp Dániel
Normai Ernő	Parragi György
Nóvé Béla	Passuth László
Nyers Rezső	Pásztor Béla
Nyíró József	Pásztor Mihály
Nyisztor Zoltán	Pataki Anna
O'Malley, Sir Owen	Pataki Gábor
Obrenovics (Obrenović) Sándor = I. Sándor szerb király	Páthy Ernő
Obsfelder, Sigiborn	Páthy Sándor
Orbán Dezső	Pattantyús Ábrahám Géza
Orbánné Szegő Ágnes	Pátzay Pál
Ormody Vilmos	Pauli, Wolfgang
Orosz László	Pechstein, Max
Orosz Magdolna	Peisner Ignác
Országh Lili	Pekár Gyula
Ortutay Gyula	Pelz, Wilhelm A.
Orwell, George	Perczel Tamás
Ossietzky, Karl von	Perlrott Csaba Vilmos
Osvát Ernő	Peskó Zoltán
Oszterhuber József	Petelei István
Ottlik Géza	Petényi Géza
Ottlik György	Péter Ágnes
Ovidius, Publius Naso	Péter Gábor
Öhlmacher Anna	Pethő Sándor
Paál Jób	Petőfi Sándor
	Petrik Géza
	Petronae

- Petrovics Elek
Philips, Morgan
Phillips, Gene D.
Piazza, Jim
Picasso, Pablo
Pigler Andor
Pilinszky János
Pintér Jenő
Pirivits Aladár
Pissarro, Camille
Plehanov, Georgij
Plósz Árpád
Pogány József
Pogány Ö. Gábor
Pók Lajos
Polak Herbert
Polányi Károly
Polányi Mihály
Polcz Alaine
Poltzer György [Georges Politzer]
Pongrátz-család
Popovics Sándor
Pór Bertalan
Pór Edit
Pór Judit
Pósa Lajos
Preisich Kornél
Preminger, Otto
Princip, Gavrilo
Princz Gyula
Prohászka Ottokár
Prossnitz, Gisella
Psota Irén
Puccini, Giacomo
Pukánszky Béla
Pulitzer, Joseph
Purgly Emil
Purjesz Lajos
Puskás Tivadar
Püski Levente
Püski Sándor
Quandt Richárd
Rabinovszky Máriusz
Rác András
Radnóti József
Radnóti Miklós
Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni
Radnóti Sándor
Radó István
Radvánszky Antal
Raith Tivadar
Rajczi Péter
Rajk László
Rákóczi Ferenc, II.
Rákosi Jenő
Rákosi Mátyás
Rakovszky Zsuzsa
Ránki György
Ranschburg Viktor
Rapaics Rajmund
Ravasz László
Redl, Alfred
Redward, F. G.
Reich Károly
Reinhardt Becker, Elke
Reinhardt, Max
Reinitz Béla
Reitz, Charles
Renan, Ernest
Renoir, Pierre August
Reuter Camillo
Révai József
Révay József
Reverdy, Pierre
Révész Béla
Révész Ferenc
Reviczky Gyula
Réz Pál

- Ribera, Jusepe de
 Riedl Frigyes
 Ries István
 Rilke, Rainer Maria
 Ripka Ferenc
 Rippl-Rónai József
 Ritoók Emma
 Rodin, Auguste
 Róheim Géza
 Rolland, Romain
 Romsics Ignác
 Róna József
 Róna Lajos
 Rónai Mihály András
 Rónay György
 Rosanerné, Löwy Katharina
 Rosenbacher, Marie
 Rosenbacher, Simon
 Rosenberg, Alfred
 Roth, Adolf
 Rothe, Carl
 Rothschild, Albert
 Rowlandson
 Rozványi Vilmos
 Rózsa Mária
 Rózsa Miklós
 Rózsi
 Rudán László
 Rupprecht Olivér, ifj. virtsologi
 Ruskin, John
 Ruttkay Kálmán
 Ruttkay Veronika
 Ruttkay-Rothauser, Max
 S. Nagy Katalin
 Saád József
 Sakmyster, Thomas
 Sáli Erika
 Salyámosy Miklós
 Sándor Kálmán
 Sarkadi Imre
 Sárközi György
 Sárközi Márta
 Sárközi Mátyás
 Sárközy György
 Sas Ede
 Sauvage, Marcel
 Savoyai Jenő
 Scheiber Sándor [Scheiber, Alexander V.]
 Schenda, Rudolf
 Schiffer Pál, id.
 Schiller, Friedrich
 Schlachta Margit
 Schnitzler, Arthur
 Schöpflin Aladár
 Schöpflin Endre
 Schreiber Lívia
 Schubert, Franz
 Schullerus, Eduard
 Schweitzer Pál
 Schwitters, Kurt
 Scott, Allen J.
 Sebestyén János
 Sebestyén Károly
 Seton-Watson, Robert William
 Sévigné, Maria de Rabutin-Chantal,
 marquise de
 Shakespeare, William
 Shinwell
 Siemens, Werner
 Simmel, Georg
 Simon Gy. János
 Simonyi Ernő
 Simonyi Zsigmond
 Simor András
 Singer Zsigmond
 Singer, Ben
 Singer, Jeanette (Nanette)
 Sinkó Ervin

- Sinkó Katalin
Sipos Lajos
Sipos Péter
Sisley, Alfred
Slevogt, Max
Smith, David Norma
Somlyó Zoltán
Soupault, Philippe
Sötér István
Spencer, Herbert
Spengler, Oswald
Spira György
Springer Gusztáv
Stammler, Wolfgang
Standeisky Éva
Staud Géza
Stecchetti, Lorenzo
Stein, Charlotte von
Stella Adorján
Sternberg, Josef von
Stiller, Mauritz
Storres, Sir Ronald
Stöltzner, Michael
Strasserné Chorin Daisy
Sturm Albert
Sulyok Dezső
Supka Géza
Surányi Miklós
Szabad György
Szabó Ervin
Szabó Ferenc
Szabó Lőrinc
Szabó Lőrincné
Szabó Miklós
Szabó Miklós [tenorista]
Szabó Sándor
Szabó Zoltán
Szabolcsi Bence
Szabolcsi Miklós
Szabolcsi Miksa
Szakasits Árpád
Szalai Sándor
Szálasi Ferenc
Szántó György
Szántó Gyula, ld. Hidas Antal
Szántó Judit
Szántó Piroska
Szántó Sándor
Szapáry Gyula, gr.
Szarvas Gábor
Szász Béla
Szász Imre
Szász Károly
Száva István
Széchényi Ferenc, gr.
Széchényi György, gr.
Széchenyi István, gr.
Szedő Dénes
Szegedy-Maszák Aladár
Szegedy-Maszák Aladárné
Szegedy-Maszák Marianne
Szegedy-Maszák Mihály
Szegi András
Szegi Anna
Szegő Júlia
Székely Aladár
Székely Béla
Székely Bertalan
Székely Ferenc
Székely Nándor
Székely Tiborné
Szekeres Miklós (Sir Nicholas Sekers)
Szekfű Gyula
Széll Kálmán
Szélpál Árpád
Szende Pál
Szendy György
Szent Ágoston

- Szent Ferenc
 Szentkuty Miklós
 Szentpétery Imre
 Szép Anna
 Szép Ernő
 Szerb Antal
 Szigeti József
 Szilágyi Dezső
 Szilágyi Géza
 Szilágyi János György
 Szilágyi Józsefné, özv.
 Szinai Miklós
 Szinetár Miklós
 Szini Gyula
 Szinyei-Merse Pál
 Szinnyei József
 Szirmai István
 Szomaházy István
 Szomory Dezső
 Szögi László
 Szőke Domokos
 Szöllősy Klára
 Szőnyi István
 Szőnyi Tibor
 Szörényi Éva
 Sztéhlo Gábor
 Sztéhló Márta
 Szterényi József, br.
 Szuhay Miklós
 Szurdi István
 Szücs György
 Szűcs Ilona
 Szűcs László
 Szűr Szabó József
 Tabajdi Gábor
 Tábori Pál [Tabori, Paul]
 Tagore, Rabindranath
 Takács [nyomdai szedő]
 Takáts Gyula
 Talán Ákos
 Tamás Aladár
 Tamás Attila
 Tanács Krisztián
 Tanczos Gábor
 Tarnói László
 Tasi József
 Taylor, Alan John Percivale
 Teilhard du Chardin, Pierre
 Teleki László, gr.
 Teleki Pál, gr.
 Teleszky János
 Tersánszky Józsi Jenő
 Terták Elemér
 Thury Lajos
 Thury Zoltán
 Thury Zoltánné, özv.
 Thury Zsuzsa
 Tihamér Lajos
 Tihanyi Lajos
 Tildy Zoltán
 Timár Andrea
 Timár Árpád
 Tisza István, gr.
 Tisza Kálmán
 Tóbiás Áron
 Toldalaghy Pál
 Toller, Ernst
 Tolnai Gábor
 Tolnai Lajos
 Tolnay Károly [Charles de Tolnay]
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics
 Tomor Ferenc
 Tormay Cécile [Cäcilie von Tormay]
 Toscanini, Arturo
 Tóth Aladár
 Tóth Árpád
 Tóth Béla
 Tóth László

- Tóth László
 Tóth Máté
 Tóth Melinda
 Toulouse-Lautrec, Henri de
 Toynbee, Arnold
 Toynbee, Arnold J.
 Tömörkény István
 Tömöry Márta
 Török Bálint
 Török Sophie
 Trier, Walter
 Trockij, Lev Davidovics
 Turgenyev, Ivan Szergejevics
 Turóczi-Trostler József
 Tüskés Anna
 Tzara, Tristan
 Uitz Béla
 Újpétery Elemér
 Ujvári Hedvig
 Ullmann Adolf
 Ullmann család
 Ungváry Krisztián
 Vágó József
 Vágó Márta
 Vajda Ernő
 Vajda Imre
 Vajda János
 Vajda János
 Vajda Miklós
 Vámbéry Ruzstem
 Van Gogh, Vincent
 Várady Zsigmond
 Varga Béla
 Varga Domokos
 Varga F. János
 Vargyas Lajos
 Varjas Sándor
 Várnai Zseni
 Varsányi Irén
 Vas István
 Vas Zoltán
 Vásárhelyi Miklós
 Vaszary János
 Vázsonyi Vilmos
 Vedres Márk
 Végh György
 Vendl Aladár
 Veres Péter
 Vértés Marcell
 Vészi Edit (= Balkányi Kálmánné)
 Vészi Endre
 Vészi Gábor
 Vészi Gyula
 Vészi Jolán, ld. Biró Lajosné Vészi Jolán
 Vészi József 7, 17–41, 43, 44, 46–51, 53, 55–
 59, 71, 76, 78, 89, 90, 94, 95, 97, 104, 105,
 146, 149, 159, 160, 161, 185, 186, 190,
 191, 193, 199
 Vészi Lenke, ld. Márkus Andorné
 Vészi Lenke
 Vészi Margit 19, 23, 26, 30, 33, 47, 94, 95,
 135, 136, 149, 150, 155, 156, 185–187,
 189, 19, 191, 194, 209, 212
 Vezér Erzsébet 199, 261
 Viczay Ádám 287
 Vida István 279
 Vida-Perényi család 269
 Vidor Gyula 47, 58, 273
 Víg Albert 275
 Vikárius László 60
 Villon, François 330, 331, 343, 360
 Vince Máté 149
 Vitályos László 58
 Vitányi Iván 182
 Vix, Fernand 127
 Vladár Ervin 291
 Voinovich Géza 293
 Voit Krisztina 68, 336, 351

- Vörös Károly 26
 Vuk Alajos, ifj. 289
 Wagner, Richard 27, 48, 97, 210, 255
 Wahl, Rosalia 69
 Waldbauer Ilona 290
 Waldbauer Imre 32
 Wassermann, Jakob 142–144
 Weber, Max 113, 114
 Weiss B. Adolf 248, 249
 Weiss B. Arnold 248
 Weiss Berthold 249, 250
 Weiss Edith bárónő 291
 Weiss Fülöp 245, 275
 Weiss Manfréd, br. [csepeli] 8, 248, 249, 250, 266, 269, 270, 271, 272, 281, 297, 298, 299, 301, 302, 303
 Weiss Marianne bárónő,
 ld. Kornfeld Mórincné Weiss Marianne
 Weisz Bernát 21
 Weisz Gyula, id. 21
 Weisz Julián 35, 209
 Wekerle Sándor 241, 245, 246, 266
 Weltner Jakab 115
 Weninger Vince 255
 Weöres Sándor 214, 218, 223, 344
 Wesselényi Miklós, br. 290, 315
 Wessely Anna 114
 Weszely László 320, 347
 Wheatstone, Charles 247
 Wiesmeyer Emil 224
 Wilde, Oscar 12, 67, 147, 153
 Wilder, Billy 147, 153
 Wilder, Thornton 220
 Wildner Ödön [Wildner Edmund] 55
 Wilson, Thomas Woodrow 113, 114
 Wlassics Gyula, br. 35
 Wolfner Pál 256
 Woodhouse, Sir Pelham Grenville 341
 Wyler, Willam 147
 Ybl Ervin 275
 Zachár Zsófia 41
 Zelk Zolán 313, 324, 336, 341, 344, 349, 354, 359, 360
 Zentay Dezső 255
 Zerkovitz Béla 211
 Zichy Gyula, gr. 280
 Zichy István, gr. 238
 Zichy József, gr., ifj. 121
 Zichy Rafaelné, grófné 282
 Zinnemann, Fred 147
 Zipernowszky Károly 247
 Zita, Bourbon-pármai hercegnő,
 magyar királyné 191
 Zola, Émile 25, 83, 201, 265
 Zwack család 288
 Zwack János 288, 289
 Zweig, Stefan 36, 162
 Zwickl András 68
 Zsdanov, Andrej Alexandrovics 353
 Zsolt Béla 301, 302